

A Magyarságkutató Intézet évkönyve 2024

**A Magyarságkutató Intézet
évkönyve 2024**

A Magyarságkutató Intézet Kiadványai 78.

A MAGYARSÁGKUTATÓ INTÉZET ÉVKÖNYVE 2024

SZERKESZTETTE:
CSORNAY BOLDIZSÁR, NICZKY EMŐKE, ZÉKÁNY KRISZTINA

Magyarságkutató Intézet
Budapest, 2026

Szerkesztők: Csornay Boldizsár, Niczky Emőke, Zékány Krisztina

A tanulmányokat lektorálta: Bíró Csilla, Csontos Sára, Fehér Bence, Hursán Szabolcs Gábor, Kápolnás Olivér, Mihályi Balázs, Pap Ildikó Katalin, Pomozi Péter, Ravasz István, Restás Attila, Sárközy Miklós, Sudár Balázs, Teiszler Éva, Tóth Anna, Tóth Zsolt, Varga Gergely, Zékány Krisztina

Magyar nyelvi lektor: Csornay Boldizsár, Niczky Emőke, Zékány Krisztina

Az MKI szerkesztőbizottsága: M. Lezsák Gabriella (elnök), Bíró Csilla, Csornay Boldizsár, Fehér Bence, Ferenczi Gábor, Gyöngyössy Orsolya, Hoppál Mihály, Horváth Ciprián, Karácsony Fanni, Nagy Dóra, Neparáczki Endre, Pomozi Péter, Teiszler Éva

A kötet megjelenését támogatta a

KULTURÁLIS ÉS INNOVÁCIÓS
MINISZTERIUM

© Magyarságkutató Intézet

© Szerzők, Szerkesztők, 2026

A Magyarságkutató Intézet Évkönyve 2024

Szerk.: Csornay Boldizsár, Niczky Emőke, Zékány Krisztina

<https://doi.org/10.53644/MKIE.2024>

ISSN 2732-3269 (A Magyarságkutató Intézet Évkönyve)

ISSN 2677-0261 (A Magyarságkutató Intézet Kiadványai)

TARTALOM

Babucs Zoltán: Az 1. honvéd harckocsiezred részvétele a Budapestért vívott harcokban	7
Balogh Mátyás: A jüecsi király meggyilkolása és a jüecsi vándorlás kezdete: egy történeti fordulópont rekonstrukciója	43
Csontos Sára: A <i>dél</i> szó feltételezett mongol eredetéhez	81
Fehér Bence: Bölcs Leó néhány szöveghelyének értelmezéséhez	103
Horváth Ciprián: Régészeti feltárások Abasár–Bolt-tetőn, 1972., 2006–2011.	119
Horváth Veronika: Temetkezési szokások a Csilikti-völgyben és nyugati kapcsolataik a korai szkíta-szaka időszakban	173
Kápolnás Olivér: A szarvasmotívum nyomában	211
Kertész Balázs: Laskai Osvát egyik lehetséges forrása: egy XV. századi rövid krónika	221
Majorossy Imre Gábor: Ritkaság ritkaságba rejtve – V. Károly német-római császár imádsága – Pécssett	243
Pál Helén: Gyimesi csángó táncnevek és idegen hatások a megnevezésekben	253
Pukis Vladimír: A népetimológia és az áltudományos etimológia szerepe az <i>Uhor/Hungarus</i> külső népnév eredetének magyarázatában	277
Restás Attila: Hunyadi János és Mátyás király emlékezete magyar főurak egyetemi nyomtatványaiban a XVII. század elején	293
Sárközy Miklós: Makas és Magyar? – <i>Ḥamd Allāh Mustawfī Nuzhat al-Qulūb</i> -jának magyarokkal kapcsolatos eddig nem ismert adatai	309
Schütz Oszkár: A feltételezett IE ősnyelvet beszélők genetikai eredete: aktuális nézőpontok a kérdéskör legfrissebb eredményeinek tükrében.	333
Ruslan Skhatum: Az Északnyugat-Kaukázus hamvasztásos rítusának etnikai eredetéről	365
Szuromi Rita: A közösségi identitás szerepe egy falu életében – Hangsúlyváltás a településtörténet-írásban Kerekharaszt példáján keresztül.	389

Tóth Anna Judit: Nyelvek kincstára – A nyelvtanítás kiadványai Magyarországon a XVII. század második felében	423
Tüzes Ágoston Károly: A XIX. századi Közép-Ázsia államalakulatai nyugati útirajzokban.	445

BABUCS ZOLTÁN

AZ 1. HONVÉD HARCKOCSIEZRED RÉSZVÉTELE A BUDAPESTÉRT VÍVOTT HARCOKBAN

KIVONAT: Az esztergom-tábori 1. páncéloshadosztály – soraiban az esztergomi „József nádor” 1. honvéd harckocsiezred párkány-nánai, jászberényi és rétsági zászlóaljainak harcképes részeivel – 1944. szeptember 13-tól volt részese a magyarországi harcoknak, komoly veszteségeket szenvedve. Élrelmezési létszáma öt-ezer főre csökkent, bevethető páncélosai közé már csak 4-5 db 40 M. közepes- és 41 M. Turán nehézharcocsi, pár 38 M. Toldi könnyűharcocsi és 10 db 40 M. Nimród páncélvadász tartozott.

Részeit gyalogos vagy harckocsikkal megerősített harccsoportokként vették be november végétől a Csepel-szigeten, Pécel, Maglód, Vecsés térségében. 1944. december 25. után Ecsernél, Rákoscsabánál, Rákosszentmihályon és Rákoskeresztúron küzdöttek harccsoportjai. 1945 januárjának elején már Kőbányán folytattak utcai harcokat. Egyetlen mozgósítható tartalékuk a Marika-szakasz (40 honvéd, 2-3 db Nimród) volt, valamint a hadosztálytörzstől összeszedett, teherautón szállított kb. 100 honvéd. 1945. január 17-én a késő esti órákban a hadosztály maradéka a Lánchídon vonult vissza Budára, ahol a kitörésig részeit továbbra is kisebb kötelékekben, német alárendeltségben alkalmazták.

Az 1945. február 11-én indult kitörést követően a honvéd páncélosok gyalogos részei közül Temesy Endre hadnagy, a jászberényi 1/II. harckocsiszázad egyik közepesharcocsi-szakasz parancsnokának csoportja jutott a legmeszebbre, ők 1945. február 15-én Tinnyénél adták meg magukat. A Budán rekedt

páncélos részek még napokon keresztül kitartottak: egyik szakaszuk 1945. február 13-án szüntette be az ellenállást az óbudai Flórián téren.

A budapesti ostromban lényegét tekintve az 1. páncéloshadosztály teljesen felmorzsolódott. E seregtest és az 1. harckocsiezred budapesti harctevékenységről alig maradt fent levéltári forrás. Támpontot csupán a tiszti okmánygyűjtők olykor egymásnak ellentmondó anyagai, valamint a harcokban részt vevő páncélostisztek fényképei és évtizedekkel később felvett szóbeli és írásbeli visszaemlékezései jelenthetnek.

KULCSSZAVAK: átállás, 1. honvéd harckocsiezred, harckocsi, honvédelem, kitörés, páncélos

ZOLTÁN BABUCS:

THE PARTICIPATION OF THE 1ST HONVÉD TANK REGIMENT IN THE BATTLES FOR BUDAPEST

ABSTRACT: The 1st Armoured Division based in Esztergom-Tábor – with the combat-ready units of the battalions from Párkányháza, Jászberény and Rétság of the 1st „József nádor” Honvéd Tank Regiment from Esztergom – took part in the battles in Hungary from 13 September 1944, suffering heavy losses. Its strength was reduced to 5,000 men, and its deployable armoured vehicles consisted of only 4-5 medium 40 M and 41 M heavy Turán tanks, a few 38 M Toldi light tanks, and 10 40 M Nimród tank destroyers.

Its units were deployed as infantry or tank-reinforced combat groups from the end of November on Csepel Island and in the areas of Pécel, Maglód and Vecsés. After 25 December 1944, its combat groups fought at Ecsér, Rákosszabab, Rákosszentmihály, and Rákoskeresztúr. By early January 1945, they were already engaged in street fighting in Kőbánya. Their only mobilizable reserves were the so-called Marika section (40 soldiers, 2-3 Nimród tank destroyers) and approximately 100 soldiers gathered from the division headquarters and transported by truck. Late in the evening of 17 January 1945, the remnants of the division retreated across the Chain Bridge to Buda, where they continued to be used in small units under German command until the breakout.

11 February 1945, Lieutenant Endre Temesy, commander of a medium tank platoon in the 1/II Tank Company in Jászberény, led a group of infantry soldiers from the Hungarian Army's armoured forces to the furthest point, where they surrendered on 15 February 1945 in Tinnye. The armoured units

stranded in Buda held out for several more days: one of their platoons ceased resistance on 13 February 1945 at Flórián Square in Óbuda.

During the siege of Budapest, the 1st Armoured Division was essentially wiped out. There are hardly any archival sources available on the combat activities of this army corps and the 1st Tank Regiment in Budapest. The only sources of information are the sometimes-contradictory documents collected by officers, as well as photographs of the armoured officers who took part in the fighting and their oral and written recollections recorded decades later.

KEYWORDS: defection, tank, national defence, breakout, armoured vehicle

A magyar fővárost védő honvéd seregtestek között volt az esztergom-tábori (korábban budapesti) 1. (pót) páncéloshadosztály,¹ amely a magyarországi hadműveletek során komoly veszteségeket szenvedve, jócskán leharcolt állapotban került Budapest térségébe.²

Az 1. páncéloshadosztály még 1944 tavaszán átadta harckocsijainak zömét a Kárpátok előterében küzdő kecskeméti 2. páncéloshadosztály veszteségeinek pótlására, így az esztergomi „József nádor” 1. honvéd harckocsiezred (elvonuló parancsnoka: Baló Zoltán ezredes³) három zászlóalja (1/I. Párkány-Nána, 1/II.

1 A budapesti I. páncéloshadtest alárendeltségébe tartozó hadosztályt 1944 áprilisában egy időre törölték a hadrendből, így a korabeli forrásokban, visszaemlékezésekben az 1. páncéloshadosztály vagy az 1. pót páncéloshadosztály elnevezéssel lehet találkozni.

2 A magyarországi harcokról és Budapest ostromáról bővebben: Gosztonyi 1992, 174–240.; Gosztonyi 1998; Markó 2005; Mihályi 2022; Mujzer 2019, 201–230.; Szabó–Számvéber 2009, 113–182.; Számvéber 1999; Ungváry 2004, 305–429., 485–486.; Ungváry 2005; A tanulmány megírásához nyújtott segítségéért köszönettel tartozom legidősebb fiamnak, Babucs Ádám Kristófnak, a Károli Gáspár Református Egyetem történelem szakos hallgatójának (egyes adatok pontosításáért), dr. Mihályi Balázs ostromkutatónak (a térkép elkészítéséért), valamint dr. Sisa András jegyzőnek (aki az általa fellelt *M. Kir. „József Nádor” 1. honvéd harckocsi ezred tisztikara. 1942. december 6.* címet viselő fényképalbummal gyűjteményemet gyarapította).

3 Az 1. harckocsiezred parancsokai: Baló Zoltán páncélos ezredes (kivonuló – 1944. november 15. áthelyezés), Gyurkovich György páncélos alezredes (1944. november 15. – 1944.

Jászberény, 1/III. Rétság) csupán a Szabolcs-hadrendben előírt harckocsiállomány⁴ töredékével rendelkezett. Így került hadművelleti alkalmazásra a jászberényi 1/II. harckocsizászlóalj két százada, a vitéz Deák János főhadnagy⁵ (hősi halála után Paál Dezső százados⁶) és a Gombos Elemér százados⁷ vezette 1/7. és

december vége), Paál Dezső páncélos százados (1944. december vége – 1945. január 15. átment a szovjetekhez); Baló Zoltán (Budapest, 1899. január 15.) páncélos ezredes. A magyarországi hadműveletekben az 1. harckocsiezred parancsnokaként vett részt 1944. november 15-ig. Ekkor a páncélos és gépkocsizó lövész központi iskola megbízott parancsnokaként szolgált, s 1945. január 31-én elvonult a németországi Bergenbe. A második világháború után Nyugaton maradt. Kiténtetési: Magyar Érdemrend lovagkeresztje hadiszalagon a kardokkal (1941), Magyar Érdemrend lovagkeresztje (1940), Ezüst Signum Laudis hadiékítményekkel és a kardokkal (1918), Bronz Signum Laudis hadiékítményekkel és a kardokkal (1917), Bronz Signum Laudis (1930), II. osztályú Tiszti Szolgálati Jel, III. osztályú Tiszti Szolgálati Jel, Károly Csapatkereszt, Sebesültek Érme egy sebesülési sávval, Háborús Emlékérem a kardokkal és sisakkal, Tűzkereszt 1. fokozata, Felvidéki Emlékérem, Erdélyi Emlékérem, német Sasrend Érdemkeresztje a kardokkal (1943), német Vaskereszt II. osztálya (1943). Hadtörténelmi Levéltár (a továbbiakban: HL) AKVI 80/1899.; E helyütt jegyezzük meg, hogy a tiszti és altiszti életrajzok a következő adatokat tartalmazzák: születési idő és hely, legmagasabb rendfokozat, 1944. augusztus 26. utáni beosztások, hősi halálra vagy hadifogságra vonatkozó adatok, kiténtetések.

- 4 Az 1943-ban kidolgozott Szabolcs-hadrend szerint egy harckocsizászlóalj 22 db nehéz-, 37 db közepes- és 26 db könnyűharckocsival, 4 páncélgéppágyúval, összesen 89 db páncélossal rendelkezett.
- 5 Deák János vitéz (Kismarton, 1919. július 15.) páncélos főhadnagy. A magyarországi hadszíntérré a jászberényi 1/7. közepesharckocsi-század parancsnokaként vonult el. 1944. szeptember 25-én Kétegyházánál, helységarc során harckocsijának tornyában kilőtték. Katonai tiszteletadással Kétegyházán temették el. Később Szegedre vitték át földi maradványait. Kiténtetési: Magyar Érdemrend lovagkeresztje hadiszalagon a kardokkal (1945. február 15., *post mortem*), Tűzkereszt 1. fokozata, Erdélyi Emlékérem. Hadtörténelmi Intézet és Múzeum Központi Irattár (a továbbiakban: HIM KI) Deák János 14003. számú tiszti okmánygyűjtő (a továbbiakban: sz. ti. ogy.), HIM KI Deák János veszteségi karterja (a továbbiakban: vk.), HL Kiténtetési javaslatok 1944–1945 (a továbbiakban: KJ) 355/a.
- 6 Paál Dezső (Brassó, 1909. február 18.) páncélos százados. A rétsági 1/III. harckocsi zászlóalj 9. nehézharckocsi-századának parancsnokaként vonult el a magyarországi hadszíntérré. 1944. október 20-án az 1/7. közepesharckocsi-század parancsnokságát vette át. Az ostromgyűrűben Gyurkovich György alezredestől átvette az 1. harckocsiezred maradéka feletti parancsnokságot, 1945. január 15-én jelentkezett a szovjet csapatoknál, hadifogságba nem került. Kiténtetési: Bronz Signum Laudis hadiszalagon a kardokkal (1941), Tűzkereszt 1. fokozata, Felvidéki Emlékérem. HIM KI Paál Dezső 313/438. sz. ti. ogy.
- 7 Gombos Elemér II. (Debrecen, 1915. április 18.) páncélos százados. Egy, a második világháborút követően készült önéletrajza szerint: „[...] 1944. júniustól 1945. január 2-ig (sebesülésemig), mint az 1. harckocsiezred 2. századának parancsnoka részt vettem egyhuzamban az Arad térségében, az Alföldön és Budapest előtértségében lefolyt hadműveletekben. Egy-

1/8. közepesharckocsi-századok vegyes páncélos kötelékeként. Elnevezésük is változó volt, például az 1/8. közepesharckocsi-század 1/II. vagy 2. harckocsiszázadként szerepelt. Az 1/III. harckocsiszázaddal alkották az 1. harckocsiezred parancsnokságának alárendeltségébe tartozó 1/III. harckocsizászlóalj. Az alföldi harcok során érkezett be erősítésként a Barthalos Zoltán alezredes⁸ parancsnoksága alatti 1/I. harckocsizászlóalj, ám ennek erejéről nem maradt feljegyzés.

Az esztergom-tábori páncélos seregetest a magyar 3. hadsereg 1944. szeptember 13-i aradi támadásától kezdve volt részese a magyarországi hadműveleteknek. Ekkor 63 db 41 M. Turán nehézharckocsi, 61 db 40 M. Turán közepesharckocsi,⁹ 77 db 38 M. Toldi könnyűharckocsi,¹⁰ 42 db 40 M. Nimród

ségem általában utóvéd és védelmi harcokban vett részt. Kiskunfélegyházán könnyebben megsebesültem és két ízben kaptam súlyos légnyomást, Kőbányánál pedig súlyos szem- és karsebesüléssel kórházba kerültem. Többet a harcokban nem vettem részt [...] 1945. február 13-án, mint akkor már járóképes sebesült szovjet fogságba estem [...]” A hadifogságból 1947. szeptember 30-án tért haza. Kitüntetései: Magyar Érdemrend lovagkeresztje hadiszalagon a kardokkal (1945), Bronz Signum Laudis hadiszalagon a kardokkal (felterjesztve, de ügye a háború végéig nem nyert elintézt), Tűzkereszt 1. fokozata egy sebesülési pánttal, Felvidéki Emlékérem, Erdélyi Emlékérem, Délvidéki Emlékérem. HIM KI Gombos Elemér 26394. sz. ti. ogy., HL KJ 354/a.; Valamennyi önéletrajzot, visszaemlékezést mai helyesírás szerint közlünk, feloldva az egyes rövidítéseket.

- 8 Barthalos Zoltán (Komarac, 1899. május 20.) páncélos alezredes. A magyarországi hadszíntéren 1944. október 10-től harcolt mint a párkány-nánai 1/I. harckocsizászlóalj parancsnoka. Budán, 1945. február 11-én átment a szovjetekhez, hadifogságba nem került. Kitüntetései: Ezüst Signum Laudis hadiszalagon a kardokkal (1942), Bronz Signum Laudis hadiszalagon a kardokkal (1941), Bronz Signum Laudis (1940), Tűzkereszt 1. fokozata, Nemzetvédelmi Kereszt, III. osztályú Tiszti Szolgálati Jel, Háborús Emlékérem kardok és sisak nélkül, Felvidéki Emlékérem, Erdélyi Emlékérem, Délvidéki Emlékérem. HL AKVI 114/1899.
- 9 A 40 M. Turán közepesharckocsi harci tömege – vagyis a teljes lőszerjavadalmazással, üzemanyaggal feltöltött, kezelőszeméllyel együttes súlya – 18,2 tonna, maximális sebessége 47 km/h, páncélvastagsága 13–50 mm volt. Fegyverzete 1 db 40 M 4 cm-es harckocsiágyúból és 2 db 34/40 M. 8 mm-es Gebauer géppuskából állt. A 41 M. Turán nehézharckocsi harci tömege 19,2 tonna, maximális sebessége 45 km/h, páncélvastagsága 13–50 mm volt. Egy db 41 M. rövid csövű 7,5 cm-es harckocsiágyú és 2 db 34/40 M. 8 mm-es Gebauer géppuska alkotta fegyverzetét. A Turán mindkét típusát 5 fős személyzet működtette, s R-5/a rádióval rendelkezett. Bonhardt–Sárhidai–Winkler 1992, 86–87., 88–89.
- 10 A 38 M. Toldi könnyűharckocsi harci tömege 8,5 tonna, maximális sebessége 50 km/h, páncélvastagsága 5–13 mm volt. Fegyverzete 1 db 36 M. 20 mm-es nehézpuskából és 1 db 34/37A M. 8 mm-es Gebauer géppuskából állt, kezelőszemélyzete 3 fő volt. A két változat között csak minimális különbség mutatkozott, a Toldi I (A20) ív- (R-5 rádióval), a Toldi

páncélvadász és légvédelmi gépágyú,¹¹ továbbá 5 db 39 M. Csaba felderítő páncélgépkocsi¹² tartozott a hadosztály alárendeltségébe, ami jóval kevesebb volt az előírtnál, ráadásul 60-70 db páncélos még beérkezőfélben volt.

Az 1/III. harckocsizászlóalj szervezete 1944. szeptember 2-án:¹³

Századok:	Felépítésük:
törzsszázad	1 könnyűharckocsi-szakasz (5 db 38 M. Toldi), 1 árkász-, 1 távbeszélő-, 1 motorkerékpáros felderítőszakasz; valamint 1 műhelyszázad
1/I., 1/II., 1/III. harckocsiszázad	Századonként: 7 db 40 M. Turán közepes-, 5 db 38 M. Toldi könnyűharckocsi, 3 db 40 M. Nimród páncélgépágyú

Az 1. páncéloshadosztály később osztozott a magyar 3. hadsereg sorsában, 1944. október 6-ától állandó visszavonulás volt osztályrészük. Tüzoltó szerepet játszottak a 2. Ukrán Front mindent elsöprő támadásával szemben. Ott voltak a szentes–csongrádi tiszai hídfő védelménél, a hónap végén Kiskunfélegyháza és Kecskemét térségében harcoltak.

Budapestre a Kecskemét körüli harcok színteréről az 1. páncéloshadosztálynak már csak zászlóaljtöredékei érkeztek be 1944. november 2-án. Tüzérségét a Garam menti hadműveletekhez csoportosították át, harckocsiállománya is

II (B20) botantennás volt (R-5/a rádióval), s az utóbbi változatba a gyenge német torziós rugók helyett magyar gyártmányokat építettek be. A magyarországi harcok során a 43 M. Toldi III (C40) könnyűharckocsit is alkalmazták, amely szintén 3 fős kezelőszeméllyel bírt, harci tömege 9,45 tonna, maximális sebessége 47 km/h, páncélvastagsága 6–35 mm volt, fegyverzetét 1 db 42 M. 4 cm-es harckocsiágyú és 1 db 34/40A M. 8 mm-es Gebauer géppuska képezte. Bonhardt–Sárhidai–Winkler 1992, 64–67., 70–71.

11 A 6 fős kezelőszemélyzetű 40 M. Nimród páncélvadász és légvédelmi gépágyú harci tömege 10,5 tonna, maximális sebessége 50 km/h, páncélvastagsága 6–13 mm, fegyverzete 1 db 36 M. Bofors 4 cm-es légvédelmi gépágyú volt, R-5/a rádióval felszerelve. Bonhardt–Sárhidai–Winkler 1992, 78–79.

12 A 39 M. Csaba felderítő páncélgépkocsi harci tömege 5,95 tonna, maximális sebessége 65 km/h, páncélvastagsága 9–13 mm, fegyverzete 1 db 36 M. 20 mm-es nehézpuska, 1 db 34/37A M. 8 mm-es Gebauer géppuska és 1 db 31 M 8 mm-es Solothurn golyószóró volt, R-4 rádióval felszerelve. Kezelőszemélyzetét 4 fő alkotta. Túlélési képességét fokozó különlegessége, hogy két vezetőállással rendelkezett (elől és hátul). Bonhardt–Sárhidai–Winkler 1992, 170–171.

13 Jakus 1994, 30.

alaposan leolvadt, mivel 4-5 db közepes és nehéz Turán harckocsi, pár db Toldi könnyűharckocsi és 10 db Nimród páncélvadász maradt meg az őszi harcok során.¹⁴ A hadosztály élelmezési létszáma ekkor kb. 5000 fő volt, az 1. harckocsiezred és a hadosztály egészségügyi oszlopa Pesthidegkúton, a hadosztályparancsnokság és más részek Rákoscabára települtek.

A főváros környéki és a pesti hídfő harcaiban

A Csepel-szigeten 1944. november végétől harcoltak az 1. harckocsiezred részei, így Tökölön az 1/7. közepesharckocsi-század¹⁵ (4 db közepes Turán, 1 db Toldi), Horthy-ligeten az 1/6. nehézharckocsi-század¹⁶ (1-2 db közepes Turán, 3 db Toldi, 1-2 db Nimród, valamint 38 M. Botond A vagy 38/42 M. Botond B terepjáró tehergépkocsikon¹⁷ szállított gyalogság), csakúgy, mint az I. hadtest

-
- 14 Ezzel szemben Waczek Frigyes vezérkari százados, az 1. páncéloshadosztály I.a. (hadművelti) osztályának vezetője úgy emlékezett, hogy Rákoscabán seregtestük páncélos állománya a következőkből állt: 2-3 db Turán, 6-8 db Toldi, 5 db német Pz. III. (valószínűleg M.) közepes- és 1-2 db német Pz. IV. H. közepesharckocsi. Interjú Waczek Frigyes vezérkari századossal (Gyömrő, 1983. augusztus 26.). (Hingyi László gyűjteménye) Özv. Hingyi Lászlóné szívességéből; Hingyi 2018–2020, III. 332.
- 15 Az itteni harcokról Kovács Jenő páncélos honvéd (1942. december 5-i bevonulás), az 1/7. közepesharckocsi-század egyik lövegkezelője számolt be. Visszaemlékezése szerint a Csepel-szigeten egy gyalogzászlóaljat támogattak, s öt harckocsijukból három nagyjavításra szorult, ezért csak az egyik Turán vett részt a tököli és a szigetszentmiklósi helység harcokban. Kovács honvéd 1944. december 7-én súlyosan megsebesült, amikor harckocsijában csőrobbanás következett be, így került hadikórházba. Magnetofonszalagra vett beszélgetés Kovács Jenő páncélos honvéddel (Tab, 1999. május 6.) (Babucs Zoltán gyűjteményében).
- 16 Erről számolt be Bene István (Jászberény, 1919. október 22.) páncélos őrmester. 1944. október 15-től a jászberényi 1/6. nehézharckocsi-század kötelékében vett részt a magyarországi harcokban, előbb Szolnoknál, majd Budapest előterében. Horthy-ligetnél 1944. november 22-én esett szovjet hadifogságba, ahonnan 1948. május 24-én tért haza. Kitüntetései: Tűzkereszt 1. fokozata, Erdélyi Emlékérem. HIM KI Bene István 50466. sz. legénységi (a továbbiakban: legs.) ogy., HIM KI Bene István vk.; Magnetofonszalagra vett beszélgetés Bene István hivatásos páncélos őrmesterrel (Jászberény, 1999. június 5–17.) (Babucs Zoltán gyűjteményében).
- 17 A 38 M. Botond A terepjáró tehergépkocsi 3,95 tonnás, jobbkormányos tehergépkocsi maximális sebessége 60 km/h, hasznos tömege 1,5 tonna volt. A 38/42 M. Botond B terepjáró tehergépkocsi műszaki paraméterei szinte megegyeztek a 38 M. Botond A típusával, de súlya 4 tonna volt, s balkormányos. Bonhardt–Sárhidai–Winkler 1992, 213–214.

karhatalmi zászlóalj, amelynek két hadapród-századában harckocsi nélkül maradt hadapródok és tartalékos tisztek is voltak, mint például Dévényi Sándor¹⁸ és Túróczi M. János¹⁹ – akinek harckocsiját kilőtték – tartalékos zászlósok.

A 1. pánélshadosztály részei a hajmáskéri „vitéz Barankay József” 1. rohamtüzérsztály támogatásával 1944. december 27-ig folytattak súlyos védelmi harcokat Pécel, Maglód és Vecsés térségében. A seregtest egyetlen mozgósítható tartaléka a Rapcsányi Kálmán hadnagy²⁰-féle Marika-szakasz (mintegy 40 honvéd, 2-3 db Nimród) volt, valamint a hadosztálytörzstől összeszedett, teherautón szállított hozzávetőleg 100 honvéd. A pánélshadosztály védelmi sávjában Maglód-keletnél igen súlyos harcok zajlottak, védelmi szakaszukat 1944. november 18-án érte két, ezrederejű szovjet támadás, amikor 4 km-es betörést ért el az ellenség.

Az Ecser környéki harcokban 1944. november 18-án a szovjetek kilőtték a jászberényi 1/2. harckocsiszázad egyik Nimród pánélvadását. Ekkor sebesült meg Dorsan Alfonz főhadnagy²¹ és Nimród pánélvadásának kocsipa-

18 Dévényi Sándor (Budapest, 1920. május 22.) tartalékos pánélshadosztály zászlós. Egy 1945 utáni önéletrajzában olvashatjuk: „1944. [...] szeptember hóban behívtak a csapathoz Jászberénybe. November 22-én kerültem a frontra, Csepel–Újpest–Rákosszentmihály, itt kerültem hadifogságba december 28-án, a debreceni fogolytáborban jelentkeztem az új magyar hadseregbe [...]” HIM KI Dévényi Sándor 53563. sz. ti. ogy.

19 Túróczi M. János (Jánoshida, 1920. április 23.) tartalékos pánélshadosztály zászlós. Később írt önéletrajza szerint 1944 novemberében: „[...] csapattestemet, illetve annak visszamaradó különítményét, melyhez én is tartoztam, a Csepel-szigetre vezényelték. Itt vettem részt a harcokban, mindaddig, míg innen a harckocsim kilövése után átdoztak az alagi frontra. Itt légnyomást kaptam és a fiumei O.T.I. [Országos Társadalombiztosító Intézet – BZ] kórházba kerültem ápolás alá. Innen 1945. évi január havában, mikor a[z – BZ] [...] orosz hadsereg ezt a kórházat birtokába vette, útnak indultam haza szüleimhez, Jánoshidára.” HIM KI Túróczi M. János 50119. sz. ti. ogy.

20 Rapcsányi Kálmán, II. (Szege, 1921. április 5.) pánélshadosztály hadnagy. A párkány-nánai 1/I. harckocsiszázalaj szakaszparancsnoként 1944. szeptember 1-jén vezényelték a hadműveleti területre. A budapesti ostromgyűrűben a Marika-szakaszt vezette, a kitörés során az egyik sváb-hegyi villában hősi halált halt. Kitüntetései: Bronz Signum Laudis hadiszalagon a kardokkal (1945). HIM KI Rapcsányi Kálmán 3942. sz. ti. ogy., HL KJ 523/a.

21 Dorsan Alfonz (Klagenfurt, 1919. április 18.) pánélshadosztály főhadnagy. A magyarországi hadszíntéren az 1/2. harckocsiszázad Nimród szakaszparancsnokaként működött. 1944. október 16-án betegen került az 1. harckocsiezred pótkeretéhez. A Budapest alatti harcokban 1944. november 18-án kilőtték pánélshadosztályát. Rövid ideig a 2. pánélshadosztálynál szolgált összekötő tisztként. Szovjet hadifogságban 1945. március 28. – 1946. szeptember 1. között

rancsnoka, Kapcsos Tamás hadapród őrmester,²² aki a bal szemét veszítette el, és az 1. páncélososztály egészségügyi oszlopához szállították hátra. Az 1/I. harcokszázad zászlóalj állományából lófő árkosi Veress Jenő főhadnagy²³ páncélos kezelőkből alakított szakaszával 1944. november 20-tól harcolt Ecsér környékén. 1944. decemberének utolsó napjaiban egy vegyes harcokszázaddal a Csepel-szigeten harcolt, majd századának felmorzsolódása után egy újabb gyalogos páncélos század parancsnokaként vetették be, méghozzá Kőbányán, ahol 1945. január 5-én a tüdejébe kapott szilánkot, de a hadifogságot elkerülte. 1944. november 23-án este 7 órakor Ecsér és Garamhegy között sebesült meg Pusztai Lajos továbbszolgáló őrmester az 1/I. harcokszázad zászlóalj állományából. Veszteségi kartonja szerint: „harcocsi támadás utáni egységek rendezése közben aknabecsapódás következtében farán és jobb combján megsebesült. A sérülés súlyos. Ecsér kötöző helyen, s onnan valószínűleg Budapestre szállították.” Pusztai őrmesternek azonban nem volt ilyen szerencséje, mert hátraszállítás közben még aznap este szovjet hadifogságba esett.²⁴ A maglódi harcokban 1944. november 26-án sebesült meg az 1. harcokszázad fegyver- és lőszer-tisztje, Jászi Pál főhadnagy.²⁵

volt. Kitüntetései: Bronz Signum Laudis hadiszalagon a kardokkal (1941), Tűzkereszt 1. fokozata egy sebesülési pánttal, Felvidéki Emlékérem, Erdélyi Emlékérem, német Vaskereszt II. osztálya (1941). HIM KI Dorsan Alfonz 11717. sz. ti. ogy., HIM KI Dorsan Alfonz vk.

- 22 Kapcsos Tamás (Kispest, 1921. október 28.) páncélos hadapród őrmester. Az 1/2. harcokszázad egyik Nimród kocsi parancsnokjaként szolgált a magyarországi hadszíntéren. 1944. november 18-án Ecsér-délen lőtték ki páncélosát. Súlyosan sebesülten került kórházba. 1944. december 5-én került kórházvonattal Németországba. Amerikai hadifogságban 1945. április 26. – 1945. november 19. között volt. HIM KI Kapcsos Tamás 305/761. sz. ti. ogy., HIM KI Kapcsos Tamás vk.
- 23 Veress Jenő, lófő árkosi (Kolozsvár, 1919. augusztus 25.) páncélos főhadnagy. Az 1/I. harcokszázad zászlóalj 3. közepesharcocsi-század parancsnokaként harcolt a magyarországi hadszíntéren. 1945. január 5-én Kőbányán sebesült meg súlyosan. Hadifogságba nem esett. Kitüntetései: Tűzkereszt 1. fokozata, Erdélyi Emlékérem, Felvidéki Emlékérem. HIM KI Veress Jenő 79272. sz. ti. ogy.
- 24 Pusztai Lajos (Derecske, 1917. október 24.) továbbszolgáló páncélos őrmester. Az 1/I. harcokszázad zászlóalj kötelékében harcolt a magyarországi hadszíntéren. Ecsernél súlyosan sebesült 1944. november 23-án, s ugyanekkor szovjet hadifogságba esett, ahonnan 1945. április 20-án tért haza. HIM KI Pusztai Lajos 72025. sz. legs. ogy., HIM KI Pusztai Lajos vk.
- 25 Jászi Pál (Jászalsószentgyörgy, 1914. január 13.) páncélos főhadnagy. A jászberényi 1/6. nehézharcocsi-század parancsnokaként 1944. október 2-től (másutt: 18-tól) harcolt az Alföl-

Az 1. harcokcsiezred történetéhez érdekes adalékokat szolgáltatott Hollósy Sándor, aki a XIII/1. KISKA-zászlóalj²⁶ állományába tartozó leventeként a XIII. kerületi Véső utca 13. szám alatti MÁVAG javítóüzemben ténykedett. 2004-ben írt visszaemlékezései szerint: „A főváros irányában folytatott harcokban sérült harcjárművek javítása, felújítása, felszerelése, ellátása lett a feladatunk. Én korábban a Turánok »planétáját« szerelőkhöz kerültem, azután amolyan vezetőféleként a raktárakat, benzinkutat, ellátmány ellátást végeztem, kezeltem. A budapesti ostrom végéig ott szolgáltam. Jelen voltam 6 Turán, 4 Toldi és 5 Nimród, 1 db [német Pz. V.] Párduc [nehézharcokcsi – BZ],²⁷ 2 [35 M. – BZ] Ansaldo [kisharcokcsi – BZ]²⁸ javításában, harcba dobásában. Már akkor feltűnő volt számomra, hogy a feljavított Turánokból 1 db teljes harci készülségben volt. Ugyanígy 1 Nimród, amit úgy kezeltek, hogy »javítás alatt áll«. Minden kellő szerelvény és lőszerkészlet a raktáramban volt [...] Csak 1944 decemberében tudtam meg, hogy az odavezényelt leventék miért kaptak a harcokocsikra kiképzést és fegyvert. Az ellenállás kérésére a két harcokcsinak a Váci út sarkára kellett volna harcállásba kerülni, ha a német–magyar sereg – ha Újpest felől jönnek – nagyobb ellenállást fejtene ki. Erre nem került, nem kerülhetett sor, mert a nyilasok a zászlóalj laktanyájára lecsaptak és mindenkit leszereltek,

dön, miközben az 1. harcokcsiezred lőszer- és fegyvertisztai beosztását is ellátta. 1944. november 26-án Maglód-nyaraló térségében jobb váll-lövéstől sebesült. Ingolstadtba került kórházi kezelése, ahonnan 1945. április 10-én megpróbált hazajutni. 1945. május 8-án Csehországban esett szovjet hadifogságba, ahonnan 1946. szeptember 1-jén tért haza. Kitüntetései: Magyar Érdemrend lovagkeresztje hadiszalagon a kardokkal (1945. január 16.), Erdélyi Emlékérem. HIM KI Jászi Pál Jászi Pál 34054. sz. ti. ogy. HIM KI Jászi Pál vk. HL KJ 381/a.

- 26 KISKA = Kisegítő Karhatalom. Jogelődje az 1944. szeptember 25-én szervezett Nemzetőrség volt, amely kisegítő karhatalmi fegyveres testületként működött, tagjai leventekorú fiatalok voltak. 1944. december 3-án Kisegítő Karhatalommá alakították át, de szervezése csak Budapesten történt, ahol kerületenként alakítottak 1–1 zászlóaljat, s állományának egy része fegyveres ellenállóként tevékenykedett. 1945. január 6-án feloszlatták, egy része a Hungarista Légióba került. Lexikon 1997, 338.
- 27 A német gyártmányú Pz. V. (Panther) Párduc nehézharcokcsi harci tömege 44,8 tonna, maximális sebessége 55 km/h, páncélvastagsága 30–110 mm, fegyverzete 1 db KwK 7,5 cm-es harcokcsiágyú, 2 db MG–34 7,92 mm-es géppuska és 1 db légvédelmi géppuska volt, Fu 5 rádióval. Kezelőszemélyzete 5 főből állt. Bonhardt–Sárhidai–Winkler 1992, 136–137.
- 28 A 35 M. Ansaldo kisharcokcsi harci tömege 3,2 tonna, maximális sebessége 42 km/h, páncélvastagsága 6–13,5 mm, fegyverzete 2 db 34/A M. 8 mm-es géppuska volt, kezelőszemélyzete 2 főből állt. Bonhardt–Sárhidai–Winkler 1992, 54–55.

elzártak. Maga Gidófalvy [Lajos tartalékos főhadnagy – BZ] parancsnok is egy belvárosi tűzharcban vesztette életét²⁹ [...] A harcckészültségben lévő eszközök az oroszok kezébe kerültek, sem bevetésükre, sem megsemmisítésükre parancsunk nem volt [...] Én egy Turánnal vittem, hoztam minden héten az üzem járandóságait a nagy MÁVAG mellől, a Golgota úti raktárakból. Volt a javító bázis birtokában egy (40/43 M.) Zrínyi [rohamtarack – BZ],³⁰ ezzel voltunk és adtunk készültséget, ha valahonnan sérült harcjárművet kellett bevontatnunk. Ott voltam, amikor a vecsési temető mellett egy századnyi magyar harcokocsi a németek felmorzsoltak (104 főből 1 személy maradt életben!), Zrínyinkkel hazavontattunk egy közepes Turánt, amelynek a tornya lett szétlőve [...] Ők a XIV/2. KISKA-zászlóalj erejét kívánták növelni az átállással [...] »megpattan-ni« a frontszakaszról. A németek észrevették a mozgást, és felmorzsolták a századot. Sok megrázó élményem volt a tankjavítás szolgálatom alatt. Borzasztó és nagyon megrázó volt, amikor egy Nimródot hoztak be a műhelybe. Azt nem tudtuk, miként került tehetetlen helyzetbe, mert nem maradt a személyzetből senki élve. Nyilván nagy harcban lehetett a szerencsétlen, mert az egész kocsi tele volt töltényhüvellyel [...] Egyik segítőkkel szedtünk ki mindent, ami »jött«, hát egy egész férfikar is maradt. Három nap után a Nimródért jött egy szakaszvezető, akinek bevetési helye már Rákospalota volt. A katona segítségemet kérte a lőszer és egyéb szereléshez. A volt személyzet minden ruháját nekem adta, amiket én szétosztottam az utcabeli rongyosoknak. Egy darabig őriztem a fellelt holmikat, kitüntetések, egyebeket, azután az oroszok elzavartak mindenkit az üzemből, így a munkát a kőbányai ún. nagy MÁVAG-ban folytattuk, az üzemben szovjet harcjárműveket javítottak [...]»³¹

29 Gidófalvy Lajos, gidófalvi (Bögöz, 1901. január 1.) tartalékos főhadnagy, a XIII/1. KISKA-zászlóalj parancsnoka, aki tevőlegesen vett részt a nemzeti ellenállásban. az Erzsébet híd felrobbantását akarta megakadályozni 1945. január 18-án, akkor tűnt el nyomtalanul. 1945. február 15-i vélelmezett dátummal nyilvánították holtta. 1948-ban posztumusz őrnaggyá, 1991-ben ezredessé léptették elő. Ungváry 2005, 137.

30 A 40/43 M. Zrínyi rohamtarack harci tömege 21,6 tonna, maximális sebessége 43 km/h, páncélvastagsága 13–75 mm, fegyverzete 1 db 40/43 M. 10,5 cm-es tarack volt. Az R 5/a rádióval felszerelt páncélos kezelőszemélyzete 4 főből állt. Bonhardt–Sárhidai–Winkler 1992, 96–97.

31 Hollósy Sándor levele Babucs Zoltánhoz (Verese gyház, 2004. január 25.) (Babucs Zoltán gyűjteményében)

Az 1. páncélosadosztály parancsnoksága 1944. december 16-án a németek felé 1-1 db nehéz és közepes Turán harckocsit, 3 db Toldi könnyűharckocsit, 5 db Nimród páncélvadászt és pár darab Csaba páncélgépkocsit jelentett bevethető állapotúnak, míg kombattáns létszáma hozzávetőlegesen két zászlóalj volt. A védők szívós ellenállása több ízben is visszavetette a támadó szovjet és román erőket. Így járt a szovjet 18. gárda-lövészhadtest is 1944. december 25-én, mivel Ecser körzetében, az Aranyhegy délnyugati előterében az 1. páncélosadosztály zászlóalj erőben, 5 db harckocsival támogatva sorozatos ellenlökéseket hajtott végre. A főváros előterében vívott harcok során, 1944. december 26-án Vecsésnél esett el az 1/III. harckocsizászlóalj zászlóaljsegédtisztje, Domonkos György százados.³² A szakaszparancsnokok közül többen is megsebesültek, mások mellett Balogh Imre,³³ Csongrády Miklós³⁴ és Korompai Vilmos³⁵ hadnagyok.

1944. december 27-én este a Rákoscsabától délre küzdő 1. páncélosadosztály levált az ellenségről, s gyalogos harccsoportokká szervezett részei Rákosz-

32 Domonkos György (Budapest, 1911. augusztus 25.) páncélos százados. Az 1/III. harckocsizászlóalj zászlóaljsegédtisztjeként ténykedett a magyarországi harcokban 1944. szeptember 1-jétől. 1944. december 26-án elvérzés következtében halt hősi halált Vecsésnél. Kítüntetései: Magyar Érdemrend lovagkeresztje hadiszalagon a kardokkal (1945), Ezüst Signum Laudis hadiszalagon a kardokkal (1943. július 24.), Bronz Signum Laudis hadiszalagon a kardokkal (1942. december 7.). HIM KI Domonkos György 11647. sz. ti. ogy., HL KJ 354/a.

33 Balogh Imre (Szalatnya, 1920. július 31.) páncélos hadnagy. Az 1/III. harckocsizászlóalj páncélgéppályás századának szakaszparancsnokaként 1944. szeptember 12-től volt a magyarországi hadszíntéren. 1945. január 6-án Kispesten májlvés érte, 1945. január 16. – 1945. március 10. között volt szovjet hadifogságban. Kítüntetései: Bronz Signum Laudis hadiszalagon a kardokkal (1945. február 12.). HIM KI Balogh Imre 9934. sz. ti. ogy., HL KJ 354/a.

34 Csongrády Miklós (Budapest, 1923. január 21.) páncélos hadnagy. Az 1/III. harckocsizászlóalj szakaszparancsnokaként 1944. szeptember 1-jétől vett részt a magyarországi harcokban. A rákoskeresztúr-kőbányai harcokban 1944. december 26-tól vett részt. 1945. január 4-én sebesülten esett szovjet hadifogságba, ahonnan 1945. február 19-én tért haza. Kítüntetései: Bronz Signum Laudis hadiszalagon a kardokkal (1945. február 12.). HIM KI Csongrády Miklós 12995. sz. ti. ogy., HL KJ 354/a.

35 Korompay (másutt: Korompai) Vilmos (Kaposvár, 1922. november 1.) páncélos hadnagy. Egy 1949-ben írott önéletrajza szerint: „1944. szeptember [13-tól – BZ]–1945. február 10-ig az 1. páncélosadosztállyal a dél-erdélyi, majd a magyarországi /Duna–Tisza közti, Tiszántúli/ harcokban vettem részt, 1944. december 26-án megsebesültem Ecsernél és ezután kórházban voltam 1945. február 10-ig. Február 10-én fogságba estem Budán a sziklaközpontban létesített ideiglenes vöröskeresztes kórházban.” Kítüntetései: Bronz Signum Laudis hadiszalagon a kardokkal (1945. február 12.). HIM KI Korompai Vilmos 55431. sz. ti. ogy., HL KJ 354/a.

szentmihályon, Rákoskeresztúron és a Csepel-szigeten, Lakihegy és Királyerdő között harcoltak. 1945 januárjának első napjaiban a páncélosok harccsoportjai már Kőbánya területén vívtak harcot háztól-házig. 1945. január 12-én az 1. páncélosadosztály egyik harccsoportja Pesten az Üllői út mentén indított ellenlökést, melynek eredményeként az Orczy térről egészen a Népliget nyugati széléig jutottak előre, és visszafoglalták a tisztviselőtelep nagy részét. Két nappal később a Ferencvárosi pályaudvar területéről harckocsikkal támogatott szovjet gyalogság bekerítette a hadosztályhoz tartozó 1. gépkocsizó lövészezred harcoló zömét. Különösen heves harcok dúltak a Mester utca–Üllői út–József körút térségében, amely Pest védelmének dél-délkeleti szakasza volt.

Füzesséry György főhadnagy³⁶ az 1/III. harckocsizászlóalj törzsszázadának parancsnokaként vett részt a főváros védelmében. 1945. január 2-án helyezték a 8. „Florian Geyer” SS-lovashadosztály alárendeltségébe, s azonnal bevetésre kerültek. Erre így emlékezett vissza:

„A harcok során sok nézeteltérésem támadt a németekkel, mivel a hozánk került szovjet katonákat és tiszteteket, kik az én foglyaik voltak, nem adtam át nekik – mivel ki akarták őket végezni –, hanem eredeti hadosztályparancsnokságomhoz hátra kísértettem. Az egyik szovjet százados pedig, ki sebesült volt a kőbányai »Hangya« pincéjébe rejtettem el, orvost hívtam, ki bekötözte és rejtette tovább, úgy, hogy az illető két napra rá a bevonuló csapattestéhez visszakerült. Az esetről a szovjet csapatok bevonulása után jegyzőkönyvet vettek fel. Január 4-én helyzetünk már igen rosszra fordult, katonáimat és tisztjeimet a németek tettleg bántalmazták és szidalmazták gyávaságuk miatt. Egy ilyen esetenél, mikor egyik beosztott tisztemet szidalmazta pisztolyával hadonászva egy fiatal német százados, a legpiszkosabb hangnemet használva vele szemben és agyon akarta löni, mivel az illető nem volt hajlandó támadni egy olyan magas-

36 Füzesséry György (Jászberény, 1920. június 28.) páncélos főhadnagy. Az 1/III. harckocsizászlóalj törzsszázadának parancsnoka szolgált 1944. augusztus 7-től. 1945. január 4-én Kőbányán súlyosan megsebesült, hadifogságba nem esett. Kiténtetése: Felvidéki Emlékezem. HIM KI Füzesséry György 21243. sz. ti. ogy.

latra, melyről a németeket már két alkalommal, súlyos véráldozatokkal visszaverték. Ekkor a német tiszthez mentem és mivel igen fel voltam indulva, hogy az én katonáimat sértegeti, mellbe vágtam, majd nyakát átfogva, dulakodni kezdtem vele. Erre a mögöttem álló SS katonái rám lőttek, de szerencsére csak combomat lőtték keresztül. Katonáim ezt látva, a németekkel szembeszálltak és szabályos harc fejlődött ki. Az illető századost agyonlőtték. [...] Századomat ezután szétoszlattam és nagyrészüknek sikerült bevárni a szovjet csapatokat. Mivel engem a németek kerestek, embereim a svéd követség szociális osztályára vittek.”³⁷

Iván Béla karpaszományos őrmester³⁸ is Kőbányán adta meg magát. Előbb Csepelen került bevetésre szakaszával. Egy háború utáni visszaemlékezése szerint

„[...] harckocsijaink már nem voltak. Én egy szakasszal Kőbányán lettem bevetve, de miután két napig sem ételmet, sem töltényeket nem kaptunk, legényeimmel együtt a Bihari úton lementünk egy ház óvóhelyére és ott vártuk be az oroszok érkezését [...] a fogságba esés időpontja 1945. január 5. volt.”³⁹

Többen a fővárosi védelmi harcokban haltak hősi halált, mint például az 1/I. harckocsizászlóalj állományából Falcione Kálmán főhadnagy, szakaszparancsnok.⁴⁰ Ekkor már többen a megadást választották, mint például Korcsok Pál

37 HIM KI Füzeséry György 21242. sz. ti. ogy.

38 Iván Béla (Budapest, 1919. augusztus 23.) páncélos karpaszományos őrmester. Az 1/3. harckocsiszázad rajparancsnokaként szolgált a magyarországi hadszíntéren. 1944. november 23-án Maglód-nyaralónál megbetegedett, hörghuruttal került a budapesti 11. számú helyőrségi kórházba. Mint gyalogos szakaszparancsnok, Kőbányán esett szovjet hadifogságba 1945. január 5-én, ahonnan 1945. november 5-én tért haza. HIM KI Dr. Iván Béla 410/2089. sz. legs. ogy.; HIM KI Iván Béla vk.; Feljegyzett beszélgetés Dr. Iván Béla páncélos karpaszományos őrmesterrel (Budapest, 2006. január 6.). (Babucs Zoltán gyűjteményében)

39 Dr. Iván Béla levele Babucs Zoltánhoz (Budapest, 2002. szeptember 21.). (Babucs Zoltán gyűjteményében)

40 Falcione Kálmán (1920. május 10., Szeged) páncélos főhadnagy. Az 1/I. harckocsizászlóalj szakaszparancsnokaként 1944. szeptember 2-től volt a magyarországi hadszíntéren. 1944. szeptember 14-én (másutt: 18-án) Szabadhelyen megsebesült. Budapest védelmében 1945.

törzsőrmester,⁴¹ az 1/I. harckocsizászlóalj fegyvermestere, aki 1945. január 14-én ment át a szovjet oldalra.

Buda védelmében

Az 1. páncélos hadosztály maradványai – a hadosztálytörzs, kisebb lövész és páncélos egységek, vonatalakulat-töredékek – 1945. január 17-én a késő esti órákban a Lánchídon vergődtek át Budára. Ezt követően az 1/III. harckocsiszázad a kitörésig a Lánchíd és az Erzsébet híd között volt védelemben, a hadosztály és az ezred részeit továbbra is kisebb kötelékekben, német alárendeltségben alkalmazták.

Azon páncélosok, akik belátták a további ellenállás kilátástalanságát, igyekeztek kivonni magukat a harcokból. Így tett 1945. február 8-án Rózsás Sándor őrmester,⁴² a párkány-nánai törzsszázad szolgálatvezetője, aki embereivel választotta a fogságba esést. Vitéz Nagy János törzsőrmester,⁴³ amikor 1945. február 10-én az 1. harckocsiezred műhelyszázada parancsot kapott, hogy a Kis-Gellért-hegyről az Attila úti Bethlen-udvarba vonuljon vissza, nem tartott velük, hanem bevárta a szovjet csapatokat.

január folyamán esett el. Kitüntetései: Bronz Signum Laudis hadiszalagon a kardokkal (1945. február 12.). HIM KI Falcione Kálmán 17039. sz. ti. ogy., HL KJ 354/a.

- 41 Korcok Pál (Újkígyós, 1915. június 20.) páncélos törzsőrmester. 1944. szeptember 1-jén vezényelték Jászberényből az 1/I. harckocsizászlóalj törzséhez, ahol fegyvermesterként szolgált. 1945. január 14-én átment a szovjet csapatokhoz. Hadifogságba nem került. Kitüntetései: III. osztályú Legénységi Szolgálati Jel, Felvidéki Emlékérem, Erdélyi Emlékérem, Délvidéki Emlékérem. HIM KI Korcok Pál 20978. sz. ti. ogy.
- 42 Rózsás Sándor (Braunard /USA/, 1914. október 18., Kis Julianna) páncélos őrmester. Az 1/I. harckocsizászlóalj törzsszázadának szolgálatvezetőjeként küzdött a magyarországi hadszíntéren 1944. szeptember 7-től. Budán, 1945. február 8-án esett szovjet fogságba. A szovjetek átadták a csehszlovákoknak, s 1946. március 18-án hazaszökött. Kitüntetései: Magyar Bronz Vitézségi Érem (1941. szeptember 10.), Tűzkereszt 1. fokozata egy sebesülési pánttal, Felvidéki Emlékérem, Erdélyi Emlékérem, Délvidéki Emlékérem, német Vaskereszt II. osztálya. HIM KI Rózsás Sándor 27656. sz. thts. (tiszthelyettesi) ogy.
- 43 Nagy János, vitéz (Gyula, 1914. július 21., Nagy Rozália), páncélos törzsőrmester. A 1/II. harckocsizászlóaljtól vezényelték 1944. december 30-án az 1. harckocsiezred műhelyszázadához szolgálatvezetőnek. Budán, 1945. február 10-én esett szovjet fogságba, ahonnan 1947. december 3-án tért haza. Kitüntetései: II. osztályú Legénységi Szolgálati Jel, Felvidéki Emlékérem, Erdélyi Emlékérem. HIM KI Nagy János 65721.sz.ti.ogy.

Mások a fogságba esés helyett inkább a korábbi szövetséges elleni harcot vállalták. Gyurkovich György alezredes,⁴⁴ az 1/III. harckocsizászlóalj parancsnoka is hasonlóképpen döntött. Ekkor ment át a szovjet oldalra Zalay János főhadnagy,⁴⁵ az 1. harckocsiezred vonatának parancsnoka és Butyka Géza hadnagy,⁴⁶ a rétságiak távbeszélő szakaszparancsnoka.

- 44 Gyurkovich György (Nádasdladány, 1900. április 16.) pánccélos alezredes. A rétsági 1/III. harckocsizászlóalj parancsnokaként került a magyarországi hadszínterre, majd az ezredparancsnok távollétében ideiglenes ezredparancsnokként ténykedett az 1. harckocsiezrednél. 1944. október 16-án beteget jelentett, 1944. december végén pedig kivonta magát a további harcok alól. 1945. február 7-én Budán átment a szovjet csapatokhoz. Szovjet hadifogságban 1945. február 8. – 1945. március 20. között volt. Kitüntetései: Magyar Érdemrend tisztikeresztje (1944), Magyar Érdemrend lovagkeresztje hadiszalagon a kardokkal (1944), Bronz Signum Laudis hadiszalagon a kardokkal (1944), Kormányzói Dicsérő Elismerés (1939), III. osztályú Tiszti Szolgálati Jel, Nemzetvédelmi Kereszt, Tűzkereszt 1. fokozata, Háborús Emlékérem a kardok és sisak nélkül, Felvidéki Emlékérem, Erdélyi Emlékérem, Délvidéki Emlékérem, Osztrák Háborús Emlékérem, Bolgár Háborús Emlékérem. HIM KI Gyurkovich György 28086. sz. ti. ogy., HL KJ 355/a.; Bene–Szabó 2006, 113.
- 45 Zalay János (Debrecen, 1918. szeptember 24.) pánccélos főhadnagy. A magyarországi hadszíntéren az 1. harckocsiezred törzsszázadának és vonatának parancsnokaként ténykedett. 1944. december 17–27. között vett részt a Maglód környéki harcokban, két gyalogos pánccélos század élén. 1945. február elején átment a szovjetekhez, hadifogságban 1945. március 1–20. között volt. Kitüntetései: Tűzkereszt 1. fokozata, Délvidéki Emlékérem. A második világháború után írt egyik önéletrajza szerint: „1944. karácsonyan kb. 5 napig a Maglód-i harcokban kb. 2 század erejű magyar egységnek voltam a parancsnoka. A budapesti harcokban már nem vettem részt, az ezredvonatnál tartózkodtam, mint vonatparancsnok. 1945. februárjában a Vörös Hadsereg felszabadította egységemet is, embereimmel együtt a németek ellen harcoló [vitéz – BZ] Variházy [Oszkár alezredes – BZ]-féle önkéntes magyar ezredbe kerültem. Itt századparancsnok lettem, századom kisebb részei ténylegesen részt vettek Budának [...] megtisztításában.” HIM KI Zalay János 78221. sz. ti. ogy.; Sárközi 1995, 122–123.
- 46 Butyka Géza (Apc, 1921. január 15.) pánccélos hadnagy. A magyarországi hadszíntéren az 1/III. harckocsizászlóalj törzsszázadának távbeszélő tisztjeként szolgált. 1945 januárjának elején kivonta magát a további harcok alól. Hadifogságba nem került. A második világháború után írt önéletrajza szerint: „Századparancsnokom Füzeséri [sic! – BZ] György főhadnagy volt [...] Dunaföldvárról Budapestre kerültünk. Egyik helyről a másikra tologattak bennünket. 1945. januárban szakaszommal elszakadtam a csapattól. Február elején [6-án – BZ] civilbe öltöztem és jelentkeztem a németek elleni harcra. Jelentkezésem után a szovjet hadsereg oldalán harcoló 1. önkéntes magyar ezred (Variházi [sic! – BZ]-csoport) kötelékében, mint 4. század parancsnok-helyettes nyertem beosztást.” HIM KI Butyka Géza 319/2478. sz. ti. ogy.; Sárközi 1995, 23–24.

A kitörők között

1945. február 11-én a páncélosok válaszüti elé érkeztek: vállalják az értelmetlennek tűnő harcot a romba dőlt fővárosban, avagy megadják magukat a bosszúszomjas győzteseknek. Sokan a fogságba esés mellett döntöttek, ahogy Barthalos Zoltán alezredes,⁴⁷ az I/I. harckocsizászlóalj parancsnoka is. A jászberényi Isaszegi István törzsőrmester⁴⁸ hasonló módon járt el, amikor szakaszával a kitörés másnapján a kora délutáni órákban megadta magát Budán, a Horvát utcában.

Azok, akik kitörték a Várból, szó szerint a földi poklot élték át! Vajda Alajos hadbiztos őrnagy,⁴⁹ az 1. páncéloshadosztály vezető hadbiztosa az alábbiakat vetette papírra a kitörés megindulásáról:

47 HL AKVI 114/1899.

48 Isaszegi István (Jászberény, 1904. augusztus 25.) páncélos főtörzsőrmester. A 1/7. vegyes harckocsiszázad szolgálatvezetőjeként, később ideiglenes jelleggel harckocsi raj- és szakaszparancsnokként szolgált a magyarországi hadszíntéren. 1944. szeptember 25. – november 16. között az 1. páncéloshadosztály szállítójárműves századának szolgálatvezetőjeként ténykedett, majd egy gyalogos páncélosszakasz parancsnokhelyettese. Budán esett szovjet hadifogságba 1945. február 12-én, ahonnan 1947. július 28-án tért haza. Kitüntetései: Magyar Nagy Ezüst Vitézségi Érem (1944 vége), Magyar Bronz Érdemérem (1940. november 19.), Felvidéki Emlékérem, Erdélyi Emlékérem, Bolgár Koronás Ezüstérem (1938. november 18.). Egy 1945 után keletkezett önéletrajzában olvashatjuk: „[1944. – BZ] november 3-án az 1. harckocsiezred Pesthidegkútra lett hátra vonva, hol összegyűjtve a még megmaradt embereit és harci eszközeit. Innét időnként harckocsik nélkül gyalogosokat állítottak össze, melyeket Ecsér és Maglód területén alkalmaztak védekező harcokra. Egy ilyen szakaszba [pontosabban: a Rapcsányi Kálmán hadnagy-féle Marika-szakaszba – BZ] én is voltam beosztva. 1944. november 16-tól december 16-ig mint rajparancsnok majd szakaszparancsnok-helyettes. December 16 után ismét leváltottak és bevonultam Pesthidegkútra. Itt a pihenő csoporthoz osztottak be. 1944. december 24-én 18 h-kor parancsot kaptam, hogy az ezredtörzsnél pihenőben lévő embereket gyűjtsem össze és gyalogmenetben induljak el Komáromba. Azonban nem sikerült Komáromba eljutni, mert mikor Pilisvörösvárra érkeztünk jött a parancs, hogy vissza Budára, mert az oroszok Piliscsabánál elvágták az utat. Így az ezredparancsnokság visszajött Budára, majd Budáról Pestre, Pestről Csepelre. Csepelről ismét Pestre [...] orosz fogságba kerültem 1945. évi február 12-én 15 h-kor a Horvát utcában. Először egymagam mentem át az oroszokhoz, majd azok visszaengedtek, az embereket [...] összeszedtem és teljes felszereléssel mentem át velük az oroszokhoz.” HIM KI Isaszegi István 33465. sz. ti. ogy.

49 Vajda (Wotsch) Alajos (Tatrag, 1903. szeptember 30.) hadbiztos őrnagy. 1944 szeptemberétől az 1. páncéloshadosztály vezető hadbiztosaként vett részt a magyarországi harcokban. A kitöréskor Budán esett szovjet hadifogságba, ahonnan 1948. július 12-én tért haza. Kitün-

„Pontosan 20h-kor az ostromló szovjet csapatok minden képzeletet felülmúló pergőtűzzel árasztották el a Várat és a kitörési útvonalat képező utcákat. Bombák, gránátok, Sztálin-orgonáknak nevezett sorozatvetők lövedékei, a különböző méretű aknák zúdultak az utcákon összezsúfolódott embertömegek közé. Ez pillanatnyi megtorpanást okozott, de visszafordulni már senkinek sem lehetett, a tömeg sodorta magával kérérlhetetlenül [...] Rövid idő alatt gépkocsironcsok, kifordult belű, szörnyű hullák, emberi csonkok, ahogy a gránát vagy az akna szétszaggatta az emberi testeket. A hullákat és a súlyos sebesülteket nem húzta félre senki. A tömeg taposta őket, a járművek átgázoltak rajtuk. Vér-vér mindenfelé, ordítás. Pattogó német vezényszavak. Káromkodások. Éjszaka volt, de a folytonos robbanásoktól jól lehetett látni [...] Aki járóképtelenné sebesült, azt az előrenyomulók halálra gázolták [...] szörnyű a pusztulás [...] Nem hiszem, hogy volna olyan írói toll, amelyik a maga valóságában tudná érzékeltetni azt a borzalmat, szörnyűséget, ami ott az ember szeme elé tárult! Az a kép, amit ott láttam, életem végéig kísérni fog, azt elfelejteni nem lehet soha!”⁵⁰

A kitörésben egyes visszaemlékezések szerint 2-3 magyar harckocsi is részt vett, de a szovjetek szinte azonnal kilőtték azokat. A második hullámba sorolt német 13. páncélosadosztály jobbszárnyán vett részt a kitörési kísérletben az 1. páncélosadosztály.⁵¹ Az elkövetkezendő órákban elesett a hadosztály parancsnoka, Vértesy János ezredes,⁵² a harckocsiezred 1. ezredsegédtisztje, Major Valér

tetései: Bronz Signum Laudis hadiszalagon, Bronz Signum Laudis, Nemzetvédelmi Kereszt, Háborús Emlékérem kardok és sisak nélkül, III. osztályú Tiszti Szolgálati Jel, Erdélyi Emlékérem. Sőregi 2014, 274–275.

50 Stark 1991, 94–96.

51 Interjú Waczek Frigyes vezérkari századossal (Gyömrő, 1983. augusztus 26.). (Hingyi László gyűjteménye) Özv. Hingyi Lászlóné szívességéből; Hingyi 2018–2020, III. 330.

52 Vértesy (Wagner) János (Szentágota, 1888. május 18.) páncélos ezredes. Az 1. páncélosadosztály utolsó parancsnoka. 1945. február 11-én esett szovjet hadifogságba Budán, másnap szovjet katonák egy svábhegyi villa udvarán agyonlőtték. Kitüntetései: Ezüst Signum Laudis hadiékítményekkel és a kardokkal, Bronz Signum Laudis, Háborús Emlékérem a kardokkal és sisakkal, I. osztályú Tiszti Szolgálati Jel (1943. október), II. osztályú Tiszti Szolgálati Jel, Katonai Jubileumi Kereszt (1908), Német Sas Rend I. fokozata a kardokkal (1943. május). Szabó Péter: Magyar honvédalakulatok Budapest védelmében. In: Markó 2005, 84.

százados,⁵³ Hernády Miklós⁵⁴ és Rapcsányi Kálmán hadnagyok, s még számtalan harckocsizó. Évtizedekkel később Rapcsányi Kálmán hadnagy hősi halálának körülményeiről nemes dunaszentgyörgyi Waczek Frigyes vezérkari százados,⁵⁵ az 1. páncélosadosztály I.a. (hadműveleti) osztályának vezetője számolt be: „A kitöréskor a géppisztolyosszakasz parancsnoka Rapcsányi Kálmán volt és vele ment Barabás [Béla – BZ] százados.⁵⁶ A kitörés zűrzavarában ketten elkeveredtek a szakasztól és a Sváb-hegy oldalában egy villába jutottak, amelyet az SS-ek védtek és a leeresztett redőnynyílások résein át lövöldöztek kifelé az oroszokra, őket az SS-ek beengedték a házba. Ott már kb. 30 sebesült SS feküdt a padlón, vagy térdelve lövöldözött kifelé.

Miután az SS-ek a tüzelést beszüntették, egy orosz géppisztolyoscsoport lépett a házba és szobáról szobára lelőtte az ott fekvő és meghúzódó még élő, de sebesült SS-eket.

-
- 53 Major Valér (Kaposvár, 1913. szeptember 29.) páncélos százados. 1944. szeptember 11-től az 1. harckocsiezred ezred 1. segédtisztje. Budapest védelme során – bajtársi emlékezet szerint – 1945. február 12-én elesett. Kitüntetései: Bronz Signum Laudis hadiszalagon a kardokkal (1945. január), Felvidéki Emlékérem, Erdélyi Emlékérem. HIM KI Major Valér 59902. sz. ti. ogy., HL KJ 354/a.
- 54 Hernády Miklós (Zalaegerszeg, 1922. szeptember 22.) páncélos hadnagy. A jászberényi I/II. harckocsizászlóalj 7. közepesharckocsi-századánál szolgált alantos – azaz század- vagy ütegparancsnokként alacsonyabb beosztású – tisztként, majd az ostromgyűrűben beosztották az I. hadtest karhatalmi zászlóaljhoz. Hősi halált halt a kitörés során, 1945. február 12-én. Kitüntetései: Bronz Signum Laudis hadiszalagon a kardokkal (1945. február 28.). HIM KI Hernády Miklós 41937. sz. ti. ogy., HL KJ 476/a.
- 55 Waczek Frigyes, dunaszentgyörgyi (Budapest, 1915. június 23.) vezérkari százados. A Hadia-kadémia 1944. október 15-i berekesztését követően vezérkari beosztású tisztként került 1944. október 28-án az 1. páncélosadosztály parancsnokságára, ahol az I.a. (hadműveleti) osztály vezetését vette át. Budapest ostromának idején több ízben helyettesítette vezérkari főnökét, ill. hadosztályparancsnokát. A kitörést követően, 1945. február 14-én a Detrekő utca 5. szám alatt esett szovjet hadifogságba, ahonnan 1948. május 17-én tért haza. Kitüntetései: Magyar Érdemrend lovagkeresztje hadiszalagon a kardokkal (1944. szeptember 14.), Tűzkereszt 1. fokozata, Felvidéki Emlékérem, Erdélyi Emlékérem, Délvidéki Emlékérem. Bene–Szabó 2023, I. 382.
- 56 Barabás Béla, lófő bétai (Szeged, 1915. december 2.) páncélos százados. 1944. szeptember 20-tól az 1. harckocsiezred egyik századparancsnokaként és ezred 2. segédtisztként vett részt a magyarországi hadműveletekben. 1944. december havában könnyebben megsebesült. Más adatok szerint az 1. páncélosadosztály I.a. (hadműveleti) osztályán szolgált vezérkari beosztású tisztként. Budán, 1945. február 12-én esett szovjet hadifogságba, ahonnan 1947. október 1-jén tért haza. Kitüntetései: Tűzkereszt 1. fokozata két sebesülési pánttal, Délvidéki Emlékérem. HIM KI Barabás Béla 305/3426. sz. ti. ogy.

Ezt Rapcsányi észre véve közölte »Százados úr ezek bennünket is lelőnek, meneküljünk ki!« (ők az utolsó szobában voltak) erre Rapcsányi géppisztolyával a folyosón lévő oroszokat lelőtte, ezek ordítottak és segítségért kiáltottak.

Rapcsányi ezután kiugrott az ajtón és balra a kertbe elfutott, de a kívül lévő oroszok őt célba véve géppisztollyal, utána eredtek és lelőtték. Ezalatt Barabás is kiugrott, de jobbra futott a kerten át, így őt nem vették észre és megmenekült. Később Barabás a fenti esetet elmesélte neki, de hivatalosan sohase vallotta be, hogy a kitörésben részt vett, sőt az új hadseregben ő szervezte a páncélos csapatok kiképzését.⁵⁷

Sónyi Hugó százados⁵⁸, az I/III. harcokocsiszázad parancsnoka a II. kerületi Darányi Ignác utca 20. szám alatt kapott halálos sebesülést. Egyik bajtársa számolt be erről:

„[...] 20 órakor parancsot kaptunk a kitörésre. Rendkívül erős zárótűz ellenére sikerült a Mechwart teret elérnünk. [...]. Váratlanul erős géppuskatűzet kaptunk. Mikor a tankok is tüzelni kezdtek, beláttam, hogy itt át nem törünk. Odaszóltam a tölem nem messze fekvő Sónyinak, hogy hátramegyek a fiúkért. Választ nem kaptam. Hozzá kúsztam. Eszméletlen volt és több sebből vérzett. [...] nagy keservesen bevonszoltuk a legközelebbi kapu alá. [...] Néhány katonáját hátrahagytam vele, átvettem a parancsnokságot és folytattuk a kitörést. Mikor 30 hónap hadifogság után hazakerültem, felkerestem a házat. A házmester emlékezett a szitává lőtt tisztre, aki a pincében halt meg.”⁵⁹

57 Interjú Waczek Frigyes vezérkari századossal (Gyömrő, 1983. augusztus 14.). (Hingyi László gyűjteménye) Özv. Hingyi Lászlóné szívességéből.

58 Sónyi Hugó II. (Rákospalota, 1912. május 21.) páncélos százados. 1944. szeptember 1-jén a rétsági I/III. harcokocsiszázadnál állományából nyert beosztást az I/III. harcokocsiszázadba mint századparancsnok. A kitörés során halt hősi halált. Kitüntetései: Magyar Érdemrend lovagkeresztje hadiszalagon a kardokkal (1944), Kormányzói Dicséret Elismerés (1942), Felvidéki Emlékérem, Erdélyi Emlékérem, Délvidéki Emlékérem. HIM KI Sónyi Hugó 40434. sz. ti. ogy.; HL KJ 355/a.

59 Litteráti-Lótz 2001, 507.

A saját vonalához igyekvő páncélosok közül a legmesszebb Temesy Endre hadnagy⁶⁰ csoportja jutott, akik végül 1945. február 15-én adták meg magukat Tinnyénél. Ezen a napon tűnt el a jászberényi harcokoszódok egyik kiváló tisztje, vitéz Szűcs Ervin százados,⁶¹ aki az ostromgyűrűben az 1. gépkocsizó lövészezred parancsnoka volt. A fővárosban rekedt kisebb páncélos részek még napokon keresztül kitartottak, közülük Hermándy Iván hadnagy⁶² honvédei 1945. február 13-án szüntették be a fegyveres ellenállást az óbudai Flórián téren. Barta Ernő tartalékos zászlós⁶³ is ezen a napon adta meg magát embereivel.

A budapesti ostromban lényegét tekintve az 1. páncélosadosztály teljesen felmorzsolódott. E seregetest és az 1. harcokosziedred budapesti harctevékenységéről alig maradt fent levéltári forrás.⁶⁴ Támpontot csupán a tisztii okmánygyűjtők olykor egymásnak ellentmondó anyagai, valamint a harcokban részt vevő páncélos-tisztek fényképei, korabeli feljegyzései, továbbá évtizedekkel későbbi, a szerző által felvett, többé-kevésbé pontos szóbeli és írásbeli visszaemlékezései jelenthetnek.

60 Temesy Endre (Budapest, 1923. augusztus 3.) páncélos hadnagy. A magyarországi hadszíntéren 1944. szeptember 1-jétől vették be, mint a jászberényi 1/8. vegyes harcokosziszázad (2. közepesharcokosi-század) közepesharcokosi szakaszparancsnokát. Szovjet hadifogságba a budapesti ostromgyűrűből való kitörés után, 1945. február 15-én esett Tinnyén. A hadifogságból 1947. július 4-én tért haza. Kitüntetései: Magyar Érdemrend lovagkeresztje hadiszalagon a kardokkal (1944. december 10.), Ezüst Signum Laudis hadiszalagon a kardokkal (1945. február 15.), Bronz Signum Laudis hadiszalagon a kardokkal (1944. december 25.), Tűzkereszt 1. fokozata. HIM KI Temesy Endre 70153. sz. ti. ogy., HL KJ 355/a.

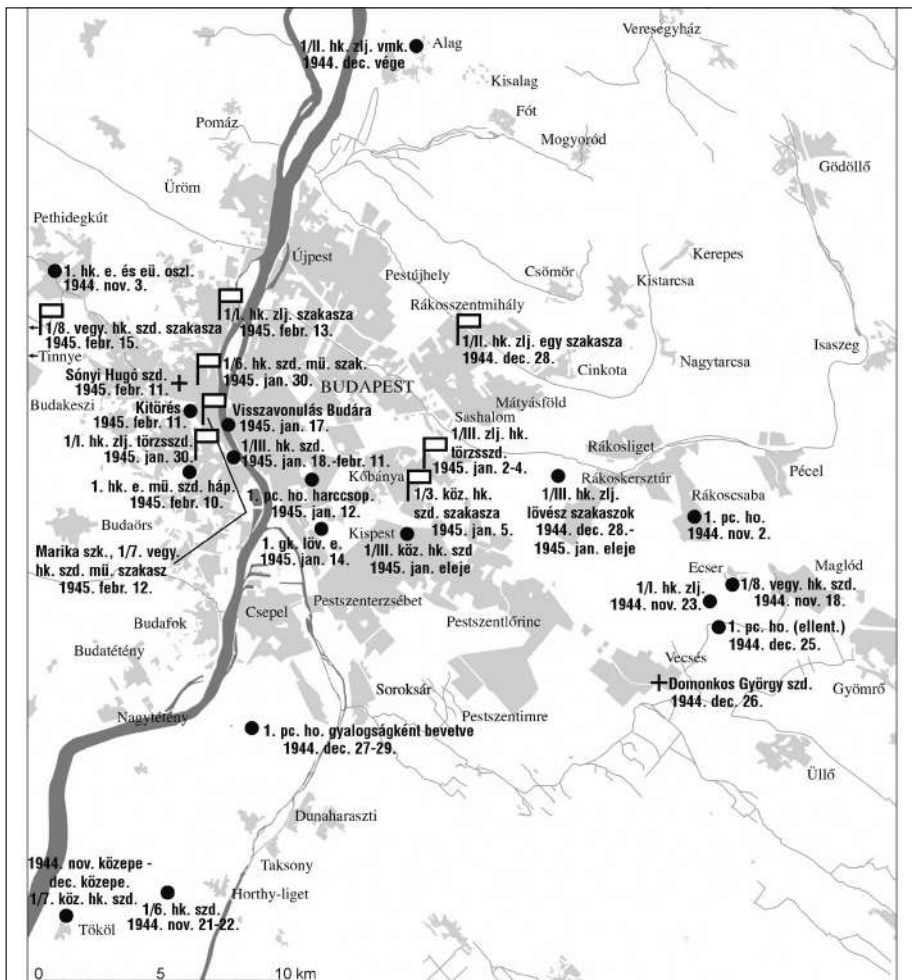
61 Szűcs (másutt: Szűts) Ervin II., vitéz (Budapest, 1911. augusztus 28.) páncélos százados. A magyarországi hadszíntéren 1944 őszén került az 1. páncélosadosztály törzshez a jászberényi 1/5. nehézharokosi-század éléről. A budapesti ostromgyűrűben az 1. gépkocsizó lövészezred parancsnokságát vette át. A gyűrűből való kitörés során, 1945. február 15-én nyoma veszett. Kitüntetései: Tűzkereszt 1. fokozata, Erdélyi Emlékérem. HIM KI Szűcs Ervin 80404. sz. ti. ogy.

62 Hermándy Iván (Kecskemét, 1919. július 21.) páncélos főhadnagy. Az 1/I. harcokosziszázalójnál nehézharokosi szakaszparancsnokként szolgált a magyarországi hadszíntéren 1944. szeptember 6-tól. 1944. november 25-én megsebesült, majd felépülését követően visszatért csapattestéhez. 1945. február 13-án Óbudán, a Flórián téren esett szovjet hadifogságba, ahonnan 1946. június 15-én tért haza. Kitüntetései: Bronz Signum Laudis hadiszalagon a kardokkal (1945. február 12.). HIM KI Hermándy Iván 38402. sz. ti. ogy., HL KJ 354/a

63 Barta Ernő (Szarvaskő, 1920. december 18.) tartalékos páncélos zászlós. Az 1/III. harcokosziszázalój szertisztjeként vonult el a magyarországi hadszíntérre. Budán, 1945. február 13-án esett hadifogságba, ahonnan 1947. június 18-án tért haza. HIM KI Barta Ernő 8518. sz. ti. ogy.

64 Az 1. harcokosziedred (1944–1945) történetéhez: Babucs 2000.a, 167–177.; Babucs 2000.b, 287–290.; Babucs 2000.c; Babucs 2007, 5–36.; Babucs–Maruzs [2007], 59–74.; Babucs 2008, 39–79.; Babucs 2017, 90.; Babucs 2017–2019, I. 19., II. 8.

Képmelléklet

Az 1. harckocsiezred a Budapest környéki és a fővárosi harcokban. A térképen használt rövidítések: ellent. = ellentámadás, eü.oszl. = egészségügyi oszlop, gk.löv.e. = gépkocsizó lövészszed, hk.e. = harckocsiezred, hk.szd. = harckocsiszázad, hk.zlj. = harckocsizászlóalj, köz. = közepes, mű. = műhely, neh. = nehéz, pc. ho. = páncélos hadosztály, szd(s). = százados, szk. = szakasz, vegy. = vegyes, vmk. = visszamaradó különítmény (dr. Mihályi Balázs munkája)

Iván Béla karpaszományos szakaszvezető és 40 M. közepes Turán harckocsija. Párkány-Nána, 1944. szeptember eleje. (Babucs Zoltán gyűjteménye)

Iván Béla karpaszományos szakaszvezető egyik bajtársával közepes Turánján. Párkány-Nána, 1944. szeptember eleje.
(Babucs Zoltán gyűjteménye)

Esztrenga Pál hivatásos őrmester (középen) és 1/7. közepesharckocsi-századbeli bajtársai. Jászberény, 1944. augusztus 5. (Babucs Zoltán gyűjteménye)

A jászberényi 1/II. harckocsizászlóalj egyik közepesharckocsi szakasza (parancsnok: Báthty Sándor hadnagy). Szolnoki hídfő, 1944. október eleje. (Babucs Zoltán gyűjteménye)

38 M. Toldi B40 könnyűharcosci és személyzete. Jászberény, 1944 ősze.
(Babucs Zoltán gyűjteménye)

40 M. Nimród páncélgépgyűk. Jászberény, 1943. december 6.
(Babucs Zoltán gyűjteménye)

Kisnémeth Péter honvéd, az 1./II. harckocsiszázad egyik páncélgéppályúsa. 1944. december 25-én Sárísápon adta meg magát, de hadifogságba nem került.
(Babucs Zoltán gyűjteménye)

Gombos Elemér százados (középen) egy 38 M. Toldi B20 könnyűharckocsin. Domoszló, 1943 tavasza. (Babucs Zoltán gyűjteménye)

Lófó bétai Barabás Béla százados – a felvételen még főhadnagyként –, az 1. harc-
kocsiezred 2. ezredsegédtisztje, végül az 1. páncélosadosztály I.a. osztályának
beosztottja. (Babucs Zoltán gyűjteménye)

Vitéz Deák János főhadnagy – a felvételen még hadnagyként –, az 1/7. közepesharc-
kocsi-század parancsnokaként esett el Kétegyházán, 1944. szeptember 25-én.
(Babucs Zoltán gyűjteménye)

Dorsan Alfonz főhadnagy – a felvételen még hadnagyként –, a jászberényi 1/2. harc-
kocsiszásad Nimród szakaszparancsnoka.

(Babucs Zoltán gyűjteménye)

Falcione Kálmán főhadnagy – a felvételen még hadnagyként –, az 1/I. harc-
kocsiszás-
lólaj egyik szakaszparancsnokaként esett el a fővárosban, 1945 januárjában.

(Babucs Zoltán gyűjteménye)

Füzeséry György főhadnagy – a felvételen még hadnagyként –, a rétsági 1./III. harc-
kocsizászlóalj törzsszázadának parancsnoka.

(Babucs Zoltán gyűjteménye)

Jászi Pál főhadnagy, az 1. harcoksziezred fegyver- és lőszertisztje.

(Babucs Zoltán gyűjteménye)

Major Valér százados, az 1. harcokcsiezred 1. ezredsegédtsíztje, aki 1945. február 12-én elesett Budán. (Babucs Zoltán gyűjteménye)

Paál Dezső százados, aki századparancsnokként küzdött a magyarországi hadszíntéren és az ostromgyűrűben átvette az 1. harcokcsiezred maradéka feletti parancsnokságot. (Babucs Zoltán gyűjteménye)

Sónyi Hugó II. százados, aki a rétsági 1/III. harcokocsiszázad parancsnokaként esett el Budán, 1945. február 11-én. (Babucs Zoltán gyűjteménye)

Vitéz Szűts Ervin II. százados, az 1. gépkocsizó lövészezred parancsnokaként tűnt el 1945. február 15-én.
(Babucs Zoltán gyűjteménye)

Felhasznált irodalom

Levéltári források

Hadtörténeti Intézet és Múzeum Központi Irattár: tiszti, tiszthelyettesi, legénységi személyi okmánygyűjtők, veszteségi kartonok.

Hadtörténelmi Levéltár: AKVI, kitüntetési javaslatok 1944–1945.

Lexikonok, adattárak, kézikönyvek, forráskiadványok

Bene–Szabó 2023. Bene János – Szabó Péter: *A magyar királyi honvéd huszár tisztikar 1938–1945.* I–II. Negyedik, bővített kiadás. Magyar Huszár Alapítvány, Nyíregyháza, 2023.

Bonhardt–Sárhidai–Winkler 1992. Bonhardt Attila – Sárhidai Gyula – Winkler László: *A Magyar Királyi Honvédség fegyverzete.* Zrínyi Kiadó, Budapest, 1992.

Hingyi 2018–2020. Hingyi Lászlóné – Mihályi Balázs – Tóth Gábor (szerk.): Hingyi László: *Budapest ostroma 1944–45. Források Budapest ostromának történetéből.* I–III. Etalon Kiadó, Budapest, 2018–2020.

Kliment–Benárd 2007. Kliment, Charles K. & Benárd, Dénes: *Madarská armáda 1919–1945.* Ares, Praha, 2007.

Mujzer 2019. Mujzer Péter: *Páncélosok. A magyar páncélos fegyvernem és a rohamtüzérség története 1938–1945.* Magánkiadás, Budapest, 2019.

Mujzer 2020. Mujzer, Péter: *Hungarian Arms and Armour of World War Two.* Modern War Series, 3. Key Books, Stamford, 2020.

Lexikon 1997. Ravasz István – Sipos Péter (szerk.): *Magyarország a második világháborúban. Lexikon A–Zs.* Javított, bővített utánnomás. Petit Real Könyvkiadó, Budapest, 1997.

Sőregi 2014. Sőregi Zoltán: *Katonák kerékpáron. A magyar királyi honvédség kerékpáros tisztjeinek adattára 1920–1945.* Underground Kiadó és Terjesztő Kft., Budapest, 2014.

Számvéber 1999. Számvéber Norbert (szerk.): *Erőd a Duna mentén. A Budapestért 1944–45-ben folytatott harcok katonai iratai a Hadtörténelmi Levéltárban.* Petit Real Könyvkiadó, Budapest, 1999.

Feldolgozások

- Babucs 2000.a** Babucs Zoltán: „Század vigyázz! Harckocsira!” A jászberényi páncélos zászlóalj a II. világháborúban. Jászsági honvédek a II. világháborúban. I. Jász Honvédekért Alapítvány, Jászberény, 2000.
- Babucs 2017–2019.** Babucs Zoltán: *Jászmagyar honvédek albuma (1921–1945)*. I–II. Tortoma Kiadó, Barót, 2017–2019.
- Babucs–Maruzs [2007].** Babucs Zoltán – Maruzs Roland: „Jász vitézek rajta, előre!” A jászberényi kerékpáros és harckocsi zászlóalj története (1921–1945). Püedlo Kiadó, h.n. [Budapest–Nagykovácsi], é.n. [2007.]
- Babucs 2000.b** Babucs Zoltán: Jászberényi páncélosok a II. világháborúban. In: Zádorné Zsoldos Mária (szerk.): *Zounuk 15. A Jász-Nagykun-Szolnok Megyei Levéltár Évkönyve*. Jász-Nagykun-Szolnok Megyei Levéltár, Szolnok, 2000. 269–303.
- Babucs 2000.c** Babucs Zoltán: „Horthy Miklós katonája vagyok...” A M. Kir. Honvédség jászsági csapattestei a II. világháborúban. In: Langó Péter (szerk.): *Szállástól a mezővárosig. Tanulmányok Jászfényszaru és a Jászság történetéről*. Fényszaruiai Baráti Egyesülete, Jászfényszaru, 2000. 289–311.
- Babucs 2007.** Babucs Zoltán: A m. kir. „József Nádor” 1. honvéd harckocsiszereg harcai a Dél-Alföldön 1944 őszén. In: Halmágyi Pál (szerk.): *Harcok a Dél-Alföldön és Budapesten 1944–1945-ben. Az 1956-os forradalom Makón. A Makói múzeumi füzetek 105.* Makó Város Önkormányzata, Makó, 2007. 5–36.
- Babucs 2008.** Babucs Zoltán: A m. kir. „József Nádor” 1. honvéd harckocsiszereg a magyarországi hadszíntéren (1944. IX. 13–1945. II. 12.). In: Dr. Fülöp Tamás (szerk.): *Zounuk 23. A Jász-Nagykun-Szolnok Megyei Levéltár Évkönyve*. Jász-Nagykun-Szolnok Megyei Levéltár, Szolnok, 2008. 39–79.
- Babucs 2017.** Babucs Zoltán: A város honvéd helyőrsége a második világháborúban. In: Pethő László főszerk.: *Jászberény története a harmincas évektől az ezredfordulóig*. Jászsági Évkönyv Alapítvány, Jászberény, 2017. 84–112.
- Gosztonyi 1992.** Gosztonyi Péter: *A magyar honvédség a második világháborúban*. Európa Könyvkiadó, Budapest, 1992.

- Gosztonyi 1999.** Gosztonyi Péter: *Budapest lángokban 1944–1945*. Móra Ferenc Könyvkiadó, Budapest, 1998.
- Jakus 1994.** Jakus János: A m. kir. IV. hadtest támadó hadművelete, 1944 szeptember. In: *Hadtörténelmi Közlemények*, 107. (1994) 1. sz. 19–53.
- Litteráti-Lótz 2001.** Litteráti-Lótz Gyula levele (München, 1987. április 15.) In: Rada Tibor (szerk.): *A Magyar Királyi Honvéd Ludovika Akadémia és a testvérintézetek összefoglalt története (1920–1945)* I–II. Gálos-Nyomdász Kft., Calgary–Budapest, 1998–2001. II. 506–507.
- Markó 2005.** Markó György (szerk.): *Az elsodort város. Emlékkötet a Budapestért folytatott harcok 60. évfordulójára*. I. PolgART Könyvkiadó, Budapest, 2005.
- Mihályi 2018.** Mihályi Balázs: *Honvédek és hungaristák a Budapest erődben 1944–1945*. Budapest ostroma 1944–1945 kutatócsoport, Budapest, 2018.
- Mihályi 2022.** Balázs, Mihályi: *Siege of Budapest 1944–45. The Brutal Battle for the Pearl of the Danube*. Campaign 337. Osprey Publishing, Oxford, 2022.
- Ravasz [2003].** Ravasz István: *Magyarország és a Magyar Királyi Honvédség a XX. századi világháborúban. 1914–1945*. Püldo Kiadó, h. n. [Budapest–Nagykovácsi], é. n. [2003]
- Sárközi 1995.** *Budán harcoltak*. A kötet anyagát összeállította és sajtó alá rendezte: Sárközi Sándor. Magánkiadás, Budapest, 1995.
- Stark 1991.** Stark Tamás: *Hadak útján. A Magyar Királyi Honvédség a második világháborúban*. Corvina Kiadó, Budapest, 1991.
- Szabó–Számvéber 2009.** Szabó Péter – Számvéber Norbert: *A keleti hadszíntér és Magyarország 1943–1945*. Második, bővített és átdolgozott kiadás. Püldo Kiadó, h.n. [Budapest–Nagykovácsi], 2009.
- Ungváry 2004.** Ungváry Krisztián: *A magyar honvédség a második világháborúban*. Osiris, Budapest, 2004.
- Ungváry 2005.** Ungváry Krisztián: *Budapest ostroma*. Ötödik, átdolgozott kiadás. Corvina Kiadó, Budapest, 2005.

BALOGH MÁTYÁS

A JÜECSEI KIRÁLY MEGGYILKOLÁSA ÉS A JÜECSEI VÁNDORLÁS KEZDETE: EGY TÖRTÉNETI FORDULÓPONT REKONSTRUKCIÓJA

KIVONAT: A jelen tanulmány a jüecsik (*yuezhi*) korai történetét és nyugat felé irányuló vándorlását vizsgálja az elsődleges kínai történeti források – elsősorban a Shiji, a Hanshu, kisebb mértékben pedig a Hou Hanshu – alapján. Vizsgálatunk középpontjában a jüecsik eredeti szállásterülete, valamint azok az események állnak, amelyek a Kanszu (Gansu)-folyosóból való kiszorulásukhoz és Közép-Ázsia felé történő elmozdulásukhoz vezettek.

A Hanshu 96a és a Shiji 123 szerint a korai jüecsik Dunhuang és a Qilian-hegység között éltek, ami a Kanszu-folyosó nyugati szakaszának felel meg. Bár Lin Meicun szerint e helynevek a Tian-shan térségében fekvő helyszínekkel azonosíthatóak, ez az értelmezés nem vált széles körben elfogadottá. Az uralkodó álláspont továbbra is a Kanszu-folyosóba helyezi a jüecsik szállásterületét. Tanulmányunk szerint e földrajzi vita a tágabb történeti rekonstrukciót érdemben nem befolyásolja.

A jüecsik vándorlása a korai kínai–hun kapcsolatok politikai és katonai kontextusában értelmezhető beleértve a heqin-szövetség létrejöttét, valamint az azt követő határvidéki konfliktusokat. A Shiji és a Hanshu párhuzamos szöveg helyeinek részletes összevetése pontosítja a hun hadjáratok, a jüecsik veregsége és királyuk megölése körüli események kronológiáját. A tanulmány kitér a meggyilkolt király koponyájának rituális célú felhasználására, amelyet a bel-

ső-ázsiai sztyepei hagyományok összefüggésrendszerében értelmez. Emellett vizsgálja a vuszunok (*wusun*) Kunmo alatti megerősödését, valamint Zhang Qian követségét, mint a Nyugati Régiók hatalmi viszonyainak átalakulásában meghatározó jelentőségű tényezőket.

Megállapításunk szerint a jüecsik kettéválása és királyuk kivégzése leginkább Kr. e. 176–174 közé datálható, és a Maodun által megindított, majd Laoshang alatt befejezett hun hadjáratokkal összefüggésben értelmezendő. A jüecsi uralkodó meggyilkolása váltotta ki a jüecsik elvándorlását. Az eseményeket a Kr. e. 160-as évekre helyező alternatív kronológiák helyessége továbbra sem zárható ki teljes mértékben, megállapításaink szerint azonban ezek forrásbeli megalapozottsága lényegesen gyengébb, és érvrendszerük több ponton hipotetikus rekonstrukciókra támaszkodik.

KULCSSZAVAK: jüecsik, Kanszu-folyosó, kínai–hun kapcsolatok, eqin-szövetség, hun hadjáratok, Maodun, Laoshang, vuszunok (*Wusun*), Kunmo, Zhang Qian, sztyepei rituális gyakorlatok, korai Han-kor, történeti forráskritika, kronológiai rekonstrukció.

MÁTYÁS BALOGH

THE ASSASSINATION OF THE YUEZHI KING AND THE BEGINNING OF THE YUEZHI MIGRATION: A RECONSTRUCTION OF A HISTORICAL TURNING POINT

ABSTRACT: The present study examines the early history and westward migration of the Yuezhi on the basis of primary Chinese historical sources, principally the *Shiji*, the *Hanshu*, and to a lesser extent the *Hou Hanshu*. It focuses on the Yuezhi's original homeland and the sequence of events that led to their displacement from the Gansu Corridor and their movement toward Central Asia.

According to *Hanshu* 96a and *Shiji* 123, the early Yuezhi lived between Dunhuang and the Qilian Mountains, corresponding to the western Gansu Corridor. Although Lin Meicun

has argued that these toponyms refer instead to locations in the Tianshan region, this interpretation has not gained broad acceptance. The prevailing view continues to place the Yuezhi in the Gansu Corridor, and the study argues that this geographical debate does not materially affect the broader historical reconstruction.

The article situates the Yuezhi migration within the political and military context of early Han–Xiongnu relations, including the establishment of the *he-qin* alliance in 198 BCE and subsequent frontier conflicts. A close comparison of parallel passages in the *Shiji* and *Hanshu* refines the chronology of events surrounding the Xiongnu campaigns, the defeat of the Yuezhi, and the killing of their king. The reported ritual use of the king's skull is interpreted within the

framework of Inner Asian steppe practices. The rise of the Wusun under Kunmo and the mission of Zhang Qian are analysed as key elements in the shifting power dynamics of the Western Regions.

The central argument is that the division of the Yuezhi and the execution of their king are best dated to approximately 176–174 BCE and should be understood in the context of the Xiongnu campaigns initiated under Maodun and brought to completion under Laoshang. The killing of the Yuezhi ruler triggered the westward migration of the main group towards the Ili Valley, while a smaller branch moved south towards the Xining region. Alternative chronologies placing these events in the 160s BCE remain possible but rest on significantly weaker evidentiary foundations.

KEYWORDS: Yuezhi, Gansu Corridor, early Sino–Xiongnu relations, Xiongnu campaigns, Maodun, Laoshang, Wusun, Kunmo, Zhang Qian, Inner Asian steppe ritual practices, early Han period, historical source criticism, chronological reconstruction.

A Közép- és Belső-Ázsia történetével foglalkozó szakirodalomban közismert tény, hogy az eredetileg a Kanszu-folyosó (Gansu-, másként Hexi-átjáró) térségében élő jüecsik (*yuezhi*) a hunoktól elszenvedett vereségüket követően két csoportra szakadtak: egy kisebb és egy nagyobb létszámúra.¹ A nagyobb csoport

1 A tanulmányunkban vizsgált eseményekre vonatkozó elsődleges forrásaink, a Han-dinasztia történetét tárgyaló kínai évkönyvek. Ezek közül a *Történeti feljegyzések* (*Shiji*, a továbbiakban SJ) és a *Han-dinasztia története* (*Hanshu*, a továbbiakban HS) különböző fejezeteiből származik értesüléseink java része. Ezeket kiegészítik a *Kései Han-dinasztia története* (*Hou Hanshu*, a továbbiakban HHS) rövidebb említései. A HS 96a és az SJ 123 arról számol be, hogy a jüecsik eredetileg Dunhuang és Qilian között éltek. Véleményünk szerint ez a terület a mai Dunhuang város és a Qilian-hegység közötti régiónak, vagyis a Kanszu-folyosó nyugati szakaszának feleltethető meg. Léteznek azonban olyan nézetek, amelyek a jüecsik korai szállásterületét nem a Kanszu-folyosón belül, hanem attól nyugatra, a Tianshan térségébe helyezik. E feltételezés legismertebb képviselője Lin Meicun. Craig (2007, 59) hivatkozik Lin Meicun-re (The Western Region of the Han-Tang dynasty and the Chinese Civilization,

– melyet a kínai források „nagy jüecsik” (*da yuezhi*) néven említenek – előbb az Ili-folyó völgyébe menekült, majd onnan több állomáson keresztül tovább vándorolt egészen Baktriáig.² A kisebb csoport ezzel szemben a Qilian-hegység (másként Nan shan) déli lejtőinél, a Xining-folyó völgyében telepedett le; rájuk a források „kis jüecsiként” (*xiao yuezhi*) hivatkoznak.

A Han-dinasztia uralkodója, Wu császár (Kr. e. 141–87) a hunok elleni katonai offenzíva előkészítése érdekében a már Baktriában élő nagy jüecsikkel tervezett szövetségre lépni. A császár felderítő-követe Zhang Qian Kr. e. 138 körül indult útnak a nagy jüecsikhez, ők azonban visszautasították a császári ajánlatot³. Zhang Qian utazásának kényszerű része volt az odafelé vezető úton egy tízéves, majd a visszaúton egy több mint egyéves tartózkodás a hunoknál. Az utazásai és fogságai során – tehát a Kr. e. 130-as és 120-as években – szerzett tapasztalatait, hallomásait, illetve a császárnak tett ezekből táplálkozó beszámolóit a SJ 123. és a HS 61. fejezete rögzítette.⁴ Ezek a két fejezeten kívül a Han-kori krónikák egyéb fejezeteiben található tudósítások is értékes, ám néha összezavaró, egymásnak olykor ellentmondó adatokkal szolgálnak a jüecsik történetével kapcsolatban. Ezek a tudósítások nem teszik világossá, hogy a jüecsik kettészakadása és a Kanszu-folyosóból történő elvándorlása pontosan melyik hun támadáshoz köthető és mikorra datálható. A szakirodalom különböző évszámokat rendel az eseményhez és különbözőképpen értelmezi a vonatkozó forrásokat, gyakran magyarázat, elemzés nélkül. Azok a szerzők, akik behatóbban vizsgálták a kérdést és a vonatkozó források szövegeit, sem tudtak

Beijing 1978, 78). Lin Meicun úgy véli, hogy a forrásokban szereplő Dunhuang és Qilian helynevek nem a mai azonos nevű földrajzi helyekre utalnak, hanem egy Dunhong nevű hegyre, amely a Tianshan hegységben (Lin Meicun értelmezése szerint annak korábbi neve: Qilian) helyezkedett el. Lin Meicun hipotézise nem talált széles körű elfogadásra: a témával foglalkozó kutatók túlnyomó többsége továbbra is a Kanszu-folyosót tekinti a jüecsik eredeti szállásterületének. Fontos megjegyezni, hogy a jüecsik korai lakóhelyére vonatkozó eltérő vélemények jelen tanulmány főbb következtetéseit és megállapításait nem érintik.

2 Borovkova 2005, 13–63., Craig 2007, Enoki, Koshelenko és Haidary 1996, Hulsey 1979, Liu 2001.

3 Loewe 2000, 687–89., Craig 2018, 68–90.

4 A HS 61 és a HS 96, azaz a Han-dinasztia története című krónika Kínától nyugatra fekvő területekről szóló fejezeteinek angol nyelvű kritikai fordítását Hulsey (1979) végezte el.

meggyőző választ adni a keltezéssel és az események értelmezésével kapcsolatos kérdésekre. Ezeket nagy pontossággal megválaszolni véleményünk szerint is lehetetlen, de a különböző krónikák vonatkoztatható feljegyzéseinek összevetésével az időtartam behatárolására, a forrásaink által nem említett történések bizonyos fokú rekonstrukciójára és a kapcsolódó események értelmezésére eddig figyelembe nem vett lehetőségek is kínálkoznak.

A Kr. e. 209–170-es évekig; a jüecsik első veresége

Az SJ 110 részletesen ismerteti, hogy az ázsiai hun uralkodó, Maodun (Kr.e. 209–174) miután megszerezte a hatalmat, miként csalta diplomáciai kelepchébe keleti szomszédait, a donghukat és győzte le őket.⁵ Az ezt követő hódításokról – köztük a hunokkal nyugat-délnyugatról szomszédos jüecsik legyőzéséről már szűkszavúbban ír:

Szöveg 1.

„Maodun felült a lovára, és megparancsolta, hogy az országban mindenkit, aki hátramarad, végezzenek ki. Ezután kelet felé támadást indított a donghuk ellen. A donghuk eleinte lebecsülték Maodunt, és nem készültek fel. Amikor Maodun megérkezett seregével, lerohanta őket, súlyos vereséget mért a donghu királyra, foglyul ejtette népét és jószágait. Visszatérve nyugaton megtámadta és elűzte a jüecsiket, majd délen elfoglalta Loufant és Baiyangot, a Sárga-folyótól délre elterülő királyságot.”

A jüecsik elleni támadás kapcsán mindkét forrás a *jizou* „megtámadva elűzte” kifejezést használja. Ugyanezeknek az eseményeknek egy jóval tömörebb említése a HHS 87-ben ugyanezen a szöveghelyen a *zou* „elűz, elzavar” igét használja.

5 A történet HS 94-ben szereplő verziója szóról-szóra megegyezik.

Mindebből arra következtethetünk, hogy a jüecsek már ezután a támadás után is elhagyták addigi szállásterületüket. A tudósítás tömörsége miatt lehetetlen megállapítani, hogy ez a támadás pontosan mikor történt, hogy a jüecsek szálláshelye a támadás előtt pontosan hol lehetett, és azután milyen távolságra menekültek, esetleg a menekülés után visszatértek-e. Forrásunk szóhasználata azt sugallja, hogy a jüecsek elleni támadás nem sokkal a donghuk feletti győzelem után történt. A kérdéses szövegrész szó szerinti fordításban: „miután ezzel végzett (*ji*) visszatért (*gui*), nyugaton (*xi*) megtámadta (*ji*) és elűzte (*zou*) a jüecseket (*yuezhi*).” Kérdés továbbá az is, hogy a donghu hadjáratból való visszatérés és a jüecsek elleni támadás között mennyi idő telt el. Craig Maodun donghuk és jüecsek elleni támadását egyaránt Kr. e. 207-re, a sanjü uralkodásának második évére teszi. Hogy mi alapján, azt nem magyarázza.⁶ Ennek a Kr. e. 207-es datálásnak ellentmond egy későbbi, de szintén Han-kori forrás, a HHS 87 megjegyzése, mely a támadást időben a Han-dinasztia felvirágzásához, megerősödéséhez köti:

Szöveg 2.

„Mikor a Han megerősödött, Maodun serege erős volt, megverte a donghukat, elűzte a jüecseket.”

A Han-dinasztia megerősödése legkorábban Kr. e. 206–202 közé tehető.⁷ Ugyanakkor el kell ismernünk, hogy semmiféle garanciánk nincs arra, hogy éppen a HHS 87 későbbi keletkezésű, futólagos és tömörített említése lenne a datálás legmegbízhatóbb eszköze. Yü úgy gondolja, hogy Maodun ezzel a támadással a Kanszu-folyosó nagy részét elfoglalja a jüecsektől, a támadást pedig Kr. e. 195 körülre teszi.⁸ Yü ezekhez magyarázatot nem fűz, és a forrásaink sem támasztják alá feltételezéseit.⁹ A SJ 110 és a HS 94 semmiféle támpontot nem

6 Craig 2007, 64.

7 Loewe 2008, 110-123.

8 Yü ehhez nem rendel évszámot, hanem az általa Kr.e. 175-re datált második támadást a szóban forgónál körülbelül húsz évvel későbbre teszi.

9 Yü 2008, 127.

szolgáltat a támadás datálásához, azon kívül, hogy a két, donghuk és jüecsik elleni támadást nem megfelelő módon Maodun hatalomra kerülése utánra teszi. Az évszám pontosságú datálás tehát lehetetlen, és az is kétséges, hogy ezt a támadást, követte-e a jüecsik bármiféle népmozgása, s ha igen, milyen mértékű. A szóhasználat mindhárom forrásban egyértelműen arra utal, hogy a jüecsik elmozdultak a támadás helyéről, ami leginkább a következőféleképpen értelmezhető:

A jüecsik a támadást követően csak kisebb távolságra vándoroltak, visszahúzódtak. Elképzelhető, hogy nagy katonai erővel rendelkező nép lévén (ezt a SJ 110 és a HS 94 említi), a hun birodalmiság e korai szakaszában a Kanszu-folyosón kívül is jelen voltak, behatoltak a hunok területére, fenyegetést jelentettek Maodun birodalomépítési ambícióira. Ez az első, talán, a Kr. e. 200-as évek végére datálható támadás visszaverte, megfutamította őket. Nagy távolságra ez alkalommal biztosan nem vándoroltak, hiszen a SJ 110 egy későbbi évekre vonatkozó részéből tudjuk, hogy a Maodun alatti Hun Birodalom nyugaton, „Shang helyőrségtől egyenesen nyugatra” a jüecsi, ti (*di*), és csiang (*qiang*) népek területével volt határos. Ez az említés még nem tesz különbséget kis- és nagy jüecsik között. Shang helyőrségről pedig tudjuk, hogy nagyjából a Sárga-folyó nagy kanyarulata által körbe ölelt részt, azaz az Ordoszt (annak egy részét) jelöli. Az ettől egyenesen nyugatra elterülő részt azonosíthatjuk a Kanszu-folyosóval.¹⁰ Tehát ezt a támadást követően a jüecsik még a régióban maradnak. A két csoportra szakadásukat és elvándorlásukat előidéző támadás sokkal inkább egy több évtizeddel később, a Kr. e. 170-es években, vagy mások szerint a Kr. e. 160-as években történhetett.¹¹

A Kr. e. 170-es évek; új császár Kínában

A hunok Kr. e. 170-es évekre tehető hadi cselekményei nemcsak a jüecsik ellen irányultak, hanem egy nagyobb örvű katonai akció részei voltak, melyek nem elhanyagolható részben a Han-dinasztiában történt uralkodóváltáshoz, Wen császár (Kr. e. 180–157) trónra lépéséhez és annak belpolitikai körülményeihez kapcsolódnak.

10 A HS 94-ben is megtalálható ugyanez a szövegrész, azzal a különbséggel, hogy ez nem említi a jüeciket, csak a tiktet és csiangokat.

11 A keltezésekkal kapcsolatos eltérő véleményeket lentebb ismertetjük.

Az események kibontakozását megelőzően, Kínában Kr. e. 188-ban fiatalon elhalálozik Hui császár (Kr. e. 195–188). Ekkor az előző uralkodó, Gao császár (Kr. e. 202–95) özvegye, Lü anyacsászárné gyermekcsászárok régenseként veszi át az uralmat a császári udvarban. Az anyacsászárné és a második gyermekcsászár Kr. e. 180-ban bekövetkező halálával az udvari hivatalnokok lemészárolják Lü asszony magas pozíciókba jutott rokonait, és saját támogatóitjukat, Liu Hengget, Gao császár egy kései gyermekét ültetik trónra Wen császár néven.¹² Wen császár támogatottsága az elit körében még a tisztogatásokat követően sem teljes. Egyik első uralkodói lépése, hogy a hunokkal kötött békemegállapodást megújítja,¹³ azaz a békességért cserébe megemeli a hunoknak járó sarc összegét. Ezzel tulajdonképpen időt vásárol a maga számára, hogy megszilárdítsa hatalmát, rendezze belső ügyeit, szükség esetén leszámoljon belső ellenségeivel, s mindezt külső fenyegetettség, hun betörésektől való félelem nélkül tehesse. Ugyanakkor egy új császár trónra lépése, Kína pillanatnyi sebezhetősége a hunok számára is jó lehetőséget teremt arra, hogy a béke feltételeit újratárgyalják a dinasztiaival, megpróbálják a lehető legkedvezőbb feltételeket szabni, alkupoziójukon javítani. Így nem meglepő, hogy a békemegállapodás megújítása ellenére a hun „jobboldali bölcs fejedelem” (*youxianwang*) betör Shang helyőrség területére, majd megszállja az Ordoszt.

Wen császár és Maodun sanjü között üzenetváltás kezdődik, melynek tartalmát forrásaink megőrizték, s melyből kiderül, hogy az incidensnek része, de vélhetően nem a legfőbb célja volt egy jüecsik elleni támadás.

12 Loewe 2008, 135–137.

13 A hunok és a Han-dinasztia között első alkalommal Kr. e. 198-ban jön létre a két fél kapcsolatát hosszú időre meghatározó megállapodás, a *heqin* egyezmény, melynek értelmében a sanjü ígéretet tesz a betörések mellőzésére. A *heqin* szó a “béke” jelentésű *he* és a “rokonság” jelentésű *qin* összetétele. Az egyezmény neve arra utal, hogy a sanjü a Han-udvartól kínai hercegnőt kap feleségül és így a kínai császár rokonává válik, s ez a rokonság hivatott szavatolni a békét a két fél között. A békéért cserébe a kínaiak, a hercegnőn kívül évente meghatározott mennyiségű aranyat, selymet, bort, gabonát és egyéb kínai javakat küldenek a sanjünek. Továbbá, az egyezmény értelmében a kínai császár és a sanjü fivérekhez hasonlóan, egyenrangú diplomáciai felek lesznek.

Wen császár uralkodásának 3. éve (Kr. e. 177) nyár–ősz; a hunok offenzívája és a jüecsik újabb veresége(i)

A SJ 110 a következőképpen számol be a konfliktus kitörésének körülményeiről:

Szöveg 3.

„Amikor Xiaowen¹⁴ császár trónra lépett, megújította a békemegállapodást. A harmadik év ötödik havában a hun „jobb oldali bölcs fejedelem” bevonult Henan vidékére, kifosztotta Shang helyőrség határőrző barbárjait, lemészárolta és kirabolta a lakosságot.¹⁵ Ekkor Xiaowen császár utasította miniszterét Guan Yinget, hogy mozgósítson 85 000 fő harci-szekeres, lovas hadsereget és induljon Gaonuba megtámadni a „jobb oldali bölcs fejedelmet”. Wen császár látogatást tett Taiyuanbe.¹⁶ Ekkor azonban Jibei fejedelme fellázadt, ezért Wen császár visszatért, és leállította a miniszter hunok elleni hadjáratát.¹⁷”

Wen császár trónra lépése Kr. e. 180 végére tehető, ebben konszenzus van. A szövegben említett harmadik év ötödik hava szintén vita nélkül Kr. e. 177 kora nyarára esik. Henan, azaz „a folyótól délre eső terület” ebben a kontextusban az Ordosz vidékét jelenti, melynek Shang helyőrség is része. A szövegből

14 Wen császár posztthumusz neve.

15 Henan, azaz kínaiul „a folyótól délre fekvő terület” itt az Ordosz vidékét jelöli, Shang helyőrség pedig a mai Shaanxi tartomány Yulin környékén található.

16 Guan Ying utolsó hadjárata lett volna a 177-es hunok elleni, ami Liu Xingju lázadása miatt hiúsult meg (Loewe 2000, 136) Gaonu helyőrség, a mai Shaanxi tartomány, Yan’an városának környékén volt. Taiyuan, jelenleg is hasonló néven létezik.

17 Jibei helyőrség, a mai Shandong és Hebei tartományok területén, Kína északkeleti részén. A Jibei fejedelem, Liu Xingju, Gao császár unokája (? 177, Loewe 2000, 388). Liu Xingju korábban arra egy fivérével együtt arra készült, hogy bátyjukat, Liu Xiang-ot ültetik majd a császári trónra. Mivel ez nem sikerült, és unokaöccsük, Liu Heng lépett trónra Wen császár néven, neheztelt az udvarra.

az is kiderül, hogy a Han-dinasztia ezt a határvidékét egyéb, nem hun barbár népekkel őriztette. Ezekre a barbár népekre a szöveg az általánosító *manyi* megjelölést használja,¹⁸ míg a hunokat a krónika vagy *xiongnu*, vagy *hu* néven említi. A lázadó Jibei fejedelméről tudjuk, hogy ő Liu Xingju, Gao császár egyik unokája¹⁹, aki még Wen császár trónra lépése előtt egyik fivérével együtt arra készült, hogy bátyjukat, Liu Xiangot ültetik majd a császári trónra. Császár nagybátyjuk elleni lázadásának időzítése nem volt véletlen. Ugyanezen krónika egy másik, Wen császár életrajzát tartalmazó fejezete, a SJ 10 megjegyzi, hogy Xingju hírére kapva a császár távollétének és a huk (hunok) elleni támadása előkészületeinek, hadat indít, hogy megtámadja Xingyang városát. Wen császár ekkor – minden bizonnyal Xingju várakozásaival ellentétben – úgy dönt, hogy leállítja a hunok elleni hadjáratot és először lázadó unokaöccse ellen lép fel. Kr. e. 177 őszén a császári csapatok leverik a lázadást, Xingju pedig öngyilkosságot követ el. Könnyen elképzelhető, hogy a Xingju bizonyos késéssel kapott hírt a történekről, így mikor tudomást szerzett a hunok betöréséről és a császári büntetőhadjárat előkészületeiről elérkezettnek látta az alkalmat a lázadásra. Viszont arról már feltehetően nem értesült idejében, hogy a közelebbi támadás előtt a hunok visszavonultak, alkalmat biztosítva ezzel a császárnak arra, hogy katonai erejét átcsoportosítva, őt támadja meg.

A SJ 10²⁰ a hun betörést szintén Wen császár uralkodásának harmadik éve (Kr. e. 177) eseményei közt tárgyalja és tartalmazza a császár történekekkel kapcsolatos panaszait is:

18 A *man* eredetileg déli, a *yi* pedig keleti barbárokat jelentett, az összetett *manyi* kifejezés itt általánosan nem kínai, barbár népeket jelöl.

19 Loewe 2000, 388.

20 Ugyanerről beszámol a HS 94 és az SJ 110 is. A HS 94 szintén a harmadik uralkodási év nyarára (hónapot nem említ) teszi ugyanezeket a történéseket. Ez a szövegrész hasonló a SJ 10 vonatkozó szövegrészéhez, bár akad néhány különbség. Itt Wen császár a SJ 10 feljegyzésével ellentétben a panaszait nem csak „mondja” (*yue*) hanem „rendeletet ad ki, mely így szól” (*xiazhao yue*). Továbbá a panasz szövegének ez a változata csak nyolcvanezer határvidéki katonát és harci szekeret említ. A SJ 110 tömörebb szövegváltozatából nem, csak a SJ 10 és a HS 94 feljegyzéseiből derül ki, hogy a császári sereg mozgósításakor a hunok visszavonultak. A SJ 10-ben „a hunok távoztak” (*xiongnu qu*), a HS 94-ben pedig „a ’jobb oldali bölcs fejedelm’ a határon túlra ment” (*youxianwang zouchusai*) kifejezés szerepel. Ezekben a szövegváltozatokban is szerepel Liu Xingju lázadása, ami a hunok elleni hadjárat

Szöveg 4.

„Az ötödik hónapban a hunok betörték Beidibe, letelepedtek Henanban, hogy fosztogassanak. A császár először Ganquanbe látogatott. A hatodik hónapban a császár így szólt: 'A Han és a hunok testvérséget fogadtak [meg-egyezve, hogy] nem háborgatják a határt, amiért a hunok bőséges javakat kaptak. Most, a „jobb oldali bölcs fejedelem” meglepő módon elhagyva országát, népét Henan-ban telepítette le. Ki- és bejárkáltak a határon, elfogták és megölték a hivatalnokokat és katonákat, elűzték a határt őrző barbár törzseket, és megakadályozták, hogy azok a régi területeiken éljenek. Zaklatták a határvidéki tisztviselőket, betörték és raboltak, viselkedésük pedig rendkívül gőgös és törvénytelen volt – ez nem volt része a megállapodásnak.' Ekkor [a császár] 85000 határvidéki lovast küldött Gaonuba és utasította Yingyin őrgrófját, Guan Yinget, hogy támadja meg a hunokat. A hunok visszavonultak, a fővárosi hadtestet és tisztjeit is mozgósították, és a gárda-főparancsnok alá rendelték őket, a sereg pedig Chang'anban gyülekezett.”

Wen császár uralkodásának 4. éve (Kr. e.176); a hunok válaszlevele

A következő évben (Kr. e. 176) a Maodun levelet küld Wen császárnak, melyben reagál panaszaira. Ebből arra következtethetünk, hogy a császár fenti panaszai, levél (fatáblára írt üzenet) formájában a sanjühöz is eljutottak. A sanjü válaszát a SJ 110 és a HS 94 tartalmazza:

Szöveg 5.

„A következő évben a sanjü levelet küldött a Hannak, mely így szólt: Az ég kegyelméből uralkodó nagy hun sanjü tisztelettel érdeklődik

leállítására készítette a császárt.

a császár jóléte felől. Előzőleg a császár említést tett a békéről, mit nagy örömmel és egyetértéssel fogadtam. A Han határőrei azonban háborgatták és megsértették a «jobboldali bölcs fejedelmet», aki hallgatva Houyira, Luhoura, Nanzhira és egyéb tábornokaira, anélkül, hogy az engedélyemet kérte volna, összetűzésbe bonyolódott a Han határőreivel. Ezzel megsértette a két uralkodó közti megállapodást és eltávolodott a testvériesség eszményétől. A császár újabb levelet küldött s én követemmel válaszlevelet küldtem, de az nem érkezett meg, és a Hantól sem érkezett követ hozzám. Emiatt a Han megszegte a békét és országaink már nem szövetségesek. Az alacsony rangú hivatalnokokkal történt incidens miatt büntetést szabtam ki a «jobboldali bölcs fejedelemre», nyugatra küldtem, hogy kutassa fel és támadja meg a jüecsiket. Az Ég segedelméből, harcosai kiválóak, lovai erősek voltak, így a jüecsiket elpusztították, azokat mind leölték vagy meghódoltatták. A loulan, vuszun (*wusun*), hucsie (*hujie*) és huszonhat egyéb környékbeli népet is hódoltattak, s azok mind a hunokhoz csatlakoztak. Az íjlesztő népek mind egy családot alkotva egyesültek. Északon már béke honol, ezért most arra vágyom, hogy letegyem a fegyvert, megpihentessem harcosaimat, meglegeltessem lovaimat, és hogy elfeledve a történeteket újra megkössöm a régi egységet, hogy a határvidék népei, mint régen, most is békében éljenek, hogy a fiatalok felnőhessenek, hogy az öregek háborítatlanul élhessék végig életüket, hogy nemzedékeken át tartson a béke és a boldogság.

Mivel nem értesültem arról, hogy mi a császár szándéka, ezért elküldöm udvari szolgálómat, Xihuqiant, hogy átadja ezt a levelet. Egyúttal kérem, hadd ajánljak fel egy tevét, két hátszlovat és két pár négyesfogatba való lovat ajándék gyanánt. Amennyiben a császár úgy kívánja, hogy a hunok ne közelítsék meg a határt, úgy utasítsa határmenti tisztviselőit és lakosságát, hogy vonuljanak vissza kellő távolságra. Miután követem megérkezett küldjék vissza!”

A sanjü levele Kr. e. 176 nyár derekán (6. hónap) érkezett meg a császári udvarba, ahol a császár minisztereivel arról tárgyalt, hogy indítsanak-e támadást a hunok ellen, vagy folytassák a békemegállapodáson alapuló politikát. A miniszterek az utóbbit javasolták, azzal érvelve, hogy a sanjü épp most aratott győzelmet a jüecsik felett, [katonai] ereje teljében van, ezért nincs értelme megtámadni. Egyébként is a hunok területe szikes, mocsaras, lakhatatlan, nem érdemes elfoglalni. A császár elfogadta a javaslatot.²¹

Mindkét forrás (SJ 110, HS 94) szerint Maodun levele a jüecsikkel kapcsolatban az „elpusztít, megsemmisít” igét használja (SJ 110: *yimie yuezhi*, HS 94: *mieyi yuezhi*) továbbá határozottan kijelenti, hogy mindegyiküket vagy megölték, vagy meghódoltatták. Érdekes, hogy a levél nem tesz említést a jüecsik elüldözéséről, elvándorlásáról. Ez talán azzal magyarázható, hogy a sanjü a totális elpusztítást és hódoltatás látszatát kívánta kelteni. Ha elvándorló, elmenekülő jüecsikről is említést tett volna, úgy tűnhetett volna, hogy néhányakat futni hagyott, nem volt ereje, kapacitása üldözőbe venni őket. Ezen kívül külön jelentősége lehet még annak is, hogy a levél egyéb népek között a vuszunok behódolását is megemlíti. Hogy ez miként kapcsolódhat a jüecsik elvándorlása kérdéséhez, arról alább ejtünk majd szót. A levélben szereplő események mindenestre elég nagy pontossággal datálhatók; a „jobb oldali bölcs fejedelem” önhatalmúlag elkövetett határsértése (Kr. e. 177 kora nyara) és a levél megérkezése, Kr. e. 176 közé. Ha hozzászámítjuk még Wen császár panaszos levelének pontosan nem ismert megérkezését a sanjühöz, úgy a fenti hadi cselekmények már leginkább a Kr. e. 176-os évre tehetők.

Craig szerint Maodun túlzóan fogalmaz levelében.²² Úgy véli, hogy az említett támadással még nem foglalta el a Kanszu-folyosót és nem mért pusztító csapást a jüecsikre. Maodun „mind megöltük vagy meghódoltattuk” szóhasználatát valóban egyértelmű túlzás. Az is könnyen belátható, hogy Maodunnak érdekében állt túlozni, és ez eredményre is vezetett; hisz láthattuk, hogy Wen császár minisztereit éppen a jüecsik feletti hun győzelem híre tántorítja el a hu-

21 SJ 110, HS 94.

22 Craig 2007, 65.

nok megtámadásától. Craig azonban Enoki megjegyzésére támaszkodva Yü azon értelmezését is vitatja, amely szerint a jüecsik ez után a támadás után váltak két csoportra és kezdték meg Baktriáig tartó vándorlásukat, melynek első állomása az Ili völgye volt. Yü egyébként különválasztja a jüecsik kettészakadását és királyuk meggyilkolását; előbbi eseményt Kr. e. 175-re (és nem Kr. e. 176-ra helyezi), az utóbbit pedig Kr. e. 162-re, mindkettőt magyarázat nélkül.²³ Craig úgy véli, Maodun Kr. e. 176-os beszámolója a jüecsik elpusztításáról bár túlzás, a hun támadás mégis olyan erejű lehetett, ami arra készítethette a jüecsiket, hogy fontolóra vegyék az elvándorlást, viszont Maodun két évvel későbbi halála bátoríthatta őket a további maradásra.²⁴

Éppen ebben az évben (Kr. e. 174) küld választ Wen császár Maodun fenyegető, erőfitogtató levelére. Ebben a császár nyíltan a hunokat nevezi meg a megállapodások megszegőiként, de biztosítja a sanjüt, hogy hajlandó elfogadni a békejavaslatát, amennyiben (Maodun?) garantálja, hogy a hunok a továbbiakban tartózkodnak a további betörésektől.²⁵ Maodun haláláról és fia, Jizhou (Laoshang sanjü) trónra lépéséről forrásaink rögtön ezután tudósítanak.²⁶ Ugyanezek a fejezetek viszont nem említik sem a jüecsik két csoportra szakadását, sem pedig királyuk megölését.

Az eddigiekből láthattuk, hogy Maodun sanjü valamikor az Kr. e. III. és II. évszázad fordulója környékén méri az első vereséget a jüecsikre, de azok ekkor még biztosan nem vándorolnak messzire, a Baktriáig tartó vándorlásuk nem ekkor kezdődik. A jüecsik második megtámadásáról – melyet Maodun parancsára a „jobb oldali bölcs fejedelem” hajt végre – maga Maodun számol be Kr. e. 176-ban kelt levelében, a győzelem mértékét talán eltúlozva, de királyuk megölésével nem dicsekszik és a jüecsik elmenekülését sem említi. Kr. e. 174-től Maodun fia, Jizhou Laoshang néven az új sanjü. Trónra lépésekor a békemegállapodás értelmében ajándékokat és kínai hercegnőt kap a Han-dinasztiától. A hercegnő kíséretével egy Zhonghang Yue nevű eunoch is érkezik az új

23 Yü 2008, 127.

24 Craig 2007, 68-69.

25 SJ 110, HS 94.

26 Így nem tudhatjuk, hogy a császárnak ezt a levelét még Maodun, vagy már Laoshang kapta-e kézhez.

sanjü udvartartásába. Zhonghang Yuét minden tiltakozása ellenére kényszeríti az udvar, hogy menjen a hunokhoz, ezért megfogadja, hogy átáll és minden erejével azon lesz, hogy a lehető legtöbbet ártson a Han-dinasztiának.²⁷ A továbbiakban Kínával szembeni agresszióra biztatja a sanjüt, és ehhez szakértői segítséget is nyújt. Jórészt az ő biztatására Kr. e. 166-ban újabb és fokozódó intenzitású hun betörések indulnak Kína ellen. Ezt az időszakot egy újabb, Kr. e. 162-ben kötött békemegállapodás zárja le.²⁸ Ezekre a harcokkal teli évekre vonatkozólag forrásaink nem említik a jüecsiket. Két csoportra szakadásukra és királyuk meggyilkolására tehát sem az Kr. e. 170-es, sem pedig az Kr. e. 160-as évek eseményeire vonatkozó feljegyzésben nem találunk említést. Ezekről csak későbbi, Wu császár (Kr. e. 140–87), és Zhang Qian idejének eseményei kapcsán keletkezett feljegyzésekből tudunk.

Kr. e. 140-ben lép trónra a Han-dinasztia egyik legjelentősebb uralkodója, Wu császár, aki már a kezdetektől fogva egy nagy hunok elleni offenzíva tervezésén, előkészítésén munkálkodik. Mint tanulmányunk elején említettük, nem sokkal Wu császár trónralépése után indul el felderítő útjára Zhang Qian, melyről értékes ismeretanyaggal gazdagodva tér vissza császárához Kr. e. 126 körül. A SJ 123 és a HS 61 szerint a *jianyuan* uralkodói érában, azaz Kr. e. 141–135 között, minden valószínűség szerint az éra első felében, még Zhang Qian útra-keleése előtt, hun szökevények mesélik el a kínai császárnak, hogy

Szöveg 6.

„A hunok megverték a jüecsi királyt és koponyájából ivócsészét csináltak. A jüecsi a hunok iránt gyűlöletet érezve elmenekültek.”

Tudomásunk szerint ez az első alkalom, amikor a Han udvar értesül a jüecsi király illetén meggyilkolásáról és ez az ismeret ösztönözte Wu császárt, hogy a nagy jüecsiket megpróbálja rávenni egy hunok elleni szövetségre. Zhang Qian később

27 Loewe 2000, 728., Yü 1967, 37.

28 Di Cosmo 2004: 196., Loewe 2008, 152.

küldetéséből hazatérve, újabb ismeretekkel gazdagodva a hun szökevények beszámolójánál valamivel részletesebben ismerteti a jüecsik elvándorlásának történetét:²⁹

Szöveg 7.

„A nagy jüecsik eredendően nomádok voltak, jószágaikkal vándoroltak, életmódjuk megegyezett a hunokéval. Több mint tízezer íjással rendelkeztek ezért erősek voltak és lenézték a hunokat. Eredetileg Dunhuang és Qilian között éltek. Mikor Maodun sanjü megverte őket és Laoshang sanjü megölte a jüecsi [királyt] és koponyájából ivócsészét csinált, a jüecsik messzire távoztak. Átkeltek Dayuanen (Fergána, esetleg Szogdia), nyugaton megtámadták Daxiát (Baktria) és alattvalóikká tették, majd a Gui-folyó (Amu-darja) északi partján berendezték királyi szállásukat.³⁰ Maradékaik, egy kisebb csoport, nem tudott velük tartani, ők a Nanshan csiangjai közt vettek menedéket és a kis jüecsi névre hallgatnak.”

A jüecsik elleni hun támadás és királyuk rituális meggyilkolása, mint vándorlásuk kiváltó oka, a Han-kori krónikák egyéb fejezeteiben is említésre kerül. Ezek Zhang Qian beszámolójánál lényegesen tömörebb, felületes megjegyzések:

A HS 61 szerint:

Szöveg 8.

„A nagy jüecsik királyát megölik a huk (a hunok másik gyakori elnevezése) és felesége lesz az uralkodó”.

A Kései Han-dinasztia krónikája (HHS) a kis jüecsikkel foglalkozó részei is említik – noha csak futólag – a szóban forgó eseményeket. A HHS 88 szerint:

29 HS 96a, SJ 123.

30 Henning 1938, Tarn 1951, 474. Pulleyblank 1966, 25., Hulsewé 1979, 131. A Daxia – Baktria azonosításról: Narain 1957, 140., Hulsewé 1979, 3. Chavannes 1907, 200., Pulleyblank 1963, 89-90., Hulsewé 1979, 116.

Szöveg 9.

„A jüecsik, miután a hunok elpusztították őket Diaxiaba vándoroltak.”

A HHS 87 egyik vonatkozó részét, miszerint a Han megerősödésekor Maodun megverte a donghukat és elűzte a jüecsiket, már fentebb idéztük. A másik szövegrész a HS 96a-nak és a SJ 123-nak, azaz Zhang Qian beszámolójának ellentmondóan a következőképpen fogalmaz:

Szöveg 10.

„A jüecsik királya a hun Maodun által megöletett, maradék népe szét-szóródott, nyugatra, a Congling (Pamír) hegyein túlra jutottak, gyengébbjeik dél felé átkelve a hegyeken megtelepedtek a csiangok között és velük házasodtak.”

A meggyilkolt jüecsi király koponyájából készült ivócsésze még bő százharminc évvel az eset után is felbukkan egy Kr. e. 43-ban kötött hun-kínai megállapodást ratifikáló ceremónia szertartási kellékeként. Erről a HS 94b számol be:³¹

Szöveg 11.

„Chang és Meng a sanjüvel és a főméltóságokkal együtt felmentek a hunok a Nuo-folyó menti keleti hegyre, ahol egy fehér lovat áldoztak.

31 A szertartást röviden említi még: Bichurin 1950, 92., Crespigny 1984, 188. A hagyomány évszázadokkal később is felbukkan a térségben. I.sz. 516-ban a gaocsék (*gaoche*) királya Miütu készít, áldozata, Chounu zsuanszuan kagán koponyájából lakkozott ivócsészét: Bichurin 1950, 218. Belső-Ázsián kívül, de még mindig az eurázsiai steppei kultúrkörhöz kapcsolódik a Bolgár Krum kán és I. Nikephoros (i.sz. 802–811) hasonló története. Krum kán 811-ben a pliskai ütközetben aratott győzelmét követően készít Nikhephoros koponyájából ivóedényt: Stephenson 2006, Burke 2014. Tágabb kitekintést nyújt a témában: Tubbs et. al. 2008. Emberi koponyák hasonló felhasználásáról számol be a kelták körében: Cunliffe 2018, 309.

A sanjü egy egyenes pengéjű arany díszítésű karddal megvágta a lovat, és szövetségre lépve a Laoshang sanjü által legyőzött jüecsi király koponyájából készült ivócsészéből ittak vért.”

A vuszunok története és az események lehetséges értelmezései

A forrásainkban található említések tehát három csoportra oszthatók, aszerint, hogy kiket jelöl meg a jüecsik elűzői, illetve a jüecsi király gyilkosaként:

1. a hunokat: HS 61, HHS 88
2. Maodun sanjüt: HHS 87
3. Maodun sanjü támadja meg a jüecsiket de Laoshang sanjü öli meg a királyukat: HS 94b, HS 96a, SJ 123

Ezek alapján a következő keltezési és értelmezési lehetőségek kínálkoznak:

1. Ezek az említések meglehetősen tömörek és általánosítóak és leginkább az olvasható ki belőlük, hogy a jüecsik menekülését nem feltétlenül egy konkrét támadáshoz, hanem általánosságban véve a hunok megerősödéséhez és agresszív expanziójához köti. Ebben az esetben az említések önmagukban nem segítenek az esemény pontosabb datálásában.
2. Ha a támadást és a királygyilkosságot is Maodun vitte véghez, akkor a jüecsik szétválása és menekülése akkor is Kr. e. 174 előttre tehető. Így Maodun alatt két jüecsik elleni támadást tudunk elkülöníteni: egyet, amely a Kr. e. 200-as években történt, és egy másodikat, amely Kr. e. 176-ban Maodun utasítására a „jobb oldali bölcs fejedelem” vezetésével zajlott a jüecsikén kívül más egyéb népek ellen is. Így a fentiekből következően a jüecsik kettészakadása és királyuk meggyilkolása az utóbbi támadás során kellett, hogy történjen.
3. Ez, a Zhang Qian beszámolóin alapuló változat, amellet, hogy számos értelmezési lehetőséget teremt újabb kérdéseket is felvet:
 - a) A „jobb oldali bölcs fejedelem” Kr. e. 176-os hadjárata során megveri a jüecsiket (és egyéb népeket is) a királyuk kivégzésére viszont csak

később kerül sor, amikor már Laoshang a sanjü. Az eltelt körülbelül két évet magyarázhatjuk, azzal, hogy ezalatt a jüecsi király bujkálhatott, vagy éppen kivégzéséig a hunok fogságában lehetett.

- b) Maodun esetleg szándékoltan tarthatta fogságban a jüecsi királyt, kivégzését egy megfelelő alkalomra tartogatva. Egy ilyen alkalom lehetett Laoshang trónralépése.
- c) Az sem kizárható, hogy a jüecsi királyt a jüecsik legyőzését követően rögtön kivégezték, Kr. e. 176-ban és Maodun a kivégzéssel, mint egy régóta elhúzódó ellenséges viszonyt lezáró ceremoniális, a hatalom átörökítését előkészítő aktussal a trónörökös Laoshangot bízta meg. Talán egy ilyen rituális aktus keretében mutatta be Laoshangot, mint leendő sanjüt, nem csak saját népe, de a legyőzött jüecsik és egyéb meghódított népek számára is. A jüecsik számára különösen erős üzenete lehetett egy ilyen aktusnak: „A királyotok meghalt, és íme, aki megölt, ő lesz az új uralkodótok”. Ez utóbbi feltételezésnek (c) némileg ellentmond, hogy gyilkosságot elkövető Laoshangot a források sanjüként említik, inkább megengedve az a) és b) értelmezéseket. Ugyanakkor a sanjü megjelölés itt lehet visszamenőleges is, különösképpen akkor, ha a kivégzési rituálé Laoshang trónralépéséhez, vagy trónörökösi jelöléséhez kapcsolódott. Ebben az esetben quázi sanjü mivoltában cselekedett.
- d) Maodun sanjü megtámadja a jüecsiket Kr. e. 176-ban, majd Laoshang sanjü, később egy újabb támadást indít ellenük és megöli a királyukat. Ez a legutolsó támadás lenne az, amely legvégül a jüecsik kettészakadásához és elvándorlásához vezet. Ilyen értelmezést kínál Craig, Borovkova és Gumilev.

Craig két eddig nem említett történés-sorozatot hív segítségül az említett események datálásához.³² Az egyik a hunok i.e 166–162 közötti újabb betörés-sorozata, melyről fentebb már ejtettünk szót. A másik történés-sorozat egy vuszunok elleni támadás és annak folyományai. Erről a támadásról két forrásunk számol

32 Craig 2007, 73.

be, a HS 61 és a SJ 123 – mindkettő az esemény keltezése nélkül. Mindkét szövegváltozatban Wu császár kérdéseire felelve számol be Zhang Qian arról, amit az esettel kapcsolatban a hunoktól hallott:

Szöveg 12.

HS 61

„Amikor a hunok között éltem, úgy hallottam, hogy a vuszunok királyát Kunmónak hívják. Kunmo apja, Nandoumi, eredetileg a nagy jüecsikkel élt Qilian és Dunhuang között; országa kicsi volt. A nagy jüecsek megtámadták és megölték Nandoumit, elfoglalták földjét, népe pedig a hunokhoz menekült. Kunmo ekkor újszülött volt. Apja egykori embere, Bujiuling, magához vette az újszülöttet, és mivel üldözésben voltak, elrejtette a bozótban. Amikor visszatért élelemért, látta, hogy egy farkas szoptatja a gyermeket, és egy varjú húst hozott neki, és körülötte repkedett. Ezt isteni jelnek tekintette, és elvitte a gyermeket a hunokhoz. A sanjü megszerette őt, és felnevelte. Amikor Kunmo felcseperedett, a sanjü rábízta apja népét, és katonákat is adott neki. Kunmo gyakran szerzett [harci] érdemeket. Akkoriban a hunok már megverték a jüecseket, akik nyugaton megtámadták a szakák (*sai*) királyát.³³ A szaka király délre menekült, távoli vidékekre, a jüecsek pedig elfoglalták a földjét. Kunmo, miután megerősödött, engedélyt kért a sanjütől, hogy megbosszulja apja halálát. Nyugatra vonult, és legyőzte a nagy jüecseket. A jüecsek még nyugatabbra menekültek, és Baktria földjére értek. Kunmo meghódította népüket, maga is ott maradt, hadereje egyre erősödött. Amikor a sanjü meghalt, már nem volt hajlandó megjelenni az udvarban és alárendelni magát a hunoknak. A hunok sereget küldtek ellene, de nem tudták legyőzni. Ezért még inkább isteni eredetűnek kezdték tekinteni, és távol tartották magukat tőle.”

33 Elképzelhető, hogy a „szakák királya” (*sai wang*) második, *wang* írásjegye a kínaiban egy hasonló írásjegy, a *gui* elírása. Hulsewé 1979, 105. A szakákról az adott történeti kontextusban: Pulleyblank 1970.

SJ 123

„Amikor a hunok közt éltem, úgy hallottam, hogy a vuszunok királyát Kunmónak hívják. Kunmo apja egy kis ország uralkodója volt, a hunoktól nyugatra. A hunok megtámadták és megölték apját, Kunmo pedig újszülöttként magára hagyatottan a vadonba került. Egy varjú egy darab húst hozott neki, és fölötte repdesett, egy farkas pedig tejével táplálta. A sanjü ezt csodálatos isteni jelnek tekintette, ezért magához vette, és felnevelte. Amikor Kunmo felnőtt, a sanjü katonákat adott neki, s ő sok [harci] érdemet szerzett. A sanjü aztán neki adta apja népének maradványát, és meghagyta, hogy a nyugati végeket őrizze. Kunmo magához vette népét és gondoskodott róluk, majd megtámadta a környező kisebb településeket. Több tízezer íjászra tett szert és gyakorlatot szerzett a hadviselésben. Amikor a sanjü meghalt, Kunmo népét messzire vezette, s független életet kezdett – nem volt hajlandó többé megjelenni a hun udvarban. A hunok csapatot küldtek ellene, de nem tudták legyőzni. Ezért Kunmót isteni eredetűnek tekintették, és távol tartották magukat tőle és nem támadták meg többet.”

Láthattuk, hogy a HS 61 szerint a jüecsik, míg a SJ 123 szerint a hunok támadják meg a vuszunokat, a történet főbb cselekményeit illetően pedig forrásaink nem különböznek. A támadók megölik a vuszunok királyát, Nanduomit, kisgyermek fiát, Kunmót pedig Laoshang veszi magához és neveli fel. Az uralkodó nélkül maradt vuszunok meghódnak a hunoknak. Később, mikor Kunmo felcseperedik, Laoshang visszaadja neki apja népét. Laoshang halálával azonban Kunmo függetleníti magát és elhagyja a hun szövetségi rendszert, és az ekkor már elvándorolt jüecsik nyomába ered. A HS 61 szerint azért, hogy bosszút álljon a jüecsiken.

Craig szerint ez akkor történt, amikor Kunmo Kr. e. 158-körül elérte a 15 éves, fejevisező kort. Így a jüecsik elvándorlása ennél mindenképpen korábbra datálható. Itt meg kell jegyeznünk, hogy Laoshang halálának dátuma

szintén i.e 158, és ezt Craig is elfogadja (ellentétben Borovkovával),³⁴ valamint forrásaink is megerősítik, hogy a jüecsek elvándorlása Laoshang uralkodásánál később nem történhetett. Ezt tehát Kunmo életkorával való kalkulációk nélkül is tudjuk. Másrészt Craig figyelmen kívül hagy egy fontos részletet; a forrásaink nem említik, hogy a két esemény Kunmo felcseperedése és vezetővé válása, illetve Laoshang halála és Kunmo önállósodása szorosan egymást követően, ugyanabban az évben történtek volna. Forrásaink azon megjegyzésére alapozva, hogy Nanduomi halálakor Kunmo nagyon kis gyermek, talán újszülött volt, Craig a vuszunok elleni támadást, Kunmo vélt életkorából visszaszámolva Kr. e. 173 körülre teszi. Craig továbbá a vuszun támadás történetének két verziója közül a HS 61-ben szereplőt fogadja el, tehát azt, amelyik a jüecseket nevezi meg a vuszunok támadóiként és hitelességgel kapcsolatos problémákra hivatkozva elveti a SJ 123 verzióját.³⁵ Ebből kiindulva arra következtet, hogy a Kr. e. 176-os, hun hadjárat után, a jüecsek még nem törtek meg teljesen, hanem elég erősek voltak ahhoz, hogy csapást mérjenek a vuszunokra valamikor i.e 173 körül. Craig szerint – ami a jüecsek elvándorlását illeti – egy másik *terminus post quem* a Kr. e. 162-es kínai-hun békekötés éve. Úgy gondolja Laoshang ebben az évben, még a békekötés előtt mérhetett újabb vereséget a jüecsekre és ölte meg a királyukat, hiszen csak ezáltal, a Kanszu-folyosó feletti uralom megszerzésével köthetett békét Kínával.³⁶ Craig nem szolgáltat kellően meggyőző érvet arra vonatkozólag, hogy miért éppen 162-ben történt ez az eset és nem történhetett korábban, például Kr. e. 173-166 között, azaz a vuszunok elleni támadás általa feltételezett időpontja után és a hunok betöréssorozatának kezdete előtt. Craig úgy véli, hogy az i.e 176-os hadjárat, melyet a „jobboldali bölcs fejedelem” vezetett, és minek kapcsán Maodun megjegyzi, hogy elpusztította a jüecseket, valójában nem az utolsó jüecsek elleni támadás volt; a jüecsek nem pusztultak el vagy hódoltak meg mind a hunoknak, hanem még 14 éven át ellenőrizték a Kanszu-folyosót. Craig egy későbbi, 2018-as művében már Kr. e. 166 körülre

34 Borovkova 1991, 2005, 19.

35 Hulsewé 1975, Lu 1995.

36 Craig 2007, 71-74.

teszi a hunok jüecsikre mért utolsó támadását és királyuk megölését, de ezt az új kelteztést nem indokolja.³⁷

Pulleyblank (1970) Craig-gel szemben úgy véli, hogy a HS 61 változata, amiben a támadás során meggyilkolt vuszun király fia felcseperedve bosszút áll a jüecsiken, nem hiteles, egy dramatizált, kiszínezett változata az eredeti történetnek.³⁸ Világos tehát, hogy Craig kelteztése csak több, bizonytalan tényező együttállása esetén tartható fenn. Pulleyblank egyébként a SJ 110 és a HS 94 alapján a Kr. e. 176-os eseményhez köti a jüecsik megsemmisítő vereségét (*crushing defeat*).³⁹ Enoki Craig-hez hasonlóan túlzónak tartja Maodun Kr. e. 176-os beszámolóját a jüecsik elpusztításáról, viszont úgy véli, hogy a jüecsik ezt követően hagyták el a Kanszu-folyosót (szerinte ekkor költözhetnek a kis jüecsik a Nanshan vidékére), ugyanakkor Laoshang idejére tesz egy harmadik jüecsik elleni hun támadást is.⁴⁰

Gumilev a jüecsi király megölését 174 és 165 közé, azaz Laoshang uralkodására teszi.⁴¹ Gumilev egyébként nem a Kanszu-folyosóba, hanem Li Meicun-

37 Craig 2018, 16, 36, 37, 40.

38 Ezek szerint a vuszunok lakhelye megegyezett a jüecsikével. Egy alkalommal a jüecsik megtámadták a vuszunokat, megölték a királyukat, Nanduomit és elvették a földjét. Népe a hunokhoz menekült. A király fia, Kunmo, aki még kisgyermek volt, egy ideig a vadonban nevelkedett, egy varjú és egy nőstényfarkas táplálta, majd később a sanjü (Laoshang) magához vette és felnevelte. Mikor Kunmo felcseperedett, hadsereget bízott rá, visszaadta neki népét és megbízta a nyugati határvidék őrzésével. Mikor azonban Laoshang meghalt, Kunmo, hogy megbosszulja apja halálát, az azóta a Kanszu-folyosóból nyugatra vándorolt jüecsik után eredt, vereséget mért rájuk és még tovább nyugat felé üldözte őket. Ezután Kunmo is népével messzire vándorolt és függetlenítette magát a hunoktól. A hunok utánaeredtek, hogy megtámadják, de kudarcot vallottak. Zhang Qian célja, hogy meggyőzze a császárt, hívja vissza a vuszunokat eredeti lakóhelyükre, a Kanszu-folyosóba, ahonnan nem sokkal korábban, a Kr.e. 120-as évek végén a kínai csapatok elűzték a hunokat.

39 Pulleyblank 1970, 156.

40 Nála Laoshang uralkodási ideje (Kr.e. 174–161) indoklás nélkül. (Enoki, Koshelenko és Haidary 1996, 175–176.)

41 Gumilev (1998, 96) a meggyilkolt jüecsi királyt Bichurin (1950, 266) alapján név szerint is említi: Kidulo (cirill betűkkel: Кидуло). Bichurin hivatkozott művében azonban ez a név nem szerepel. A Kidulo névalak a több mint ötszáz évvel későbbi kidarita uralkodó, Kidara (i.sz. 350–386) nevével hozható összefüggésbe. A kidariták neve a kínai forrásokban is szerepel *jiduoluo* alakban. A mai mandarin kínai „j” hang egy torokzárhangból ered, innen a „k”. A kínai források egyike sem említi a meggyilkolt jüecsi király nevét, így Gumilevnél a Kidulo alak tévesztésnek tűnik. Későbbi kínai források a kidaritákat egyébként a jüecsik-

höz hasonlóan a Tianshantól északra teszi a jüecsik eredeti szállásterületét.⁴² Ezt a feltételezést Craig is említi, de nem fogadja el.⁴³ Borovkova 167 nyarára–őszére teszi a jüecsik elűzését,⁴⁴ és ezt Golden is elfogadja magyarázat vagy kritika nélkül.⁴⁵ Borovkova azzal érvel, hogy az újabb hun betörések indulása előtt, Kr. e. 167–166 őszen-telén a hunok egy addig szokatlan irányból, északnyugatról, azaz éppen a Kanszu-folyosóból vonultak fel Kína ellen és a főváros, Chang’an környékét célozták meg. A Kanszu-folyosóban ekkor a hunok fennhatósága alá tartozó jüecsik éltek, viszont mikor 45 évvel később, Kr. e. 121-ben a kínai seregek behatolnak a Kanszu-folyosó területére, az már a hunok kezén van. Ebből Borovkova szerint az következik, hogy a hunok csakis közvetlenül a Kína elleni támadás-sorozatuk előtt űzhették el a jüecsiket erről a területről.

Borovkova érvelése nem meggyőző, hiszen, ahogyan ő maga is említi, a jüecsik már a Kína elleni betörés-sorozat előtt is hun fennhatóság alatt éltek, (minden bizonnyal a „jobboldali bölcs fejedelem” 176-os hadjárata óta) ezért tehát a hun seregek felvonulásának nem jelenthettek komoly akadályt, sőt a hun csapatok élelmezéséhez, kiszolgálásához akár szükség is lehetett a közreműködésükre. Úgy véljük tehát, hogy a hunok Kanszu-folyosón keresztüli felvonulása a jüecsikkel és a jüecsik nélkül egyaránt megvalósulhatott.

Fontos megjegyeznünk, hogy forrásaink nem említik, hogy Kr. e. 176 után Laoshang bármilyen támadást indított volna a jüecsik ellen, csak azt, hogy megölte a királyukat. Egyedül a HS 94b Kr. e. 43-as hun–kínai szövetségi ceremóniáról szóló tudósítása említ olyasmit, amiből következtethetnénk arra, hogy Laoshang megtámadta a jüecsiket. A forrás itt „Laoshang sanjü által legyőzött jüecsi király”-t (*yi Laoshang shanyu suo po yuezhi wang*) említi, ami ugyanúgy lehet pontatlanság, mint a HHS 87 említése, miszerint Maodun ölte meg a jüecsi királyt. A Laoshang által a jüecsik ellen vezetett támadásról a forrásokban nem esik említés. Hasonlóan fontos adat, hogy Maodun Kr. e. 176-

kel rokonítják: Zeimal 1996, 117. Kikaráról a kínai forrásokban lásd: Balogh 2020, 26–29.

42 Szerinte 165-ben érkeztek meg a jüecsik a Szir-darja (és nem az Amu-darja) vidékére. (Gumilev 1998, 96.)

43 Craig 2007, 59.

44 Borovkova 2005, 18–19.

45 Golden 2011, 26.

os levele nem csak a jüecsik de a vuszunok meghódolását is említi. Egyáltalán nem kizárt, hogy a HS 61 és a SJ 123 által rögzített vuszunok elleni támadás, Nanduomi és Kunmo története, éppen ennek, az Kr. e. 176-os támadásnak a részleteit meséli el. Valószínűnek tartjuk, hogy mindkét támadás, a jüecsik és a vuszunok elleni is a „jobb oldali bölcs fejedelem” Kr. e. 176-os hadjárata során történt. Craig nem magyarázza meg, sőt fel sem veti azt a problémát, hogy ha Maodun Kr. e. 176-os levelében már említi a vuszunok meghódolását, akkor hogyan és miért hódoltak volna meg ismét három évvel később. A SJ 123 hitelességének kérdésessége nem feltétlenül jelenti azt, hogy annak minden részlete hamis. Nagyon is lehetséges, hogy a hunok támadták meg a vuszunokat és ölték meg az ő királyukat is, csakúgy, mint a jüecsikét.⁴⁶ Ugyanakkor nem szabad teljesen kizárnunk azt sem – bár ez kevésbé valószínű –, hogy a jüecsik voltak a támadók, még akkor sem, ha feltételezésünk helytálló és ez a támadás is a Kr. e. 176-os hun hadjárat örve alatt történt. Elképzelhető, hogy a hunok támadása elől menekülő jüecsik egy csoportja rátámadott a vuszunokra, esetleg még a királyukat is megölte.

Összegzés

Felismerve forrásaink szűkszavúságát és hézagosságát, úgy véljük, hogy a jüecsik kettészakadásának, királyuk meggyilkolásának története, valamint azok közvetlen előzményei – az információs hézagok kitöltésével – leginkább a következőképpen rekonstruálhatók:

Kr. e. 178-ban Maodun, kihasználva a kínai uralkodóváltást, a Han-dinasztia Wen császár trónralépésével kapcsolatos sebezhetőségét, az Ordosz és környékének elfoglalására szánta el magát. A császár számonkérésére fenyegetően, az addig elért katonai sikereit eltűlozva, burkolt erőfitogtatással válaszolt. Állításai viszont nem voltak teljesen alaptalanok, a jüecsiket, vuszunokat és egyéb környékbeli népeket a „jobb oldali bölcs fejedelem” vezette hadjárat során a hunok valóban meghódoltatták. A vuszunok – akár a hunok, akár a hunok-

46 Nanduomi koponyájának rituális felhasználásáról nem esik szó.

tól tartó, tőlük menekülő jüecsek támadták meg őket – a királyuk elvesztését követően már ekkor szintén a hunok fősége alá kerültek. A jüecsek királyát, akit vagy a hadjárat során, vagy némi bujkálás után ejtettek foglyul, valószínűleg Laoshang ölte meg. Ez a gyilkosság vagy még Maodun életében valamilyen trónörökös-i ceremónia keretében, vagy Kr. e. 174-ben a trónralépésekor, esetleg trónralépése után nem sokkal, egy forrásainkban nem említett utolsó támadás során történhetett. Ha a HS 61 feljegyzésének hihetünk és a jüecsek ölték meg a vuszun királyt, akkor a jüecsei király kivégzése, a hunok védelmét kereső vuszunok számára egyfajta gesztus, biztosíték is lehetett Laoshang részéről. Királyuk kivégzése után a jüecsek útra keltek nyugat felé, az Ili völgyébe. Egy kisebb csoportjuk, akik nem vállalkoztak hosszabb vándorútra, a Qilian hágóin átkelve a mai Huangzhong területére, a Xining folyó völgyébe költözött. A jüecsei király kivégzése és a jüecsei vándorlás kezdete tehát leginkább Kr. e. 176 és 174 környékére tehető. Laoshang halálával a vuszunok és a hunok közt egy fontos személyes alapokon nyugvó kapcsolat szűnt meg. Kunmo, mint fiatal felnőtt vezető népével szintén az Ili völgyébe indul. Vagy azért, hogy apja halálán bosszút álljon a jüecseken, vagy egyszerűen csak azért, mert ez volt a legkézenfekvőbb menekülési útvonal.

Tanulmányunk központi kérdését néhány olyan, mindmáig tisztázatlan részlet övezi, amelyek ugyan nem befolyásolják konklúzióinkat, de érdemes őket röviden áttekinteni. Ezek a következők:

Hol volt a jüecsek eredeti lakhelye az Kr. e. 170-es években, ahonnan vándorlásuk megkezdődött? A főbb elképzelések szerint ez a terület lehetett a Kanszu-folyosó, annak nyugati pereme, a Tianshan környéke, vagy esetleg mindkettő. A legszélesebb körben elfogadott feltételezés az, hogy a jüecsek eredetileg a Kanszu-folyosóban éltek. Ezt erősíti az a forrásadat, amely szerint a „kis jüecsek” – akik nem vállalták a hosszú vándorutat – a Kanszu-folyosóhoz közeli Xining-völgybe települtek. Nehezen elképzelhető, hogy ez a csoport a sokkal távolabbi Tianshan-vidékről érkezett volna ide.

Mikor indult útnak Zhang Qian? Az utazás pontos évszáma nem feltétele egyik állításunknak sem. Elemzéseinkhez elegendő ismernünk, hogy Zhang Qian a hunokról, jüecsikről és vuszunokról szóló információit az Kr. e. 130-as és 120-as években szerezte.

Laoshang halálának időpontja csupán abból a szempontból jelentős, hogy egyes források őt jelölik meg a jüecsi király gyilkosaként. E szerint a király-gyilkosság – amely a jüecsi kettészakadását és elvándorlását kiváltotta – semmiképpen sem történhetett Laoshang halálát követően. A kutatók Laoshang elhalálozását Kr. e. 162 és 158 közé teszik. A legkésőbbi datálást Craig adja (Kr. e. 162). Így Laoshang halálának bizonytalan keltezése nem befolyásolja érdemben a különféle kutatói álláspontokat. Vizsgálatunk szempontjából sokkal fontosabb az Kr. e. 174-es év, Laoshang trónra lépése, mivel a források a jüecsi király gyilkosaként már, mint sanjüt említik őt.

A vuszunokat a jüecsi vagy a hunok támadták meg? A fentiekben részletesen kifejtett álláspontunk szerint Nanduomi, a vuszun király meggyilkolása csakis a hunok Kr. e. 176-os inváziójának részeként értelmezhető. A források alapján ez a legvalószínűbb forgatókönyv.

Egyetlen olyan, valóban lényeges kérdés adódik, amely módosíthatja azt a feltételezést, miszerint a jüecsi király meggyilkolása Kr. e. 176–174 között történt: ez pedig az, hogy vajon Laoshang apja halála (Kr. e. 174) után indított-e hadjáratot a jüecsi ellen. Mint láttuk, konkrét támadásról egyik forrás sem számol be, csupán magáról a gyilkosságról esik szó. Egyetlen helyen (HS 94B) találkozunk a *po* „megtör, legyőz, elpusztít” igével, amely – szemben a *sha* „megöl” jelentésével – arra utalhat, hogy Laoshang egy külön hadjárat keretében győzte le a jüecsi uralkodót. Mivel más forrás nem említ ilyen hadjáratot, így, ha volt is, annak időpontját sem tudjuk meghatározni. Amennyiben mégis sor került ilyen támadásra, az a legnagyobb valószínűséggel közvetlenül Laoshang trónra lépése után történhetett, amikor is – hatalma megszilárdítása és uralkodói képességei demonstrálása végett – végső csapást mért az egy-két évvel korábban már meggyengített ellenségre.

Borovkova, Craig és más kutatók későbbi, az Kr. e. 160-as évekhez vonatkozó datálása elméletileg nem zárható ki, ám az ezeket alátámasztó adatok csekély száma, illetve azok vitathatósága miatt ezek az elképzelések legfeljebb hipotézisként kezelhetők. Hangsúlyozni kell azonban, hogy jelen tanulmány megállapításai is csupán a rendelkezésre álló források alapján felállított valószínűségi alapon nyugvó következtetések, amelyek a történeti bizonytalanságok fényében szintén hipotetikus jellegűek. Ennélfogva mind a jelen elemzésben megfogalmazott, mind Borovkova, Craig és más szerzők által javasolt rekonstrukciók kizárólag óvatosan kezelendő tudományos feltevéseknek tekinthetők, nem pedig végleges vagy bizonyított történeti tényeknek.

Felhasznált irodalom

Elsődleges források

- HHS 87**– Fan Ye: *Hou Hanshu, Xi qiang zhuan* [A Kései-Han-dinasztia története, 87. fejezet: A nyugati csiangok története].
- HHS 88**– Fan Ye: *Hou Hanshu, Xiyu zhuan* [A Kései-Han-dinasztia története, 88. fejezet: A Nyugati Területek története].
- HS 61**– Ban Gu: *Hanshu, Zhang Qian, Li Guangli zhuan* [A Han-dinasztia Története, 61. fejezet: Zhang Qian és Li Guangli életrajza].
- HS 94a** – Ban Gu: *Hanshu, Xiongnu zhuan shang* [A Han-dinasztia Története, 94. fejezet, 1 rész: A xiongnuk története].
- HS 94b** – Ban Gu: *Hanshu, Xiongnu zhuan xia* [A Han-dinasztia Története, 94. fejezet, 2. rész: A xiongnuk története].
- HS 96a** – Ban Gu: *Hanshu, Xiyu zhuan* [A Han-dinasztia Története, 96. fejezet: A Nyugati területek története].
- SJ 10** – Sima Qian: *Shiji, Xiaowen benji* [Történeti feljegyzések, 10. fejezet: Wen császár feljegyzései].
- SJ 110** – Sima Qian: *Shiji, Xiongnu liezhuan* [Történeti feljegyzések, 110. fejezet: A xiongnuk története].
- SJ 123** – Sima Qian: *Shiji, Dayuan liezhuan* [Történeti feljegyzések, 123. fejezet: Fergána története].

Másodlagos források

- Balogh 2020.** Balogh, Dániel: *Hunnic Peoples in Central and South Asia. Sources for their Origin and History.* Barkhuis, Groningen. 2020.
- Bichurin 1950.** Bichurin, N. Ja. Ijakinf: *Sobranie svedenij o narodah obyavših v Srednej Azii v drevnie vremena. Vol. II.* Izdatelstvo Akademii Nauk SSSR, Moskva – Leningrad, 1950.
- Borovkova 1991.** Borovkova, Ljudmilla Akimovna: Kogda Umer Laošan šan'juj? – XXII. Naučnnaja Konferencija „Oščestvo i gosudarstvo v Kitae”. 2. (1991) 84–92.
- Borovkova 2005.** Borovkova, L. A.: *Kušanskoe Carstvo (po drevnim kitajskim istočnikam).* Istitut Vosotkovedenija Ran, Moskva. 2005.
- Burke 2014.** Burke, John: Inventing and re-inventing Byzantium: Nikephoros Phokas, Byzantine Studies in Greece, and ‘New Rome. In I. Nilsson; P. Stephenson (szerk.). *Wanted: Byzantium. The Desire for a Lost Emperor,* Uppsala Universitet, Uppsala. 2014, 1–42.
- Chavannes 1907.** Chavannes, Émmanuel-Édouard: Les pays d'occident d'aprts le Heou Han chou. *T'oung Pao.* 8 (1907) 149–234.
- Craig 2007.** Craig, Benjamin, G. R.: *The Yuezhi: origin, Migration and the Conquest of Northern Bactria.* Silk Road Studies XIV. Brepols, 2007.
- Craig 2018.** Craig, Benjamin, G. R.: *Empires of Ancient Eurasia: The First Silk Roads Era, 100 BCE – 250 CE.* Cambridge University Press, 2018.
- Crespigny 1984.** Crespigny, Raf de: *Northern Frontier: The Policies and Strategy of the Later Han Empire.* Faculty of Asian Studies Australian National University, Canberra, 1984.
- Cunliffe 2018.** Cunliffe Barry: *The Ancient Celts.* Oxford University Presss, Oxford, 2018.
- Di Cosmo 2004.** Di Cosmo, Nicola: *Ancient China and its Enemies. The Rise of Nomadic Power in East Asian History.* Cambridge University Press, Cambridge, 2004.
- Enoki, Koshelenko és Haidary 1996.** Enoki, K., Koshelenko, G. A., Haidary, Z.: The Yüeh-chih and their migrations. In János Harmatta, Puri B.N., Etemadi, G.F. (szerk): *History of Civilization of Central Asia Vol.II. The De-*

- velopment of Sedentary and Nomadic Civilizations, 700 B.C. to A.D. 250.* Unesco Publishing, Paris, 1996. 171–189.
- Golden 2011.** Golden, Peter B.: *Studies on the peoples and cultures of the Eurasian steppes.* Editura Academiei Române, București, 2011.
- Gumilev 1998.** Gumilev, L. N.: *Istorija naroda Khunnu.* Institut DI-DIK, Moskva, 1998.
- Henning 1938.** Henning, Walter Bruno: Argi and the Tokharians. *Bulletin of the School of Oriental Studies, University of London* 9. (1938) 545–571.
- Hulsewé 1975.** Hulsewé, Anthony François Paulus: The Problem of the Authenticity of „Shih-chi” Ch. 123, the Memoir on Ta Yüan. *T'oung Pao*, 61. (1975) 1. sz. 83–147.
- Hulsewé 1979.** Hulsewé, Anthony François Paulus: *China in central Asia: the early stage, 125 B.C.-A.D. 23: an annotated translation of chapters 61 and 96 of The history of the former Han dynasty.* Brill, Leiden, 1979.
- Lin 1998.** Lin Meicun: *The Western Region of the Han-Tang Dynasties and the Chinese Civilization.* Beijing, 1998.
- Liu 2001.** Liu Xinru: Migration and Settlement of the Yuezhi-Kushan: Interaction and Interdependence of Nomadic and Sedentary Societies. *Journal of World History*, 12. (2001) 2. sz. 261–292.
- Lu 1995.** Lu Zongli: Problems concerning the Authenticity of Shih chi 123 Reconsidered. *Chinese Literature: Essays, Articles, Reviews (CLEAR)*, 17. (1995) 51–68.
- Loewe 2000.** Loewe, Michael: *A biographical dictionary of the Qin, Former Han and Xin periods (221 BC–AD 24).* Brill, Leiden-Boston-Köln, 2000.
- Loewe 2008.** Loewe, Michael: The Former Han Dynasty. In Denis Twitchett & John K. Fairbank (szerk.) *The Cambridge History of China Vol.1. The Ch'in and Han Empires 221 B.C. - A.D. 220.* Cambridge University Press, Cambridge. 2008.103–222.
- Narain 1957.** Narain, Awadh Kishore: *The Indo-Greeks.* Oxford University Press, 1957.
- Pulleyblank 1963.** Pulleyblank, Edwin George: The consonantal system of Old Chinese. *Asia Major*. 9. (1963) 58–14., 206–265.

- Pulleyblank 1966.** Pulleyblank, Edwin George: Chinese and Indo-Europeans. *The Journal of the Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland*. 1. (1966) 9–39.
- Pulleyblank 1970.** Pulleyblank, Edwin George: The Wu-sun and Sakas and the Yüeh-chih Migration. *Bulletin of the School of Oriental and African Studies, University of London*, 1. (1970) 154–160.
- Stephenson 2006.** Stephenson, Paul: About the Emperor Nikephoros and How He Leaves His Bones in Bulgaria: A Context for the Controversial „Chronicle of 811”. *Dumbarton Oaks Papers*. 60. (2006) 87–109.
- Tarn 1951.** Tarn, William Woodthorpe: *The Greeks in Bactria and India*. Cambridge University Press, 1951.
- Tubbs et. al. 2008.** Tubbs, R. Shane & Marios Loukas & Mohammadali M. Shoja & Nihal Apaydin & E. George Salter & W. Jerry Oakes: The intriguing history of the human calvaria: sinister and religious. *Child's Nervous System*, 24. (2008) 417–422.
- Yü 1967.** Yü Ying-Shih: *Trade and Expansion in Han China: A Study in the Structure of Sino-Barbarian Economic Relations*. University of California Press, Berkeley & Los Angeles, 1967.
- Yü 2008.** Yü Ying-Shih: *The Hsiung-nu*. In Denis Sinor (szerk.): *The Cambridge History of Early Inner Asia*. Cambridge University Press, Cambridge, 2008. 118–150.
- Zeimal 1996.** Zeimal, E. V. The Kidarite kingdom in Central Asia. *History of Civilizations of Central Asia, Volume III: The Crossroads of Civilizations: A.D. 250 to 750*. Unesco Publishing, Paris. 119–135.

Függelék

1. Kínai szövegrészek

A tanulmányunkban hivatkozott szövegrészek a forrás címének rövidítésével és fejezetszámával vannak ellátva. A fejezetszám után álló „a” vagy „b” betű az eredeti kínai rendszer 上 „fejezet első része”, illetve 下 „fejezet második része” jelölésekre utal. Abban az esetben, ha egy szövegrészlet két forrásban is teljes mértékben megegyezően szerepel, úgy az adott szövegrész mindkét forrás rövidített jelölését viseli. Az ugyanazt az eseményt eltérően leíró szövegváltozatok ugyanazon számozott hivatkozás alatt külön jelöléssel szerepelnek.

Szöveg 1.

SJ 110, HS 94

冒頓上馬，令國中有後者斬，遂東襲擊東胡。東胡初輕冒頓，不為備。及冒頓以兵至，擊，大破滅東胡王，而虜其民人及畜產。既歸，西擊走月氏，南并樓煩、白羊河南王。

Szöveg 2.

HHS 87

至於漢興，匈奴冒頓兵強，破東胡，走月氏，威震百蠻，臣服諸羌。

Szöveg 3.

SJ 110

至孝文帝初立，復修和親之事。其三年五月，匈奴右賢王入居河南地，侵盜上郡葆塞蠻夷，殺略人民。於是孝文帝詔丞相灌嬰發車騎八萬五千，詣高奴，擊右賢王。右賢王走出塞。文帝幸太原。是時濟北王反，文帝歸，罷丞相擊胡之兵。

Szöveg 4.

SJ 10

五月，匈奴入北地，居河南為寇。帝初幸甘泉。六月，帝曰：「漢與匈奴約為昆弟，毋使害邊境，所以輸遺匈奴甚厚。今右賢王離其國，將眾居河南降地，非常故，往來近塞，捕殺吏卒，驅保塞蠻夷，令不得居其故，陵轢邊吏，入盜，甚敖無道，非約也。其發邊吏騎八萬五千詣高奴，遣丞相潁陰侯灌嬰擊匈奴。」匈奴去，發中尉材官屬衛將軍軍長安。

HS 94

至孝文即位，復修和親。其三年夏，匈奴右賢王入居河南地為寇，於是文帝下詔曰：「漢與匈奴約為昆弟，無侵害邊境，所以輸遺匈奴甚厚。今右賢王離其國，將眾居河南地，非常故。往來入塞，捕殺吏卒，毆侵上郡保塞蠻夷，令不得居其故。陵轢邊吏，入盜，甚驚無道，非約也。其發邊吏車騎八萬詣高奴，遣丞相灌嬰將擊右賢王。」右賢王走出塞，文帝幸太原。是時，濟北王反，文帝歸，罷丞相擊胡之兵。

Szöveg 5.

HS 94

其明年，單于遣漢書曰：

「天所立匈奴大單于敬問皇帝無恙。前時皇帝言和親事，稱書意合驩。漢邊吏侵侮右賢王，右賢王不請，聽後義盧侯難支等計，與漢吏相恨，絕二主之約，離昆弟之親。皇帝讓書再至，發使以書報，不來，漢使不至。漢以其故不和，鄰國不附。今以少吏之敗約，故罰右賢王，使至西方求月氏擊之。以天之福，吏卒良，馬力強，以滅夷月氏，盡斬殺降下定之。樓蘭、烏孫、呼揭及其旁二十六國皆已為匈奴。諸引弓之民并為一家，北州以定。願寢兵休士養馬，除前事，復故約，以安邊民，以應古始，使少者得成其長，老者得安其處，世世平樂。未得皇帝之志，故使郎中係摩淺奉書請，獻橐佗一，騎馬二，駕二駟。皇帝即不欲匈奴近塞，則且詔吏民遠舍。使者至，即遣之。」

SJ 110

其明年，單于遺漢書曰：

「天所立匈奴大單于敬問皇帝無恙。前時皇帝言和親事，稱書意，合歡。漢邊吏侵侮右賢王，右賢王不請，聽後義盧侯難氏等計，與漢吏相距，絕二主之約，離兄弟之親。皇帝讓書再至，發使以書報，不來，漢使不至，漢以其故不和，鄰國不附。今以小吏之敗約故，罰右賢王，使之西求月氏擊之。以天之福，吏卒良，馬彊力，以夷滅月氏，盡斬殺降下之。定樓蘭、烏孫、呼揭及其旁二十六國，皆以為匈奴。諸引弓之民，并為一家。北州已定，願寢兵休士卒養馬，除前事，復故約，以安邊民，以應始古，使少者得成其長，老者安其處，世世平樂。未得皇帝之志也，故使郎中系雩淺奉書請，獻橐他一匹，騎馬二匹，駕二駟。皇帝即不欲匈奴近塞，則且詔吏民遠舍。使者至，即遣之。」

以六月中來至薪望之地。書至，漢議擊與和親孰便。公卿皆曰：「單于新破月氏，乘勝，不可擊。且得匈奴地，澤鹵，非可居也。和親甚便。」漢許之。

六月中，來至新望之地。書至，漢議擊與和親孰便，公卿皆曰：「單于新破月氏，乘勝，不可擊也。且得匈奴地，澤鹵非可居也，和親甚便。」漢許之。

Szöveg 6.**HS 61**

建元中為郎。時匈奴降者言匈奴破月氏王，以其頭為飲器，月氏遁而怨匈奴，無與共擊之。

SJ 123

是時天子問匈奴降者，皆言匈奴破月氏王，以其頭為飲器，月氏遁逃而常怨仇匈奴，無與共擊之。

Szöveg 7.

HS 96a

大月氏本行國也，隨畜移徙，與匈奴同俗。控弦十餘萬，故強輕匈奴。本居敦煌、祁連間，至昌頓單于攻破月氏，而老上單于殺月氏，以其頭為飲器，月氏乃遠去，過大宛，西擊大夏而臣之，都媯水北為王庭。其餘小眾不能去者，保南山羌，號小月氏。

SJ 123

大月氏在大宛西可二千里，居媯水北。其南則大夏，西則安息，北則康居。行國也，隨畜移徙，與匈奴同俗。控弦者可一二十萬。故時彊，輕匈奴，及冒頓立，攻破月氏，至匈奴老上單于，殺月氏王，以其頭為飲器。始月氏居敦煌、祁連間，及為匈奴所敗，乃遠去，過宛，西擊大夏而臣之，遂都媯水北，為王庭。其餘小眾不能去者，保南山羌，號小月氏。

Szöveg 8.

HS 61

大月氏王已為胡所殺，立其夫人為王。

Szöveg 9.

HHS 88

月氏為匈奴所滅，遂遷於大夏。

Szöveg 10.

HHS 87

月氏王為匈奴冒頓所殺，余種分散，西逾葱嶺。其羸弱者南入山阻，依諸羌居止，遂與共婚姻。

Szöveg 11.**HS 94b**

昌、猛與單于及大臣俱登匈奴諾水東山，刑白馬，單于以徑路刀金留犁撓酒，以老上單于所破月氏王頭為飲器者共飲血盟。

Szöveg 12.**HS 61**

臣居匈奴中，聞烏孫王號昆莫。昆莫父難兜靡本與大月氏俱在祁連、焯煌間，小國也。大月氏攻殺難兜靡，奪其地，人民亡走匈奴。子昆莫新生，傅父布就翎侯抱亡置草中，為求食，還，見狼乳之，又烏銜肉翔其旁，以為神，遂持歸匈奴，單于愛養之。及壯，以其父民衆與昆莫，使將兵，數有功。時，月氏已為匈奴所破，西擊塞王。塞王南走遠徙，月氏居其地。昆莫既健，自請單于報父怨，遂西攻破大月氏。大月氏復西走，徙大夏地。昆莫略其衆，因留居，兵稍彊，會單于死，不肯復朝事匈奴。匈奴遣兵擊之，不勝，益以為神而遠之。

SJ 123

臣居匈奴中，聞烏孫王號昆莫，昆莫之父，匈奴西邊小國也。匈奴攻殺其父，而昆莫生棄於野。烏嚙肉蜚其上，狼往乳之。單于怪以為神，而收長之。及壯，使將兵，數有功，單于復以其父之民予昆莫，令長守於西（城）〔域〕。昆莫收養其民，攻旁小邑，控弦數萬，習攻戰。單于死，昆莫乃率其眾遠徙，中立，不肯朝會匈奴。匈奴遣奇兵擊，不勝，以為神而遠之，因羈屬之，不大攻。

2. Kínai szójegyzék

Baiyang 白羊	hujie 呼揭	Taiyuan 太原
Beidi 北地	Hui 惠	Tianshan 天山
Bujiuling 布就翎	ji (elvégez) 既	Touman 頭曼
Chang 昌	ji (támad) 擊	qiang 羌
Chounu 醜奴	jianyuan 建元	Qilian 祁連
Congling 葱領	Jibei 濟北	Wen 文
Dayuan 大宛	Jiduoluo 寄多羅	Wu 武
da yuezhi 大月氏	jizou 擊走	wusun 烏孫
Daxia 大夏	Jizhou 稽鬻	xi 西
di 氏	Kunmo 昆莫	xiao yuezhi 小月氏
donghu 東胡	Laoshang 老上	Xiaowen 孝文
Dunhuang 敦煌	Liu Heng 劉恆	xiazhao yue 下詔曰
Dunhong 敦薨	Luhou 盧侯	Xihuqian 係虜淺
Ganquan 甘泉	Lü 呂	Xining 西寧
Gansu 甘肅	Liu Xiang 劉襄	Xingyang 滎陽
Gao 高	Liu Xingju 劉興居	xiongnu 匈奴
gaoche 高車	Loufan 樓煩	xiongnu qu 匈奴去
Gaonu 高奴	loulan 樓蘭	Yan'an 延安
Guan Ying 灌嬰	manyi 蠻夷	yi Laoshang shanyu
gui (tévedésből 王-nak	Mi'etu 弥俄突	suo po yuezhi wang 以
írt írásjegy?) 圭	mieyi yuezhi 滅夷月氏	老上單于所破月氏王
gui (visszatért) 歸	Maodun 冒頓	yimie yuezhi 夷滅月氏
Gui (folyó) 媯	Meng 猛	Yingyin 穎陰
Han 漢	Nanduomi 難兜靡	youxianwang 右賢王
Hanshu 漢書	Nan shan 南山	youxianwang zouchu-
heqin 和親	Nanzhi 難支	sai 右賢王走出塞
Henan 河南	Nuo 諾	yue 曰
Hexi 河西	sai 塞	yuezhi 月氏
Hou Hanshu 後漢書	sai wang 塞王	Yulin 榆林
Houyi 後義	Shaanxi 陝西	Zhang Qian 張騫
hu 胡	Shang 上	Zhonghang Yue 中行說
Huangzhong 湟中	shanyu 單于	zou 走
	Shiji 史記	

CSONTOS SÁRA

A DÉL SZÓ FELTÉTELEZETT MONGOL EREDETÉHEZ

ABSZTRAKT: A magyar nyelv esetleges mongol eredetű jövevényszavainak kérdése több mint 250 éve jelen van a szakirodalomban, a legújabb magyar etimológiai szótárak azonban nem számolnak ilyen nyelvi réteggel. Ligeti Lajos 1935-ben arra a következtetésre jutott, hogy a magyar és a mongol alakok közötti hasonlóságok bolgár-török közvetítéssel magyarázhatók, s mivel a magyar–mongol nyelvi érintkezés nem igazolt, a kérdést a kutatás hosszú időre lezártnak tekintette. A magyar *dél* szó eredete azonban mindmáig nem tisztázott megnyugtató módon: míg a mongol nyelvekben zöngés szókezdővel (*düli*), a török nyelvekben zöngétlen szókezdővel (*tüš*) szerepel. A tanulmány azt vizsgálja, hogy a magyar nyelv kelet-altaji elemeinek kutatását mennyiben befolyásolta a magyarság korai történetére vonatkozó történeti hipotézis – miszerint mongol nyelvű népekkel nem érintkezhetett –, és hogy ez az álláspont a legújabb történeti, régészeti és archeogenetikai kutatások fényében mennyiben tartható fenn. A dolgozat nagyobb részében a magyar *dél* szó hangtani és jelentéstani elemzésére kerül sor, melynek alapján a tanulmány újra felveti a szó esetleges mongol eredetének lehetőségét.

KULCSSZAVAK: etimológia, jövevényszavak, nyelvtörténet, mongol–magyar kapcsolatok, őstörténet

SÁRA CSONTOS

RECONSIDERING THE MONGOLIC ORIGIN OF THE HUNGARIAN WORD *DÉL* ('NOON, SOUTH')

ABSTRACT: The question of possible Mongolic loanwords in the Hungarian language has been present in the literature for more than 250 years, yet the most recent etymological dictionaries do not recognize any words of Mongolic origin. In 1935, Lajos Ligeti concluded that the similarities between Hungarian and Mongolic forms can be explained by Bulgar-Turkic mediation, and since Hungarian–Mongolic linguistic contact has not been confirmed, research considered the issue to be settled for a long time. However, the origin of the Hungarian word *dél* 'south/noon' has not yet been satisfactorily clarified: while it occurs with a voiced word-initial consonant (*düli*) in Mongolic languages, in Turkic languages it uniformly appears with a voiceless word-initial consonant (*tüš*). This paper examines the extent to which research on the eastern Altaic elements of Hungarian has been influenced by the historical hypothesis that the Hungarians could not have come into contact with Mongolian-speaking populations in their early history, and to what extent this position can be maintained in light of recent historical, archaeological and archaeogenetic research. The greater part of the study is devoted to a phonological and semantic analysis of the Hungarian word *dél*, on the basis of which the paper revisits the possibility of the word's Mongolic origin.

KEYWORDS: etymology, loanwords, historical linguistics, Hungarian-Mongolic contacts, Hungarian prehistory

Bevezetés

A magyar nyelv mongol eredetű elemeinek kutatása több mint kétszáz éves múltra tekint vissza. Az első tudós, aki magyar–mongol szóegyezésekre lett figyelmes, a német Johann Eberhard Fischer (1697–1771) volt. Ő az oroszok szibériai gyarmatosítását előkészítő kamcsatkai expedíció tudós tagjaként gyűjtött nyelvi anyagokat a környező népek köréből. A kor nyelvészeti irányzatához kapcsolódva a különböző nyelvek azonos jelentésű szavait tette egymás mellé, így próbált rájönni azok kapcsolatára. A *Vocabularium Sibiricum* (Fischer 1767) című munkájában Fischer tizenhat magyar–mongol szó között fedezett fel hangtani és jelentéstani hasonlóságot.

Hazánkban a mongolos jövevényszavak kutatása Pray György nevéhez fűződik, ő írt először a magyar nyelv mongolos elemeiről (Pray 1774). Őt követte Beregszászi Nagy Pál, Horváth István és Gyarmathy Sámuel, ez utóbbi kivételével az említett szerzők magyar–mongol szóegyeztetései a magyar nép eredetének kérdésére irányultak. Gyarmathy volt az első, aki nem rokonságról, hanem kölcsönszavakról beszélt. Erről az időszakról Rákos Attila készített részletes összefoglalót, melyben a XVIII–XIX. századi magyar–mongol szójelentéskészítők szereplő mongol szavak feltételezett forrásait is közli (Rákos 2015).

A téma kutatástörténetében jelentős előrelépést jelentett Szentkatolnai Bálint Gábor több mint ezer szót tartalmazó magyar–mongol összehasonlító szótára (Bálint 1877). Bálint eredeti célja a magyar és a mongol nyelv közötti rokonság bizonyítása volt, amelyet tudományos szempontból vitatható, sokszor délibábos szóhasonlításával igyekezett alátámasztani. Ennek ellenére az általa gyűjtött, beszélt mongol nyelvi anyag fontos kiindulópontot jelentett a későbbi kutatók, például Budenz József (1836–1892) számára, aki Bálint szójelentéskészítők alapján kezdte meg a magyar nyelv esetleges altáji kapcsolatainak vizsgálatát.

A magyar nyelv kölcsönszavainak a kutatása ekkor, a XIX. század végén és a XX. század elején élte virágkorát, amikor a német újgrammatikus iskola hatására a két nyelv hasonló hangzású szavairól és gyökeiről a figyelem átkerült a szabályos hangváltások és hangmegfelelések kérdésére. A magyar tudomá-

nyos életben az ugor–török háború néven elhíresült nyelvészeti vita hatására a történeti összehasonlító nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei és módszerei egyre népszerűbbek lettek, és a kutatások a törökös jövevényszavak mellett a mongol nyelvre is kiterjedtek.

Budenz felismerte, hogy a honfoglalás előtti török jövevényszavaink egy bolgár–török („csuvasos”) nyelvet beszélő néptől kerülhettek át (Budenz 1871, 133.). Figyelmét emellett felkeltették az esetleges mongol és mandzsu–tunguz eredetű, általa keleti–altáji elemeknek nevezett magyar kölcsönzések is (Budenz 1886). Tanítványa, Munkácsi Bernát (1860–1937) már egyértelműen mongol eredetű magyar szavakról ír (Munkácsi 1901, 1933), ám úgy vélte, hogy mivel ezek a kölcsönzések törökös nyelvi jegyeket is mutatnak, közvetett kölcsönzésről lehet szó: az általa mongol nyelvűnek tartott hunok, birodalmuk összeomlását követően, a dél-orosz sztyeppékre visszahúzódva beolvadtak az ott élő bolgár–török népességbe, így kerültek mongol eredetű nyelvi elemek először a bolgár–török, majd általuk a magyar nyelvbe is (Munkácsi 1901, 403.).

Simonyi Zsigmond (1853–1919) volt az első, aki közvetlen mongol–magyar nyelvi kapcsolatról írt. Véleménye szerint a mongol nyelvből került hozzánk a *hiúz*, a *hölgy*, a *zerge*, a *tulok*, a *hurok* és a *harang* szavunk (Simonyi 1901, 126–128.), melyek mongol eredetét később Gombocz Zoltán (1877–1935) cáfolta (Gombocz 1912, 31.). Majd miután Németh Gyula (1890–1976) is a mongolos jövevényszavak mellett érvelt (Németh 1913), sőt, mongolos hangtani kritériumokat is megállapított, Ligeti Lajos (1902–1987) is csatlakozott a vitához, és megírta a téma napjainkig főművének számító *Mongolos jövevényszavak kérdése* című tanulmányát (Ligeti 1935).

Ebben a munkájában Ligeti a Szentkatolnai Bálint Gábort követő nemzedék kutatási eredményeinek összefoglalásán túl, tizenhat mongol eredetű jövevénynek tartott magyar szó részletes összehasonlító etimológiai elemzését, „kritikai megrostálását” végezte el. Ligeti cáfolta a Németh Gyula által felállított mongolos hangtani kritériumokat (Németh 1913), és Gomboczhoz hasonlóan megállapította, hogy nincs szükség ilyen jellegű kölcsönzéseket feltételezni, a mongol fonetikai jellegzetességek ugyanúgy lehetnek bolgár–törökök is, bár

három szó, az *ige*, az *ölyv*, és a jelen dolgozatban tárgyalt *dél* szó mongol eredetét nem vetette el fenntartás nélkül (Ligeti 1935, 270–271.).

Ligeti többször visszatért a kérdéshez (Ligeti 1976, 1986), utoljára a halála előtt megjelent ótörök jövevényszavainkat összefoglaló monográfiájában, melyben továbbra is kétségbe vonta a mongol eredetű szavak létét a magyar nyelvben (Ligeti 1986, 50–51.). Ligeti álláspontja napjainkig referenciapontként szolgál a magyar turkológiai és történeti nyelvészeti szakirodalomban.

A legújabb magyar etimológiai szótárakban (TESz, EWUng, UESz) nem található olyan lexikai elem, amelynek mongol eredete kétséget kizáróan bizonyítható lenne. Jelen tanulmány célja — ha csupán vázlatosan is — a kérdés történeti és nyelvészeti szempontú vizsgálata, ez utóbbi a mongolos jövevényszavak egyik legtöbbet emlegetett példáján, a *dél* szó fonetikai és jelentéstani problémáinak elemzésén keresztül. Dolgozatomban arra keresem a választ, hogy a legújabb nyelvészeti eredmények mellett, a témára vonatkozóan milyen eredmények láttak napvilágot annak segédtudományaiban, a régészetben és a történettudományban.

A magyar–mongol nyelvi kontaktus történeti háttere a legújabb kutatások fényében

A téma kutatástörténetében a mongolos¹ szavak többsége legújabb etimológiai szótárainkban mint csuvasos, bolgár-török vagy a legújabb terminológia szerint nyugati ótörök adatként szerepel. Németh Gyula így fogalmazta meg ennek okát:

„(...) az eddigi kutatást összefoglalva azt az eredményt tartalmazza, hogy a magyar nyelvben mongol elemekről beszélni semmi okunk sincsen, mert az illető szók hangtani és egyéb kritériumok alapján éppúgy lehetnek tö-

1 Ligeti Lajos nyomán honosodott meg a „mongolos” kifejezés (Ligeti 1935), amelynek jelentését egy későbbi tanulmányában részletesen kifejtette (Ligeti 1976, 15.): „a „mongolos” műszó már korábban is azt kívánta jelezni, hogy nem mongol, hanem olyan török jövevényszavakról beszélünk, amelyek mongolos sajátságokat tartalmaznak”. Dolgozatomban azonban a kifejezés arra utal, hogy az adott szóval kapcsolatban korábban már felmerült, vagy bizonyos nyelvészeti szempontok alapján felmerülhet a mongol eredet lehetősége.

rök jövevények is. S mivel a mongollal való érintkezésnek pedig semmi történeti valószínűsége nincs, feltétlenül török jövevénnel van dolgunk.” (Németh 1913, 241.).

Sinor Dénes hívta fel a figyelmet, hogy a magyar jövevénysszókutatásban mennyire kiemelt szerepet kap ez a történeti hipotézis. Véleménye szerint például a *borjú* szó (vö. mong. *birayu*, halha *бярүү* ~ köztörök *buzayu*), hangtani szempontból akár mongol kölcsönszó is lehetne, ám az a feltételezés, hogy a magyarok a honfoglalás előtt nem kerültek kapcsolatba mongol nyelvet beszélő népcsoporttal, kizárja ezt a lehetőséget:

„A borjú, az ökör és a bika éppen úgy, vagy talán jobban magyarázhatók mongolból, mint törökből. De a kérdéssel foglalkozó nyelvészekben, tudatalatt vagy tudatosan, él a történeti – nem nyelvészeti! – hipotézis, hogy a magyarok a törökökkel éltek együtt, tehát a jövevénysszavak törökből magyarázandók.” (Sinor 1967, 197.).

De valóban megállja a helyét az a feltételezés, hogy nem volt a honfoglalás előtt magyar-mongol kapcsolat? Az altáji népek közül kizárólag török nyelvű népekkel kerültünk kapcsolatba? Mielőtt rátérek arra, hogy milyen új eredményei vannak a történettudománynak és a régészetnek ebben a kérdésben, fontosnak tartom, hogy a magyar nyelv mongol eredetű elemeit kutató nyelvészek erre irányuló álláspontját is röviden tárgyaljam.

Budenz nevéhez köthető az a megfigyelés, mely szerint a honfoglalás előtti török jövevénysszavainkban megfigyelhető rotacizmus a mai török nyelvek nyugati ágában, a csuvasban jelentkező fonetikai sajátosság (Budenz 1871, 133.), így a további etimológiai kutatások erre a nyelvre összpontosultak. Gombocz 227 bolgár-török kölcsönszót említ (1912), a 2011-ben Róna-Tas András és Berta Árpád közreműködésével megjelent ótörök jövevénysszavaink kétkötetes monográfiája már 384 (Róna-Tas – Berta 2011, 1176.), a szerzők által nyugati-ótöröknek nevezett jövevénysszót sorol fel. (A nyugati ótörök terminusba a szerzők szerint nem csak a bolgár-törökök tartoztak, hanem például a kazárok is.)

Gombocz Zoltán a magyar–bolgár–török nyelvi érintkezés színterül a volgai bolgár államot jelölte meg. Érvelését arra a történeti hipotézisre alapozta, miszerint a kazárok a Don bal partján fekvő Sarkel várát a 830-as években a magyarok elleni védelem céljából építették, így a magyarok korábban nem lehettek a folyó keleti oldalán (Gombocz 1912, 194.). Időben ezt az érintkezést a volgai bolgár állam megalakulásától a magyarok Pontus-vidékre érkezéséig terjedő időszakra, vagyis 600 és 800 közé helyezi (Gombocz 1912, 205.).

Később Gombocz ezt az álláspontját – immár elsősorban nyelvészeti megfontolások alapján – módosította (Gombocz 1923). Arra a következtetésre jutott, hogy míg a magyar nyelv bolgár eredetű jövevényszavai egy őstörök nyelvállapotot tükröznek, addig a finnugor nyelvekben (mordvin, cseremis, permi) előforduló hasonló elemek inkább egy későbbi, IX–X. századi nyelvi hatás eredményei. Mindez arra utal, hogy a magyarok nyelvi kapcsolata a bolgár–törökökkel korábbra tehető. Érvelésében felhasználta Zichy István életföldrajzi megfigyeléseit is, amelyek szerint a magyar nyelv bolgár eredetű kölcsönzavai között számos olyan elem található – elsősorban a szőlőműveléshez és különféle növénynevekhez kapcsolódóan (például bor, szőlő, seprő, szűrni, kőris, som) –, amelyek csakis egy déli, a Don–Kubán vidékére tehető nyelvi kontaktus révén kerülhettek a magyarba. Amennyiben ezek a jövevényszavak valóban a déli bolgároktól származnak, az érintkezés időszaka korábbra, azaz az V. század közepétől a VII. század elejéig keltezhető (Gombocz 1923, 26–27.).

Németh Gyula szerint több bolgár–török nyelvi érintkezéssel is számolhatunk. Egy korábbi kapcsolat Nyugat-Szibéria és az Urál vidéke között jöhetett létre (Kr. u. I. vagy V. században), míg egy későbbi a Kaukázus térségéhez köthető: *„Szervezet tekintetében legfontosabb volt valószínűleg az uráli hatás, műveltségi tekintetben mindenestre fontos a kaukázusi”* – írta Németh. (Németh 1930, 124.). A kaukázusi kontaktust pedig a VI–VIII. századra datálta (Németh 1930, 126.).

Későbbi munkáiban (Németh 1966) azonban elvetette ezt a feltételezést, ekkor már úgy vélte, hogy az intenzív nyelvi kapcsolatok fő színtere a volgai bolgár birodalom területe lehetett, és az V. századtól 750–800-ig tarthattak. Ezt követően vándoroltak a magyar törzsek Dentü-Mogyerbe, a Don folyótól keletre eső vidékekre (Németh 1966, 19–21.).

A 2011-ben megjelent *West Old Turkic* (továbbiakban WOT) nem zár ki egy korai, szórványosnak ítélt török-magyar érintkezést², ami az V. századig tarthatott, de jelentős bolgár-török nyelvi érintkezést a Don–Kubán vidékére feltételezett, és Gombocz nyomán a növénynevek földrajzi elterjedésével indokolta ezt. Véleménye szerint itt található meg együtt a kőris, som és gyékény, amelyek nevei bolgár-török eredetűek a magyar és az alán nyelvben is, és ez a helyszín lehetett az, ahol a három népcsoport érintkezhetett egymással, időben pedig a nyugati ótörök–magyar kapcsolatok korai szakaszához kapcsolja (Berta – Róna-Tas 2011, 1147–1149.). Feltételezése szerint Kuvrat birodalmának felbomlását követően a magyarok egy csoportja észak felé vándorolt a későbbi volgai bolgárokkal együtt – őket találta meg később Julianus barát –, míg a magyarság másik része a dunai bolgárok nyomán délre húzódott, és az Etelköznek nevezett térségben, a Dnyeper és a Dnyeszter vidékén több mint kétszáz éven át tartó nyelvi érintkezés jöhetett létre (Berta – Róna-Tas 2011, 35.).

Ugyanakkor Türk Attila (Türk 2023) rámutatott, hogy ezek a nyelvészeti megállapítások régészeti szempontból már nem megalapozottak. Szerinte a magyarok nem tartózkodtak huzamosabb ideig a Kaukázus előterében, a vándorlás nem tarthatott több, mint száz évig, és a régészeti leletek alapján úgy tűnik, hogy a honfoglaló magyarság egészen a IX. századig az Urál-vidéken maradt, mivel a Kárpát-medence X. századi hagyatékának több eleme közvetlen kapcsolatot mutat a Volga–Urál vidéki VIII–IX. századi leletekkel: „*a magyar törzseknek a Kazár Birodalom területén való többszáz éves tartózkodását a tárgyi hagyaték újabb elemzése nem támasztják alá.*” (Türk 2023, 386.). Türk felhívja a figyelmet, hogy mielőtt a szavak elterjedését kizárólag a Don–Kubán vidékhez kötnénk, a növényföldrajzi nevek vizsgálatakor figyelembe kell venni

2 Bárczi Géza (1952, 348–349.), és később K. Palló Margit is azt gondolta, hogy török eredetű jövevényszavak már az ugor korban is bekerülhettek a magyar nyelvbe (K. Palló 1982, 105–106.), például a *hattyú*, *hód* szavak esetében. Egyes példák alapján Róna-Tas sem tartotta kizártnak, hogy bizonyos magyar jövevényszavak még a legkorábbi, úgynevezett őstörök korszakból származhatnak, amikor a *q*- > *x*- hangváltozás már lezajlott. Példaként említi a *homok* szót, amely szerinte olyan török nyelvből vagy nyelvjárásból kerülhetett a magyarba, ahol ez a hangfejlődés már megtörtént. (Róna-Tas 1982, 134.).

nemcsak az Urál-vidék és Délnyugat-Szibéria legújabb kutatási eredményeit, hanem a korabeli kelet-európai kereskedelmi kapcsolatok szerepét is.

Türk szerint a magyarok, nyugati irányú vándorlásuk előtt, hosszabb ideig a Dél-Urál keleti előterében éltek, ami a IV–VII. században az ún. „bajszos kurgánok” régészeti horizont elterjedési helye volt, és amely egy régészeti kultúrkörbe tartozott a mai Kazahsztán és Nyugat-Mongólia területével, és amelyet történetileg az Első Türk Kaganátushoz köt (Türk 2023, 393.).

Az archeogenetikai kutatások legújabb eredményei is alátámasztják, hogy az ősmagyarok egészen a IX. századig a térségben tartózkodhattak: az ELTE HTK Archeogenomikai Kutatóintézete által, nemzetközi együttműködésben elemzett 120 ősi genom alapján a Nyugat-Szibéria és a Volga közötti térség VI–II–X. századi, karajakupovói kultúrájának népessége szoros genetikai rokonságot mutat a Kárpát-medencei honfoglalókkal, gyökereik pedig a Kr. u. III–V. századi késő szargatkai csoportokig vezethetők vissza (Gyuris 2025).

Ha elfogadjuk azt a feltételezést, hogy a IX. század elején a magyarság szállásterülete a Dél-Urál vidékére esett, szükségszerűen felvetődik a kérdés, hogy ebben az időszakban a térségben kimutatható-e mongol nyelvű népesség jelenléte.

A magyar őstörténet egyik ritkán emlegetett aspektusa, hogy a magyarok szállásterületei, bármelyik eurázsiai útvonal lehetőségét és időkorlátjait figyelembe véve, a nomád népek egyik fontos kereskedelmi útvonala, a Prémút mentén lehetett. Ligeti szerint a Prémút az Altaj-hegységen keresztül Mongóliáig is elhúzódott (Ligeti 1943, 54–56.).

Az V–VIII. századi kínai feljegyzésekben *tiele* vagy *chile* (敕勒) néven szerepel egy közép-ázsiai, törökös jellegű törzsszövetség, amelyről Peter B. Golden feltételezi, hogy egy ogur nyelvű népcsoport elnevezése lehetett. Ez a lazán szervezett nomád konföderáció a 460-as évekre Dél-Szibériától és Észak-Mongóliától egészen a nyugat-eurázsiai sztyeppéig terjedhetett. Golden (2006, 137–138.) szerint a kínai *tiele* név a török *tegrek* ‘perem, szegély, gyűrű, kör’ jelentésű szóval hozható kapcsolatba (Clauson 1974, 485.), amely talán a ‘kerék’ jelentésre utalhat, és esetleg egy, az altaji nyelvek körében ‘kocsi, szekér’ jelentésben használatos alapszóra vezethető vissza (vö. mong. *terge(n)* ‘vehicle,

cart, wagon'; Lessing - 1996, 804.)³. Golden értelmezése szerint a *tiele* elnevezés a korábbi *ting-ling* népnév későbbi vagy variáns formájának tekinthető. A feltevések alapján e törzsszövetség Észak-Mongóliától az Irtis vidékéig terjedő területen élt, és mongol, valamint török nyelvű népcsoportokat egyaránt magában foglalhatott (2006, 137–138.). Noha a *tiele* népnévnek a török *tegrek* 'kerék' jelentésű szóval való összekapcsolása igen népszerű elképzelés a vonatkozó szakirodalomban, szükséges hangsúlyozni, ebben az esetben nem zárható ki, hogy népi etimológiával van dolgunk, különösen amiatt, hogy a forrásokban a magas taligakerekű néphez kapcsolt kínai *gaoche/gaoju* megnevezés eredete körül is nagyfokú bizonytalanság tapasztalható.

A Hüis Tolgoi és Bugut brahmi írásos feliratok para-mongol nyelvvel való azonosítása (Vovin 2019) arra utal, hogy az V–VIII. század folyamán, különösen az Első Türk Kaganátus idején, a mongol nyelv presztízsnnyelvként vagy akár birodalmi lingua franca-ként is funkcionálhatott.

„While it was generally assumed that during the 5th to 7th century the Mongol speaking groups should be sought in eastern Mongolia and Manchuria, here we have one ruler making use of a Mongolic language in Central-Western Mongolia. This language can be: lingua franca or imperial language, Ruoran and Tuoba; or the language of the political group itself” (La Vaissière 2018, 157.).

Pár évszázaddal később egy másik törzsszövetség, a kimekek is szerepet játszhattak a mongol eredetű szókinccs továbbadásában. A kimekek a Nyugati Türk Birodalom népei közé tartoztak, és eredeti szállásterületük az Altajtól északra, az Irtis mentén helyezkedett el. Az ujgur hatalom meggyengülését követően egy részük a Dél-Urál vidékére vándorolt (Katona–Kiss 2023, 77.). Vásáry István megállapítása szerint a X–XI. században az Irtis vidékén élő kimek törzsek egyikét tatárnak nevezték, ami a mongol eredetű elemek jelenlétére utalhat (Vásáry 1986, 25.).

3 Ferdinand Lessing: *Mongolian-English dictionary*, 1996, továbbiakban: (L).

Ez a rövid vázlat csupán annak érzékeltetésére szolgált, hogy nem zárhatjuk ki teljes bizonyossággal, hogy a tatárjárást megelőző időszakban a mongol nyelv – közvetlenül vagy közvetve – akár az Urál hegység térségéig is eljuthatott. Nyelvészként nem feladatom a történeti és régészeti kérdések részletes tárgyalása; mindazonáltal, amennyiben a magyarság – vagy annak egy része – a IX. század folyamán valóban az Urál déli vidékén tartózkodott, fennáll a mongol és a magyar nyelv közötti szórványos nyelvi érintkezés lehetősége.

A mongol eredet kérdése a nyelvészet szemszögéből

A szókezdő *d-* mint mongolos fonetikai sajátosság

A *dél* szót a mongol *düli* (mong *düli*. ‘half, middle, middle of the day or night, noon, midnight, middling, mediocre, average, halfway, partly’ (L), halha *dül* ‘fél(idő)’ csak összetételekben: *ödör dül* ‘dél’ *sön dül* ‘éjfél’⁴) szóval Fábián István kapcsolta össze először a XIX. század második felében. Fábián az altáji nyelvek (ekkoriban beleértve még a finnugor nyelveket is) hangviszonyairól írt munkájában megjegyzi, hogy az altáji szókezdő **d-* a magyarban is megmaradt, és az alábbi adatokat hozza ennek bizonyítására: jak. *daghdai* (daghdabīn) ~ m. *dagad*; m. *domb* ~ jak. *dabai* (auf einen berg stiegen), tör. *depe*; m. *disznó* ~ tör. *donuz*; m. *dalia* ~ tör. *deli* (fou; brave jusqu’ á la témérité); m. *dél* ~ mong. *düli* (**meridies**) (Fábián 1861, 41–42.)⁵.

Szentkatolnai Bálint Gábor magyar-mongol összehasonlító szótárába is bekerült a *dél* szó, további magyarázat nélkül (Bálint 1977, 9.).

A szó mongolos eredetének felvetése a szókezdő zöngés mássalhangzóval függ össze, mivel a honfoglalás előtti török jövevényszavainkban a köztörök *t-*

4 A halha-mongol szavak forrása a dolgozatban: Kara György, *Mongol-magyar szótár*, Terebess, Budapest, 1998

5 A WOT *dél* szócikkében tévesen szerepel (Róna-Tas-Berta 2011, 294.), hogy Fábián a szót a török nyelvhez köti: „As noted by Gombocz (1912b: 20), the H word was thought to be a T lw as early as Fábián (1861).”

hang rendszerint *t*- alakban maradt fenn (a WOT 47 ilyen szókezdetű török jövevényt említ⁶). A *dél* szó esetében viszont a köztörök *tüš* ‘dél’ alakhoz képest a mongol *düli* forma mutat szorosabb hangalaki megfelelést.

Táblázat 1. A köztörök *t*- hang megfelelései a magyar és az altáji nyelvekben.

Magyar	*Nyugati-ötörök / bolgár-török	Köztörök	Csuvas	Mongol
<i>törvény</i>	* <i>törüyan</i>	tat. <i>türä</i> ‘előljáró, tisztviselő’ KT <i>törü</i> ‘szabály, norma’	<i>türe</i> ‘bíró, tisztviselő, az előljáró segítője’	<i>törö</i> ‘törvény’
<i>túró</i>	* <i>toray</i>	tat. <i>tura</i> az. <i>turuggay</i> ‘savanyított tejsavó’	<i>turäx</i> ‘aludttej, savanyú tej’	<i>tarag</i> ‘aludttej’
<i>turul</i>	* <i>toyrił</i>	KT <i>toğrił</i> ‘ragadozó madár’ khak. <i>torga-</i> , <i>torga-</i> , <i>togra-</i> ‘aprítani, (kenyeret) morzsára aprítani’	<i>tura-</i> ‘morzsolni, aprítani’	<i>turlay</i> [<i>sibayu</i>] ‘varjú (Corvus corona)’ (L)
<i>tükör</i>	* <i>tikrä</i> , * <i>tükär</i>	KT <i>tikir</i> ‘kör, körforma’ TtB <i>teker</i> ‘kerék (járművekhez)’	<i>tëkër</i> ‘tükör’	<i>tögörüg</i> ‘kör, korong, kör alakú’
<i>tűr-</i>	* <i>tör-</i>	KT <i>töz-</i> ‘engedelmeskedni, szót fogadni’ csag. <i>töz</i> ‘támogató, pártfogó’	<i>tüs-</i> ‘elviselni, kibírni, kiállni’	<i>tes-</i> ‘viselni, elviselni, eltűrni’ <i>tűr-</i> ‘nehézségeket elszenvedni, rossz helyzetben lenni’ (Kalmük)

Forrás: Róna-Tas – Berta 2011)

Gombocz Zoltán figyelmét is korán felkeltette a *dél* szó hasonlósága a mongol alakkal, ő az altáji nyelvrokonság szemszögéből tekintve a kérdést a mongol adatot elválaszthatatlannak tartotta a nyelvcsalád mandzsu-tunguz (*dulin* ‘kö-

6 Róna-Tas – Berta 2011, 1073.

zép') és török megfelelőitől⁷, és a magyar szó kapcsán inkább a mongol-török hangmegfelelések problematikáját kutatta. (Gombocz 1904, 548.).

A magyar nyelv bolgár-török jövevényszavait tárgyaló nagyszabású monográfiájába a *dél* szó is bekerült, szerinte az őstörök szókezdő *t-* az őscsuvasban zöngésedhetett, ennek köszönhető a magyar alak szókezdő *d-*-je. Ekkoriban a modern csuvas nyelvből még nem állt rendelkezésre olyan adat, amely a magyar szóval összefüggésbe hozható lett volna. Mindez azonban nem akadályozta meg abban, hogy egy őscsuvas **dūil* alakot rekonstruáljon (Gombocz 1912, 165.).

Németh Gyula úgy látta, hogy mivel a török nyelvekbe is kerültek mongol jövevényszavak, így nem lehet elzárkózni attól a feltevéstől, hogy a mongol elemek a nyugati ágban, a bolgár-törökben is előfordulhatnak. Gombocz bolgár-török – magyar hangmegfeleléseivel kapcsolatban megjegyezte, hogy az általa megállapított kétféle bolgár-török dialektus (*szemölcs* <**simiš* vö. magy. *gyümölcs* <**džimiš*) egyikében sem jelentkezik a lambdacizmusnak nevezett hangváltozás (bolgár *t. -l- ~ közt. -š-*), míg a *dél* szóban igen. Ez egyértelművé tette számára, hogy ezt a jelenséget egyik bolgár-török nyelvjárási változathoz sem lehet kötni:

„Vagy egy harmadik dialektust kellene feltennünk, vagy — ami éppen a *dél* esetében (l. a szójegyzéket) sokkal elfogadhatóbb — nem szabad elzárkózni az elől a gondolat elől, hogy a *dél* őcsuvas megfelelője mongol jövevényszó volt.” (Németh 1913, 242.).

Ligeti Lajos Gomboczhoz hasonlóan a bolgár-török szókezdő *d-*-t szórványos megfelelésnek tartotta az őstörök **t-*vel szemben a *dél*, és a *dől* szóban is (Ligeti 1935, 214–217.). (Mindezt hasonló, olyan alkalmi hangváltozásnak ítélte meg, mint a magyar *süllő* szó forrásául szolgáló csuvas *śal* ‘fog’ ~ köztörök *tīš* ‘ua’ szavakban megfigyelhető hangmegfelelést.) Úgy gondolta, hogy bár az őstörökben nem szokás szókezdő *d-* hangot feltételezni, az altaji ősnyelvben azonban nem zárható ki a megléte, ennek nyomai a mongolban, az oguz nyelvekben, Kāšgari

7 Pl.: Ótör. *tüš* ‘Zeit’, csag. *tüš* ‘irány; oldal; hely; felszín’, tat. *töš* ‘dél’ stb. További török megfelelések: Róna-Tas – Berta 2011, 291–292.

feljegyzéseiben, ezenkívül a kun és a besenyő nyelvben is megtalálhatóak. A vonatkozó nyelvi adat hiánya pedig nem zárja ki a zöngés szókezdő meglétét a bolgár-török nyelvben sem: „Mindazonáltal nem lehetetlen, hogy az ócsuvasban, ha szórványosan is, de előfordul a *d* szó kezdetén is” (Ligeti 1935, 217.).

A kérdés vizsgálatában fordulatot hozott Róna-Tas András csuvas nyelvi gyűjtéséből előkerült *t*-s szókezdetű adat: *χěvël tōlě šitne* ‘a nap dele érkezett, dél van, ebédidő’ jelentéssel (Róna-Tas 1967, 173.). A kifejezésben szereplő *tōlě* elem töve a *těl / tōl* szó, amely több, térbeli és időbeli viszonyt jelölő jelentésárrnyalattal rendelkezik: ‘meghatározott hely’, ‘terület’, ‘valami mellett, közelében’, ‘irányban’, valamint ‘idő, alkalom’ stb. (Fedotov 1996, II. 214.). Róna-Tas megjegyzi, hogy ehhez hasonló kifejezés Rabgūzīnál is megtalálható: *kün tūš erdi* ‘dél volt’ jelentésben (Róna-Tas–Berta 2011, 293.).

Ligeti 1976-ban visszatért a kérdéshez, és jelentéstani okok miatt már határozottan elutasította a mongol *düli* szó kapcsolatát a magyar és a köztörök alakokkal, és a *dél*-t a szintén bolgár-török eredetűnek tartott magyar *dől* igével kapcsolta össze (vö. ótör. *tūš*- ‘to fall, settle down’⁸). Véleménye szerint a jelentéskapcsolat alapja egy lefelé irányuló mozgásra vonatkozik, és nem idő vagy térbeli, mint a mongol vagy török szavaknál. Hozzáteszi, hogy a mongol alakkal való összevetést az is nehezíti, hogy a mongol alak önálló szóként a beszélt nyelvben nem jelentkezik, csupán szókapcsolatokban: „*üdüür düli*, ‘dél’, és *söni düli* ‘éjfél’, amelyek pontos fordítása ‘nap-fél’, illetőleg ‘éj-fél’” (Ligeti 1976, 16.). A magyar szókezdő *d*- hanggal kapcsolatban pedig nem változtatott véleményén: „csuvasos típusú jövevényszavaink közt eddig számon nem tartott nyelvjárási különbség” (Ligeti 1976, 16–17.). Ligeti tíz évvel később végleg elvetette a *dél* mongol eredetét, és továbbra is a *dől* igével kapcsolta össze. (Ligeti 1986, 50.).

Róna-Tas András ezt nem fogadta el, véleménye szerint a mongol *düli* ‘fél, közép’ és köztörök *tūš* ‘délidő, dél mint égtáj’ és a magyar alakok összetartoznak, és a szókezdő *d*- problémáját úgy oldotta fel, hogy a magyar szó forrásául szolgáló bolgár-török alak számára rekonstruált egy **tüli* és egy **düli* protoformát is (Róna-Tas–Berta 2011, 291.).

8 Róna-Tas – Berta 2011, 299.

Lehetett-e az őscsuvasban **d*-?

Mindezek alapján, különösen az előkerült zöngétlen szókezdetű csuvas alak miatt, érdemes tisztázni, hogy az őscsuvasban, illetve annak közvetlen előzményében, az őstörökben előfordulhatott-e a magyar szó szókezdőjének forrásául szolgáló zöngés *d*- hang.

Amint az előző fejezetben bemutattam, Gombocz értelmezése szerint a vonatkozó magyar adatok az őscsuvas zöngés szókezdő meglétére utalnak. N. Poppe (1958, 96–97.; 1965, 152–154.) szerint az őstörökben nem tételezhetünk fel ilyen szókezdőt. Az elmúlt időszak turkológiai munkáiban hasonlóan megoszlanak a vélemények ebben a kérdésben. Róna-Tas András a *West Old Turkic*-ben nem foglalt határozottan állást az őscsuvas *d*- kapcsán, de a *d*-s szókezdetű magyar szavak miatt (ő idekapcsolja a *dara* és a vitatott eredetű *dug* szavunkat is), ő is feltételezi, hogy létezett, de ezeket a *d*-s magyar kölcsönszavakat igen kései átvételnek gondolja (Róna-Tas– Berta 2011, 1156.). (Nem zárja ki azt sem, hogy kun eredetűek.) Ehhez támpontot a *dara* szó szóvégi hangzója adhat, mely azt sejteti, hogy abban a korban kerülhetett be a magyar nyelvbe, amikor onnan a szóvégi magánhangzók eltűntek, és a török *-i*-t a magyarban labiális magánhangzó helyettesítette. Az oguz nyelvek zöngés szókezdője (türkm., azeri *darî*, gag. *darî*.) miatt azt sem zárja ki, hogy egy oguz nyelvű nép közvetítésével kerültek be ezek a szavak, vagy egy közös nyugati ótörök-oguz izoglossza hatására alakult ki ez a szókezdő a magyarban. A volgai bolgárban nem tételez fel zöngés szókezdőt, a mai csuvasban sem létezik. Megjegyzi, hogy finnugor eredetű szavainkban is jelentkezik a *t* -> *d*- zöngésülés (vö. magy. *daru* ~ fgr. **tar3* vagy **tark3*, magy. *domb* ~ vog. *tōmp* ‘halom; sziget’) (Róna-Tas – Berta 2011, 1078–1079.).

Agyagási Klára hasonlóképpen elutasítja a szókezdő *d*- meglétét az őstörökben. Véleménye szerint a prototörök **t*- zöngétlenül folytatódott a nyugati ótörökben is, amint az az ótörök eredetű jövevényszavainkban is megfigyelhető. (Agyagási 2022, 89., 94.).

Marcel Erdal szerint a proto török zöngés alveoláris hang valószínűleg *d*- volt, tekintve, hogy ez jelenik meg a szajáni törökben, és hogy ez a prototörök fonéma a jakutban a *t*- hanggal olvadt össze. (Erdal 2004, 67.).

Legújabbán Orçun Ünal foglalkozott a kérdéssel (Ünal 2022, 2023), többek között egy xiongnu nyelvi adat alapján⁹ úgy véli, hogy nem csak az őstörökben, de a bolgár-törökben is volt *d*- hang, melyet szerinte zöngés dentális réshangként ejtettek, s mely egyes nyelvjárásokban zöngés palatalizált zárhanggá változhatott. Két ilyen zöngés zárhangot is rekonstruál, melyet ő *d*₁ és *d*₂ jelöléssel jelöl. A **d*₁- a köztörökben *t*-vé vált, a mongolba pedig *d*- lett: PT **d1ōrā* ‘birchbark’ > közt. *tōz* ‘ua’, vö. Mo. *durusun* ‘shell, bark’, míg a *d*₂ a következő hangváltozáson ment keresztül: PT **d2ora* ‘weak, impotent; barren’ > közt. *yoz* ‘barren; weak, frail; having poor quality’ (ED 985), vö. WM *doro* (<**dora*) ‘weak, impotent, incapable, incompetent; having no good qualities’ (Ünal 2022, 33.). Ez utóbbi a magyar nyelv ötörök kölcsönszavaiban a köztörök *y*- csuvas *ś*- magyar *gy*- (> *d*-), *sz*- megfelelőek paradigmájába tartozik. Ünal elmélete alapján, ha elfogadjuk, hogy *dél* szavunk valóban ötörök eredetű, a magyar alaknak egyértelműen a **d*₁- hanghoz lehet köze. Beleillenek a bolgár-török eredetű *d*-s szókezdetű szavaink a protorötök **d1*- ~ közt. *t*- ~ mong. *d*- hangváltozás rendszerébe?

Táblázat 2. A *d*-s szókezdetű ötörök jövevényszavaink alakulása a török és a mongol nyelvekben.

Köztörök	Mongol	Csuvas	Magyar	*Nyugati-ötörök / bolgár-török
<i>tari</i> ‘köles’	<i>tari</i> - ‘vetni, ültetni, szántani’	<i>tir, tirā</i> ‘kenyér, gabona’	<i>dara</i>	* <i>tari</i> / * <i>dari</i>
ötör. <i>tüš</i> ‘idő’ alt. <i>tüš</i> ‘dél’	<i>düli</i> ‘fél, közép’	<i>tel</i> ‘meghatározott hely,’ ‘terület,’ ‘idő, alkalom’	<i>dél</i>	* <i>düli</i> / * <i>tüli</i>
<i>tüš</i> - ‘leesik, leereszkedik, megtelepszik’	<i>tüsi</i> - ‘nekitámaszkodik’	x	<i>döl</i>	* <i>tül</i> - / * <i>dül</i> -

Forrás: Róna-Tas – Berta 2011

9 „The Xiongnu word *tihú* 醍醐, *tihú* 醍醐 *de-ya* ‘clarified butter’ (Pulleyblank 1962, 255.; Schuessler 2014, 277.) may serve as independent evidence for the Turkic **d2*- in the first century CE if it renders Tu. **d2iägä* CT *yäg* ‘fat, oil, grease.’” (Ünal 2022, 33.).

Látható, hogy egyedül a magyar *dél* illik a fenti, Ünal által rekonstruált paradigmába, amelyet egy évvel később Ünal még részletesebben kidolgozott. Ebbe már egyértelműen beletartozik az őstörök **d1* – bolgár-török **d*- megfelelés is, és ennek bizonyítására a PT **d1örä* ‘birchbark’ > közt. *töz* ‘ua’ ~ Mo. *durusun* ‘shell, bark’ hangmegfelelés mellé idézi a magyar *dől* és *dél* alakokat, és azok török és mongol megfelelőit (a csuvas *těl* alak megemlézése nélkül) (Ünal 2023, 22.).

Claus Schönig a bolgár-török – mongol nyelvi érintkezésről írott tanulmányában egyrészt kifejti, hogy ez az érintkezés viszonylag korai időszakra tehető, kb. a IV. századig tarthatott, másrészt számba veszi a mongol nyelv bolgár-török fonetikai jellemzőit. Véleménye szerint ilyen a rotacizmus, a lambdacizmus, a tövéghangzó megmaradása¹⁰, vagy a számunkra érdekes bolgár-török szókezdő *t-/d*- megfelelései a mongol nyelvekben. (Schönig 2003, 409.).

Az Ünal által *d2*-vel jelölt hang szerinte a proto-bulgárban is zöngés lehetett, és a mongolban is megmaradt *d*-nek. (Ez az a hang, amely bolgár-török jövevényszavainkban *dzs-* (> *gy-*), *s-* és *sz-* szókezdővel került át, pl. *süllő*, *szűrő*, *gyűrű*.) A mongolban a *d*- mellett még **n-*, **n̄-* hang is előfordul, ami Schönig szerint szintén arra utal, hogy a két nyelv érintkezése igen korai lehetett.¹¹ Emellett említ még egy vitás jelenséget, nevezetesen azt, ami a magyar *dél* szó kezdőhangjával kapcsolatban is felmerült: a bolgár-török **t-* néha zöngés szókezdőt kap a mongolban. Itt találkozunk újra a mongol *düli* szóval, amit a szerző szórványos hangmegfelelésnek tart.¹² Említi továbbá a mongol *dala(y)* *i* ‘sea; ocean’ és a török **taloy* > **taluy* közötti hasonló egyezést, ami szerinte arra utalhat, hogy ezek a szavak nem bolgár-török, hanem fordítva, mongol eredetűek a török nyelvben. (Schönig 2003, 409.). Schönig azt sem tartja el-

10 Mongolic **kona-* ‘to spend the night’ vs. Common Turkic **kon-* (*qon-*), Mongolic **balga* → **balga.su/n* ‘town’ vs. Common Turkic (**balk* >) **balik* (*balıq*) (Schönig 2003, 408.).

11 „For these features, Chuvash does not differ from Common Turkic, which means that the Bulgharic language from which Mongolic received the early layer of borrowings represented a more archaic (Proto-Bulgharic) stage, still close to the common protolanguage of Bulgharic and Common Turkic” (Schönig 2003, 409.).

12 „Another detail that cannot as yet be satisfactorily explained is the occasional representation of Turkic initial **t* as Mongolic **d*, as in Turkic **tüş* ‘noon’ vs. Mongolic **düli*.” (Schönig 2003, 409.)

képzeltetlennel, (amire Ligeti is utalt a magyar szó kapcsán), hogy az oguz nyelvekben megjelenő szókezdő *d*- mongol hatás következménye (vö. mong. *düli* – türkm. *düs*). Ezt alátámaszthatja az is, hogy a türkmén törzsnevek között megtalálható a Merkit név, amely a mongolok fő szállásterületétől északra élő, feltehetően mongol nyelvet beszélő népcsoportot jelölt. (Schönig 2003, 407.).¹³

Jelentéstani problémák és a kis kitaj írás megfejtése

A jelen tanulmány kiindulópontja a kis kitaj írás megfejtéséhez kapcsolódó eredményekhez köthető, melyeket terjedelmi okokból itt csupán röviden ismertettek.

Ahogy a szókezdő *d*-, úgy a *dél* szó jelentéstana is hordoz nehézségeket.

A magyar *dél* és az írott mongol *düli* kapcsolatát, ahogyan már fentebb tárgyaltam, Ligeti főleg szemantikai alapon utasította el, mivel a mongol szó csak szóösszetételekben fordul elő (Vö. halha *ödör düil* ‘dél’, *šön düil* ‘éjfél’), másrésről a ‘fél’, ‘közép’ jelentése sem erősíti a magyar szóval való kapcsolatát.

Clauson Kāšgarī egyik adata alapján úgy gondolta, hogy a magyar nyelvbe került bolgár-török alak forrása, a köztörök *tüš* eredetileg a ‘megállás egy utazás során’ jelentéssel bírt, majd az ilyen kifejezéseken keresztül (pl. *tüš ö:đi* ‘a megállás ideje’) a jelentése ‘dél, déli idő’ lett, és ebben az értelemben is használták, és a csuvas *těl* szó néhány jelentése is ide tartozik (Clauson 1974, 559.).

Ligeti azonban úgy gondolta, hogy a magyar szó a *döl* ige eredetétől elválaszthatatlan, ez utóbbi forrása pedig a köztörök *tüš*- ‘leszáll, leesik’ ige.

Ezt a jelentésbeli dilemmát a kis kitaj írás folyamatos megfejtése segíthet tisztázni. Róna-Tas András hívta fel a figyelmet, hogy ezek az új eredmények a magyar nyelvtörténet, illetve a jelen tanulmány tárgyát képező *dél* szó eredete szempontjából is kiemelt jelentőséggel bírnak (Róna-Tas 2023). A kitaj *dele* 小 graféma jelentését, melyről a vita közel negyven éven át zajlott a kínai szakiro-

13 Érdemes itt megjegyezni, hogy Róna-Tas András a csuvas nyelv középmongol elemeiről írt dolgozatban a mongol *dem* ‘help, assistance’ kipszak-török szó *d*-s megfelelője miatt gyanakszik mongol eredetre: „The Mongolian origin of the Volga Kipchak words is clearly indicated by the Tatar and Bashkir forms with *d*- initial. (Róna-Tas András 1982, 89.).

dalomban, 2002-ben ‘dél (mint égtáj)’ értelemben sikerült azonosítani. (Chinggeltei – Wu Jingzhe – Jiruhe 2017, 297–298.).

Mindezek alapján feltételezhető, hogy a protomongol¹⁴ és a paramongol¹⁵ nyelvek (köztük a kitaj) közös alapnyelvében e szó jelentése az égtájt is jelölhette. A mongol szó véleményem szerint nem választható el a csuvas *tél* ‘meghatározott hely’ és a köztörök *tüš* ‘dél, dél mint égtáj’ jelentésű szavaktól sem. Nem zárható ki továbbá az a lehetőség sem, hogy egyedül a magyar őrizte meg a ‘dél, délidő’ és a ‘fél, közép’ kettős jelentést; erre utalhat a Magyar Etymológiai Szótár *dél* szócikkében szereplő, elavultnak minősített ‘medium, mitte’ jelentés is (Gombocz–Melich 1914–1944, 1303.).

Összefoglalásként megállapítható, hogy a *dél* szó esetében a mongol eredet lehetőségét – Ligeti álláspontjával ellentétben – továbbra sem vethetjük el; ezt a régészet és a történettudomány újabb eredményei is alátámasztják. A magyar szó mongolos hangtani sajátosságának, a szókezdő *d*-nek vizsgálata egy további vitás kérdéshez vezetett: a mongol szó és a köztörök megfelelő viszonyának problémájához. A két nyelv szókezdő *t*- ~ *d*- megfelelései alapján Claus Schönig nem zárta ki annak lehetőségét, hogy a török nyelvekben előforduló alak mongol kölcsönszó lehet.

A mongol nyelvekhez sorolt kitaj nyelv kis kitaj írásrendszerének újabb eredménye pedig megerősítette, hogy a mongol szó jelentésánál is összekapcsolható a magyar *dél* szóval. A Magyar Etymológiai Szótár *dél* szócikkben megőrzött, elavultnak minősített ‘medium, mitte’ jelentés (Gombocz–Melich 1914–1944, 1303.) pedig arra is utalhat, hogy a magyar nyelv őrizte meg egyedül az ősi mongol szó eredeti kettős jelentését. E kérdések részletes feltárása azonban egy következő tanulmány feladata lesz.

14 A protomongol kifejezés egy olyan rekonstruált ősi nyelvállapotra utal, amelyből a történeti és modern mongol nyelvek (pl. közép-mongol, halha-mongol) levezethetők. A protomongol nem közvetlenül adatolt nyelv, hanem nyelvészeti módszerekkel (összehasonlító nyelvtan) rekonstruált rendszer.

15 A paramongol nyelvek olyan, a mongol nyelvekkel szoros genetikai kapcsolatban álló, de a klasszikus mongol nyelvcsaládon kívül elhelyezkedő nyelvek csoportja, amelyek a mongol nyelvekkel közös ősi nyelvállapotból származnak, ugyanakkor önálló fejlődési ágat képviselnek. Ide sorolják többek között a kitaj nyelvet.

Felhasznált irodalom

- Bálint 1877.** Szentkatolnai Bálint Gábor: *Párhuzam a magyar és mongol nyelv terén, Madsar Monghol khojor khele adalitkhakho bicsik.* (Magyar-mongol két nyelvet egyenlítő irat). Budapest, 1877.
- Bárczi 1952.** Bárczi Géza: Török jövevényszavaink legrégebbi rétegének kérdéséhez. In: *A Magyar Tudományos Akadémia Nyelv- és Irodalomtudományok Osztályának Közleményei*, 2. (1952) 347–371.
- Budenz 1871.** Budenz József: Jelentés Vámbéry Á. magyar-török szóegyezéséről. *Nyelvtudományi Közlemények*, 10. (1871) Budapest, 67–135.
- Budenz 1886.** Budenz József: A magyar szókinccs eredetéhez – szóegyezési adatok, főleg a keleti altaji nyelvcsoportokból. *Nyelvtudományi Közlemények*, 20. (1886) Budapest, 147–153.
- Fedotov 1996.** Fedotov, M. R.: *Этимологический словарь чувашского языка* [A csuvas nyelv etimológiai szótára]. Чувашский государственный институт гуманитарных наук, Чебоксары, 1996.
- Fábián 1861.** Fábián István: Hangviszonyok az áltaji nyelvekben. *Magyar Nyelvészet*, 6. (1861) 105–128.
- Fischer 1747/1995.** Fischer, Johann Eberhard: *Vocabularium Sibiricum. Der etymologisch-vergleichende Anteil.* Bearbeitet und herausgegeben von János Gulya. Opuscula Fenno-Ugrica Gottingensia VII. Frankfurt am Main etc, 1995.
- Golden 2006.** Golden, Peter: Some Thoughts on the Origins of the Turks and the Shaping of the Turkic Peoples. In: *Contact and exchange in the ancient world.* edited by Victor H. Mair, (2006) University of Hawai'i Press, Honolulu, 136–140.
- Gombocz 1904.** Gombocz Zoltán: A török jövevényszavaink kérdéséhez. *Magyar Nyelvőr*, 33. (1904) 10. füzet, (1904) Budapest, 545–549.
- Gombocz 1912.** Gombocz Zoltán: Die bulgarisch-türkischen Lehnwörter in der ungarischen Sprache. *Mémoires de la Société Finno-Ougrienne*, 30. (1912)
- Gombocz 1917.** Gombocz Zoltán: Török jövevényszavainkhoz. In: *Magyar Nyelv*, 13. (1917), Budapest, 97–101.

- Gombocz 1923.** Gombocz Zoltán: A magyar őshaza és a nemzeti hagyomány (II.). In: *Nyelvtudományi Közlemények*, 46. (1923) Budapest, 1–34.
- Gombocz–Melich 1914–1944.** Gombocz Zoltán – Melich János: *Magyar Ety-mologiai Szótár*, 1-2. kötet. (1914–1944), MTA, Budapest.
- Gulya 1995.** Gulya János = Fischer, Johann Eberhard 1747/1995.
- Gyuris 2025.** Gyuris Balázs et al.: Long shared haplotypes identify the southern Urals as a primary source for the 10th-century Hungarians. In: *Cell*, 188. (2025), Issue 21. (2025), 6064–6078.
- Ligeti 1935.** Ligeti Lajos: Mongolos jövevényszavaink kérdése. *Nyelvtudomá-nyai Közlemények*, 49. (1935) Budapest, 191–271.
- Ligeti 1943.** Ligeti Lajos (szerk.): *A magyarság őstörténete*, Budapest, 1943.
- Ligeti 1976.** Ligeti Lajos: A magyar nyelv török kapcsolatai és ami körülöttük van. *Magyar Nyelv*, 72. (1976) Budapest, 11–27.
- Ligeti 1986.** Ligeti Lajos: *A magyar nyelv török kapcsolatai a honfoglalás előtt és az Árpád-korban*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1986.
- K. Palló 1982.** K. Palló Margit: Régi török eredetű igéink. *Studia Uralo-Altaiica Supplementum*, 1, Szeged, 1982.
- Munkácsi 1901.** Munkácsi Bernát: Hún nyelvmélekek szókincsünkben. In: *Ethnographia*, 12. (1901) Budapest, 396–404.
- Munkácsi 1933.** Munkácsi Bernát: Ungar. Tulbó und tömlő. In: *Mémoires de la Société Finno-Ougrienne*, LXVII. (1933) Helsinki, 284–289.
- Németh 1913.** Németh Gyula: Mongol elemek a magyar nyelvben. *Magyar Nyelvőr*, 42. (1913) Budapest, 241–246.
- Németh 1930.** Németh Gyula: *A honfoglaló magyarság kialakulása*, kiad. Magyar Tudományos Akadémia, Hornyánszky Viktor R.-T. M.K. Udv. Könyvnyomda, Budapest, 1930.
- Németh 1966.** Németh Gyula: Ungarische Stammesnames bei den Baschkiren, In: *Acta Linguistica Academiae Scientiarum Hungaricae*. Tomus 16. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1966. 1–21.
- Pray 1774.** Pray György: *Dissertationes historico criticae in Annales veteres Hunnorum, Avarum et Hungarorum*

- Rákos 2015.** Rákos Attila: *Bálint Gábor és a magyar–mongol nyelvhasználat. Keletkutatás* 2015/2. Budapest, 61–68.
- Róna-Tas 1967.** Róna-Tas András: A magyar nyelv régi török elemei és a csuvas nyelvtörténet néhány kérdése. *A magyar nyelv története és rendszere, A debreceni nemzetközi nyelvészkonferencia előadásai.* Imre Samu, Szathmári István (szerk.): *Nyelvtudományi Értekezések*, 58. (1967) Akadémia Kiadó, Budapest, 172–177.
- Róna-Tas 1982.** Róna-Tas András: Loanwords of Ultimate Middle Mongolian Origin in Chuvash. In: András Róna-Tas (ed.) *Studies in Chuvash etymology I.* [Studia Uralo-Altaica, 17.] Szeged, Universitas Szegediensis de Attila József Nominata, 1982, 66–134.
- Róna-Tas – Berta 2011.** Róna-Tas, András – Berta, Árpád †, Károly, L. közrem.): *West Old Turkic. Turkic Loanwords in Hungarian. Vols. 1–2.* Wiesbaden (Turcologica, 84). 2011.
- Róna-Tas 2023.** Róna-Tas András: A kitan nyelv és a magyar nyelvtörténet*. In: *Magyar Nyelvjárások*, 61. (2023) Debrecen, 795–812.
- Sinor 1967.** Sinor Dénes: Történelmi hipotézis a magyar nyelv történetében. *Nyelvtudományi Értekezések*, 58. (1967) Budapest, 195–200.
- Türk 2023.** Türk Attila: Régészeti eredmények a magyar őstörténet kutatásában, lehetséges nyelvészeti vonatkozásokkal. *Magyar Nyelv*, 119. (2023) 4. sz., 385–402.
- Ünal 2022.** Orçun Ünal: On *P- And Other Proto-Turkic Consonants. In: *Sino-Platonic Papers* 325, (2022).
- Ünal 2023.** Orçun Ünal: Ont he Proto-Turkic */d2/ and Mongolic *uda- ‘to be late’, In: *Orientalia Suecana*, Vol. 72. (2023). 22–28.
- Vaisserie 2018.** Etienne le Vaisserie: The historical context to the Khüis Tolgoi inscription. In: *Journal Asiatique*, Vol. 306, No. 2. (2018). 153–157.
- Vásáry 1986.** Vásáry István: *Az Arany Horda.* Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1986.
- Vovin 2019.** Alexander Vovin: Groping in the Dark: The First Attempt to Interpret the Bugut Brāhmī Inscription. In: *Journal Asiatique* Vol. 307, No. 1, (2019). 121–134. <https://doi.org/10.2143/JA.307.1.3286344>
- Chinggeltei–Wu Yingzhe–Jiruhe 2017.** Chinggeltei –Wu Yingzhe–Jiruhe: *Qidan xiaozi zai yanjiu 1–3, 契丹小字再研究* [További kutatások a kis kitaj írásrendszerről.], Inner Mongolia University Press, Beijing, 2017.

FEHÉR BENCE

BÖLCS LEÓ NÉHÁNY SZÖVEGHELYÉNEK ÉRTELMEZÉSÉHEZ

KIVONAT: Bölcs Leó Taktika c. művének XVIII. rendelete számos kelet-európai nép, köztük a honfoglaló magyarok („türkök” néven) hadművészetéről ismertet kortárs adatokat (IX–X. század fordulója). A kérdéses szöveghelyeknek több kiadása és magyar fordítása létezik, de egyes szöveghelyeket ezek eltérően értelmeznek. Kísérletet teszek néhány szöveghely értelmezésének korrigálására: ilyenek pl. a türkök állítólagos kincsvágya, a népnév potenciális felbukkanása a XVIII 22. bekezdésben (türkök vagy kurdok értendők?), az északi szkíták fekete-tengeri hadihajói.

KULCSSZAVAK: Bölcs Leó, Taktika, szövegkritika, türkök, rósok, kurdok

BENCE FEHÉR

ON THE INTERPRETATION OF CERTAIN PASSAGES BY LEO VI THE WISE

ABSTRACT: Chapter XVIII of Leo the Wise's work *Tactica* provides contemporary information (turn of the 9th–10th centuries) on the military tactics of numerous Eastern European peoples, including the conquering Hungarians (referred to as “Turks”). There are several editions and Hungarian translations of the texts in question, which interpret certain passages differently. I will attempt to correct the interpretation of some passages, such as the alleged greed of the Turks, the potential appearance of the name of the people in Chapter XVIII, section 22 (does it refer to the Turks or the Kurds?), and the Black Sea warships of the northern Scythians.

KEYWORDS: Leo the Wise, *Tactica*, textual criticism, Turks, the Ros people, Kurds

VI. (Bölcs) Leó kelet-római császár (886–912) hatalmas terjedelmű irodalmi életművéből a *Taktika* c. értekezése a magyar őstörténet szempontjából kardinális fontosságú mű, mivel XVIII. rendeletében viszonylag részletes adatokat ad a honfoglalókkal legalább részlegesen azonosítható Τοῦρκοι „türkök” népről. Ennek megfelelően a magyar történettudománynak igen régóta állandó hivatkozási pontja. Annak azonban, hogy ezek a hivatkozások megalapozottak

legyenek, alapfeltétele, hogy a császár eredeti, görög nyelven írt szövegét pontosan tudjuk megállapítani és érteni. Ilyen értelemben tehát a történeti kutatás a Bölcs Leó-szövegkiadás gyakorlatának és – lévén hogy történészeink már régóta nem folyékony olvasói a nehézkes, mesterségesen archaizáló bizánci görög szaknyelvnek – a magyar fordításoknak kiszolgáltató helyzetben van.

A *Taktika* kiadástörténete viszonylag egyszerű, de nem épp szerencsés. Az első, nagyjából szövegkiadásnak nevezhető megjelenés Meurshöz köthető 1612-ből,¹ érdemben változatlanul újra kiadta Lami 1745-ben,² és még a XIX. századi *Patrologia Graeca*-kiadás sem adott hozzá érdemi újdonságokat.³ Amikor a magyar történettudományba a mű beemelődött, kényszerűen mindenki ezt a nagyon kevés kéziratra támaszkodó, már akkor elavult szöveget használta. (Itt nincs értelme kitérni több, szintén nagyon elavult XVI–XIX. századi nyugat-európai fordításra.) Ezután azonban a magyar klasszika-filológia történetének egyik legnagyobb teljesítményeként Vári Rezső adta ki a mű egy évszázadig érvényes, több szempontból még ma is mérvadó kiadását.⁴ A probléma azonban az, hogy ez a kiadás csonka, csak a XIV. rendeletig jut el, és ha a minket érintő XVIII. rendeletnek volt hitelesnek mondható szövege, az csak annak köszönhető, hogy ezt Vári már jóval korábban külön közölte egy magyar fordítással.⁵ A XIX. rendelet – mint látni fogjuk, ennek is van minket érintő vonatkozása – például hozzáférhetetlen maradt. Teljes és modern Bölcs Leó-szöveget (egyébként döntően Vári eredményeire alapozva) csak George Dennis 2010-ben megjelent kiadása és fordítása óta birtoklunk,⁶ ez persze még alig tudott a magyar kutatásra hatni (és sajnos gyaníthatólag

1 *Leonis imp. Tactica, sive de Re militari liber*. Ioannes Meursius Graece primus vulgavit et notas adjecit. Ioannes Balduinus, Lugduni Batavorum, 1612.

2 *Ioannis Meursi operum volumen sextum* ex recensione Ioannis Lami. Regiis Magni Etruriae ducis typis, Florentiae, 1745. col. 1209–1418.

3 *Leonis imperatoris Taktika*. Ed. J[acques]-P[aul] Migne. (Patrologiae cursus completus, Series Graeca 107.) J.-P. Migne, Paris, 1863. col. 672–1094.

4 *Leonis imperatoris Tactica*. Ad librorum mss. finem edidit, recensione Constantiniana auxit, fontes adiecit, praefatus est R[udolphus] Vári. I–II. (Sylloge tacticorum Graecorum 3.) Budapestini, 1917–1922.

5 Vári 1900.

6 Dennis 2010.

nem a görög eredeti által, hanem Dennis egyébként színvonalas angol fordításán keresztül).⁷

A kiadások ugyanis csak fordításon keresztül fejtik ki hatásukat, de legalább e tekintetben már régóta jobban állunk. Az első magyar fordítás, Szabó Károlyé, szigorúan csak a magyar vonatkozású caputokat érintette.⁸ Noha majdnem 175 éves, és csak a legelavultabb szövegkiadásokon alapult, értelmezése logikus és jórészt ma is használható; természetesen a már említett Vári-féle, egyetlen rendeletre korlátozódó fordítás általában megbízhatóbb. De úgy látszik, Moravcsik Gyula szerint volt mit javítani rajta, mert a Vári-kiadás változatlan görög szövegét használva készített egy harmadikat (csak a magyar vonatkozású passzusokról).⁹ Tanulságosak a két fordítás eltérései ugyanazon szöveg értelmezésében, de mivel ma már van még frissebb szöveg, vélelmezhető volt, hogy mindkét fordítást le kéne cserélni egy ezen alapulóra. Ezt a legújabb fordítást én készítettem, 2025-ben jelent meg, s a történelem során először Leónak teljes magyar szövegét adja, mind a húsz Rendeletet.¹⁰ A fordítás készítése során bukkantak elő azok a szövegkritikai problémák, amelyeknek megoldására tanulmányomban most kísérletet teszek.

Vári Rezső kiadása elvileg közel lehetne az elérhető legközelebbhez, ugyanis a ma ismert kéziratok közül csak egy másodrendűt¹¹ nem használt fel, és már azonosítani tudta a Maurikioszra mint forrásra visszamenő szakaszokat is.¹² Nem véletlen, hogy mind Moravcsik későbbi részfordítása, mind a ma legfrissebb Dennis-féle kiadás csak kevés részletben tér el tőle, és kon-

7 Legalább említi, bár nem sokban használja fel a művet Bollók 2017, 1304. Nem magyar vonatkozású részeket (5–6. rendelet) felhasznál Tösér 2013, 417.; a gyakorlati értelemben vett használatlanságát szépen mutatja Tösér 2015, 136.: megadja ugyan a forráshelyet Dennis kiadásában, de Vári fordításában idézi.

8 Szabó 1851/52.

9 Moravcsik 1951; Moravcsik 1988, 16–23. (A két megjelenés szövege nem teljesen azonos, a későbbiben a fordítás enyhén át van dolgozva, de a változtatások nem jelentősek.)

10 VI. (Bölcs) Leó: *Taktika*. Fordította: Fehér Bence, a jegyzeteket írta: Fehér Bence és Kákóczki Balázs, a bevezető tanulmányt írta: Kákóczki Balázs. HUN-REN BTK Magyar Östörténeti Kutatóközpont – HUN-REN BTK Moravcsik Gyula Intézet – PPKE BTK Régészettudományi Intézet – Martin Opitz Kiadó, Budapest, 2025.

11 Codex Barberinianus Graecus II.17.

12 Vári 1900, 3–4.

jektúráit többségében átveszi. Moravcsik Gyula után Magyarországon filológiai szempontból Bölcs Leóval senki nem foglalkozott, hiszen legalább a mű XVIII. rendeletének azt a viszonylag rövidebb szakaszát végérvényes szövegűnek gondolták, amely a „türköket” mutatja be¹³ – és ezt három élvonalbeli kutatónk feldolgozásában is megismerhették –, s vélhetőleg az utóbbi félszáz évben görögül nem is olvasta senki, csak fordításban.

Valóban azt hihetnők, hogy ilyen előzmények után ez a szakasz stabil, véglegesnek mondható értelmezéssel rendelkezik – feltéve, hogy a legújabb szövegkiadás a kézirati hagyomány újraértelmezésével nem hozott létre új szövegvariánsokat, de ebben a rövid szakaszban ilyen nemigen történt. Mindig minden klasszikus szöveg értelmezésénél fennáll viszont a probléma, hogy egyes kifejezések többértelműek; katonai szakkifejezések is,¹⁴ de néha az egyszerű „hétköznapi” szavak is – ennek persze az az oka, hogy Leó császárnak ezek nem hétköznapi szavak voltak, hiszen egy mesterségesen archaizált görög műnyelven írt, és egész stílusának nehézkessége alapján ennek nem volt olyan mestere, mint sok más kései történetíró, akár Prokopiosz vagy Agathiasz, de akár későbbiek is. Egy nagyon egyszerű ilyen eset van a rendelet 45.¹⁵ caputjában:

Περίεργα δέ εἰσι τὰ Τουρκων φύλα καὶ κρύπτοντα τὴν βουλήν αὐτῶν, ἄφιλα δὲ καὶ ἄπιστα ὄντα, καὶ διὰ τῆς ἀπληστίας τῶν χρημάτων κρατούμενα ὄρκου περιφρονοῦσι ...

13 *Tactica* XVIII 41–73.

14 Így például ἄρχη jelenthet csapattestet vagy parancsnokságot (nem beszélve a szó gyakori köznapi jelentéseiről, mint pl. hatalom); ἐλασία lehet lovasroham és evezősor, ἐκτάττω felsorakoztat és besoroz. Ezeknek azonban legalább a szövegkörnyezet rendszerint elárulja a használati módját, de ember legyen a talpán, aki minden helyzetben meg tudja határozni, hogy ὄπισις éppen fegyverzet, fegyvernem vagy felfegyverzés; πάροδος felvonulás, felvonulási útvonal vagy átjáró; σημεῖον hadijelvény, jel vagy célpont. Néhány ilyen jelentéspár kritikusan megváltoztatja egy szöveg hely értelmét: pl. VI 26.: παραμήριον combvért vagy combon viselt törz? És állandó problémát jelent, hogy a nagyon gyakori τάξις szót egy adott helyen hogyan értsük: 1. elrendez(őd)és, alakzat, 2. beosztás, 3. hadrend, vagy akár állhat a τακτική 'taktika' szó helyett is. A későbbiekben a τάξις értelmezési problémáira be is mutatok egy szintén a honfoglalókra vonatkozó példát (XIX 41. caput).

15 A caputbeosztást a Dennis-kiadás szerint közlöm. Vári és nyomában Moravcsik (1988) caputbeosztása ettől sajnos enyhén eltér, így az itteni 45. és 43. caput náluk 47. és 45.

A περιεργα szónak egész sor egyenértékese lehet más-más szövegösszefüggésben, így Szabó Károly ’óvatos’, Vári ’álnok’, Darkó ’ravasz’, Moravcsik ’kíváncsi’ jelentésben vette.¹⁶ Itt sajnos az összefüggés semmitmondó, annyi világos, hogy inkább negatív tulajdonságot jelöl; véleményem szerint a két legvalószínűbb megoldás ’babonás’ és ’kíváncsi természetű’, a szövegkörnyezethez mindkettő egyformán illik. Ilyen esetekben nem lehet vitathatatlan, végérvényes fordítást adni, még ha történeti érvek alapján egyik vagy másik értelmezést preferálhatjuk is. Az adott szöveghelyen jómagam, bár a kiadásnál kényszerűen döntöttem,¹⁷ egyformán megengedhetőnek tartom mindkét értelmezést:

Babonások/kíváncsi természetűek a türk törzsek, a terveiket eltitkolják, mivel baráttalanok és megbízhatatlanok, és a kincsek iránti telhetetlenségük uralma alatt az esküt is lebecsülik ...

Viszont az adott helyen a „kincsek iránti telhetetlenség” egészen egyértelmű, és éppen ez mutat rá, hogy kevéssel előbb, a 43. caputban a magyarok gazdagságáról a császár finoman szólva is kétértelműen nyilatkozik:

πολύανδρόν ἐστι καὶ ἐλεύθερον τοῦτο τὸ ἔθνος, μελέτην μόνον ποιούμενον παρὰ τὰς ἄλλας πολυτελείας καὶ τὴν εὐπορίαν τὸ ἀνδρείως διακεῖσθαι πρὸς τοὺς ἰδίους ἔχθρους.

A kiadások-fordítások így természetesen két csoportra bonthatók; az időrendben korábbi történeti hagyományt még Szabó Károly alapozta meg fordításával: „Népes és szabad ezen nemzet s minden kényelem és élvezet fölött arra törekvő, hogy ellenségei ellen magát vitézül viselje.”¹⁸ Egész más volt azonban

16 Szabó 1851/52, 304.; Vári 1900, 34.; Darkó 1915, 109.; Moravcsik 1951, 340.; Moravcsik 1988, 18.

17 Tulajdonképpen csak azon az alapon, hogy a „kíváncsi természetűek” jelentés a felsorolás következő elemével olyan érdekes, bár logikus ellentétpárt alkotna, amit megérzésem szerint az általában aggályosan pontoskodó császár nem csak szó nélkül leírna, hanem kommentálna is.

18 Szabó 1851/52, 303. 45§. Egy századdal később Moravcsik fordítása még élesebben fogalmaz (Moravcsik 1951, 340. = 1988, 18.): „...egyéb pompát és bőséget mellőzván, csupán arra van gondja, hogy vitézül viselkedjék a maga ellenségeivel szemben.” De pontosan ugyanúgy érti Dennis kiadása is (Dennis 2010, 455.): „More than on wealth and other forms of extravagance, they focus their attention only on conducting themselves bravely against their own enemies.”

Vári Rezső javaslata: „férfiakban bővelkedő és független ez a nemzet, és egyébkénti pompa kifejtése és gazdagsága mellett csak arra van szorgalmatos gondja, hogy a maga ellenségeivel szemben vitézül viselkedjék.”¹⁹ Vagyis, a *παρὰ* előjáró talán legkézenfekvőbb értelmében, nem tagadja a pompát és gazdagságot, csupán azt állítja, hogy ezek *mellett* csak egyetlen további szempontot vesznek figyelembe. Noha nyelvtanilag a másik elképzelés is teljesen korrekt, a történeti szituáció alapján értelmezésünknek szükségszerűen ezt, és nem Szabó Károly és Moravcsik Gyula megoldását kell követnie: történetileg hiteltelen²⁰ és a mű belső koherenciája szerint is elfogadhatatlan, hogy akár az eredeti türkök, akár a magyarok a jólétet és fényűzést „mellőzték” volna a harci erény kedvéért, ha már két caputtal később a császár mérhetetlen kincsvágyukról ír. (Egyébként mindkét szakasz egyformán Maurikiosz *Sztratégikon*jából²¹ került be a *Taktikába*, tehát eredetileg a türkökre vonatkozott: de Leó a korábbi szakaszt kissé kibővítette, így ez a jólétről való félmondat tőle származik.²² Ebből csak annyi következik, hogy az önellentmondás nem Maurikioszé, csak Leóé lenne.²³ Ennyire közel egymáshoz mégsem hihető, hogy figyelmetlenül két teljesen ellentétes állítást tesz, arról nem is beszélve, hogy a jólét „mellőzése” éppen nem egyeztethető a kortárs tapasztalattal. Márpedig aligha volt más oka Maurikiosz kiegészítésére, mint hogy az ő korában már nem pontos információt javítsa.)

Ennek fényében határozottan a következő megoldást kell javasolnunk:

-
- 19 Vári 1900, 33. Vári értelmezését követte Darkó 1915, 98., 107. is egészen részletes indoklással (hivatkozva az arab kútfők párhuzamos adataira is).
- 20 Szabó Károly még esetleg tarthatta ezt hihetőnek, hiszen az ő korában a honfoglalók régészeti hagyatékát jószerivel nem ismertük (egy-két lelet, mint pl. a benepusztai, kivételével). Moravcsik esetében szinte érthetetlen, hogy a honfoglaló elit gazdag sírleletei ismeretében hogyan képzelhette, hogy Bizáncban az a hír terjedhetett volna, hogy a magyarok megvetik a fényűzést.
- 21 Maurikiosz, *Sztratégikon* XI 2. (Magyar fordításban ld. Kató–Kákóczki 2023, 172.)
- 22 Darkó 1915, 98. éppen a bővítést tekinti bizonyítéknak arra, hogy Leó kortárs megfigyelés alapján észszerűen javítja Maurikioszt (akit ő persze nem Maurikiosznak, hanem Hérakleiosznak hisz).
- 23 Persze van olyan elképzelés (vö. Kákóczki 2025, 22.), hogy a Taktikában valóban sérül a belső koherencia, mivel az első megjegyzés csak a kortárs magyarokra igaz, a második csak a türkökre.

Ez a nép nagy létszámú és szabad, csak arra fordítanak figyelmet – más fényűzésektől és a jóléttől eltekintve –, hogy az ellenségeikkel szemben bátran viselkedjenek.

A 73. caputban, ahol a császár a „türkökkel” szembeni harci tevékenységre tesz javaslatot, szintén kétértelmű a szöveg, de véleményem szerint a megfelelő jelentés könnyedén kiválasztható: δοκιμάσης τὸ χρήσιμον τοῖς ἐκ πολλῆς γυμνασίας παρά τισιν ἐφευρισκομένοις στρατηγήμασί τε καὶ παρατάξεσιν; ἢ ὅτε καιρὸς ἀπαιτῆ, καὶ ἀντιστρατεύεσθαι πρὸς αὐτὰ. Vári és Moravcsik fordítása²⁴ formailag ugyan lehetséges, de minden logikát mellőz: „kipróbálnád hasznos voltát azoknak a némelyektől hosszas gyakorlat gyümölcseként kieszelt hadi fortélyoknak és parataxisoknak, avagy pedig azokkal ellenkezőképpen vezesd a sereget a hadba”, illetve „kitapasztald azoknak a haditerveknek és harcászati rendeknek a hasznát, amelyeket egyesek sok gyakorlat után kieszeltek, vagy ha az alkalom úgy kívánna, hogy azokkal szembehelyezkedhessél”.

Az αὐτὰ legközelebbi lehetséges denotátuma valóban a στρατηγήμασί τε καὶ παρατάξεσιν, de alig hihető, hogy Leó épp arra buzdítaná beosztottait (illetve az utókort), hogy ellenkezőképpen tegyenek az általa nagy fáradsággal összehordott taktikai anyagnak. Vonatkozhat viszont a névmás egy egész, korábbi mondatra is, amelyben a türkök hadi szokásait összefoglalólag nevezi meg; ez esetben itt a türkök által használt haditerveket/hadrendeket kell érteni,²⁵ amelyekről a parancsnok nem is eltérően cselekszik, hanem a megfelelő ellenakciót alkalmazza. Ennek megfelelően a valószínű fordítás: *kipróbáld a hasznát azoknak a haditerveknek és hadrendeknek, melyeket sok gyakorlatból találtak fel egyesek, vagy mikor az alkalom megköveteli, ellenlépéseket is tehess velük szemben.*

Kisebb horderejű, de hasonló problémával állunk szemben a 83. caputban (a frank és langobárd harcászatról), ahol a görög szöveg a következő: Ἀπράγμονες

24 Vári 1900, 44. (az ő közlésében ez a 76. caput), ill. Moravcsik 1951, 343–344. = 1988, 23. (az 1988-as kiadásban 77. caput). (Szabó fordítása sajnos ennél hamarabb abbamarad.)

25 A 41. caputban ugyanis elismeri, hogy a türköknek a rómaiakéhoz hasonló hadi rendszerük van, alakzatban is tudnak küzdeni, így nyilván alkalmazhatnak a Leó által leírtakkal egyező taktikai megoldásokat.

δέ εἰσι καὶ πάσης ποικιλίας καὶ ἀσφαλείας ἔκτος καὶ τῆς τοῦ συμφέροντος γνώμης. διὸ καὶ τάξεως περιφρονοῦσι καὶ μάλιστα τῆς καβαλλαρικῆς.

Tétlenek/kényelemszeretők/közügyekkel nem törődők (?), minden ravaszság, állhatatosság és egybehangolt döntés nélkül. Ezért semmibe veszik a **hadrendet/alakzatot/beosztást** (?) is, még hozzá leginkább a lovasságit.

Annyi mindenestre egyértelmű, hogy (Maurikiosz²⁶ és nyomában) Leó egy nyugat-európai tulajdonságot erkölcsileg negatívan értékeli. Persze a barbár népekhez eleve ilyen szemlélettel állnak, ami alól csak néha, az eltagadhatatlan katonai tapasztalat alapján emelik ki egy-egy nép egy-egy jellemvonását.²⁷ Semlegesen tekintve olyan életmódbeli jelenségről van szó, amely a bizánci *ars bene vivendi*hez képest a passzivitás irányába mozdul el. Ezért fordítom, jobb híján, a viszonylag semmitmondó – és Leóhoz hűen negatív – *tunya* jelzővel. Itt is hozzáadódik a probléma, hogyan értsük a τάξις szót: alakzat, elrendezés, beosztás, vagy (= παράταξις) hadrend. Minthogy itt specifikusan lovas τάξις-ről van szó, és a 79. caputból világos, hogy Leó a frank-langobárd lovassági felállást úgy értelmezi, mint amely nélkülözi a hadrendet,²⁸ okkal feltehető, hogy hadrendre gondol.

A vállalható megoldás tehát ez: **Tunyák**, minden ravaszság, állhatatosság és egybehangolt döntés nélkül. Ezért semmibe veszik a **hadrendet** is, még hozzá leginkább a lovas [hadrendet].

Ritkább, de nem példátlan, hogy maga a görög szöveg legyen vitatható: a kézirati hagyomány variánsaiból minden kiadás kirakhat egyes helyeken eltérő mozaikot, így Dennisnek is van jónéhány konjektúrája Várihoz képest, de még olyan szükséges szövegjavítás is előfordul, amit ő sem vett észre. Ennek érdekes esete szintén a sztyeppe-zónából, ámde meglepőleg a tengeri hadvise-

26 Maurikiosz, *Sztratégikon* XI 3. Az eddig egyetlen magyar feldolgozás (Kató–Kákóczki 2023, 175.) egészen másként érti az első mondatot, amivel semmiképp nem érthetek egyet: „Nem törődnek az összetett dolgokkal, a biztonsággal, de még a saját javukkal sem.”

27 Így pl. éppen a magyarok katonai rendszere pozitív példa a fentebb említett 41. caputban.

28 XVIII 79.: τάσσονται δὲ ἐν ταῖς μάχαις εἴτε πεζοὶ εἴτε καβαλλάριοι οὐκ ἐν μέτρῳ τινὶ ὠρισμένῳ καὶ ἐν τάξει ἢ ἐν μοῖραις ἢ ἐν μέρεσι, καθάπερ Ῥωμαῖοι. Itt egyértelmű, hogy a τάξις szót a μέρος-nál és μοῖρα-nál (egység, ill. kb. ezredszintű alakulat) magasabb szintű taktikai egység, tehát παράταξις értelemben használja.

lés leírásánál bukkan elő (XIX. rendelet 77.). A szöveg a modern Dennis-féle kiadás szerint így van:²⁹

οὐ γὰρ ὁ αὐτός ἐστιν στόλος τῶν πλοίων τῶν τε Σαρακηνῶν καὶ τῶν λεγομένων Βορείων Σκυθῶν. οἱ μὲν γὰρ Σαρακηνοὶ κουμβάριοις χρώνται μείζοσι καὶ ἀργότεροις, οἱ δὲ οἷον ἀκατίοις ἐλάττοσι καὶ ἐλαφροτέροις καὶ ταχίνοις οἱ Σκύθαι. διὰ ποταμῶν γὰρ εἰς τὸν Εὐξείνιον ἐπίπτοντες πόντον οὐ δύνανται μείζοσι χρῆσασθαι πλοίοις.

Az *apparatus criticus*ből kiderül, hogy a τῶν λεγομένων Βορείων Σκυθῶν szavak mellett van egy szövegvariáns: καὶ τῶν λεγομένων Ῥῶς ἤγουν Βορείων Σκυθῶν. Általában a XIX. rendelet varia lectióival óvatosan kell bánni, mivel kifejezetten kevés kéziratban szerepel: ezt a konkrét caputot sajnos csak a W (Vindobonensis phil. Graecus 275) és A (Ambrosianus B 119 sup. (139)) tartalmazza. A Dennis által hozott szöveg a W-é, a variáns az A-é. Egyértelmű, hogy általában a W az értékesebb,³⁰ ezért vette az A szövegét értelmező bővítésnek.

Ha a két verziót Leó általános szövegalkotási gyakorlata felől nézzük, épp fordított szövegfejlődés gyanítható. Gyakorikak az „Y, az úgynevezett X” magyarázó szerkezetek, hozzátartoznak Leó jellemző fordulatkészletéhez és stíláris szemléletéhez.³¹ Ilyenkor az X (főleg katonai szakkifejezésekben) a kurrens bizánci nyelvhasználatot tükrözi, az Y viszont a – Leó stíluseszményének megfelelő – klasszicizáló kifejezőmód, amelyet kommentár nélkül közöl, ha az érthető, de ha ő is tudja, hogy az olvasó nem tudná azonosítani, akkor segítség-

29 Dennis 532. (Vári ezt a rendeletet már nem adta ki, így ez az egyetlen használható kiadás; de a *Patrologia Graeca* elavult kiadása is Dennisével azonos szöveget hoz, col. 1012.)

30 Vö. Vári 1900, 4. és vele lényegében egyezőleg Dennis 2021, xi., xiii. (Egyébként figyelemztet rá, hogy előfordul, hogy az A alapján lehet javítani a W romlott alakját.) Ez nem a kódexek kora miatt van, hiszen mindkettő a X. század 2. felére tehető (Vári i.h. még úgy vélte, hogy az A XII. századi), hanem mivel a W egészen közeli leszármazottja az ismert legmegbízhatóbb kéziratnak, a Mediceo-Laurentianus graecus Plut. 55, 4-nek.

31 Néhány jellemző példa: IX 27. παρόδους ἤγουν τὰς λεγομένας κλεισιούρας ἄτjάρo, úgynevezett kleiszúra; X 11. τένταν ἦτοι τὸ λεγόμενον καμάρδιν ἴσator, úgynevezett kamardion; XII 37. τοὺς λεγομένους δεποτάτους, τοῦτ' ἔστι τοὺς ἐπιμελητὰς ἄγυνεvezett deputatus, azaz betegápoló; XIV 60. τῶν ὀπλιτῶν, ἦτοι τῶν λεγομένων σκουτάτων ἠnehézfegyverzetű, úgynevezett scutatus; XVII 7. διὰ μικρῶν πλοιαρίων, τῶν λεγομένων μονοξύλων 'kis hajócska, úgynevezett *monoxylon* (bodonhajó)'. Ennél még sokkal gyakoribb, hogy csak az „úgynevezett X” tagot mondja ki, pl. IX 76 τοῦ λεγομένου τούλδου ἄz úgynevezett málha.

képpen, az „úgynevezett” megjegyzéssel megadja a tényleges alakot. A későbbi kéziratokban is előfordulnak bővítő, magyarázó variánsok, de azok más szerkezetet mutatnak,³² egyébként pedig másutt is van rá példa, hogy ezek éppen elhagyják az „úgynevezett X” kiegészítést.³³

A szöveg teljesen illik ebbe a sémába: az „északi szkíták” olyan ősi, klasszikus generikus elnevezés, amelyet használni a legjobb ízlésre vall; a „rószok” a IX. századnál korábbi nyelvhasználatától idegen, valószínűleg Leó kortársainak egy része számára is értelmezhetetlen népnév, amelyet helyettesíteni illik; ugyanakkor a helyettesítés önmagában nem elegendő, hiszen „északi szkíta” lehet a dunai bolgároktól és magyaroktól a legtávolabbi közép-ázsiai nomádokig bárki.

A W olvasata: „az úgynevezett északi szkítáké”, ennek alapján biztosan torzult. A klasszicizáló, a IX. században kortárs tartalommal nem bíró szkíta népnévhez az „úgynevezett” jelző társítása érthetetlen volna; az egyetlen reális megoldás, hogy e jelző mellől a jelzett szó kiesett. Az A olvasata ezt a problémát megoldja, és a *rósz* népnév tartalmilag is helyes lehet. Az arab forrásokban is ez a varégek (vikingek) neve, s az ezt követő magyarázat – δια ποταμῶν γὰρ εἰς τὸν Εὐξείνιον ἐμπίπτοντες πόντον οὐ δύνανται μείζοσι χρῆσασθαι πλοίοις „mivel folyókon érik el a Fekete-tengert, nem használhatnak nagyobb hajókat” – tökéletesen illik a történeti keretbe, a IX/X. század fordulóján a varégekra nagyon is jellemző képet mutat.³⁴

Így hát minden valószínűség szerint a XIX. rendelet 77. caputja egy eddig fel nem ismert adatot jelent a Fekete-tenger övezetében a varégek aktivitására a IX/X. század fordulóján, pontos fordításban: *nem ugyanolyan a szaracénok hajóhada és az úgynevezett rószoké, azaz északi szkítáké. A szaracénok ugyanis*

32 Néhány véletlenszerű példa: XIV 30. „egymást váltogatva {váltásban}”, XV 5. „üresen {és őrizetlenül}”, XV 26. ἀλακατιῶν {ἢ τετραρέων} (hadigéptípus-nevek), XV 62. „korlátozva vannak {és erre nem képesek}”, XVII 29., XVIII 52. „egymás közelében {sűrűn}”, XVIII 79. „{az ellenségek közt} hátramaradnak”, XVIII 97 „meghatározott idő {letelte} után”; hosszabb magyarázatok: XVIII 89., 96. Összességében azonban gyakoribb, hogy az újabb kéziratok éppen elhagynak feleslegesnek gondolt szavakat.

33 Pl. X 11., XII 61., 85., XIV 91., XVII 50., 77., XVIII 7. A XIV 66-ban mindkét kifejezést egyetlen klasszikussal helyettesíti! Ellenpélda, ahol az újabb kéziratok őrzik meg a kiegészítést: XII 14. (Dennis 2010, 200. ezt el is fogadja hiteles szövegnek.)

34 950 körül részletesen leírja Bíborbanszületett Konstantin is, *De administrando imperio* 9. Vö. Bollók 2017, 1299., 1323.

nagyobb és lassabb sajkákat (κουμβάριον) használnak, amazok meg (a rószok) afféle kicsi, könnyedebb, fúrge akatioszokat. Ugyanis mivel folyókon keresztül érik el a Fekete-tengert, nem használhatnak nagyobb hajókat.

Hozzátehetjük, hogy ennek a magyar őstörténet szempontjából is megvan a maga jelentősége.

A XVIII. rendelet elején, tehát még az egyes népek bemutatása előtt van egy további köztudottan ambivalens szöveghely (XVIII 22.), ahol a kézirati hagyomány nem egységes. A hagyomány egyik ága határozottan a „türköket” említi, a másik eltérő névalakot hoz: Τουρκων (AVBE kéziratok) és Κούρτων (MW kéziratok).³⁵ A szöveg maga így szól:³⁶

μέγα γὰρ ὄπλον καὶ δραστήριον ἢ τοξεία, καὶ μάλιστα κατὰ τῶν Σαρακηνικῶν ἔθνων καὶ Τουρκων/Κούρτων, οἷς τὸ πᾶν τῆς νίκης ἐν ἐλπίδι τῆς παρ’ αὐτῶν τοξείας κεῖται.

Ugyanis nagy és hatékony fegyvernem az íjászat, és pedig leginkább a szaracén és türk/kurd népeknél,³⁷ akiknek a náluk [alkalmazott] íjászat reményén alapul minden győzelem.

Tartalmilag nincs semmi akadály, hogy a mondatot a honfoglalókra vonatkoztassuk: ellenkezőleg, kiválóan megfelel annak a topikus szemléletnek, ahogy a néhány évtizeddel későbbi nyugat-európai írók szemlélik a magyarokat. Ez volt a hazai kutatás első reflexiója is, Szabó Károly pontosan így fordította a szö-

35 Az MW csoport a már említett Mediceo-Laurentianus Graecus Plut. 55, 4 és Vindobonensis phil. Graecus 275 kódexekből áll (Vári még ezeknek néhány kifejezetten kései másolatát is figyelembe vette). Az AVBE csoport igen sok másodlagos kézirat mellett (melyeket Vári még mind felhasznált szövegkiadásához, Dennis már nem hivatkozik rájuk) a következő, az A-nál kevéssel későbbi kódexeket foglalja magába: Codex Barberinianus Graecus II 97 (276), Codex Vaticanus Graecus 1164, Codex Scorialensis Graecus Y-III-11. Vö. Dennis 2010, x–xii. A két csoport különbségei elég jelentősek, amellet, hogy az M a legkorábbi ismert, X. sz. közepi kézirat, az MW rendszerint tartalmazza a Leó stílusára jellemző karakterisztikus fordulokat, az AVBE hajlamos ezeket parafrázálni.

36 Ez Bölcs Leónak saját szövege, amelynek nincs előzménye se Maurikiosznál, se más antik írónál.

37 Vári így fordította: „a kurdok ellenében”, és ennek alapján magam is (Fehér 2025, 248.: „kurd népekkel szemben”); ez következne a κατὰ előljáró klasszikus jelentéséből, azonban a szövegkörnyezetből logikusabb, hogy magának az adott barbár népnek a tipikus eljárásáról legyen szó, és ezt az előljáró posztklasszikus értelmével nyugodtan el is fogadhatjuk.

veget.³⁸ Vári Rezső kiadása azonban általános kiindulási pontjának vette, hogy az M és W kéziratok megbízhatóbbak, egyedi olvasataik jobbak, mint a szorosan összefüggő AVBE kéziratcsaládéi – és ez nagy vonalakban bizonyosan igaz is. Az AVBE időben későbbi csoport, tehát itt alapjaiban a *recentiores deteriores* elv alkalmazásáról van szó, de ezt az elvi szinten túl a mű több helyén gyakorlati példák is alátámasztják. Ebből következőleg³⁹ a Κοῦρτων olvasatot kell elfogadnunk, és ezt Vári úgy oldotta fel: *kurdok*.⁴⁰ Ismét csak tartalmilag nézve, ez ellen sem vethetünk kifogást, az íjászat alapvető fegyvernem volta a (leginkább a keleti Taurus-hegységbe lokalizálható, arab és poszt-szászánida hatások befolyásolta hadművészetű) kurd törzsekre is igaz lehetett. Így a honfoglalókra vonatkozó bizánci források száma pedig egy nem túl jelentős említéssel csökken. A modern szövegkiadás Várit követi,⁴¹ így az értelmezések többsége ma ebből indul ki, de pl. Moravcsik a maga fordításában, bár megjegyzi a kurdok lehetőségét, a türkök mellett teszi le voksát.⁴²

Míg a 46. caputban Moravcsik aligha helyesen adta fel Vári értelmezését, itt azzal szemben jogos kételyek ébredhetnek. A Κοῦρτοι nép alatt biztosan a kurdokat kell-e értenünk? (Hiszen a névalak enyhén eltérő.) Theophanes Continuatusban olvasható egy hasonló névalak,⁴³ amely egyértelművé teszi, hogy ez lehetséges, hiszen nála a név nem vonatkozhat másra. Ezt a leírt esemény térbeli lokalizálása bizonyítja (I. Baszileiosz császár 878-as Tephriké elleni hadjárata, ahol a megadott helynevek Közép-Kappadokián át délre Tarszoszig, majd

38 Szabó 1851/52, 301. A szöveg már nála is választás eredménye, mivel ő a *Taktika* Lami-féle kiadását használta, amely használta az M kéziratot is, tehát ismerte mindkét lehetséges opciót.

39 Ez természetesen csak következtetés, Vári az *apparatus criticus* adott pontjában nem magyarázza, miért így választott, illetve nem utal arra sem, hogy Szabó Károlyhoz képest elmentés a nézete.

40 Vári 1900, 23. Mindazonáltal ő is tudta, hogy az olvasat igazolásra szorul, ezért felkutatott egy analógiát, adata szerint Theophanes Continuatus egy helyen (*Theoph. Cont.* V 49.) tartalmazza ugyanezt a népnevet. A Theophanes Continuatus néven ismert történeti kompiláció V. könyve az általános nézet szerint VII. Konstantin korára (szerzőségére?) megy vissza, tehát elfogadható érv arra, hogy a népnevet már ismerhette az ő apja is.

41 Dennis 2010, 447.

42 1988, 16. 5. j. (Moravcsik 1951: ez a rész hiányzik.)

43 *Theoph. Cont.* V 49.

feltehetőleg keletre és az Euphratész mentén északra vonatkoztathatók⁴⁴). Leó szövegéből azonban helyre egyáltalán nem következtethetünk, és jelen tudásunk szerint ez lenne a szó első ismert előfordulása. A következő ismert adat pedig Mikhaél Pszellosznál van, ugyanebben az alakban.⁴⁵ Rendkívül ritka névről van tehát szó, akikre vonatkozott, bármily közel laktak, alig-alig kerültek a bizánci állam szemhatárára;⁴⁶ s Bölcs Leó életművében sehol nem említi őket másutt. Márpedig ha ennek a népnek bármi katonai jelentősége volt a szemében, miért csak egy ilyen mellékes megjegyzésben emlékezik meg róla?

De az olvasat maga is vitatható: mint a rószoknál láttuk, van rá példa, hogy az A(BVE) kézirat(csoport) igenis megőrzi az eredeti alakot. Ilyen példák, ha ritkán is, de másutt is előfordulnak a műben.⁴⁷ A Τοῦρκων olvasat pedig eliminálná azt a problémát, hogy miért volt megnevezendő épp ez a nép. A modern kiadásokban megszüntetett olvasatot (és ezzel a honfoglalókra vonatkoztatást) tehát nem vethetjük el, sőt alighanem valószínűbb is, mint a „kurdok” feltételezése.

A Taktika szövegkritikai problémáiból csupán néhányat villantottam fel – viszont azokat, amelyek közvetlenül kapcsolódnak a magyar őstörténet problémáihoz. A terjedelmes mű egésze még számos olyan szövegkritikai érdekességet tartogat a bizánci filológiával foglalkozóknak, amelyek a legújabb, Dennis-féle kritikai kiadás után is relevánsak. A magyar őstörténetben ezeknek nincs jelentősége, így jelen helyen ezeket boncolgatni felesleges; viszont a fent tárgyalt szöveghelyeknek akár a (remélhetőleg) végleges és helyes értelmezése, akár a többféle lehetséges értelmezés megnyitása hasznos adalékot jelent a magyar őstörténet forrásainak kutatásában.

44 Kaiszareia (= Mazaka) és a mellette levő Argeion-hegy, Kolóneia (= Arkhelaisz), Tarszosz, az attól Média irányába eső „manicheus városok”, és csak ezek után következnek a Κοῦρτοι.

45 Pszellosz, *Chronographia* VII 20,2.

46 Annyira ritka, hogy éppén úgy felvethetővé teszi: Κοῦρτ- alakú népnév a Bizánci Birodalom keleti és sztyeppei határán nem feltétlen ez az egy képzelhető el. Hiszen eszünkbe juthat akár a Konstantinnál magánál felbukkanó másik, egészen biztos törzsnév, a Κοῦρτου(γενμάτων) is (*De administrando imperio* 40,5.), ami persze megint a honfoglalókhoz kapcsolódik...

47 A teljesség igénye nélkül ilyen szöveghelyek pl.: XI 21., XIII 12., XIV 34., XIV 65., XVII 21., XVIII 104., XVIII 123. Még gyakrabban legalábbis hihető vagy valószínűsíthető: pl. XII 39., XII 67., XII 101., XIII 5., XIV 6. Dennis 2010. (éppén az MW kéziratoknak elsőbbséget adva) ezek közül nem is fogadja el, csak a XI 21., XII 39., XII 101., XVIII 104., XVIII 123. variánsát.

Felhasznált irodalom

- Bollók 2017.** Bollók Ádám: A *De administrando imperio* és keletkezésének kora az újabb kutatások tükrében. *Századok*, 3. (2017) 6. sz. 1291–1332.
- Darkó 1915.** Darkó Jenő: *Bölcs Leó Taktikájának hitelessége magyar történeti szempontból.* (Értekezések a nyelv- és széptudományok köréből XXXIII/4.) MTA, Budapest, 1915.
- Dennis 2010.** *The Taktika of Leo VI. Text, Translation and Commentary.* Edidit, Anglice vertit, adnotavit George T. Dennis. Dumbarton Oaks, Washington DC, 2010. (Repr. 2014.)
- Kákóczki 2025.** Kákóczki Balázs: Bevezető. In VI. (Bölcs) Leó: *Taktika.* HUN-REN BTK Magyar Őstörténeti Kutatóközpont – HUN-REN BTK Moravcsik Gyula Intézet – PPKE BTK Régészettudományi Intézet – Martin Opitz Kiadó, Budapest, 2025.
- Kató–Kákóczki 2023.** Maurikiosz: *Sztratégikon. Hadvezérek kézikönyve.* Fordította: Kató Péter – Kákóczki Balázs. Ludovika, Budapest, 2023.
- Moravcsik 1988.** Moravcsik Gyula: *Az Árpád-kori magyar történet bizánci forrásai.* Akadémiai, Budapest, 1988. 16–23.
- Szabó 1851/52.** Szabó Károly: A magyarok hadszerkezetéről Árpád korában. Bölc León császár adatai. *Új Magyar Múzeum*, 2. (1851–52) 1. sz. 299–309.
- Theoph. Cont.** *Theophanes continuatus, Ioannes Cameniata, Symeon Magister, Georgius Monachus* ex recognitione Immanuelis Beckeri. Weber, Bonnae, 1838.
- Tősér 2013.** Tősér Márton: II. Basileios bolgár háborúja és a balkáni hadjáratok nehézségei a bizánci hadügyi irodalom tükrében. *Hadtörténelmi Közlemények*, 126. (2013) 2. sz. 413–439.
- Tősér 2015.** Tősér Márton: Kétfrontos harc: Bizánc és a besenyő és szeldzsuk támadások a XI. század közepén. *Hadtörténelmi Közlemények*, 128. (2015) 1. sz. 120–145.
- Vári 1900.** Vári Rezső: Bölc Leó Hadi taktikájának XVIII. fejezete. In Pauler Gyula – Szilágyi Sándor (szerk.): *A magyar honfoglalás kútfői.* MTA, Budapest, 1900. 3–89.

HORVÁTH CIPRIÁN

RÉGÉSZETI FELTÁRÁSOK ABASÁR- BOLT-TETŐN, 1972., 2006–2011.

KIVONAT: Abasár központi magaslatán, a mai Bolt-tetőn alapított monostort Aba Sámuel (1041–1044), s itt helyezték végső nyugalomra is. Feltehetően már a XVIII. században kerülhettek elő régészeti jelenségek a domb oldalában elhelyezkedő pincék kialakításakor, az egykori épületek maradványai pedig egészen a XX. század elejéig megfigyelhetők voltak a felszínen. A tanulmány egyrészt az 1972-ben folytatott ásatást mutatja be, melynek során a gótikus templomhoz csatlakozó kápolnában három sírkő is előkerült. Másfelől foglalkozik a 2006–2011 között végzett kutatással is, elsősorban az akkor feltárt temetőrészt ismertetve.

KULCSSZAVAK: Árpád-kor, középkor, monostor, temető, sírkő

CIPRIÁN HORVÁTH

ARCHAEOLOGICAL EXCAVATIONS AT ABASÁR–BOLT-TETŐ, 1972, 2006–2011.

ABSTRACT: In 1042, King Samuel Aba (1041–1044) founded a monastery on the central hill of Abasár, today known as Bolt-tető, and it was here that he was laid to rest a few years after his death in 1044. Archaeological features may have been discovered as early as the 18th century – and perhaps even before – during the construction of cellars on the side of the hill, and the remains of the former buildings were visible on the surface until the beginning of the 20th century. On the one hand, this study presents the excavation conducted in 1972, during which three tombstones were discovered in the chapel attached to the Gothic church. On the other hand, it also deals with the research conducted between 2006 and 2011, primarily describing the part of the cemetery that was excavated at that time.

KEYWORDS: Árpád era, Middle Ages, monastery, cemetery, tombstone

Abasár központi részének magaslatán az 1950-es évek óta több alkalommal került sor régészeti kutatásra, hiszen a meginduló építkezések újra és újra felszínre hozták a sári monostor nyomait: épületrészeket, telepjelenségeket, temetkezéseket és különböző tárgyi leleteket.¹ A Bolt-tető szorosan összekapcsolódott a településen élők emlékezetében Aba Sámuellel, sírját már a XVIII. században ide

1 Horváth 2024.

helyezték. A vélt nyughelynél, az úgynevezett Baldácsy-pincében a falu birtokosa, Haller Sámuel tábornok által 1773-ban állíttatott vörösmárvány emléktábla ma is megtekinthető.² Bizonyára nem tévedünk, ha ebben az eseményben már a monostor emlékeinek valamilyen mértékű előkerülését feltételezzük. Ez történhetett a domboldalban húzódó borospincék kialakításakor, földmunkák során vagy akár a természetes erózió hatására is. Arra vonatkozóan viszont nem találtam adatot, hogy ez a pincerendszer sziklafalába vájt sírok előkerülését jelentette volna. A beszámolók szerint a XX. század elején a még beépítetlenül álló Bolt-tetőn „hatalmas méretű alapfalak és kripták” maradványai voltak megfigyelhetők, erről Pásztor József tudósított 1913-ban.³ Beszámolt arról is, hogy az 1910-es éveket néhány évvel vagy évtizeddel megelőzően, Hanák Kolos Bolt-tető alatti pincéjének⁴ bővítése során épületmaradványokat találtak. Megemlékezett róla, hogy a Bolt-tető dombján is találtak már „nagy lapos kövekből, primitív módon összerótt sírboltokat.” Ahogy írta, ezek mindegyikében „emberi csontok voltak. Egyik koponya hátulról, négyzet alapon, előlről hegyes eszközzel belyukasztva. Világos, hogy fokossal történt az ütés.”⁵ Sajnálatos módon az itt található régészeti jelenségek előkerülése többször azok valamilyen mértékű pusztulását is magával hozta. A lelőhely értékelésénél további nehézséget okoz a rendelkezésre álló dokumentációk szűkszavú tudósítása vagy egyenesen hiánya, ezért esetenként csupán a lehetőségek felvillantására van ma már mód. Ugyanakkor az egyik legjobb állapotban fennmaradt, korai királyi alapítású monostorunkról szóló kutatási eredmények – lehetőségekhez mérten – legteljesebb közzététele megkerülhetetlen feladat. Dolgozatomban az 1972-ben Nagy Árpád, és a 2006–2011 között Fodor László vezette tervásatások előzetes beszámolóját szeretném közreadni, s ahol a teljes kép megkívánja, kitekintéssel a lelőhely egészére. A két feltárás együttes ismertetését indokolja, hogy a 2000-es évek elején elvégzett munka a korábbi ásatás hitelesítése céljából indult, így részben azonos területet érintett, részben ugyanazokat a jelenségeket is feltárva.

2 Fodor 2010, 231.; Buzás 2017, 9.

3 DIV R. A. 11.

4 Hanák 1897, 11–12.

5 DIV R. A. 11.

Tervásatás 1972 nyarán

A kutatás előzményei 1970-ig nyúlnak vissza, amikor Pál Ferenc telkén a domboldalba mélyülő garázs kialakítása során sírokat találtak. A Bolt-tető délkeleti oldalában⁶ pedig még ugyanebben az évben szintén a monostorhoz köthető temetkezések kerültek elő. Már ekkor feltárást végzett a területen Nagy Árpád, kibontva az itt elhelyezkedő rotunda alapfalainak egy részét is.⁷ 1971 nyarán újabb bejelentés érkezett a Dobó István Vármúzeumba épületmaradványok és sírok előkerüléséről.⁸ Az előzmények ismeretében 1972 június elején Nagy tervásatásba kezdett, melynek célja a nemzeti központok kutatásának keretei között Aba Sámuel monostorának feltárása volt.⁹ A helyszínen ekkor az 1950-es évek végén épült művelődési ház előtt, a magaslat keleti felének teraszos oldalán részben már kialakításra került egy szegélykövekkel határolt rózsasétány. (1. kép)

1. kép. A Bolt-tető teraszos oldala (Forrás: Dobó István Vármúzeum)

6 MNM R. A. I.2/1973.

7 Nagy 1971.

8 DIV R. A. 377.

9 Nagy 1973.; MNM R. A. I.2/1973.

A kutatás során nagyrészt feltárássra került a domb déli részén található kápolna, az északi irányban hozzá csatlakozó gótikus templom egyenes záródású szentélyének keleti széle, a korai templom apszisának maradványa, az utóbbi északi oldalához csatlakozó téglalap alakú kápolna nyugati részlete, a gótikus templom északi oldalához csatlakozó helyiség keleti széle, a rotundához vezető folyosó kerektemplomhoz közeli szakasza, és maga a rotunda feltárásható része. Ásatás történt a folyosó és a kápolna északi fala között elhelyezkedő beépítetlen térség valószínűleg teljes területén, valamint a rotunda szűkebb északi és déli környezetében is. Kisebb léptékű feltárássra került sor még a templom nyugati részén, a művelődési ház főbejárata előtti beton parkoló és az attól délre elhelyezkedő lakóház között.¹⁰ A feltárással az épületmaradványok mellett kibontásra került a kora Árpád-kori temető több sírja is, míg az úgynevezett Déli kápolnában három kő fedlappos sírt találtak. (2. kép)

2. kép. Az 1972-ben feltárt terület meghatározható része a Bolt-tetőn (|||) és a 2006–2011. évi kutatás területe (●●●). Készítette: Horváth Ciprián

10 MNM R. A. I.2/1973.

A vizsgált épületrészek között legnagyobb mértékben a Déli kápolna került feltárássra, amelynek csigalépcsője egyes elemeiben szórványként már 1970 szeptemberében napvilágot látott.¹¹ Mivel az épület középrészén feltárt kő fedlapos sírok mindaddig kevesebb figyelmet kaptak a kutatásban, ezért az alábbiakban főként ezekkel szeretnék foglalkozni.

Az 1972. évi járószint – Nagy beszámolója szerint – mindössze 30 cm-rel volt magasabban a kápolna egykori padlójánál.¹² Mindez megfigyelhető a feltárásról fennmaradt fényképfelvételeken is: az utat szegélyező kövek a kápolna egykori járószintjénél alig valamivel magasabb feltöltésen futottak, a falmaradványok felső részét elérve, sőt, azt kissé roncsolva kerültek elhelyezésre. (3. kép)

3. kép. A sétálóút szegélykövei a Déli kápolna épületmaradványain (Forrás: Dobó István Vármúzeum)

A sétány művelődési ház felé eső részén az észak–déli irányú út szegélyköveinek sora a kápolna nyugati falán futott, majd a délnyugati – csigalépcsős – sarok előtt fordult keleti irányba, s a délkeleti sarok előtt kanyarodva nyúlt túl

11 MNM R. A. I.2/1973.

12 MNM R. A. I.2/1973.

a kápolna keleti falán, majd egy kereszteződést követően, élesen megtörve tért vissza egyik ága a művelődési ház bejárata előtt kialakított beton parkoló keleti széléhez, megközelítőleg a későbbi templom pillére és a korai templom apszisának még megfigyelhető déli széle felett.

A feltárás 1972 június elején indult, és a fennmaradt fényképfelvételek készítési dátumai alapján 6-án már a felület jelentős része kibontott állapotban volt, 8-án pedig a kápolna akkor elérhető teljes része is megfigyelhetővé vált. A munka során valószínűleg nyugatról keleti irányba haladt a bontás. A leleteket augusztus 22-én már fotózták a Dobó István Vármúzeumban, a kápolnában talált sírkövek pedig a Mátra Múzeumba kerültek.¹³ (4. kép)

4. kép. Az előkerült sírfedlapok fotói (Forrás: Dobó István Vármúzeum)

1972. november 24-én szignálta Nagy a feltárás összefoglaló jelentését,¹⁴ a kutatás pedig valószínűleg még az első nyári hónapban lezárult. A munkát követően a terület visszatemetésre és parkosításra került. Az ugyancsak a dolgozat tárgyát

¹³ Fodor 2011, 5.; Buzás–Tóth 2018, 5.

¹⁴ MNM R. A. I.2/1973.

képező, 2006–2011 között Fodor László vezetésével folytatott ásatás viszont már nem érte el a dombnak azon részét, ahol a kápolna volt, így azt csak 2021-ben, a Makoldi Miklós által vezetett feltáráson bontották ki újra. Ekkor feltárták a kápolna teljes területét, és újra kibontották az S 138-as számot kapott nagyméretű sírgödört is.¹⁵ A munka végeztével, az állagmegóvási munkálatok során, a gödört görgeteg kövekkel feltöltötték, ma is ebben az állapotban látható. (5. kép)

5. kép. A kápolna középrésze 2024. április 9-én. (Fotó: Horváth Ciprián)

A kő fedlapos sírok létezése a kutatás előtt már 1973-ban ismert volt, erről a feltárásról közreadott összefoglaló jelentésében beszámolt Nagy Árpád.¹⁶ Ugyanakkor némiképp kevesebb figyelmet kaptak az 1970-es éveket követően. Háttérbe szorulásuk talán azzal is magyarázható, hogy az említett jelentésben – szemben a kéziratosszerű összefoglaló adatával,¹⁷ így bizonyára tévedés folytán – az szerepelt, hogy a fedlapos sírok az egyenes szentélyzáródású templom „É-i” oldalához csatlakozó sekrestyében kerültek elő.¹⁸ Az elhelyezkedés mellett az is

15 Makoldi 2023.

16 Nagy 1973.

17 MNM R. A. I.2/1973.

18 Nagy 1973.

problémát okozhatott az értékelésnél, hogy valamiért csupán két fedlapos temetkezés szerepelt, míg a helyes adatot – a három sírkőről – itt is a kéziratos jelentés tartalmazta. A kápolna orrtagos kereszttel díszített fedőkövérről – Nagy Árpád tájékoztatása alapján – Lővei Pál és Varga Livia közölt leírást és rajzot már 1987-ben.¹⁹ Lővei kutatásai során analógiaként a későbbiekben is hivatkozott rá.²⁰ A XIII. és XIV. századi, „másodlagosan elhelyezett” fedlapok Mátra Múzeumba szállításáról 2010-ben beszámolt Fodor László a lelőhely rövid bemutatása során.²¹ A fedlapokat előkerülésük szerint helyesen a Déli kápolnába helyezte a Neparáczi Endre és munkatársai által jegyzett archeogenetikai tanulmány régészeti összefoglalása.²² Legutóbb Lővei Pál ismertette nem csupán ezeket, hanem a 2020–2021. évi feltárás során előkerült sírköveket is.²³

Míg a kápolna építéstörténetét (6. kép), elméleti rekonstrukcióit illetően több forrásból is tájékozódhatnak az érdeklődők, addig a kápolna belső része és az ott talált temetkezések gyakorlatilag csak az előkerült fedlapok formájában voltak megismerhetők. A Déli kápolna – ami 1972-ben a III. épüleategység,²⁴ a 2021. évi feltárás során pedig a 9. objektum²⁵ megnevezést kapta – a monostortemplom negyedik építési periódusában, az egyenes záródású gótikus templom szentélyének déli oldalán épült fel.²⁶ A templom és a kápolna viszonyát illetően Nagy Árpád még csupán korlátozott megfigyeléseket tehetett, mivel a falak csatlakozási pontját fedte a művelődési ház előtti parkoló beton felülete, így következtetéseit a kápolna lábazati kiképzésére alapozva fogalmazta meg, a kápolna templomhoz történő utólagos építését valószínűsítve.²⁷ Mindezt később a teljes feltárás is megerősítette.²⁸

19 Lővei-Varga 1987, 337–339., 821.

20 Lővei-Varga 1987, 337.; Lővei 2018, 307.

21 Fodor 2010, 231.; Buzás 2017, 11.

22 Neparáczi et al. 2024, 15, 18.

23 Lővei 2024.

24 MNM R. A. I.2/1973.

25 Makoldi 2023.

26 Buzás 2024, 7.

27 MNM R. A. I.2/1973.

28 Buzás 2024, 7.

6. kép. Az abasári monostor periodizált építéstörténete a Déli kápolnával (→)

(Forrás: Magyarországkutató Intézet, Buzás Gergely, Pazirik Kft.)

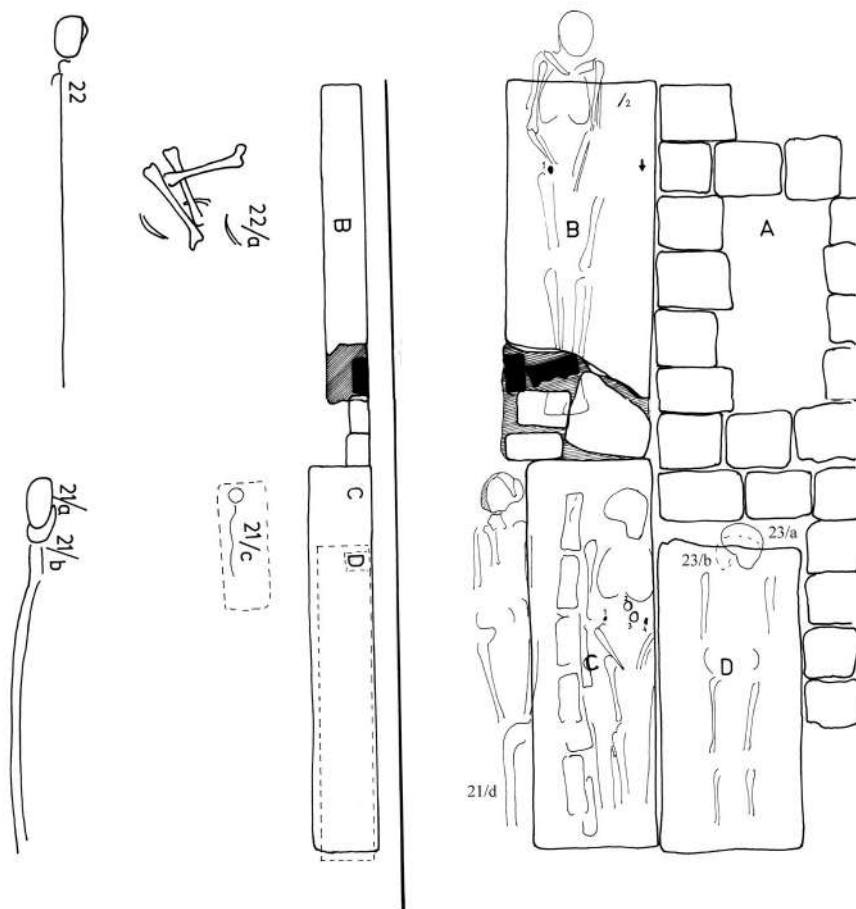
A feltárás rekonstrukciója során a dokumentáció hiányosságai²⁹ mellett további nehézséget okoz, hogy az 1970-es éveket követően még meglévő feljegyzések száma tovább fogyatkozott: egy részük utoljára a 2006–2011. évi feltárás során került felhasználásra, sorsuk azóta ismeretlen. A kibontott jelenségek leírása során Nagy Árpád összefoglaló jelentése³⁰ mellett a munkáról az ásató 1972. november 24-én készült rövid szöveges összefoglalása és rajzos vázlata³¹ (7. kép), valamint a Dobó István Vármúzeum Fotótárában található fényképfelvételek³² lehetnek segítségünkre.

29 Fodor 2008. Nagy Árpád 1975. május 29-én, Székesfehérváron kelt jegyzete (MNM R. A. I.2/1973.) szerint a Dobó István Vármúzeumba leadott dokumentációt 1975. június 15-ig tervezte kiegészíteni. Sajnos ebből Nagy akkori munkahelyén, a Szent István Király Múzeumban sem található példány. A dokumentáció kapcsán Ladányi Beáta (SZIKM) segítségét köszönöm. A dokumentáció kapcsán Tanyi Sándor (DIV) segítségével is köszönettel tartozom.

30 Nagy 1973.

31 MNM R. A. I.2/1973.

32 A dokumentáció kapcsán Farkas Csilla (DIV) és Rákóczi Gergely (DIV) segítségével szeretnék köszönetet mondani.

7. kép. Nagy Árpád vázlata a Déli kápolna sírjairól, kiegészítve a 21/d és 23/a–b sírszámokkal (Forrás: Magyar Nemzeti Múzeum)

Mindezek kiegészülnek a 2021. évi feltáráson készült dokumentációval, melyből az összesítő térkép és a bontás megkezdése előtti drónfotó (8. kép) közül utóbbi adja vissza a feltáráskori állapotot, ezért a későbbiekben bemutatandó elméleti rekonstrukció is annak felhasználásával készült.

8. kép. A Déli kápolna bontás előtti drónfotója a 2021. évi feltáráson és az 1972. évi fotó részlete a sírfedlap végében lévő in situ kőlappal (→)
(Forrás: Magyarságkutató Intézet)

Szerencsés módon a kápolnában sírokat fedő kövek elhelyezkedését több korabeli fényképfelvétel (3. kép) is mutatja azok környezetével együtt, ugyanakkor ezek viszont nem minden ponton feleltethetők meg az egyedüliként ismert vázlatrajznak.

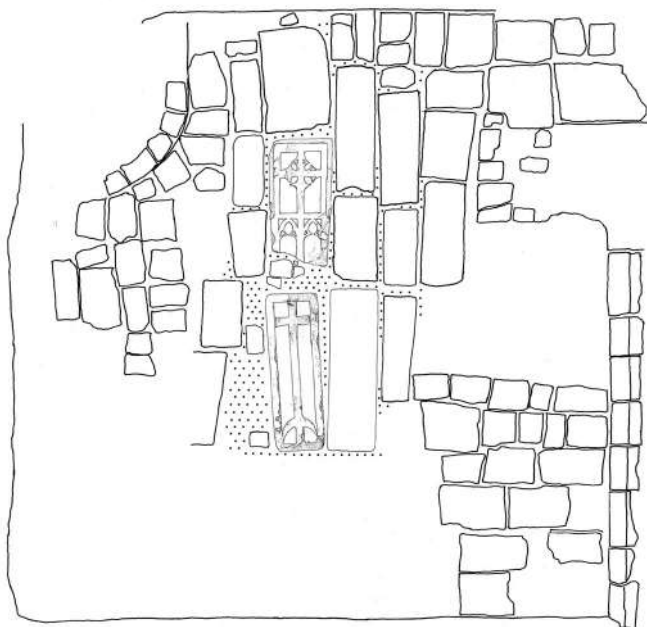
Nyilván itt is a fotókat kell hitelesnek elfogadni, ezért a rajz inkább egy vázlatnak tekinthető. Az 1972. és a 2021. évi képeket összevetve, a mindkettőn ugyanott, ugyanabban az állásban szereplő kövek jelentették a kiindulási alapot. Több ilyen lehetett megfigyelni, főként a kápolna nyugati és északi oldalán. Továbbiak eredeti helyzete feltételezhető a csigalépcső-alapozástól keletre és a kápolna északkeleti részén is, ahová a feltárási fotók szerint részben a máshonnan kiemelt köveket de-

ponálták. Néhány esetben viszont úgy tűnik, hogy az eredeti kőborítás 1972. évi felvétele után, a feltárás végeztével, azok helyére más köveket helyeztek, talán a szintkülönbség kiegyenlítésére, a rózsasétány egyenletes talajának biztosítása érdekében. Más esetekben pedig a kövek eredeti helyükre, de eltérő irányban történő visszahelyezése feltételezhető. Az adataink alapján kirajzolódó padlózat nem volt egységes a kápolnában: míg a sírfeclapoktól északi irányban döntően nagyobb méretű kőlapok alkották 2–3 egymás melletti sorban a padlót, s előbbiekhöz képest kisebb, de a többihez mérten még így is nagyobb méretű köveket alkalmaztak a sírlapok déli szélén és nyugati végén is, addig a padló többi részén már a kisebb kövek aránya volt meghatározó. A 9. képen látható rekonstrukció a rendelkezésemre álló adatok alapján készült, de természetesen nem minden ponton volt lehetséges a padlózat teljes és részletpontos újjáalkotása. A hiányosságok ellenére azonban rögtön szembeötlő, hogy a két díszített sírkő – főként a nagyobb méretű – és a padló más kövei között jelentős hiányosság mutatkozik. Mindez már utal arra, hogy ebben az esetben „másodlagosan elhelyezett”³³ sírkövek kerültek elő a kápolnában.

Nehezebb helyzetben vagyunk a sírok fedlapok alatti részének vizsgálata során. Azok szerkezetére nézve az összefoglalás nem tartalmaz információt, így a vázlatrajzon megjelenő kövek és a vázak helyzete jelentheti gyakorlatilag az egyetlen támpontot, kiegészülve a 2021. évi újrabontás megfigyeléseivel. Utóbbi leírása szerint a Déli kápolnában kibontott sírgödör „jelentkezési szintjén kisebb-nagyobb (köztük több faragott) kőtöredék, ill. a gödör D-i hosszanti oldalánál 2 db nagyobb, lapos téglalap alakú faragott kő volt. [...] A gödör fala meredek, jól követhető volt, mintegy 1,2 m mélyen kibontottuk”.³⁴ A bontott állapotról rendelkezésre álló fotó alapján annak mindegyik oldalán megtalálhatóak voltak különböző – részben bizonyára az 1972. évi feltárás után visszakerült – kövek, de nagyobb részben egybefüggő, s talán szabályosabbnak tűnő kőszerszeret maradványa csak a déli oldalon és az északkeleti sarokban. Az azonban ma már nehezen lenne megállapítható, hogy ezek között melyek voltak még in situ helyzetben. (10. kép)

33 Fodor 2010, 231.; Buzás 2017, 11.

34 Makoldi 2023.

9. kép. A Déli kápolna padlójának elméleti rekonstrukciója

10. kép. A kibontott sírgödör drónfotója 2021-ben (Forrás: Magyarságkutató Intézet)

A leírásból ugyanakkor nem állapítható meg, hogy az újrabontás elérte-e a kb. 300×140 cm-es alapterületű, nyugati felén összeszűkülő formájú gödör alját. A vázlatrajz alapján a nyugati fedlap alatt lévő 22. számú váz koponyája és részben felsőtestének csontjai is túlnyúltak a fedlap szélén nyugat felé. A 2021. évi feltárás során a gödör széle ugyanakkor a kérdéses fedlapot határoló, 1972-ben és még 2021-ben is valószínűleg ugyanabban a helyzetben lévő kőlaptól (8. kép) keleti irányban, kb. 40 cm-re látható, előtte pedig két – feltehetően másodlagos helyzetű – észak–déli irányú kő helyezkedik el. Valószínűleg így a gödör nem került teljesen kibontásra ekkor. Amennyiben a rajz pontos, úgy a váz részben a padlóborítás köve alá nyúlt. Ahogy említettem, a kérdéses kő – úgy tűnik – 2021-ben is ugyanazon a helyen volt, ezért talán alábontva vált a váz egésze 1972-ben dokumentálhatóvá. Ugyanakkor kevésbé valószínű, hogy a sírgödör kiasásakor is így jártak volna el, ezért inkább a padlólap részben már betemetett sír fölé helyezése lehet reális, de nem zárhatjuk ki természetesen a padlóborítás temetést követő eredeti helyéről történő kimozdítását sem, akár a sírfedlap át-helyezésével párhuzamosan. Erre talán azért is gondolhatunk, mert a kérdéses kő és a kápolnafal között mindössze egy kisebb kő, és így jelentősebb távolság volt, míg a többi ott elhelyezkedő padlókö megközelítőleg a falig ért. Az viszont, hogy a fedlap nagyrészt mégis a váz felett volt, feltehetően mutatja, hogy az kapcsolatban volt az eltemetettel, s a sírt nem a kápolna építését megelőző időben ásták meg. A rajzon ábrázolt 21/a váz ugyancsak túlnyúlt a fedlapon déli irányban, azonban felette az ábrázolás szerint már nem volt sírkő, így itt annak sírgödör faláig érő helyzete reális lehet. Ebben az esetben viszont a fedlap bizonyára egyszerűen csak a betemetett sírra került, mindenfajta tartószerkezet nélkül. A rajzon kisebb részben a D betűvel jelölt, díszítetlen, egyszerű, élszedett (?) fedlap alatti vázak koponyái is túlnyúltak azon, ez azonban nyilván a rajz pontatlanságával magyarázható, hiszen a fotókon jól látható, hogy ez a sírkő kissé nagyobb méretű volt a mellette lévő keresztdíszes fedlaphoz, míg a rajzon annál jóval kisebb. Ugyanakkor a fotók alapján a padló köveihez ez illeszkedett egyedül pontosan, így nem zárható ki, hogy a sírkő alatti, eredeti gödörkialakítás ennek déli oldalát kivéve lehetett talán a leginkább eredeti állapotot közelítő még a feltárás pillanatában.

A három fedlapos temetkezésben – a leírás szerint – összesen 8 vázhoz tartozó csontok voltak. Ezek között a nyugati – B betűvel jelölt – fedlap alatt elhelyezkedő 22. számú váz felett talált, másodlagos helyzetű – ábrázolt méretük alapján valószínűleg felnőtt személyhez tartozó – csontok (22/a) esetén nem ismert, hogy előbbi temetése során dúlták-e fel, s helyezték vissza, vagy utólagosan kerültek a csontok odatemetésre. A másik keresztízes fedlap alatt található 21/b sír déli oldalán elhelyezkedő kőkeret többféle módon is értelmezhető, kétsoros ábrázolása akár hasonlóságot is mutathatna a gödör újrabontása során annak déli oldalán megfigyelt kövekkel. Ugyanakkor valószínűleg mégsem ugyanazokat a köveket láthatjuk bennük, hiszen a rajz alapján azok a gödör belsőbb részén voltak. A 21/a sír esetében a váz combcsontjainak végeinél elhelyezkedő csont az ábrázolás alapján leginkább egy combcsontot jeleníthetne meg, ebben az esetben egy másik, a 21/d sír nyoma lenne. Viszont a 21/a metsetrajzán ábrázolt vázhossz alapján ez utóbbi váz lábszárcsontjainak jelzése is reális lehetőség. A C jelű fedlap alatt volt a 21/c csecsemő váza, a leírás szerint a B jelű sírkő „lábfelőli végét letörték, s így a korábbi (C betűvel jelzett – H.C.) sírkő alá (...) apró csecsemőkoporsót csúsztattak”³⁵. A D betűvel jelölt egyszerű sírkő alatt valószínűleg két, egymás felett fekvő személy váza helyezkedett el, bár egyiknek csak a koponyája jelenik meg szaggatott vonallal (23/a-b).

A feltárt sírok leletanyagában a 21/b sír réz alapú ötvözetből készült, aranyozott, karikára hajló pecekkel ellátott, csaknem azonos méretben készült kerek csatjait II. András (1205–1235) pénzérme kísértte. (11. kép 1–2) A kerek csattípus több példája ismert XII–XIII. századi templom körüli temetőkből,³⁶ legközelebb a mindössze 1200 m-re található a petermai temető 34. számú kőszerkezetes férfi sírjában volt hasonló, de kisebb méretű vascsat a medencén. Egy további pedig a felette elhelyezkedő, ugyancsak felnőtt személy részleges vázának medencéjén feküdt.³⁷ Ott, ezek – a temető egészét figyelembe véve – a XI. század középső része és a XII. század közepe, második fele közé datálhatók.³⁸ A 21/c sírból a le-

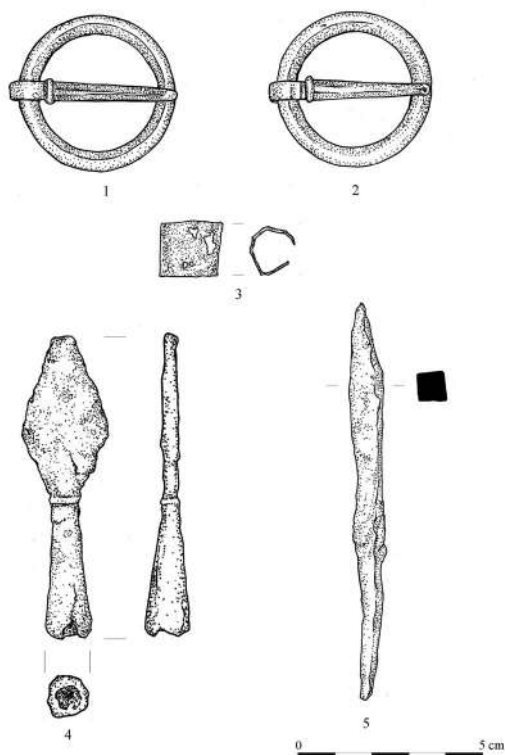
35 MNM R. A. I.2/1973.

36 Vargha 2013, 72.

37 Tóth 2017, 639, 643.

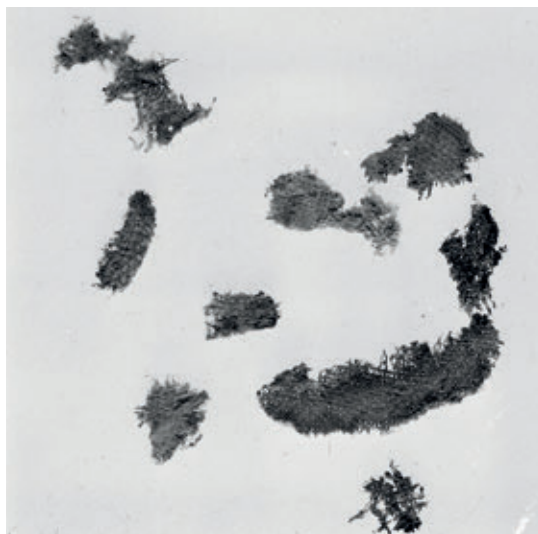
38 Tóth 2017, 641.; Tóth 2022, 128–129.

írás szerint egy Zsigmond-kori érme került elő, valószínűleg a csecsemő egyetlen mellékleteként. A 22. sír nyílcsúcsainak „sírba lőtt” helyzete bizonyára azok hegyükkel valamilyen mértékben a sír alja irányába mutató helyzetére utal. (11. kép 4–5) Hasonló jelenség lehetősége merült fel a gyöngyöspatai templom feltárása során is egy sírnál.³⁹ A nyílcsúcsok mellett Károly Róbert (1308–1342) 1328 előtt vert pénzérméje is kísérte az elhunytat, így – amennyiben a megfigyelés helytálló, s valóban az elhunyt sírjába lőtték azokat – a XIV. században már talán kissé szokatlan temetkezési szokásra mutathat. A sírok egyikéből előkerülő textilmaradványok itt is arra utalnak, hogy az épületek védettebb környezete jobban kedvezett a szerves anyagok fennmaradásának. (12. kép)

11. kép. A sírokból származó leletek rajza, 1–3: 21/b sír, 4–5: 22. sír

39 Szabó 1974, 73.; Szabó 1985, 22.

12. kép. A sírokból származó textilmaradványok (Forrás: Dobó István Vármúzeum)

A Déli kápolnában előkerült kőlapok közül a kutatás jelenlegi állása szerint a díszítetlen vagy egyszerű élszedett darabok alkalmazása a XII. század végén – XIII. század elején már megfigyelhető.⁴⁰ Az egyszerű keresztdíszes változat készítését Lóvei Pál legutóbb a XIII. század végére keltezte.⁴¹ Az orrtagos kereszttel és vakmérmpárral díszített változat kifaragása pedig a XIV. század közepére tehető.⁴² A feltárt sírok kronológiai helyzetét feltárási tapasztalatai alapján Nagy Árpád már meghatározta.⁴³ Beszámolója szerint a legidősebbek – amelyek így a XII–XIII. századra keltezhetők – az „1. sz. sírral megbolygatott” 21/a-b jelű temetkezések voltak. A XIII. századra helyezte az 1. számú (a rajzon C), a XIV. századra pedig a 2. számú (a rajzon B) sírkő „datált” – pénzzel keltezett – temetkezéseit, ezek egyértelműen azonosíthatók a 21/b és 22. sírokkal. Ugyanakkor „1. sz.” sír meghatározásával adós maradt. Az 1. számú sírkő alatt a 21/a-b váz volt, ezért az 1. sz. sír csak a D jelű fedlap alatti két temetkezés (23/a-b) egyikére vonat-

40 Lóvei 2010, 350.; Lóvei 2024.

41 Lóvei 2024.

42 Lóvei 2024.

43 MNM R. A. I.2/1973.

kozhat. Ha ez az elgondolás helytálló, akkor valamelyik sír megásása bolygathatta a 21/b személy csontjait, melynek bal felkarcsontja nem szerepel a rajzon, és a váz helyzete alapján az a D jelű sírkő alatt lehetett. Mivel ebből a sírból II. András érme is előkerült, ezért a Nagy leírásában szereplő XII–XIII. századi keltezés itt csak a XIII. századra vonatkozhat, így elképzelhető, hogy a 21/a sírt Nagy ennél is korábbinak határozta meg, ezért a XII. századba sorolta. Ennek a váznak az ábrázolása csak a combcsontok alsó végéig mutatja az anatómiai helyzetet, a lábszár-csontok helyénél pedig egy oda nem illő csont látható. Ez inkább egy combcsont-ra (?) hasonlíthat, viszont a 21/a sír oldalnézeti rajzán a váz hossza megközelítőleg ennek a végéig ér. Azt a feltételezést, hogy ez talán valóban egy másik személy (21/d) maradványa volt, alátámasztani látszik, hogy a Déli kápolnában összesen nyolc váz részei kerültek elő, ebből azonban csak hét azonosítható egyértelműen a rajzon, így ez lehet a nyolcadik. Mindennek alapján viszont az is következhetne, hogy a temetkezések sorát a gödör délkeleti részén elhelyezkedő temetkezések nyitották, s csak ezek megásása után történt az északkeleti részen elhelyezkedő, díszítetlen fedlap alatti egyik vagy mindkét személy eltemetése. Szélsőséges esetben – Nagy relatív kronológiáját figyelembe véve és amennyiben a fenti gondolatmenet helytálló – akár az sem zárható ki, hogy ha a 23/a és/vagy b sír bolygatta meg a 21/b vázat, akkor utóbbi helyen már fel is hagyhattak a temetkezésekkel, mikor a D jelű fedlap alatt temetkezni kezdtek. Vagyis az egyszerű, időben korábbra keltezhető kőlap alatti sírok fiatalabbak is lehetnek, mint az időben későbbi, de másodlagos helyen fekvő fedlap alatti vázak, vagy azok egy része, hiszen az is kérdés, hogy a 21/a-b és d vázak milyen összefüggésben lehettek a C fedlappal. Továbbá, hogy ennek másodlagos helyzete még valamelyik temetés során végrehajtott cselekményhez köthető-e, vagy egyéb bolygatás eredménye. Ugyanakkor a díszítetlen sírlap volt egyedül olyan helyzetben, hogy annak eredeti pozícióban történő megőrződését feltételezhessük még 1972-ben, ez nyilván a két keresztdíszes fedlap alatti részeket ért többszöri temetésre vagy egyszerűen csak a fedlapok mozgatására utalhat. A fent elmondottak természetesen jelenleg inkább csak felvetésként értékelhetők, hiszen a fedlapok másodlagos helyzete és a dokumentáció korlátozott információtartalma miatt számos további eshetőség is felmerülhet.

A monostor 2020–2021. évi feltárása során további három sírkő került elő, amelyek száma így megduplázódott.⁴⁴ A gótikus szentély középső részén egymás mellett megfigyelt S 172-es és 167-es számú, faragott sisakdíszes, eltérő nagyságú fedlapok azok hosszanti oldalaival közvetlenül egymás mellett helyezkedtek el úgy, hogy a rövidebb megközelítőleg arányosan a hosszabb középrészéhez került.⁴⁵ A fedlapok a téglapadlóval egy szinten, kissé megsüllyedt helyzetben voltak. A padló téglaborítása a 172-es oldalához teljes, a 167-es esetében soronként váltakozva fél vagy kisebb, és egész téglákkal csatlakozott. (13. kép)

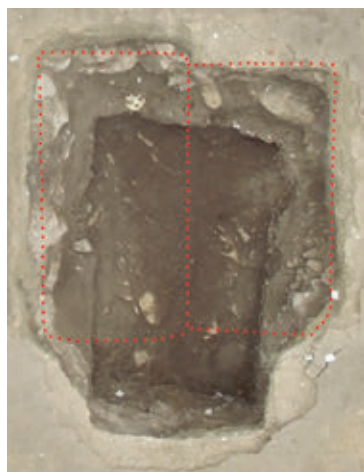
13. kép. Az S 172-es és 167-es sírfedlapok elhelyezkedése

(Forrás: Magyarságkutató Intézet)

44 Lővei 2024.

45 A jelenség leírása szerint „Mindkét fedlap Ny-Ki-i irányú, a K-i végük pont egy vonalban volt.” (Makoldi 2023.).

A fedlapok alatt a gödör nyugati irányban a 172-es kőnél nagyobb kiterjedésű volt, keleti oldalán pedig téglalap alakban kinyúlik alóla az S 261–262-es koporsós temetkezések megközelítőleg téglalap alakú, mélyebb gödrének a vége. (14. kép) A gödör felső részének szélein egy vastagabb, köves réteg helyezkedett el (S 195), ami az egyik, kb. 80 cm-es mélységű bontást ábrázoló részletfotó alapján úgy tűnik, hogy a keleti, kiugró részen egy szakaszon már nem volt megfigyelhető. (15. kép)

14. kép 1–2. A kibontott sírok és a sírgödör a fedlapok körvonalaiival

15. kép. Részletfotó a sír bontásáról (Forrás: Magyarságkutató Intézet)

A fedlapok és a sírok vonatkozásában a 172-es kő és a 261-es temetkezés, illetve a 167-es és a 262-es összetartozása került meghatározásra.⁴⁶ Rögtön szembeötlő, hogy a koporsós vázakat ebben a helyzetben nem fedték le teljesen a kövek, s erre csak a padló szintjéből magasabban kiemelkedő helyzetük esetén lett volna lehetőség, mert a gödör a keleti felén csak 110–130 cm szélességű volt, szemben a sírkövek méretéhez igazodó nyugati gödörrel. (14. kép 1–2) Utóbbi részben azonban in situ helyzetű temetkezések nem voltak meg-

46 Makoldi 2023.; Neparáczi et al. 2024, 3, 24.

figyelhetőek, itt került dokumentálásra az S 194-es „osszáríum”, egyéb csontok mellett 4 felnőtt személy koponyájával.⁴⁷ Ezek 15–20 cm-es mélységben jelentkeztek, alattuk, kb. 1 m mélyen újabb csonthalmaz került elő, a beszámoló alapján a „felső csont-réteg alatt gerincoszlop és egy bal medence feküdt in situ”⁴⁸ helyzetben. A gödörben a 261–262-es sír jelentkezési szintjénél kb. 40–50 cm-el magasabban másodlagos helyzetű koporsószegek, sarkantyú, övcsat és kerámiatöredékek voltak, egy további koponya pedig csaknem a 261-es számú váz szintjén, a koporsó szélétől 5–10 cm-re feküdt. (16. kép)

16. kép. A 261-es sír részletfotója és a bolygatott koponya
(Forrás: Magyarságkutató Intézet)

47 Neparáczki et al. 2024, 23.

48 Makoldi 2023.

A templom szentélyének mellékoltárok közti része is természetesen több alkalommal szolgált temetkezés céljára.⁴⁹ Nem tudjuk, hogy a jelenségek metszetre bontása segíthetett volna-e az „osszárium” és a koporsós sírok relatív kronológiai helyzetének meghatározásában, amennyiben a kevert földben lehetett volna erre vonatkozó megfigyeléseket tenni. Más irányból megközelítve az időrend meghatározását, az egyes jelenségek között a 177-es réteg megőrizte a padlót borító téglák lenyomatát, s az a templom „nagy részében követhető volt, ott hiányzott, ahol (...) később sírok beásásaival roncsolták azt (pl.: S 164, 167, 172, 194, 261, 262)”.⁵⁰ Egy további jelenség is megelőzte a dokumentáció szerint a 172-es kőlap elhelyezését, ez pedig az annak három oldalán megfigyelhető 193-as számú beásás, „amely a 172-es fedlap Ny-i és K-i oldalán húzódott. D-i oldalon az S 19-hez tartozó, 4 téglából álló sor szakítja meg” a vonalát.⁵¹ (17. kép) A feltáráson megfigyeltek szerint a „kronológia a következő: S 19 – téglapadló, alatta: S 22 – habarcságy, alatta: S 177 – habarcságy alatti lenyomat, alatta: S 175 – korai templomhoz tartozó, Árpád-kori humuszréteg, ami a S 269-cel megegyezik”.⁵² Fentiek mellett a templom gótikus átépítését megelőző időszakának lehetőségére utaló adat is megtalálható a feltárási dokumentációban a 262-es sír és a 235-ös középkori réteg viszonya kapcsán. Utóbbi a „194-es osszárium bontása során, elsősorban annak ÉK-i sarkában jelentkező, sárga, homokos, enyhén szénfoltos, homogén réteg” volt, és „az osszárium üregénél túlnyúlva K–ÉK-i irányba folytatódik, azaz egy olyan réteg, ami a későbbi templom alá nyúlt”.⁵³ A bontást ábrázoló egyik fotó alapján ez a réteg részben a 262-es sír felett helyezkedett el. (17. kép) Bizonyára nem törhette át a gótikus templom padlóját egy olyan sír, ami felett a későbbi templom alá futó S 235-ös réteg volt, így valószínűleg inkább a padlót áttörő sírokra vonatkozó megfigyelést kell helyesnek elfogadnunk.

49 Makoldi 2023a.

50 Makoldi 2023.

51 Makoldi 2023.

52 Makoldi 2023.

53 Makoldi 2023.

17. kép. Az S 194-es „osszáríum” és a 235-ös réteg részletfotója a 193-as és 195-ös rétegekkel (Forrás: Magyarságkutató Intézet)

A gótikus templom falához épült⁵⁴ mellékoltár-alapozásokat⁵⁵ is nyilván később alakították ki, utóbbiak keltezéséhez is adalék az északi alapozás alatt elhelyezkedő 311-es sír gödre és 450-es számú sír (18. kép). A 450-es Zsigmond király ezüst denárának felét is tartalmazta,⁵⁶ a váz természettudományos kormeghatározása pedig az alábbi időszakok százalékos arányban kifejezett valószínűségét jelezte: 1301–1329 (43,8%); 1341–1369 (29,3%); 1379–1396 (22,3%).⁵⁷ Vagyis az alap kialakítása az érme alapján a XIV. század utolsó éveitől nem történhetett meg.

54 Makoldi 2022.

55 Buzás 2024a.

56 Novák 2025.

57 Neparáczki et al. 2024, 4, Tab. 1.

18. kép. Keleti végén az alapozás alá nyúló 311. sír és a 450. sír helye

A templom építéstörténetét tekintve a hajó hosszanti falaihoz épített mellékoltár-alapozásokat követhette a téglapadló kialakítása, melyet – ahogy a dokumentációban olvasható – a sírok megásásakor roncsoltak. Ez azonban még nem adja meg a templomépület keleti felének XIV. századi⁵⁸ vagy a XIV. század második felében – XV. század elején⁵⁹ feltételezett – átépítését követően megásott sírok kronológiai helyzetét, melyre a monostor használatának az érmék alapján a XVI. század középső⁶⁰ vagy a XVII. század első harmadáig⁶¹ feltételezett két évszázada alatt számos lehetőség kínálkozhatott. A 261–262-es temetkezések természet tudományos kormeghatározása legnagyobb valószínűséggel a XIII. század utolsó harmadát – XIV. század elejét, kisebb eshetőséggel pedig az 1370-es éveket jelölte meg.⁶² A sírokat a feltárásvezető a XIV. századra keltezte.⁶³ A 167-es és 172-es

58 Makoldi 2021.

59 Buzás 2024, 7.

60 Novák 2024, 21.

61 Neparáczki et al. 2024, 19.

62 Neparáczki et al. 2024, 4, Tab. 1.

63 Makoldi 2023a.

számú fedlapok művészettörténeti értékelése pedig a XIV. század középső részét valószínűsítette.⁶⁴ Amennyiben a mellékoltárok kialakítása után történtek a temetkezések, akkor ezek terminus post quem dátuma a 450. sír alapján a XIV. század vége elé nem helyezhető. A vázak természettudományos kormeghatározása és a sírkövek tipokronológiai elemzése során valószínűsített időpontoknál azonban lényegesen nagyobb különbség is megfogalmazódott közöttük, egyben annak magyarázatát is adva. A feltárásvezető felvetése szerint a fedlapok „félkészek, se sírfelirat rajtuk, se a turul nincs úgy kifaragva, se a korona a sisakon [...] ez azért volt, mert valószínűleg a fedlapok későbbiek két-háromszáz évvel, mint a benne talált halottak, és már nem tudták név szerint, hogy kik, csak azt, hogy Abák”.⁶⁵ Így a sírok XIV. századi datálása⁶⁶ alapján a sírkövek a XVI–XVII. századra lennének helyezhetőek.

Ahogy a jelenségek rétegtani helyzeténél a leírás rögzítette, az S 19-es téglapadló alatti S 22-es habarcságyat áttörték a későbbi sírok, fedlapok és az „osszáríum”. Ahogy említettem a megmaradt padlótéglák illeszkedtek a sírkövek hosszanti oldalaihoz, s lenyomatuk azok nyugati végénél is megfigyelhető volt, részben hiányoztak viszont a keleti részen, ahol jól kirajzolódott a habarcságyat áttörő 261–262-es sírgödör beásásának a széle, felette pedig a föld tömörödése nyomán a padlószint megsüllyedt. Fentiek alapján úgy gondolom, hogy nem zárhatjuk ki azt a lehetőséget, hogy valójában a két koporsós sír volt az itt elhelyezkedő temetkezések legfiatalabbja, s ezek kiásása során bolygatták meg a 194-es számú, „osszáríum”-ként azonosított jelenséget, melyet – s az ott eltemetettek vagy azok egy részét – eredetileg borított a 167-es és 172-es számú sírkő. Talán ekkor termelték ki részben a nagyobb gödör eredeti keleti szélénél lévő „réteg” köveit is. Ennek a bolygatásnak a nyoma lehet a 261-es sír végében talált koponya is, s ahogy említettem, a gödör nyugaton nagyobb mérete is ezt a lehetőséget támaszthatja alá. Ettől függetlenül természetesen a huszita harcok során is temethettek ide,⁶⁷ hiszen bizonyára összetett, több lépcsőből álló fo-

64 Buzás 2024a.; Lővei 2024.

65 Makoldi 2023a.

66 Makoldi 2023a.

67 Makoldi 2022a.; 2023a.

lyamat lehetett a fedlapos temetkezések története ebben az esetben is, mint azt az esetenként a rendelkezésünkre álló adatokból rekonstruálni tudjuk.

A harmadik, leginkább kidolgozott S 8-as számú fedlap esetében volt egyedül megfigyelhető a sírgödör falazott kialakítása, a helyszíni megfigyelés szerint „ÉNy-i részén kőkeret (egyenesen hornyolt, gótikus boltozat), DNy-on (négy-szögletes⁶⁸ – H.C.) kváderek, DK-en egy nagyobb kőlap, alatta (négy-szögletes⁶⁹ – H.C.) kváderekkel volt alátámasztva”.⁷⁰ A téglalap alakú nagyobb kőlapot valószínűleg utólagosan építették hozzá.⁷¹ A „sírkamra alján (...) kőpadló” volt megfigyelhető, melybe egy osszárium mélyedt.⁷² Keleti végében téglapadló került kibontásra,⁷³ ez a kő keleti oldalán egész, délkeleti sarkánál – a kőlap mellett – egyetlen féltéglából állt. A faragott fedlap a déli oldalán elhelyezkedő téglalap alakú kőnél és a padló tégláinál is kissé mélyebben feküdt. (19. kép 1) A gödör falazott oldalának kialakítása a fotók alapján tanulmányozható. (19. kép 2)

19. kép 1–2. Az S 8-as fedlap a kiemelés előtt és a gödör oldalának fotója

(Forrás: Magyarságkutató Intézet)

68 Neparáczi et al. 2024, 19.

69 Neparáczi et al. 2024, 19.

70 Makoldi 2022.; Neparáczi et al. 2024, 19.

71 Neparáczi et al. 2024, 19.

72 Makoldi 2022.

73 Makoldi 2022.; Neparáczi et al. 2024, 19.

Természetesen ebbe a sírba is többször temetkeztek a monostor fennállása során. A sír felső, kb. 60–70 cm-es mélységéig legalább 9 személy bolygatott maradványai kerültek elő. Alattuk helyezkedett el az S 47-es, majd kb. 20 cm-rel mélyebben az S 46-os számú váz. Kb. 90 cm mélyen volt az S 57-es, 100 cm-re pedig az S 56-os váz. Felettük ugyancsak több személy bolygatott helyzetű maradványait tartalmazó „réteg” került kibontásra, az S 56 felett legalább 4, míg az 57-nél magasabban legalább 3 személy maradványai. Körülbelül 90–100 cm mélyen került elő az S 58-as osszarium, és körülbelül 110 cm mélyen az S 60-as csontkamra, amelynek alja hozzávetőleg 140 cm-en volt.⁷⁴

A fedlap régészeti datálása a XV. századot jelölte meg, köriratán az 1401, 1405 vagy 1450-es dátumot valószínűsítve,⁷⁵ míg Lővei Pál az évszámot 1390-ben határozta meg.⁷⁶ Lővei azt is kiemelte, hogy a felirat arra vonatkozóan nem tartalmaz adatot, hogy ez a halálozás dátuma lenne, így inkább a sírkő készítési idejére mutathat.⁷⁷ A fedlappal összefüggésbe hozott S 56–57-es⁷⁸ számú vázak közül az 57-es régészeti keltezése a XV–XVI. században jelölte meg az illető eltemetésének idejét,⁷⁹ természettudományos kormeghatározása pedig 79%-os valószínűséggel az 1279–1303, 16,4%-os eséllyel az 1368–1379 közti időszakot.⁸⁰ Ebben az esetben tehát felirata alapján a kőlappal a XIV. század utolsó évtizede előtt valószínűleg nem boríthatták a sírt, ugyanakkor az 56–57-es vázak alatt két osszarium is megfigyelhető volt, felettük pedig a 46–47-es vázakon felül további személyekhez tartozó, rendszertelenül fekvő csontok, melyek a sír több alkalommal történő használatának bizonyítékai.

A monostor templomában található kő fedlapos sírok esetén tehát egyedül az S 8-as fedlappal borított sírnál figyelhető meg a falazott sírépítmény. Ennek hiánya a többi esetben talán a bolygatással magyarázható, mivel statikai szempontból a fedlapok megtartásához elengedhetetlen volt legalább a sírgödör pereménél

74 Dudás-Boda 2024.

75 Makoldi 2022.; Makoldi 2023a.; Neparáczi et al. 2024, 19.

76 Lővei 2024.

77 Lővei 2024.

78 Makoldi 2022.; Neparáczi et al. 2024, 19–20.

79 Neparáczi et al. 2024, 20.

80 Neparáczi et al. 2024, 4, Tab. 1.

valamilyen tartószerkezet kialakítása. Kövekből készült kamra ugyanakkor feltehetően nem minden esetben készült, a szentélyben egymás mellett feltárt fedlappos sírok esetében talán csak a gödör peremén volt a sírköveknek keret.

Összességében úgy tűnik, hogy a monostorban a XIII. század elejét megelőzően még nem egy nagyméretű kőlapot használtak a sírok fedésére, legalábbis a korai templom esetében nincsenek biztos adataink erre vonatkozóan. A gótikus átépítést követően azonban már alkalmazhattak nagyméretű faragott kőlapokat a templom szentélye és a Déli kápolna területén, utóbbiban talán kissé korábban. Ugyanakkor meg kell jegyezni, hogy a Déli kápolna fala gyakorlatilag „ráépült” az S 369-es számú, nyugat–keleti tájolású, egybefüggő, megfigyelhető részlete alapján legalább 120 cm hosszú sírkőre.⁸¹ Részleges földben maradása sajnos nem segít egykori funkciójának megállapításában, vagy legalább a lehetőségek egy részének kizárásában: sírfedlap volt-e, vagy valamely sír hosszanti oldalának keretét alkothatta? Egy másik, nyújtott trapéz alakú, díszítetlen kőlap másodlagos helyzetben, a Déli kápolna keleti fala mellett feküdt. (20. kép)

A kápolna kapcsán meg kell említeni Aba Sámuel sírhelyének kérdését, hiszen érintettségével itt is számolt a kutatás. Buzás Gergely annak lehetőségét vetette fel, hogy a korai templomhoz csatlakozó kisebb kápolna elbontása után, az alapító uralkodó maradványait rejtő sírt ide, a Déli kápolnába helyezték át.⁸² A nagyobb méretű, keresztdíszes sírfedlapot Makoldi Miklós előbb Aba Amádé,⁸³ majd Aba Sámuel személyéhez kapcsolta.⁸⁴ A kérdés megnyugtató tisztázásához egyelőre nem sikerült közelebb jutni.

81 Makoldi 2023.

82 Buzás 2024, 7.

83 Makoldi 2021.

84 Makoldi 2023a.

20. kép. A 292-es fedlap és a 369-es sírkő (Forrás: Magyarságtudató Intézet)

Az épületeken kívül feltárt sírok értékelésének is gátat szab az információhiány okozta nehézség. Mind pontos számuk, mint elhelyezkedésük meghatározása problémás. Közöttük legalább egy esetben egymásra temetkezés, több alkalommal pedig korabeli vagy a temető felhagyását követő bolygatás egyértelmű nyomai voltak megfigyelhetők. Több kőszerkezetes sír mellett természetesen egyszerű aknasírokba is temetkeztek. A vázak helyzetét tekintve egyik vagy másik alkar hastájéki fektetésén felül talán az elhunyt lábcsonthainak békapózban megfigyelt helyzete miatt került megörökítésre fotón az 5. számú sír, melyben egy karperec is volt. A további lelettípusok között egy S végű karikák-ból és gömbös végű túból álló ékszerkombináció külön is feljegyzésre került. A feltárás során bizonyára számolhatunk további településre jellemző leletek előkerülésével, az épületmaradványok mellett pedig másodlagos helyzetben román és gótikus faragott kövek is dokumentálásra kerültek.⁸⁵

A 2006–2011 között végzett kutatás

Nagy Árpád feltárását követően a Bolt-tető egyes részein változó intenzitással folyt a régészeti kutatás. 1974 májusában Fodor László, az 1970-es évek közelebről ismeretlen időszakában Kozári József, 1979–1980-ban pedig ismét Fodor végzett leletmentést, illetve régészeti megfigyelést.⁸⁶ A tervszerű kutatás folytatására azonban csak évtizedekkel később, 2006 augusztusában, a Grócz Zsolt által életre hívott *Aba Sámuel Kulturális Alapítvány*⁸⁷ kezdeményezésére került sor. A kutatás célja a korábbi ásatások hitelesítése és a lelőhely további részeinek feltárása volt. A munkában Besze Tibor vezetésével az Eszterházy Károly Főiskola történelem szakos hallgatói vettek részt, Fodor László szakmai irányítása mellett.⁸⁸ A 2011-ig feltárt terület meghatározásakor jóval könnyebb helyzetben vagyunk, hiszen az nagyrészt változatlan formában volt még megfigyelhető a 2020-ban meginduló kutatások során. Ennek alapján ismert, hogy részben feltárásra került a rotun-

85 MNM R. A. I.2/1973.

86 Horváth 2024.

87 Grócz 2024.

88 Fodor 2010, 231.; Horváth 2024.

da, a hozzá csatlakozó folyosó keleti részével, a déli irányból kapcsolódó helyiség a pincekürtövel és a korai templomhoz keleti irányból csatlakozó téglalap alakú kápolna északi fele. Kutatást folytattak a folyosó és a kápolna északi fala között elhelyezkedő beépítetlen részen, valamint a rotunda és a folyosó északi fala mellett. (2. kép) Mivel az ekkor feltárt épületmaradványok további jelentős részei kerültek elő a 2020–2021. évi feltárás során, amelyek vizsgálata a monostor egészének értelmezése szempontjából elengedhetetlen, s ezek többségében⁸⁹ a helyszínen ma is megtekinthetők, szemben a jellegükből fakadóan in situ helyzetükből kimozdított sírokkal, ezért most elsősorban utóbbiak képezik a szakasz tárgyát.

A feltárás rekonstruálása során sajnos itt is jelentős nehézséget okozott a részletes dokumentáció hiánya, illetve az elkészült összesítő térkép pontatlansága.⁹⁰ Bővebb szöveges leírás egyedül a 2011. évi feltárásról áll rendelkezésre, azonban ott sem a jelenségek, hanem a feltárás három napjának naplóban rögzített összefoglalása.⁹¹ A kutatás során készült sír- vagy objektumrajzok a hatósági és a közgyűjteményi adattárakból is hiányoznak, annak ellenére, hogy a 2006. évi feltárás pillanatait megörökítő egyik fotón látható a 2. sír rajzolásának folyamata és erre utaló részlet a 2007. évi feltárást ábrázoló fotókon is felfedezhető. Előkerülésük így talán még remélhető. Az 1972. évi kutatáson tapasztaltakhoz hasonlóan azonban a dokumentációk adatai egymáshoz képest itt is tartalmaznak ellentmondásokat. Ugyanakkor váratlan segítségként bukkantak fel a feltáráson résztvevő főiskolai hallgatók által készített fényképfelvételek, melyeken a feltárás részletei láthatók. Gyakorlatilag ezek segítségével vált lehetővé a kutatás folyamatának rekonstrukciója.⁹²

89 A templom nyugati részének állagmegóvására nem került sor a 2020–2021. évi feltárást követően, ezért az épített örökségi elemek védelme érdekében 2023. év végén előbb ideiglenes téliesítésre, majd 2024 novemberében visszatemetésre került sor.

90 Makoldi 2022.

91 DIV R.A. 1563-2013.

92 A fotók használatáért Giber Mihály, Marschall Máté, Pap Gergely és Pláner Lajos, további fotók és dokumentációk eléréséért Szuromi Rita és Tanyi Sándor segítségét szeretném megköszönni.

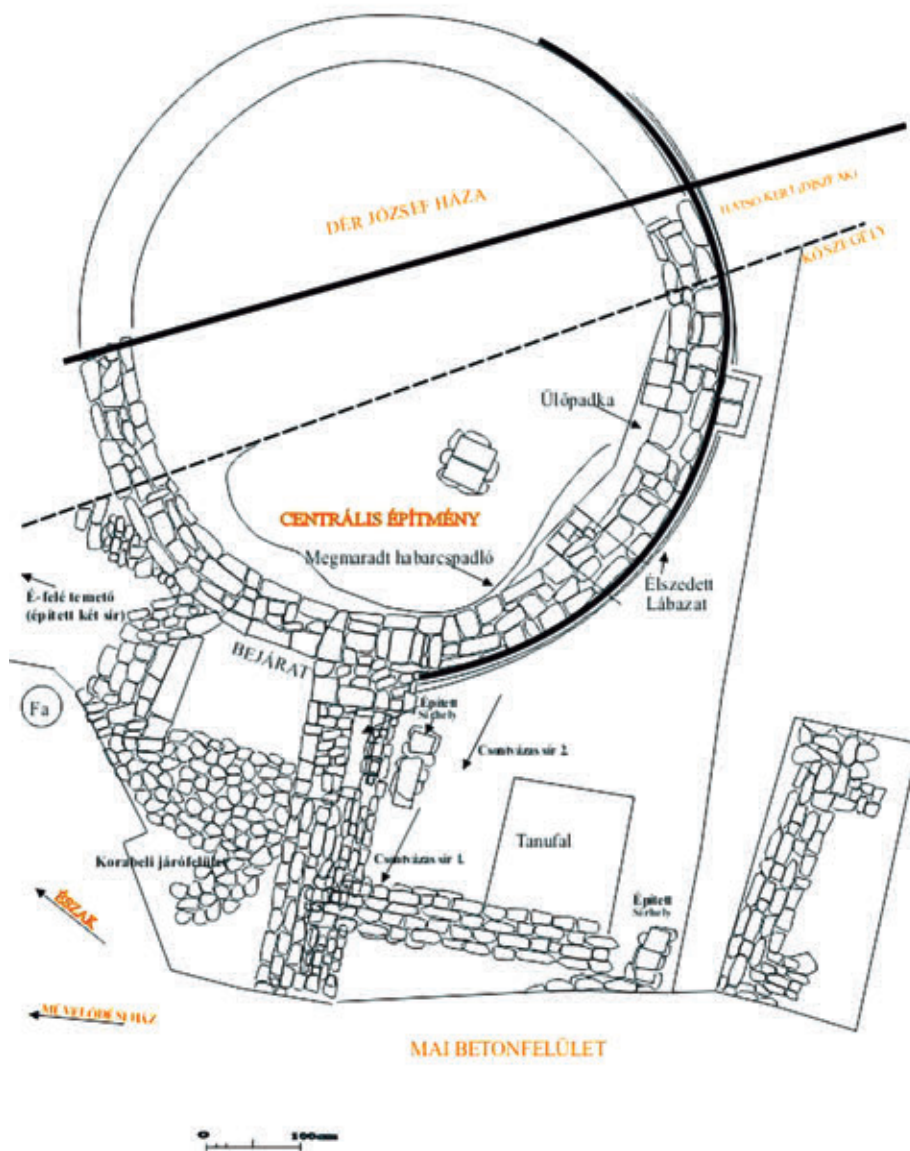
Az összefoglaló jelentés szerint 2006–2011 között 14 sírt tártak fel, ezek közül azonban 5 már ezt megelőzően kibontásra került.⁹³ A fényképek alapján viszont legkevesebb 18 temetkezés azonosítható, melyek sorát egy osszarium egészíti ki. Ha az említett jelentés az ekkor *in situ* felfedezett sírok számát adja csak meg, akkor ez magyarázat lehet arra, miért csupán 14 sírről szól a tudósítás. Az említett fotók nem csupán a munka folyamatának rekonstruálását, a sírok leírását tették lehetővé, de segítségével sikerült a 2006–2025 között a művelődési házban tárolt csontvázak jelentős részét is visszaazonosítani.

A valószínűleg 2006 augusztus második hetében kezdődő ásatáson a temetkezések bontása a körtemplomhoz vezető folyosó és a rotunda környezetében kezdődött, majd a későbbiekben főként déli irányban haladt tovább. Ekkor ismét előkerült a minden bizonnyal már 1972-ben is részben kibontott két kőkeretes és -fedlapos temetkezés a kerektemplom északnyugati oldalán, ezekben azonban ekkor már csupán néhány csont volt. Teljesen nem is voltak feltárhatóak, hiszen keleti részük Dér József telkére nyúlt át. A rotunda és a folyosó déli oldalán egy kőszerkezetes és két „egyszerű vegyes kővel körbeszegélyezett”, nyugat–keleti tájolású, melléklet nélküli sírt találtak. Egy osszarium pedig az összesítő rajz alapján a rotunda bejáratának déli oldalán lévő folyosófal vonalában volt. Feltételezhetően egy további bolygatott sír is ekkor került elő, ami az ásatáson 2006. augusztus 16-án készült fényképek alapján, a bontási munkák rétegtani helyzetét tekintve az elsőként megtalált temetkezés lehetett. Számot azonban nem kapott, és az összesítő térképen sem ábrázolták, ezért lehetséges, hogy erősen bolygatott és/vagy hiányos váz lehetett. Dokumentálták viszont a rotunda előtti kövekből kirakott járósínt, amely a megfigyelés szerint a körtemplom előtti XI–XII. századi⁹⁴ „eredeti járófelületet [...] jelenti”⁹⁵ Feltehetően már ekkor rábukkantak a folyosó déli falának belső oldalán – az ott található pillérrel párhuzamosan elhelyezkedő – sír keleti végére is. (21. kép)

93 DIV R.A. 1563-2013.

94 DIV R.A. 1563-2013.

95 DIV R.A. 1563-2013.

21. kép. A 2006. évi feltárás összesítő térképe (Forrás: Fodor László)

2007. július 12–22. között déli–délnyugati irányban terjesztették ki a munkát, elérve a művelődési ház előtti betonplató területét is, azt mintegy 12×4 m-es részen megbontva.⁹⁶ Ennek során kibontásra került az előző évben már megtalált pincekürtő további részlete. A rotunda folyosójától délre és a temetkezési kápolnától északra pedig – a 2006. évi tanúfal elbontásával – három kőszerkezetes és két aknasírt dokumentáltak,⁹⁷ illetve további sírok is kerültek elő. Nagyrészt feltárták a kápolna hossz tengelyében elhelyezkedő kőszerkezetes sírt is, mely ekkor már ábrázolásra került az összesítő térképen, ugyanakkor a folyosó és a kápolna között elhelyezkedő sírok nem. 2008-ban – a korábbi évek dokumentációs hiányosságai miatt – bontómunkára nem került sor, a feltárt rész állagvédelmi munkálatait és geofizikai kutatást végeztek, illetve az előkerült leletek is összegyűjtésre kerültek.⁹⁸ A munka 2011. június 25–27. között folytatódott, Fodor László és Lovász Emese vezetésével, a művelődési ház előtt futó műút és a rotunda fölé épített védőtető között mintegy 12–15 m²-es, téglalap alakú terület kutatásával.

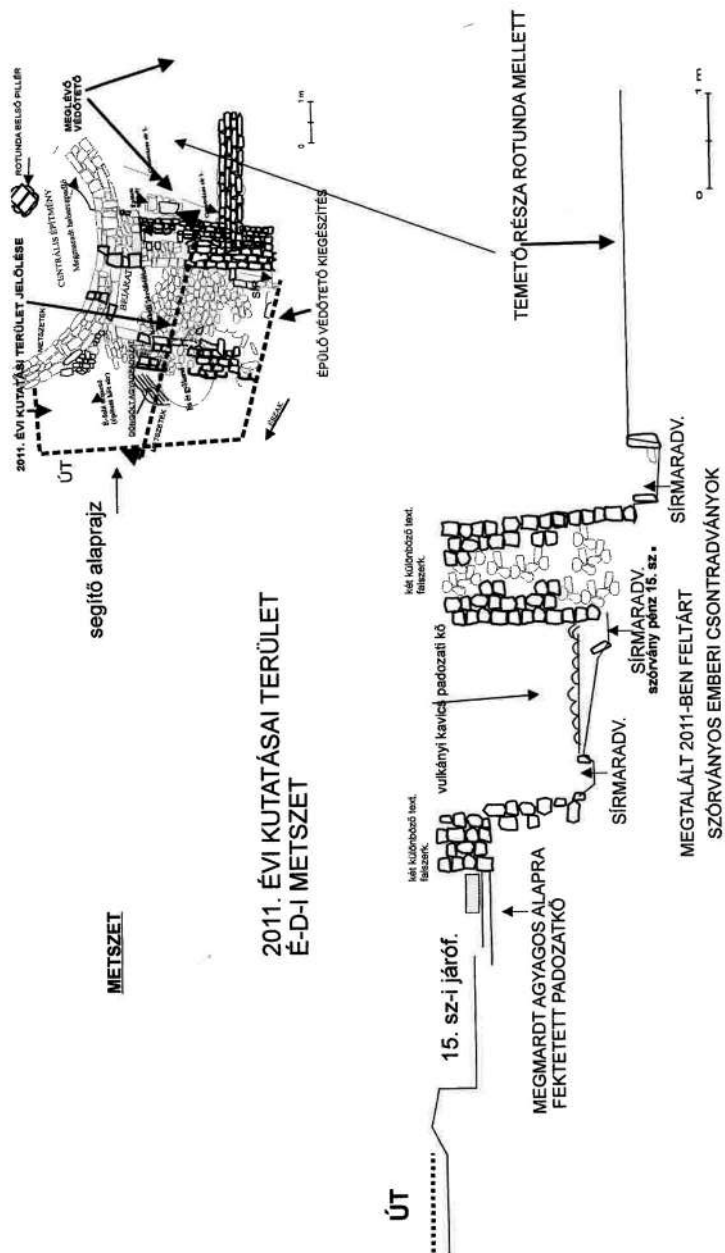
Feltárták a rotunda előtti köves járósínt egy további részletét, az azt északi irányból határoló fal 5 m-es szakaszával együtt. „Közvetlenül a fal belső, azaz D-i oldalánál” előkerült egy emberi csontokból álló osszárium. Újra kitisztították a rotunda bejáratától északi irányban elhelyezkedő – már 2006-ban megtalált – két kőszerkezetes sír szelvénybe nyúló részét. Megfigyelték azt is, hogy síroktól nyugatra, a rotunda bejáratához vezető folyosó falának északi oldalán megtalált döngölt járósínt felülre tegezte a temető itt elhelyezkedő sírjait.⁹⁹ (22. kép)

96 A közhiteles nyilvántartás adata, lelőhelyazonosító: 48717. Elérés: 2023. szeptember 22.

97 Buzás 2017, 10, 2. kép; DIV R.A. 1563-2013.

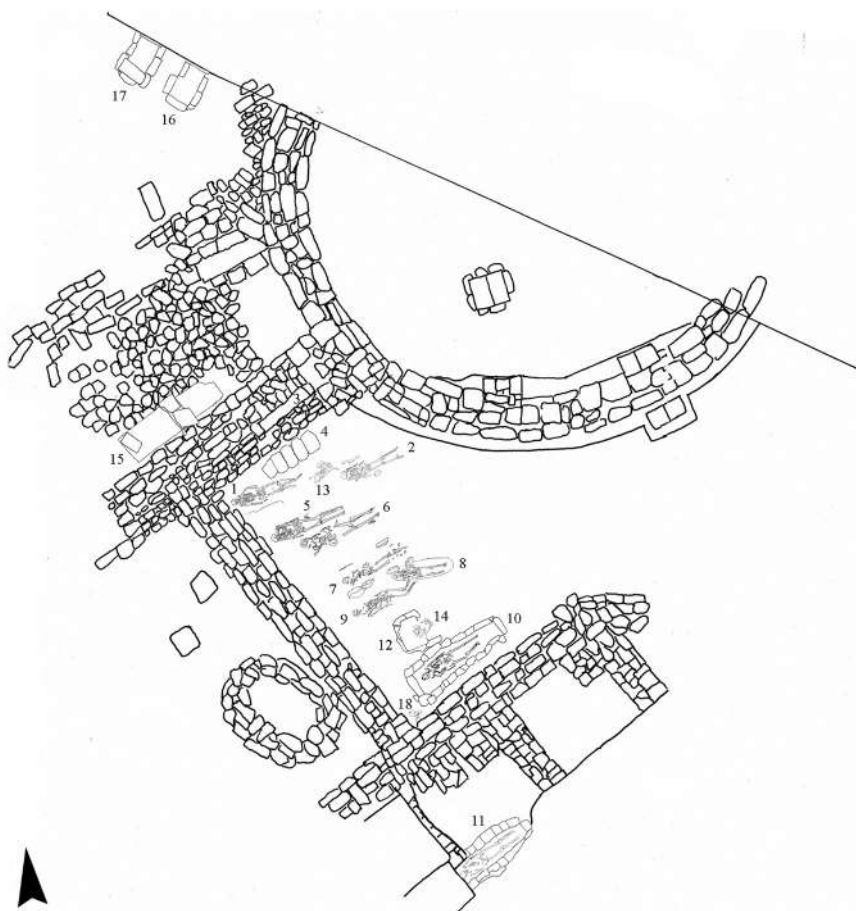
98 DIV R.A. 1563-2013.; KÖH 400/0003/006/2008.

99 DIV R.A. 1563-2013.

22. kép. A 2011. évi feltárás térképe (Forrás: Fodor László)

Az épületeken kívül feltárt sírok döntő többsége a rotundához vezető folyosó és a kápolna között került elő, adataim szerint legkevesebb 16 sírt bontottak ki, amihez a kerektemplom északnyugati részén csatlakozik még kettő. (23. kép)

23. kép. A 2006–2011. évi feltárás (Fodor 2006. évi alaptérképnek felhasználásával rekonstruált térképe)

A temetkezési szokások közül a sírok tájolása megközelítő pontossággal volt csak meghatározható. Két esetben volt pontosabb a nyugat–keleti irányhoz igazodó tájolás, a többség ettől dél felé tért el, ami a lelőhely egészen megfigyel-

hető jellegzetesség, szemben a Mátraalja megelőző, késő avar korának északi irányban eltérő¹⁰⁰ temetkezéseivel. Legnagyobb mértékben a rotundától északnyugatra található két kőszerkezetes sír tájolásában volt megfigyelhető déli irányú eltérés. A falak mentén megásott sírok láthatóan igazodtak az épületek vonalvezetéséhez. (24. kép)

24. kép. A feltárás részlete (Fotó: Marschall Máté)

Több esetben megfigyelhető volt kőkeret és kő fedlapok alkalmazása. Ugyanakkor míg a teljes keretet és fedlapokat masszív kvádrekövek alkották

100 Tóth 2024.

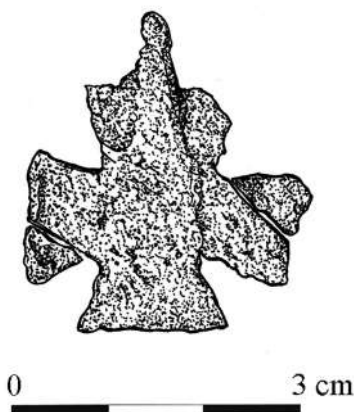
a rotunda északnyugati oldalán, addig a folyosótól délre már kevésbé szabályos kövekből építették ezeket, s esetenként talán nem is teljes kőszerkezet készült. A kápolna északi oldala mellett feltárt két sír közül az egyik vegyesen, élén és lapján álló, a másik megmaradt részén csak lapján elhelyezkedő, habarccsal kötött kövekből állt. Ez utóbbi fajta keretkialakítás kevésbé volt jellemző a monostorban, megfigyelhetően az épületeken belül koncentráltak ezek a sírok, és ilyen keretet készítettek a kápolnában feltárt sír esetén is. A kutatás során nagyobb mennyiségű vasszeg került elő, de koporsóra utaló famaradványt vagy annak bomlása okozta elszíneződést nem lehetett megfigyelni, legalábbis adat nem maradt fenn a koporsókról. Ugyanakkor több sírban a koponya oldalt fekvő helyzete vagy a lábfejek csontjainak elmozdulása utalhat koporsós temetkezésre. A sírgödrök valószínűleg nem voltak megfigyelhetők, aljukat gyakorta a sziklafelszín alkotta, sőt esetenként bele is vájták ezeket abba. A vázak hanyatt fekvő, nyújtott helyzete mellett ritkán alkalmazott eljárás volt egyik vagy mindkét alkar hastájékra fektetése. Egy esetben a lábak voltak térdben behajlított helyzetben a jobb oldalon, míg egy másik sírban enyhén balra fordítva.

Mivel a rotunda folyosója és a kisebb kápolna között elhelyezkedő terület már valamekkora részben 1972-ben is feltárássra került, ezért sajnos nem tudjuk pontosan, hogy a 2006-ban kezdett feltáráson megfigyelt sírok mekkora részét bolygathatták meg az 1970-es években, s a korábban kibontott és felszedett sírok milyen szuperpozíciókat rajzolnának ki a 2006-tól feltárt temetkezésekkel. A temetőrész használatának intenzitására így nehéz következtetni, annyi azonban talán megengedhető, hogy az épületeken kívüli temetőnek ezen a részén feltehetően alacsonyabb lehetett az egymásra temetkezések aránya, mint az a kisebb kápolnától déli irányban a 2021. évi feltáráson dokumentálható volt.

A sírok többsége nem tartalmazott maradandó anyagú mellékletet. A feltárással vezérlelete alighanem az egyik sírban a koponya maradványa mellett előkerült ezüstalapú ötvözetből készült egyszerű mellkereszt.¹⁰¹ (25. kép) Az 1–2. sírból és a 3. számú osszáriumból réz alapú ötvözetből készült tárgyak kerülhettek elő, ezekre azonban már csupán fémmorzsálékok utaltak. Fodor László

101 DIV R.A. 1563-2013.

fotón mutatott be 3 db S végű karikát az 1971–2008. évi ásatás leletei közül.¹⁰² Három pénzérme szórványként került elő, 1 db XII. és 2 db XV. századi, egy negyedik pedig, amely az 1–2. vagy a 4. sír földjéből származik, a helyszíni meghatározás szerint egy XII–XIII. századi veret volt.¹⁰³ Amennyire a rendelkezésre álló adatokból meg lehet ítélni, úgy tűnik, hogy mellékletekkel főként a feltárt temetőrész északi felében temetkeztek. A feltárás további leletei között érdemes megemlíteni egy nürnbergi típusú könyvveretet és a kerámialeletek között külön érdekesség a cserépbogrács töredékek nagyobb száma.

25. kép. Ezüst alapú ötvözetből készült kereszt a temetőből

A templom körüli temetőrész mellett két esetben kerültek elő sírok az épületeken belül. Egy sír volt a rotunda bejáratához vezető folyosó területén, a déli fal belső oldalán, az ottani pillérrel párhuzamosan. Ennek keleti vége már 2006-ban előbukkanhatott, a 2011. évi feltárás térképe pedig a teljes sírt ábrázolja. Ennek ellenére a sírt nem bontották ki és szedték fel a vázakat, erre csak 2020-ban került sor. Az azonban nem zárható ki, hogy részben beleástak, mert mindhárom sírban nyugvó váz koponyája sérült volt a 2020-as bontáskor. A rotundához vezető folyosót borító kövek a sír fedlapjainál megfigyelhetően magasabb szinten

102 Fodor 2008.

103 DIV R.A. 1563-2013.

helyezkedtek el, ugyanakkor valószínűleg mégsem rétegezték azt felül, legalábbis 2006-ban már nem, hiszen a fennmaradt fényképfelvételek alapján a sír felett a folyosó kőborítása hiányzott. (26. kép) Ennek többféle oka lehetett, a vázak természettudományos kormeghatározása talán ennek eldöntésében is segíthet majd. Az azonban a pillérrel párhuzamos helyzete miatt valószínűleg jogosan feltételezhető, hogy a folyosó és a pillér már létezett, mikor a sírt megásták.

26. kép. A folyosó területén elhelyezkedő sír keleti vége (Fotó: Giber Mihály)

Az épületeken belül található másik temetkezés a korai templomhoz keleti irányból csatlakozó téglalap alakú kápolnában került elő, és a feltáráson a 11-es számot kapta. Az épület északi falát már 2006-ban megtalálták, majd a következő évben déli irányba haladva feltárták annak megközelítőleg felét. A szelvényt a kápolnabelsőben egészen a sziklafelszínig mélyítették, így elbontották a kápolna eredeti meszes járószintjét, ami 2020-ban annak déli részén még megfigyelhető volt.¹⁰⁴ Csaknem teljes egészében feltárták a kápolna középtengelyében elhelyezkedő, délnyugat-északkeleti tájolású, kőkeretes, kőlapokkal

104 Makoldi 2022.

fedett sírt, a keret déli oldalának kisebb részlete maradt csak a szelvényfal alatt. A sziklafelszínig mélyedő sírt habarccsal kötött, döntően lapjára fektetett, rövidebb oldalain és északi oldalának nyugati végén egy-egy élére állított kövekből készült keret övezte. Fedlapjai a 2007. évi fotókon a sír mellé helyezve láthatók, talán eredeti sorrendjükben és fekvésük szerint, így döntően bizonyára nyugat-keleti irányban elhelyezkedve fedték azt. A kibontott váz hanyatt fekvő, nyújtott helyzetben, kissé feltámasztott koponyával feküdt. Az eltemetett személy archeogenetikai vizsgálata már 2021-ben tervezett volt,¹⁰⁵ de végül csak 2024-ben sikerült maradványait azonosítani a művelődési házban.¹⁰⁶ (27. kép) Így természettudományos kormeghatározásával kiegészülve jelenleg is zajlanak ezek a vizsgálatok.¹⁰⁷ A sírban Tóth Gábor meghatározása szerint 22–25 éves korában elhunyt, europid, nordikus típusú, 177 cm magas férfi váza volt.¹⁰⁸

27. kép. A 11/2007. sír részlete és a koponya a művelődési házban
2024. november 21-én

105 Neparáczki et al. 2024, 17.

106 Horváth 2024a.

107 Horváth 2025.

108 Tóth Gábor (SEK) meghatározását ez úton is köszönöm.

28. kép. A temetkezési kápolna, 1: 11/2007. sír, 2: oltáralapozás, 3: a kápolna járószintje, 4: a sír kökerete felett húzódó falszakasz, 5: a kápolna közép részén elhelyezkedő „alapfal”, 6: a korai templom apszisa, 7: alapozás

A sír nyugati részén – részben a sír felett – egy szögletes oltáralapozás helyezkedett el (S 32).¹⁰⁹ (28. kép) Kökeretének északi oldalát pedig a keret belső széléig futóan felülrétegezte egy falmaradvány, ami a kápolna falának északi oldalától indult. Emiatt a keret északi szélére a fal megépítését követően már nem lehetett volna fedlapot fektetni. Hitelesítő feltárás tisztázhatja, hogy hasonló falszakasz a sír déli oldalán is megtalálható-e, vagy a gótikus átépítés során létrehozott S 5-ös számú alapozáshoz kapcsolódóan került sor a kialakításra. Utóbbi esetben nem zárható ki, hogy ekkor részben megbolygatták a sírt, hiszen feltételezve a sírt borító kő fedlapok meglétét, a nyugati elemet el kellett távolítani a falszakasz kialakítása miatt. (29. kép)

109 Buzás 2024, 6.

29. kép. A sír kőkeretét felülrétegző falszakasz

A kápolnában egy másik, ugyancsak megközelítőleg északnyugat–délkeleti irányú falszakasz helyezkedett el a középső pillértől keleti irányban, melyet az épület meszes járószintje felülrétegezett. Ez lehetett a kápolna keleti szakaszát leválasztó alapfal, amely felett egy lépcső vagy szentélykorlát emelkedhetett.¹¹⁰ További kutatás erősítheti meg, hogy az a 2021. évi összesítő rajzon (30. kép) ábrázolt módon a középen lévő belső pillérhez fut-e, vagy a fotó (28. kép) és a 2007. évi felszínrajz alapján a pillér keleti oldala mellett a kápolna hosszanti falához csatlakozik. Mivel az említett meszes járószint felülrétegzzi, ezért az bizonyára a kápolna részbeni átépítésének a bizonyítéka.

Ahogy a Déli kápolna kapcsán már említettem, az épület egykori funkciójával kapcsolatban felmerült annak lehetősége, hogy Aba Sámuel sírjának helye lehetett.¹¹¹ Másrésztől megfogalmazódott annak gondolata is, hogy az Aba

110 Buzás 2024a.

111 Buzás 2024, 6–7.

család egyik fontos, 1060–1240 között eltemetett tagjával, vagy a monostor egyik apátjával lenne azonosítható az itt végső nyugalomra helyezett személy.¹¹² Az említett természettudományos vizsgálatok eredményei ebben a kérdésben is előre vihetnek majd, rávilágítva talán arra is, hogy a XI. század középső részén, második felében felépült kápolna használatának időtartama alatt mikor került eltemetésre az illető.

A kérdéses váz csontjain nem voltak megfigyelhető traumára utaló jelek,¹¹³ így az írott források által ránk hagyományozott Aba Sámuel erőszakos halálára utaló nyomok.¹¹⁴

Végül ki kell térni egy, a sírok és az épületek viszonyát illető kérdésre, ami a monostor egészének értékelésére is kihatással bír. Azért is lényeges ez, mert a monostor építéstörténetének meghatározása során rendkívül fontos forrásbázist jelent az ott elhelyezkedő temető, hiszen részint a sírok rétegtani helyzete, leletanyaga, a szerves maradványok kínálta természettudományos vizsgálatok lehetősége nagyon fontos a megfelelő kronológia kialakítása során. A 2006. évi feltárás összefoglalójában Fodor László a sírokat vágó egykori épületfalról emlékezett meg. A már említett folyosó és a kisebb kápolna között húzódó – 2020–2021-ben 6. objektumként számozott – falszakasz a beszámoló szerint vágott egy 170 cm mélyen elhelyezkedő kőszerkezetes sírt, vagyis az „ráépült néhány korábbi sírra, amellyel nagy valószínűséggel az is igazolható, hogy a körépitmény utáni temetkezések egykor nyugati irányban a maitól jóval nagyobb területre terjedtek ki”. A későbbiekben Fodor arról is írt, hogy „hitelesítő kutatásuk a (fal – H.C.) későbbi odaépítését bizonyította is, ugyanis a nyugati fal ráépült néhány korábbi sírra”.¹¹⁵ A kérdéses sír a 2006. évi összesítő rajz alapján a pincekürtővel (5. objektum) szemben helyezkedett el, sőt, el is érte azt, a fal vonalában elhelyezkedve (21. kép). Ez már önmagában is megkérdőjelezi a megfigyelést, mert a fal vonala megszakítás nélkül futott a folyosó és a kápolna között, ezért az összesítő rajzon szereplő formában bizonyosan nem lett volna megfigyelhető a sír. A 2010-ben

112 Neparáczki et al. 2024, 17.

113 Tóth Gábor (SEK) meghatározását ez úton is köszönöm.

114 Horváth 2025.

115 Fodor 2006.; DIV R.A. 1563-2013.

publikált térképen viszont már a fal keleti oldalához csatlakozva, kb. 20 cm-re benyúlva a fal vonala alatt, és mintegy 110–120 cm-re a téglalap alakú kápolna északi falától jelenik meg a kérdéses temetkezés.¹¹⁶ Ez a távolság megközelítőleg azonos a 2020-ban még kőkeretével részben in situ helyzetben lévő, 12. sír távolságával, amely ugyan nem érte el a 6. objektum falát, de mégis úgy gondolom, hogy csak erről a temetkezésről lehet szó, hiszen a feltáráson készült fotókon látható, hogy megközelítőleg ennek a helyénél történt a kutatás. (23. kép) Ugyanakkor ez a sír csak 2007-ben került kibontásra. A 2006. évi ásatásról rendelkezésekre álló további anyagokban sem sikerült más olyan sírra rábukkannom, amelynél ilyen kapcsolat igazolható lenne. Hasonló a 6. objektum kérdéses falának másik, nyugati oldalán sem volt megfigyelhető, sem a 2006–2011., sem a 2020–2021. évi kutatás során. Hozzá kell azonban tenni, hogy a bontás a rétegsor alját csak 2021-ben, a helyiség középrészén, kb. 1 m széles sávban nyitott átvágásban érte el. Abban egyetlen kő fedlappos temetkezés (S 228) került részben kibontásra. (30. kép)

Ezért itt is hitelesítő feltárás tisztázhatja majd, lehettek-e további sírok a helyiség belső részének feltáratlan területén. Az épületek és a sírok viszonyát illetően a 2020–2021. évi sírleírásokban nem találtam arra vonatkozó adatot, hogy a korai templom vagy a hozzá csatlakozó kápolna sírokat vágott vagy rétegzett volna felül. A kérdésben ugyanakkor további adatokkal szolgálhatnak majd a kutatott terület azon részei, ahol a bontás nem érte el a rétegsor alját,¹¹⁷ így a legkorábbi sírok feltáratlanul maradtak. Ilyen kapcsolatok ugyanakkor a templom átépítése, további épületrészek kialakítása során természetesen megfigyelhetők voltak: az épületfalak által roncsolt vagy felülrétegzett sírok, míg a kronológia szempontjából fordított viszony rajzolódik ki azokban az esetekben, mikor az épületek valamilyen módon részét képezték a temetkezésnek: a sír kőkeretének oldalát alkotva, vagy a sír végét képezve. A temető jelenleg ismert leletanyaga és a temetkezési szokások nem mondanak ellent a kutatásban már korábban megfogalmazott XI. századi temetőnyitás lehetőségének. Ennél ugyanakkor a Bolt-tetőn történő emberi jelenlét lényegesen korábbi időpontja is megfogalmazódott a kutatásban.

116 Fodor 2010, 230, 1. ábra

117 Makoldi 2023.

Makoldi Miklós vetette fel, hogy a „tájolásban, falazati stílusban [...] az egész kolostortól” eltérő rotunda körül „lévő kőkeretes sírok befutnak a kolostor falai alá”, így „több mint 100 sír tartozik [...] a kerektemplomhoz, melyek már ott voltak, mikor 1042-ben megalapítja Aba Sámuel a kolostort”. A rotundában így egy Aba Sámuel korát két évszázaddal megelőző, késő avar kori épületet és körülötte elhelyezkedő temetőt azonosítva.¹¹⁸ A felvetés súlyát aligha kell érzékeltetni, a kérdésben kulcsfontosságúak lesznek a rotunda körül elhelyezkedő sírok természetudományos kormeghatározási vizsgálatának eredményei.

30. kép. A 2020–2021. évi feltárás összesítő térképnek részlete, a 228-as sírral (●)

118 Makoldi 2023a.; Makoldi 2024.; Neparáczki et al. 2024, 17.

A lelőhely jelenlegi feltártsági foka és a feldolgozás állapota még nem teszi lehetővé minden esetben a sírok és az épületek egymáshoz viszonyított részletes kronológiai helyzetének meghatározását. Ennek kidolgozása azonban csak egy a kutatás jövőbeli feladatai közül. Vizsgálni kell a Mátraalja megelőző, VIII–X. századi régészeti lelőhelyeit, hiszen jelenleg – bár megtelepedéssel bizonyára számolhatunk Abasár környezetében is¹¹⁹ – sem avar, sem honfoglalás kori lelőhelyeket nem ismerünk a településről,¹²⁰ ahogy a Bolt-tetőn sem kerültek ezen korszakok emlékei dokumentálásra.¹²¹ Mai ismereteink szerint Abasár környékén hiányoznak azok a sírok is, melyek az avar kori társadalom magasabb fokán álló csoportok, a tulajdonképpeni elit leletanyagát tartalmazták. Az elit jelenléte nélkül pedig egy késő népvándorláskori központ szervezői, tárgyi és személyi feltételeinek birtoklói és biztosítói nem jelennek meg előttünk. Egykori mindennapjaikra utaló hagyatékukat legközelebb mintegy 50–60 km távolságban,¹²² a magyarság megjelenését követő időszakban pedig délebbre, már a Jászságban¹²³ tárták fel napjainkig. Az talán kevésbé reális lehetőség, hogy korábbi szokásaikat a késő avar korig megőrző csoportoknál a teljes melléklet nélküliség vált volna uralkodóvá. Említettem már, hogy a késő avar kor észak felé forduló tájolási gyakorlatával¹²⁴ szemben a sírok a Bolt-tetőn döntően dél felé térnek el a nyugat–keleti főiránytól. Felmerülhetne valamilyen kapcsolat lehetősége a morva területekkel is, de az ott megtalálható anyagi kultúra nyomai sem kerültek elő Abasáron, ahogy a magyar szállásterület északkeleti részén is minimális számú az előfordulásuk. Abasár környezetének honfoglalás és kora Árpád-kori településtörténeti kutatása, párhuzamosan az Abák egykori szállásterületének vizsgálatával bőségesen tartogat még feladatokat a kutatás számára. Különösen az Abák már honfoglalás korában feltételezett kiemelt jelentőségének tükrében, ami a Mátraalja régiójának jelenleg ismert honfoglalás

119 Tóth 2024.

120 Tóth 2024.

121 „A lelőhelyen (...) a 11. századtól a 18. századig foghatók meg régészeti emlékek” (Gallina-Gulyás 2024, 12.).

122 Szenthe-Gáll 2022, 328–330., 128. kép

123 Jancsik 2021.

124 Tóth 2024.

kori leletanyagában nem tükröződik. Vizsgálni kell azokat a jellegzetességeket is, melyek az abasári közösségek sajátjai voltak, s a környező Mátra régió más területeitől is eltérnek, mint pl. a kőszerkezetes sírok készítése,¹²⁵ melyek sem a késő avar kori, sem a X–XI. századi falusi vagy szállási temetőkből nem ismertek Abasár környékéről.¹²⁶ Ilyen lehet a trepanáció gyakorlata is,¹²⁷ utóbbi példái a Bolt-tetőn feltárt csontvázak részletes antropológiai vizsgálatával talán tovább növekedhetnek majd.

Fenti összefoglaló a lelőhely egy részének előzetes bemutatására és a felmerülő kérdések kisebb szegmensének körüljárására, s újabbak felvetésére vállalkozhatott csupán. Jövőbeli terveim között azonban szerepel a lelőhelyen 2011-ig elvégzett feltárások teljes közlése is.¹²⁸

Felhasznált irodalom

- Buzás 2017.** Buzás Gergely: Koraközépkori udvarház Abasáron. *Studia Agrimensia*, 33. (2017) 7–17.
- Buzás 2024.** Buzás Gergely: Az abasári monostor építészettörténete. In: Horváth Ciprián (szerk.): *Abasár. Régészet–Antropológia–Archeogenetika*. Magyarországkutató Intézet–Abasári Népfőiskola Alapítvány. Budapest–Abasár, 2024, 6–7.
- Buzás 2024a.** Buzás Gergely: Az abasári monostor építészettörténete. <https://mki.gov.hu/hu/konferenciak-hu/2024/abasar/buzas-gergely-regesz-muveszettortenesz-az-abasari-monostor-epiteszettortenete>; a letöltés időpontja: 2024. április 21.
- Buzás–Tóth 2018.** Buzás Gergely–Tóth Zoltán: *Védetté nyilvánítási javaslat Abasár – Bolt tető régészeti lelőhelyen (azonosító 48717)*. Eger, 2018. Kézirat.

125 Tóth 2017a, 25.

126 Horváth 2022, 350–353.

127 Tóth 2022.

128 A dolgozat nem készülhetett volna el Pap Ildikó Katalin (MKI) segítségével nélkül, melyet ez úton is szeretnék megköszönni.

- Dudás-Boda 2024.** Dudás-Boda Eszter: Az abasári 1. számú fedlapos sírból feltárt csontmaradványok antropológiai vizsgálatának eredményei. In: Horváth Ciprián (szerk.): *Abasár. Régészet–Antropológia–Archeogenetika*. Magyarorsággkutató Intézet–Abasári Népfőiskola Alapítvány. Budapest–Abasár, 2024, 9–11.
- Fodor 2008.** Fodor László: *Abasár 2008. évi régészeti kutatási dokumentáció. Összegző jelentés a kutatási területen végzett 2008. évi munkáról*. Eger, 2008. Kézirat.
- Fodor 2010.** Fodor László: In: A Mátravidék régészeti lelőhelyei, leletei. In: Baráz Csaba (szerk.): *A Mátrai Tájvédelmi Körzet. Heves és Nógrád határán*. A Bükki Nemzeti Park Igazgatóság Monográfiái 4. Eger, 2010, 229–238.
- Fodor 2011.** Fodor László: *Abasár régészeti kutatási dokumentáció. Összegző jelentés*. Eger, 2011. Kézirat.
- Gallina–Gulyás 2024.** Gallina Zsolt – Gulyás Gyöngyi: „Falat megállítani hogy lösz lehetséges? ...” Abasár–Bolt-tető 2020–2022. évi régészeti feltárásának és részleges helyreállításának története. In: Horváth Ciprián (szerk.): *Abasár. Régészet–Antropológia–Archeogenetika*. Magyarorsággkutató Intézet–Abasári Népfőiskola Alapítvány. Budapest–Abasár, 2024, 11–18.
- Grócz 2024.** Grócz Zsolt: Abasár „Királyi központ” egykoron és ma. In: Horváth Ciprián (szerk.): *Abasár. Régészet–Antropológia–Archeogenetika*. Magyarorsággkutató Intézet–Abasári Népfőiskola Alapítvány. Budapest–Abasár, 2024, 5.
- Hanák 1897.** Hanák Kolos: *Mátrai kalauz*. A Mátra-Egylet – Magyar Turista-Egyesület Gyöngyösi Alosztály. Gyöngyös, 1897.
- Horváth 2022.** Horváth Ciprián: *Honfoglalás és kora Árpád-kori sírok, temetők és szórványleletek Szobi és a Váci járás területén*. A Magyarorsággkutató Intézet Kiadványai 45. Budapest, 2022.
- Horváth 2024.** Horváth Ciprián: Abasár–Bolt-tető monostorának temetője – előzetes beszámoló. *A Magyarorsággkutató Intézet Évkönyve 2023*. (2024) 221–248.
- Horváth 2024a.** Horváth Ciprián: Kit rejt az abasári kápolna sírja? <https://mki.gov.hu/hu/hirek-hu/minden-hir-hu/kit-rejt-az-abasari-kapolna-sir->

- ja?highlight=WyJraXQiLCJyZWp0IiwiYXoiLCJhYmFzXHUwMGUxcmkiXQ==; a letöltés időpontja: 2024. november 27.
- Horváth 2025.** Horváth Ciprián: Kit rejt az abasári kápolna sírja? – 2. rész. <https://mki.gov.hu/hu/hirek-hu/minden-hir-hu/kit-rejt-az-abasari-kapolna-sirja-2-resz?highlight=WyJraXQiLCJyZWp0IiwiYXoiLCJhYmFzXHUwMGUxcmkiXQ==>; a letöltés időpontja: 2025. január 14.
- Jancsik 2021.** Jancsik Balázs: *Újabb régészeti adatok a Jászság 10–11. századi településtörténetéhez.* PPKE-BTK szakdolgozat. Jászberény, 2021.
- Lővei 2010.** Lővei Pál: Egy korai sírkőtípus a középkori Magyarországon In: Tari Edit–Tóth Endre (szerk.): *Laudator temporis acti. Tanulmányok Horváth István 70. születésnapjára.* Balassa Bálint Múzeumért Alapítvány–Martin Opitz Kiadó. Esztergom–Budapest, 2010, 349–357.
- Lővei 2018.** Lővei Pál: A pilisszántói kereszties kő legendája. In: Mérai Dóra (szerk.): *Genius Loci – Laszlovszky 60.* Archaeolingua. Budapest, 2018, 305–310.
- Lővei 2024.** Lővei Pál: Abasár középkori sírkövei. <https://mki.gov.hu/hu/konferenciak-hu/2024/abasar-ii/lovei-pal-abasar-kozepkori-sirkovei>; a letöltés időpontja: 2024. október 2.
- Lővei–Varga 1987.** Lővei Pál–Varga Livia: Síremlékek. In: Marosi Ernő (szerk.): *Magyarországi művészet 1300–1470 körül.* Akadémiai Kiadó. Budapest, 1987, 334–340.
- Makoldi 2021.** Makoldi Miklós: Abasár a tatárjárás korában – Tatárjárás konferencia 2021. https://www.youtube.com/watch?v=YN_3YLED22k&ab_channel=Magyars%C3%A1gkutat%C3%B3Int%C3%A9zet; a letöltés időpontja: 2021. augusztus 6–7.
- Makoldi 2022.** Makoldi Miklós: *48717 Abasár – Bolt-tető, Abasár 959. hrsz egység. Aba nemzeti központ (tervátás) – 2020.* Budapest, 2022. Feltérési dokumentáció.
- Makoldi 2022a.** Makoldi Miklós: Aba Sámuel nyughelyének feltárása Abasár, Bolt-tető lelőhelyen. https://www.youtube.com/watch?v=-8kuicfmjvgI&t=2568s&ab_channel=Magyars%C3%A1gkutat%C3%B3Int%C3%A9zet; a letöltés időpontja: 2022. február 18.

- Makoldi 2023.** Makoldi Miklós: *48717 Abasár – Bolt-tető, Abasár 959. és 922. hrsz. egység. Tervásatás – 2021.* Budapest, 2023. Feltérési dokumentáció.
- Makoldi 2023a.** Makoldi Miklós: Az abasári királyi központ régészeti feltárása. https://www.youtube.com/watch?v=EDiEBx-xW5w&ab_channel=Martin%C3%A9; a letöltés időpontja: 2023. július 25.
- Makoldi 2024.** Az Este: Az abasári régészeti feltárás nyomában. A nyilatkozatot adta: Makoldi Miklós. <https://mediaklikk.hu/kossuth-radio/cikk/2024/05/03/az-este-az-abasari-regeszeti-feltaras-nyomaban>; a letöltés időpontja: 2024. május. 03.
- Neparáczi et al. 2024.** Gergely I. B. Varga, Zoltán Maróti, Oszkár Schütz, Kitti Maár, Emil Nyerki, Balázs Tihanyi, Orsolya Váradi, Alexandra Ginguta, Bence Kovács, Petra Kiss, Monika Dosztig, Zsolt Gallina, Tibor Török, Miklós Makoldi and Endre Neparáczi: Archaeogenetic analysis revealed East Eurasian paternal origin to the Aba royal family of Hungary. *iScience*, 27. October 18, 2024.
- Novák 2024.** Novák Ádám: Az abasári bencés monostor ásatása során előkerült pénzermék és azok vizsgálta. In: Horváth Ciprián (szerk.): *Abasár. Régészet–Antropológia–Archeogenetika.* Magyarországi Kutató Intézet–Abasári Népiskola Alapítvány. Budapest–Abasár, 2024, 20–21.
- Novák 2025.** Novák Ádám: *Az abasári Bolt-tetőn feltárt érmék azonosítása.* Debrecen, 2025. Kézirat.
- Nagy 1971.** Nagy Árpád: Abasár-Bolt tető. *Régészeti Füzetek*, I/24. (1971) 63.
- Nagy 1973.** Nagy Árpád: Abasár-Bolt tető. *Régészeti Füzetek*, I/26. (1973) 78.
- Szabó 1974.** Szabó János Győző: Gyöngyöspata-Póctető. *Régészeti Füzetek*, I/27. (1974) 72–73.
- Szabó 1985.** Szabó János Győző: A gyöngyöspatai Szent Péter templom. *Agria*, 21. 5–76.
- Szenthe–Gáll 2022.** Szenthe Gergely–Gáll Erwin: *Hortobágy–Árkus kora középkori temetője. Egy elitcsoport hagyatéka a 8–10. századi Észak-Tiszántúlról.* Archaeologia Hungarica 52. Budapest, 2022.

- Tóth 2017.** Tóth Zoltán: Árpád-kori templom és temető Abasáron. In: Türk Attila (szerk.): *Hadak útján XXIV*. PPKE BTK Régészeti Tanszék–MTA BTK Magyar Őstörténeti Témacsoport. Budapest–Esztergom, 2017, 633–665.
- Tóth 2017a.** Tóth Zoltán: Az Árpád-kori Abasár. *Örökségünk védelme és jövője*, 2. (2017) 21–27.
- Tóth 2022.** Tóth Zoltán: Árpád-kori templom és temető Abasáron. *Agria*, 5. (2022) 121–134.
- Tóth 2024.** Tóth Zoltán: Avarok a Mátra vidékén. <https://mki.gov.hu/hu/konferenciak-hu/2024/abasar-ii/arpad-kori-temeto-es-templom-abasar-hataraban>; a letöltés időpontja: 2024. október 2.
- Vargha 2013.** Vargha Márta: *Dress accesories and jewellery from twelfth- and thirteenth-century Hungary*. CEU MA Thesis in Medieval Studies. Budapest, 2013.

HORVÁTH VERONIKA

TEMETKEZÉSI SZOKÁSOK A CSILIKTI-VÖLGYBEN ÉS NYUGATI KAPCSOLATAIK A KORAI SZKÍTA-SZAKA IDŐSZAKBAN

KIVONAT: A Kr. e. VIII. század végétől a Kr. e. VII. században Kazahsztán területén és az Altáj északnyugati erdős sztyeppés határvidékén, valamint a magasabb hegyei között új népcsoportok telepedtek le, melyek életmódja, kulturális sajátosságai eltérnek az azt megelőző időszak népességeinek hagyományaitól. Egyik legfontosabb lelőhelyük Kelet-Kazahsztán körzetben, a kínai határ közelében, a Kazah Altáj alacsonyabb hegyei által körbevett Csilikti-völgyben található. Feltárásukra csak 1949 után került sor Szergej Szergejevics Csernikov vezetésével. Ezek a terepi kutatások a 2002–2004 között, majd 2016-ban folytatódtak az almati Al-Farabi Kazah Nemzeti Egyetem Régészeti Tanszékének közreműködésével. A régi földfelszínre felépített halmok alól gerendaszerkezetes kamrák bukkantak elő, melyekhez többnyire K-ÉK-i irányú, néha kövel, néha gerendákkal fedett, bejárati folyosók (dromoszok) nyíltak. Ez a jelenség nemcsak Kelet-Kazahsztánban, hanem Délkelet- és Közép-Kazahsztánban, az Uráltól keletre, egészen Cseljabinszk térségéig követhető. Jelenlegi kutatások szerint ezeknek a sírpítményeknek az előzményei a késő bronzkori közép-kazahsztáni Begazi-Dandibaj kultúrában találhatók meg, illetve az Aral-tótól keletre, az észak-tagiszkeni mauzóleumok egyes épületei is ezt a konstrukciót mutatják. A Csilikti-völgyi nagy kurgánokból, a közép- és délkelet-kazahsztáni temetkezésekből teljesen hiányoznak a lótemetkezések és a lószerszám-mellékletek. Gazdagságukat azonban főként a kamrákban szétszórta megtalált, kis méretű, vékony aranylemezekből

készült, illetve a türkizkővel berakott, úgynevezett szkíta-szaka állatstílusú hegyi kecskéket, ragadozó macskaféléket, valamint ragadozó madarakat ábrázoló ruhadíszek érzékeltetik.

KULCSSZAVAK: Csilikti-völgy, korai szaka időszak, Bajgetöbe kurgán, sírszerkezet, dromosz, szaka állatstílus

VERONIKA HORVÁTH

BURIAL CUSTOMS IN THE CHILIKTI VALLEY AND THEIR WESTERN CONNECTIONS IN THE EARLY SCYTHIAN-SAKA PERIOD

ABSTRACT: From the end of the 8th century BC, in the 7th century BC, new ethnic groups settled in the territory of Kazakhstan and in the northwestern forest-steppe border region of Altai, as well as in its higher mountains. Their lifestyle and cultural characteristics differed from the traditions of the populations of the preceding period (late Andronovo, Irmen). One of their most important sites is located in the Chilikti (or Shilikti) Valley in the eastern Kazakhstan region, near the Chinese border, surrounded by the lower mountains of the Kazakh Altai. Their major excavations took place from 1949, under the leadership of Sergei Sergeevich Chernikov. These field studies continued in 2002–2004 and then in 2016 with the cooperation of the Department of Archaeology of the Al-Farabi Kazakh National University in Almaty.

Underneath the mounds built on the old ground surface, beam-structured chambers were discovered, most of which had entrance corridors (dromos) opening in a north-east direction, some covered with stones and beams. This phenomenon can be observed not only in Eastern Kazakhstan, but also in Southeastern and Central Kazakhstan, east of the Urals, in as far as the Chelyabinsk region. According to current research, the antecedents of these burial structures can be found in the late Bronze Age Begazy-Dandybai culture of Central Kazakhstan, and certain buildings of the mausoleums of Northern Taghsken, Eastern Aral Sea region, also reflect this construction. The large kurgans

of the Chilikti Valley lack horse burials and horse harness finds, but their wealth is evident in the small, thin gold plates scattered throughout the chambers and the so-called Scythian-Saka clothing decorations inlaid with turquoise, which depict mountain goats, predatory cats and birds of prey.

KEYWORDS: Chilikti Valley, Early Saka Period, Baigetobe kurgan, wooden-beam burial chamber, dromos, Saka animal style

Bevezetés

A Kr. e. VIII. század végén és a Kr. e. VII. század folyamán új népcsoportokhoz kapcsolódó temetkezési rítusok, tárgytipusok, bronz lószerszámegegységek, fegyverek és állatábrázolásokkal ellátott aranytárgyakat rejtő sírhalmok jelentek meg az Aral-tótól délre és keletre, Közép-, Délkelet és Kelet-Kazahsztán területén, valamint az Altáj határvidékén és a magasabb hegyei között. Legkeletibb jelenlétük Tuvában, az Aldi-Bel' kultúra emlékei között figyelhetők meg. Ezek a kulturális sajátosságok látványosan eltérnek az azt megelőző időszak népességeinek (késő vagy poszt andronovói, irmeni) hagyományaitól.¹

A szaka kultúra korai elterjedésének egyik jelentős állomásának tekinthető a Kelet-Kazahsztán körzet Zajszán járásában, a Zajszán-tótól 100 km-re délre, a kínai határtól megközelítőleg 20 km-re elhelyezkedő Csilikti-völgy. A 80 km hosszú és 30 km szélesen húzódó síkságot dél-délnyugat felől a Tarbagataj vonulatai, míg észak felől a Manrak-hegy határolja. Az itt található fennsíkok közül egyik sem éri

1 A szakák, mint népcsoport megjelenéséről Kazahsztán területén és keleti irányba történő vándorlásukról a kínai és dél-szibériai régiók régészeti emlékeinek vizsgálata kapcsán az utóbbi időben több orosz kutató is említést tett: Чурунов 2015, 473.; Шульга–Шульга 2020, 18, 19. Ezzel szemben a genetikai vizsgálatok eredménye, amely kizárólag a kazahsztáni, Cseljabinszk környéki és kirgizisztáni szaka kori lelőhelyekről vett mintákra épül, a szakák Altáj hegységéből történő kivándorlására utal: Gnechchi-Ruscone et al. 2021, 4-6., Fig. 4/B.

el a 2000 m magasságot, ám a völgy legmagasabb pontjának a Szaurtau-fennsíkon magasodó, 2716 m magas Sakpaktasz-hegy tekinthető² (1. kép, 2. kép).

Szergej Szergejevics Csernikov ásatásai (1949–1962)

Az első valódi régészeti terepbejárás 1949-ben zajlott a leningrádi Régészeti Intézet részéről, Szergej Szergejevics Csernikov vezetésével. A vállalkozást a kelet-kazahsztáni expedíció keretén belül végezték,³ melynek során a Csilikti-völgy közepén, Taszbasztau falu közelében 51 kurgánt számoltak össze. Később ezt a lelőhelyet Abgyes Taskenovics Toleubaev nevezte el „Csilikti-1”-nek.⁴ A kurgánok É–D-i irányban húzódnak. Közülük 13 halom 100 m átmérőjű és 8–10 m magas, a többi méretben kisebb, 20–40 m átmérőjűek és 3–5 m magasak. (3. kép) Ezenkívül a völgyben még négy másik, de kisebb kurgántemető található.

Az 1949-es, úgynevezett Kelet-kazahsztáni Régészeti Expedíció keretében került sor a völgy közepén található temető 7. számú kurgánjának feltárására,⁵ amely 42 m átmérőjű és 3 m magas. A halom felső rétege murvából és agyagos vályogból épült fel. 2,4 m mélyen (itt Szergej Szergejevics nem említi, hogy a mostani, vagy a régi földfelszínhez képest) kerültek elő fagerendák maradványai, amelyek a sírkamrát borították. Maga az építmény egy kör alakú, 5 m átmérőjű, 1,8 m mély gödörben lett kialakítva. A sírgödör keleti falából egy 9 m hosszú, 1,1 m széles és 1–1,3 m mély, enyhén felfelé emelkedő folyosó (dromosz) nyílt keleti irányba. A sírépítmény fölött, a kurgán felső betöltési rétegében ló-, bika- és juhcsontok helyezkedtek el szórطان. A sírt oldalirányból, rablógödörön keresztül rabolták ki. Mindössze az alábbi leletek maradtak meg a kamrában: a férfi halott elszórt csontjai; aláhajtott lábbal, madárfejes agancsokkal ábrázolt, szarvas alakú aranylemez; három, ragadozómadár alakú

2 Черников 1965, 9.; Толеубаев 2006, 119.

3 Черников 1951, 144.

4 Толеубаев 2005, 4.; Толеубаев 2018, 40–41.

5 Черников 1951, 144–145.

aranylemez; egy hal alakú aranylemez; két aranylemez poncolt díszítésekkel⁶ (4. kép); vaskés tokjának famaradványai és aranylemezzel fedett koptatója, át-fürt vadkanagyar és 4 bárány asztragalosz. A dromoszban bronz szögletes ár és fehér márványból készült tárgy töredéke hevert. Csernyikov a sírt akkoriban a Kr. e. V–IV. századra keltezte, főként a szarvas alakú aranylemez kialakítása alapján, melyhez hasonlóak a kelet-európai sztyepperégió Kr. e. VI–V. századi szkíta kori kurgánjaiból ismertek.⁷ Később, a 2000-es évek elején az Arzsan 2. kurgán 2. sírjából előkerült hal alakú aranylemez alapján,⁸ amely pontos hasonmása a 7. kurgán ábrázolásának, a lelőhelyet a Kr. e. VII. század közepére, második felére datálták.

Az ásatások 1959-ben, 1961-ben és 1962-ben is folytatódtak, de nem hoztak annyira látványos eredményeket, mint az 5. kurgán feltárása 1960-ban. A Leningrádi Régészeti Intézet a soron következő, kelet-kazahsztáni körzetben szervezett ásatásának koordinálására ismét Csernyikovot kérte fel, valamint az expedíció a Repin Intézet építészeti osztálya és az oszkemeni pedagógiai intézet 15 tanulója vett részt.⁹ Az említett 5. kurgán 66 m átmérőjű és 5 m magas volt. Feltárása egy 25 m széles szelvényben és 2 m magas metszettel meghagyásával történt, amely a kurgán könnyebb stratigráfiai szerkezetének áttekintését segítette elő. A felső, kavicsos földből álló fedőréteg alatt körülbelül 1–1,2 m vastag, sűrű, zúzalékos, sárga színű agygréteg bukkant elő. A kurgán betöltése közepén bolygatottnak tűnt, amely magyarázható részben a sírrablók ténykedésével, részben a halom tetejének természetes eróziójával. Utólagos beletemetkezést nem figyeltek meg. A kurgán a régi földfelszínre épült, amely nagyjából a jelenlegi talajszinttel egyező magasságban fekszik. A fedőréteg eltávolítását követően megjelent egy 7,3 x 8,1 m területű, 1 m mély sírgödör. Ennek északnyugati sarkában előkerültek a gerendavázás kamra padlót és mennyezetet borító, igen rossz állapotban megőrződött maradványai.¹⁰ A kamra Szergej

6 Черников 1951, Рис. 47.

7 Fettich 1934; Алексеев 2012, 144–145.; Полидович 2017, Рис. 1–2.

8 Čugunov–Parzinger–Nagler 2010, Taf. 116., 1–3.

9 Черников 1965, 7.

10 Черников 1965, Табл. I.

Szergejevics szerint vélhetően 4,8 x 4,6 m területű és 1,2 m magas lehetett, és kettésével lefektetett, megközelítőleg 70 cm vastag gerendákból állt. A gerendák közötti rések, valamint a kamra és a sírgödör közötti hézag zúzott kövekkel volt betöltve, meggátolva a gerendaépítmény szétszűsűsítését. A sírgödör keleti falából, hasonlóan a 7. kurgánhoz, kelet felé nyílik egy 12 m hosszú, 2 m széles és 1 m mély dromosz, amelyet ugyanúgy kővel és gerendákkal fedtek le (5. kép).¹¹ A sírkamrához a faanyagot feltételezhetően a völgy keleti feléből, 40 km-ről vagy annál is messzebről szállíthatták onnan, ahol manapság is vörösfenyő erdők találhatók, a kő nyersanyaga pedig a közeli hegyekből, a lelőhelytől legfeljebb kb. 15 km-ről származhatott.

A sírkamra nyugati felében, a padlón két halott szétdobált csontjai heverték. Közeliükben, a kamra északi falánál tegez maradványai, ezeken pedig rombikus és levél alakú, kétélű bronz nyílhegyek, továbbá 4, lábait maga alá húzó szarvas alakú aranylemez feküdt, a szarvasok szemei és fülei türkizkővel berakottak. A rablójáratnál, a kamra délnyugati falánál arany ruhadíszek, fejdíszek – 9 ragadozó madár alakú aranylemez, 29 összegömbölyödő ragadozó nagymacsát megformáló aranylemez, 12 hegyi kecskét ábrázoló aranylemez, ebből 7 töredékes¹², továbbá 5 vadkan alakú aranylemez, egy szárnyait széttáró madáralak, egy aranylemezről hajtogatott hal alak, szintén türkizkő berakással, egy kisebb ékszer, aranydész rekeszománcos technikával, a rekeszekben paszta berakással, miniatűr, bikonikus alakú, kis aranydíszek, valamint a már a 7. kurgánban ismertetett, háromszögletű, rombikus, övdíszként meghatározott aranylemezek poncolt díszítésekkel¹³ – heverték. Csernyikov feltételezése szerint a csilikti 5. kurgán aranylemezei tegezdíszek lehettek. A kutató azzal érvelt, hogy a tegezt eredetileg nem a padlóra helyezték, hanem inkább felakaszthatták a falra, hogy jobban látszódnak a szarvas alakú díszítések (?). A tárgyak másolatai jelenleg az oszkemeni/uszty-kamenogorszki Helytörténeti Múzeumban tekinthetők meg, az eredeti leletek az Ermitázs Szkíta aranyak tárlatának részei.

11 Черников 1965, 13–17., Табл. III–IV.

12 Черников 1965, 18–31., Табл. VIII–XV.

13 Черников 1965, 32–42., Табл. XVI–XX.

Abgyes Taskenovics Toleubajev ásatásai (2002–2004, 2016)

A Csilikti-völgyben húzódó halmok kutatása az 1960-as éveket követően csak a 2000-es évek elején, 2002–2004-ben folytatódott az almati Al-Farabi Kazah Nemzeti Egyetem Régészeti Tanszéke által folytatott kelet-kazahsztáni expedíció keretén belül, Abgyes Taskenovics Toleubajev vezetésével.¹⁴ A völgy közepén, Csilikti település és Zsalsi aul között található Csilikti-3-ként elnevezett lelőhely 26, D–É-i irányban húzódó kurgánból áll. Ezek közül a legnagyobb, a legdélebbi, az 1. számú került feltárára, melynek magassága 7,9 m, átmérője 97–99 m. A kurgánt a helyiek Bajgetöbének, azaz „Lovas ugratók dombjának” nevezik. Elnevezése szorosan összefügg a helyiek által megrendezett, a mai napig hagyományban levő lovassporttal, melyhez a domb kiváló tribünként szolgál.

Az ásatás a halom közepét É–D és K–Ny-i irányban metsző, 14 méter széles szelvényekben zajlott (6a és 6b képek). Az áldozati állatok csontjait tartalmazó, terméskővel kevert, 3,8–7 m vastag felső földréteg eltávolítását követően először a 4,9 m vastag, kisebb-nagyobb kövekből összerakott réteg, alatta pedig a földfelszínen felépített négyszögletes faszerkezetes sírkamra teteje és sarokgerendái bukkantak elő. A halom nyugati oldalán, az említett beásásnál, illetve a rablógödörnél a kőréteg nagyon szórványos volt, szinte teljesen hiányzott.

A korábban feltárt sírkamrákhoz hasonlóan az 1. kurgán temetkezése szintén rablott volt. Ennek ellenére a rablójáratban és a kamrában összesen több mint 4000 apró aranytárgy került elő, köztük 153 két, egymással szembe néző hegyi kecskefejet formázó, 36 ragadozómadár alakú, 20, két, egymással szembenéző szarvasfejet formázó, 38 párduc alakú, egy valamivel nagyobb hegyi kecske alakú aranylemez, melynek szeme és füle türkizkő berakásos, egy ötágú csillaggal díszített aranygomb, 63 aranycsövecske, 17 aranyfólia, miniatűr függők és egyéb aranytárgyak.¹⁵

14 Толубаев 2005, 3–7.

15 Толубаев 2006, 151.; Толубаев 2006, 53–56.

2016-ban szintén az Al-Farabi Kazah Nemzeti Egyetem Régészeti Tanszékének közreműködésével, valamint a Kelet-Kazahsztán körzet kulturális örökségvédelmi fejlesztési program keretében folytatódott a „Csilikti-1” kurgáncsoport kutatása, különös tekintettel a 8,6 m magas, 88 m átmérőjű, 16. számú kurgánjának feltárása,¹⁶ melyen immáron e tanulmány szerzőjének mint a tanszék doktoranduszának alkalma volt részt venni egy másfél hónapos terepi időszakban. A halom bontása az előző lelőhelyhez képest 20 m széles, T alakú szelvényben történt (7a kép). A munkálatok során három főbb réteg volt elkülöníthető: a terméskövel kevert felső földborítás; alatta kőborítás; a kőréteg alatt talált, földfelszínre épített gerendavázás sírkamra, melynek keleti–északkeleti oldalából dromosz nyílt (7b kép, 7c kép/1-2). A kamrában két halott maradványai feküdtek hanyatt fekvő pozícióban, fejjel ÉK felé. Az egyik csontvázat szarkofágba helyezték, a fosztogatás miatt a csontokra szétszórva bukkantak rá. Amint a 2002–2004-es terepi szezon, ez az ásatás is sikeresen végződött, ugyanis megint több mint 2000 apró, a fentebb bemutatott aranytárgyakhoz hasonló, szinte ugyanolyan típusú, azonos technikával készült lelet került elő a kamrában (7c kép/3-4).

A sírkamrák szerkezeti jellegzetességei

A Szergej Szergejevics Csernyikov által 1949-ben, „Csilikti-1” néven feltárt 7. kurgán sírgödörben kialakított sírkamrájától eltérően a többi ismertett sírkamra jellegzetesen földfelszínre épített, gerendavázás épület, melyeknek falai a közeli erdőségekből származó vörösfenyő gerendákból, és az ezeket megtámasztó, kis és közepes méretű kövekből álltak. A kamrák keleti falából nyíló dromoszon keresztül vitték be az elhunytat a kamrába, majd faágakkal, gerendákkal fedték le ezt a folyosót. Ezt a kazah kutatók részben a Napimádattal szokták összekapcsolni. Ugyanez a konstrukció jelenik meg a régióban a majemiri 1. kurgán alatt (8. kép/1-2),¹⁷ a Tarbagataj-hegységben az Eleke Szazi 2 temető

16 Толеубаев–Жуматаев 2016, 262., Рис. 16., 18–20., 22.; Толеубаев–Жуматаев–Шакиенов 2018, 3–14.; Толеубаев 2018, 48–54.

17 Джумабекова–Базарбаева 2011, 68–75., Рис. 5–6.

51. kurgánjában (8. kép/3-4),¹⁸ a Délkelet-Kazahsztánban található beszatyri temetőben, ahol a nagy kurgán földfelszíni gerendaszerkezetes kamrája szintén ugyanebben a struktúrában épült, továbbá itt a halmot függőlegesen a földbe állított kőlapokból kialakított kőszánc vette körül, ahogy a bajgetöbei és a csilikti 16. kurgánoknál is megfigyelhető.¹⁹ Ezenkívül fontos megemlíteni a beszatyri 1. (8. kép/4-5) és 3. kurgánt. Utóbbi esetében a sírkamra keleti falából azonban nem nyílt dromosz, hanem a katakombaszerű folyosó enyhén a kurgán közepe felé lejtve, ÉNy-DK-i irányban benyúlik a kamra alá.²⁰ A Csilikti-völgyben megfigyelt, dromoszos sírkamra szerkezet legkeletibb előfordulása a Tuvai Autonóm Köztársaság területén, Hondej-1 kurgán alól ismert (8. kép/6).²¹

A sírkamrákban észlelt temetkezési rítus alapján fontos kitérni arra az érdekességre, hogy a korai szkíta – korai szaka korban megjelent, lovas nomádokként emlegetett csoportok régészeti hagyatékai, a kelet- és délkelet-kazahsztáni és a tuvai sírkamrák nem tartalmaznak sem lótemetkezést, de még csak lószerszámokat sem, nem beszélve a kerámialeletekről.

A Csilikti-völgyben feltárt sírkamrák szerkezetileg viszonylagos összefüggésbe hozhatók az Aral-tótól keletre, Kizilordától nem messze található észak-tagiszkeni temető 6. és 7. számú mauzóleumaival. A 6. mauzóleum (9. kép/1)²² a kelet- és délkelet-kazahsztáni lelőhelyekhez hasonlóan a régi talajszintre épült, falai azonban kékes színű nyerstéglákból készültek. A komplexum központi épülete cilindrikus alakú, ebben pedig kialakítottak egy négyszögletes belső kamrát. A belső kamra külső fala és az ezt körbevevő, szintén nyerstéglákból épült fal között egy folyosó húzódik. Ahogy a Csilikti-völgy kurgánjainál, a mauzóleum belső kamrájának keleti falából, de a külső kerítőfalat átvágva kelet felé nyílik a dromosz, azonban ez nem egyenletes, hanem a kamra irányába enyhén lejt. A kurgán rabolt. Fontos különbség a kelet- és délkelet-kazahsztáni és Aral-tó környéki rítusok között, hogy a Csilikti-völgyi sírkamrákban nem

18 Toleubajev et alii 2020, 173–178., Рис. 3–4.

19 Акишев–Кушаев 1963, Рис. 4., Рис. 10., Рис. 13–18., Рис. 24–25.

20 Акишев–Кушаев 1963, Рис. 13 – Рис. 23., Рис. 30 – Рис. 35.

21 Научный архив ИА РАН, В.Д. Дьяконова Р-1 №? 1961, Табл. XXXII–XXXIX, фото 18–19.

22 Итина–Яблонский 2001, 37–40., Рис. 29., ил. 7–8.

volt égetés nyoma, a 6. mauzóleum padlóját azonban szenes égett háncsok borították, amelyek valószínűleg szőnyeg foszlányai lehettek, a padló pedig agyagos mázzal volt lekenve. A fal – a maradványok tanúsága szerint – szintén gyékény-nyel és ágakkal borított, de főként vesszőfonással készült, melynek lenyomata megőrződött a falban. Ugyanakkor egyes részeken tűz nyomai észlelhetők, nemcsak a vesszőfonatokon, hanem a nyers téglákon is, valamint salakdarabok heverték a padlón. A dromoszban is megmaradtak az égési nyomok. A fülkemélyedésekben kialakított sírokból a mauzóleumot pontosan keltezhető leletanyag nem került elő.

A 7. mauzóleum (9. kép/2) belső négyszögletes kamrájának²³ falai helyi vörös színű nyers téglából épültek, keleti falától 0,5 m széles, világoskékes nyers téglából felhúzott folyosó nyílt kelet felé. A 3,1 x 2,1 m területű belső kamrát 20–50 cm mélyen süllyesztették a talajba. A külső és belső fal mentén 18–20 cm átmérőjű oszloplukak sorakoztak, ezekben szintén vastag égési réteg található. A külső fal, részben az itt keletkezett tűz miatt, rossz állapotban maradt meg, így nehezebb rekonstruálni. Erre utal a folyosót fedő, szenes maradványokat tartalmazó, homokos-agyagos beomlás is. Amint a 6. mauzóleumnál is megfigyelhető volt, a 7. mauzóleum sírkamrájának fala szintén faoszlopokból kialakított, vesszőfonással bélelt, és agyagmázzal lekent patics. A padlón két edény töredékeit és két belső köpűs, babérlevél alakú nyílhegyet sikerült azonosítani, melyek alapján a komplexum késő bronzkor – kora vaskor közötti átmeneti időszakra keltezhető.

Korábbi régészeti kutatások megerősítették, hogy a kelet felé nyíló dromosszal rendelkező, négyszögletes sírkamrák előzményeit a Begázi-Dandibaj kultúrában, Közép-Kazahsztán területén érdemes keresni.²⁴ A begázi 1. (10. kép/1-6) és 2. számú mauzóleumok (10. kép/7-17), az idő folyamán többször is kirabolt sírkamrái²⁵, az észak-tagiszkieniekhez hasonlóan habarcs nélkül rakva, de kőlapokból épültek, és kívülről függőlegesen élükre állított, hatalmas, akár 9 m magas kőlapokból álló kerítések övezik. A sírkamrák alja földfelszínbe mélyí-

23 Итина-Яблонский 2001, 40–41., Рис. 31.

24 Például: Грязнов 1966, 238.; Кызласов 1977, 74–77.; Маргулан 1979; Чугунов 2002; 2006; Бейсенов-Варфоломеев-Касеналин 2014, Рис. 6., фото 3., фото 5–6., фото 8.

25 Маргулан 1998, 155–160., Рис. 5.

tett. Keleti falukon az eddig bemutatott temetkezési helyiségekhez hasonlóan körülbelül 9 m hosszú, de a falon kívül 4 m széles kijárat biztosított. A kelet- és délkelet-kazahsztáni sírkamrák elrendezéséhez képest a begázi 1. mauzóleum közepén 3 kőoszlop sorakozott, amelyet a kazah kollégák áldozati helyként értelmeznek.²⁶ Itt egy teljesen épen megmaradt bronzláncza, 4 kerámiaedény töredéke és egyéb tárgyak heverték. Az álló helyzetű kövek között, gímszarvas koponyáján kívül égett, kalcinálódott embercsontok is előkerültek.

Noha eléggé ritkán, de a begázi temető mauzóleumaihoz hasonló sírépítmények jelennek meg a Kr. e. VIII. század vége felé a Minuszinszki-medencében, Aszkiz járásban a Tagár-kultúra legkorábbi, Podgornovó fázisában. Példa erre Eszino I. 1. kurgán,²⁷ Verhnij Aszkiz 3. kurgán,²⁸ melyek közép-kazahsztáni kapcsolataira korábban több kutató is utalt.²⁹

Közép-Kazahsztánban, Karaganda körzet keleti részén, a kora szaka időszakban nemcsak a nagyobb, hanem kisebb kurgánoknál is fellelhetőek a négy-szögletes, kőből épített sírkamrák keletre nyíló folyosókkal. A nagyobb kurgánok sírkamráinak bejárati folyosói akár 11-15 m hosszúak is lehetnek, pl. Nurken-2 1–2. kurgánok esetében.³⁰ Taldi-2 2. kurgán (11. kép/1), Nazar (11. kép/2) és Karasoki 9. kurgánoknál (11. kép/5) szintén megfigyelhetők a keleti irányba nyíló, hosszabb bejárati folyosók, azonban a kamrákat függőlegesen felállított kőlapokból alakították ki, és a kamra bejárata szintén a rövidebb élére állított kőlapokkal van lezárva, ami a Begazi-Dandibaj kultúra mauzóleumainak konstrukcióira emlékeztet.³¹ Akbeit-6 3. kurgán (11. kép/ 9-11) földbe mélyített dromoszt szintén kőlapokkal torlaszolták el a földbe mélyített sírgödörtől.³² Külön vizsgálendő Nazar-2 1. kurgánja (11. kép/7), melyben a halom

26 Бейсенов–Варфоломеев 2014, Рис. 11.

27 Савинов 2012, Табл. V, 45.

28 A temető anyagai jelenleg feldolgozás alatt állnak: Научный архив ИА РАН, Э.А. Севастьянова Р-1 №5571а.

29 Подольский 1980, 126-127.; Podol'skj 1996, 88.; Чугунов 2006, 69–70.

30 Бейсенов–Исмагулова–Китов–Китова 2015, Рис. 5., 2., 4., Рис. 8., 1., 2.; Бейсенов 2015а; Бейсенов 2015б, 26., Рис. 11.

31 Бейсенов 2015б, 26., Рис. 10., 1–2., 5.

32 Бейсенов 2014, 124-125.; Бейсенов 2015б, 30., Рис. 14.

fedőrétege piramisszerűen kialakított, vízszintesen elhelyezett kőpakolásból áll. Itt a sírkamrát 1 m mélyen vájták bele az altalajba, falait kőlapokkal fedték, és a sírgödör pereménél hosszanti élük mentén lerakott kőlapokból álló „kerítés” található.³³ Észak-Kazahsztán területéről Kenesz 1. kurgán sírkamrája hasonló felépítésű, ám itt a sírgödör sátortetős gerendaszerkezettel lehetett fedve, és a dromosz fala függőlegesen a földbe állított kőlapokból kialakított.³⁴

Dél-Uráltól keletre, Cseljabinszk térségében is felbukkan ez a temetkezési rítus a Kicsigino I. temető 5. kurgánja alatt (12. kép).³⁵ Itt a sírkamra 2,5 m mély, a keleti oldalából nyíló dromosz 6,5 m hosszú és 1-1,8 m mély. A sírkamrát vastag kő-, és földréteg fedte, valamint a dromosz fenyőből készült borítása is megmaradt, míg a kurgán széle felé haladva egy-két sornyi kőréteg jelent meg nagyobb kövekből és kőlapokból. A kamra nyugati falánál mindössze egy férfi halott maradványai kerültek elő. Közeliében bimetál (vaspengéhez illesztett bronzhüvellyel ellátott) fokos, bronz, állatfejjel díszített övtartozékok, között egy bronz függesztő, melynek segítségével egy fatokba helyezett vastör volt felfüggesztve a harcos övére.³⁶ Ez alatt hosszú szárú bronztükör hevert, füllel a hátán, bőrtokban. A halott bal oldalán 5 fekvő és álló ragadozómacska-félet ábrázoló aranydíz hevert, amelyek valószínűleg a tegezt díszíthették.³⁷ A tegezfelszereléshez 16 bronz nyílhegy tartozott, egy részük kétélű belső köpűs, más részük kétélű nyéltüskés, de előfordul háromélű belső köpűs, valamint csont négyélű belső köpűs nyílhegy is,³⁸ melyek jól ismertek a kazahsztáni és tuvai kora szaka – kora szkíta kori temetkezésekből. A halott férfi ruháját és fejfödőjét arany állatalakos lemezek díszítették. A kettős állatfejes övalkatrész és a kelet-északkelet felé nyíló folyosó alapján az északnyugat-kínai Sziunbake I temető 5C sírkamrája³⁹ mutat hasonló rituális és tárgytipusbeli tartalmi sajátosságokat. Mindazonáltal a szincsiangi temetkezésben bimetál fokos helyett

33 Бейсенов 2015b, 28., Рис. 12., Рис. 13.

34 Хабдулина 1994, 23., Табл. 13., 9.

35 Таиров–Боталов 2010, 55–67., Рис. 1, Рис. 2.,1.; Таиров 2015, Рис. 1., фото 4.

36 Таиров 2015, 302., Рис. 3.; Az öv rekonstrukcióját lásd: Чугунов 2016, Рис. 174A.

37 Таиров–Боталов 2010, Рис. 4–5.; Таиров 2015, 302., Рис. 4., 1–4., 12.

38 Таиров–Боталов 2010, Рис. 2–5.

39 Шульга 2010, Рис. 28, 5., Рис. 29., 13–15.

bronzból készült változat került elő, valamint a sírban megjelenik a lószerszám mellékletként.

Arman Zijadenovics Bejszenov véleménye szerint a közép-kazahsztáni, dromosszal rendelkező, kőlapokból felépített sírkamrák, mauzóleumok, valamint a kelet- és délkelet-kazahsztáni, keletre nyíló bejárati folyosóval rendelkező sír-építmények eredetét nem lehet sem Közép-Kazahsztánból, sem Belső-Ázsiából eredeztetni, továbbá nem köthetők egyetlen, konkrét régészeti kultúrához.⁴⁰

Ezt a meglátást támasztja alá a láthatóan több kulturális elemet magába foglaló, köztük a fent ismertetett Begázi-Dandibaj-kultúrának, és az észak-tagiszkeni mauzóleumoknak, valamint a közép-kazahsztáni kora szaka kori sírkamráknak bizonyos építészeti vonásait magába foglaló, a sztavropoli határterületen található Krasznoje Znamja temető 1. kurgánja (13. kép/1).⁴¹ A halom északi részén, a földből és kőből álló fedőréteg alatt szintén előtűnik egy 3 cm vastag nádréteg, ez alatt pedig egy sárgás-szürkés színű anyagos réteg és még egy kőréteg. A halom déli oldalánál, a felső homokos betöltésben áldozati állatok, juh és ló csontjai kerültek elő. A sírkamrák, a falerődítések és a tűzszentélynek nevezett kisebb épület (13. kép/6) a temetkezés szintjén lettek kialakítva (13. kép/2). Itt a régi talajszint kisebb zúzott kövekkel és rothadt növényi maradványokkal kevert. A kurgán központi részén kialakított, összetett földfelszíni építmény kívülről kőhomlokszattal erődített (13. kép/2-3), belső terét körben három, veszőfonatos kerítés választja el (13. kép/4), melyeket sugárirányban szakaszok egészítenek ki. Ezek a jellegzetességek az Arzsan-1 kurgán⁴² és bizonyos típusú nyugat-mongóliai és tuvai kherekuszurok építészeti vonásait⁴³ idézik.

A négyszögletes központi kamrához társul egy, Ny-ÉNy irányba nyíló, 18 m hosszú, 1,5 m széles folyosó (13. kép/2). A kamra falai 3 sor, 5–10 cm széles, olykor 1,5 m hosszú homokkő téglából épültek, melyeket agyagréteg fed. Belső fala mentén égett oszloplyukak sorakoznak, ettől északra omladékos a fal, rendszertelen a téglák, kövek sora, közöttük néha agyagos betöltés bukkan

40 Бейсенов 2015b, 31.

41 Петренко 2006, 18-27., Табл. 7–16., Табл. 44., Табл. 77.

42 Грязнов 1978, Рис. 1.

43 Новгородова 1989, 218.; Грач 1980, Рис. 71–72.

fel. Elképzelhető, hogy a központi kamra át lett alakítva, azonban oszloplyuk nyomaira nem bukkantak. Sajnos a kamrát többször is kifosztották; emberi csigolya, a rablógödörben elszórt állatcsontok és egy kétélű bronz nyílhegy maradtak csak meg. A dromosz tisztításakor kerültek elő a kora szkíta korra jellemző, fekete polírozott kerámia töredékek és egy csontlemez. Az északi kamrát a rablások miatt még több kár érte, így ezt nehéz rekonstruálni. Mindenesetre a kamra agyagból döngölt padlója sekélyen volt kialakítva az altalajban, melynek közepén rablógödör nyomai láthatók. Innen É–ÉK-re 5,5 m hosszú kőszegély húzódott, így csatlakozva a második kör alakú vesszőből fonott kerítéshez. Ugyanebben a kamrában kisebb, gyékénnyel fedett területek észlelhetők. Emberi temetkezésre utaló nyomok nincsenek. A harmadik vesszőből fonott kerítést egy külső, nagyobb és lapos homokkőből épült vaskosabb fal vette körbe. A fal belső oldalát ugyanaz a vesszőből fonott fal védi, amely a központi kamra és a külső fal közötti területet 3 részre osztja (13. kép/5). Ennek a falnak a vesszőmintás lenyomatai és a fal tövében sorakozó oszloplyukak is megőrződtek.

Ugyanez az épületszerkezet terjedt el a kelet-európai sztyeppén, de déli irányba nyíló dromosszal már a Kr. e. VII. század második felétől, ám a négyszögletes sírkamra falai mentén és a kamra belsejében szabályos távolságban kialakított oszlopok helyei észlelhetők, amelyek a gerendavázis tetőszerkezetet tarthatták. A Cserkasszi körzetben található Repjahovataja mogila kurgánte-mető 1. sírjának kamrája (14. kép/1-1a)⁴⁴ a fal mentén szorosan felállított fagerendákból épült, az épületszerkezetet azonban, a kazahsztáni sírkamrákkal ellentétben megfigyeltekkel, középen egy kerek és egy négyszögletes keresztmetszetű oszlopperenda tartotta. A déli irányból nyíló dromoszt egy fatörzs zárta le. A kamra keleti falánál egy harcos temetkezése feküdt, amelyhez tartozó mellékletek – vaslándzsa, kengyeles végű bronzzabla, csont oldaltag, szíjelosztók, bronztükrök és ékszerek –, bolygatás következtében a kamra északi falába vajt rablójáratban kerültek elő. A jellegzetes tárgytipusok alapján a sír a Kr. e. VII. század második felére, Kr. e. VI. század elejére keltezhető. Épületszerkezete-tilég nagyon hasonló a szomszédos Kirovográd körzetben található Zsurovka

44 Ильинская–Мозолевский–Тереножкин 1980, 33–37., Рис. 3., Рис. 4., Рис. 6.

kurgántemető 407. kurgánjának fagerendákból épült sírkamrája (14. kép/2),⁴⁵ melynek tetőszerkezetét szintén a helyiség közepére állított, két tartógerenda támasztja alá. A kamrában egy férfi és egy női halott maradványai kerültek fel-tárára, akik közelében a Repjahovataja mogila 1. sírjánál ismertetett fegyver- és ékszertípusok bukkantak fel, szintén a Kr. e. VII. század második fele és a Kr. e. VI. század eleje közötti időszakra keltezve a lelőhelyet. Érdeemes még megemlíteni Gladkovscsina kurgántemető 4 kurgán 1. sírját (14. kép/3),⁴⁶ melynek kialakításában az eddig bemutatott kelet-európai erdős sztyepei sírépületekhez képest a tartógerendák száma több, és inkább a kamra falai mentén, valamint a bejáratnál helyezkedtek el. A többi kamrához, illetve a krasznoe znamjai 1. kurgánnál észleltekhöz hasonlóan a helyiség falait agyaggal mázolták be, padlóját agyagból döngölték simára. A sírban négy halott maradványaira bukkantak, akik közelében kora szkíta korra keltezhető, két- és háromtollú bronz nyílhegyek heverték csomóban, továbbá kúpos arany fülbevalók és a középső szkíta korhoz köthető vastőr.

A dromosszal ellátott sírépületek egyik legnyugatibb megjelenése a Dnyeszter középső folyása mentén található Perebikovci kurgántemető 2. kurgánjának sírkamrája tekinthető (14. kép/4-4a).⁴⁷ A kamra legfelső, bolygatott borítása alatti réteg kővel és szénnel kevert agyagos betöltés. Az északi falnál eredeti helyzetükben megfigyelhetők a tetőszerkezet beomlott romjai, az állványzat és az oszlopok leégett maradványai, pirosas színű kövekkel és földdel borított tűzhely nyoma. A bejárat kivételével mindegyik fal aljától körülbelül 2 m magasságig látszik, hogy a talaj átégett. Az eddig vizsgált sírépítményekkel ellentétben a 2. kurgánban két sorban oszlopsorok sorakoznak a kamra fala mentén, a helyiség közepén pedig 6 tartóoszlop helyét regisztrálták a feltárók. A sírkamra nyugati falánál hamvakat találtak, ám a kamra égett állapota miatt nem tudni, hol zajlott le a temetkezési szertartás. Mivel a temetkezést kirabolták, ezért mindössze pár tárgy – bronz- és vaslándzsa, vaskés, két- és háromélű, há-

45 Ильинская 1975, Рис. 3, Табл. X, 2-19.; Daragan 2017, 41–44., 47–48., Fig. 2–5., Fig. 11–12.; Гречко 2018, 20–44.

46 Григорьев–Скорый 2012., 448–454., Рис. 10., Рис. 11., Рис. 14.

47 Смирнова 1979, 41–43., Рис. 5.

romtollú bronz nyílhegyek, a kelermeszi 24 kurgánban talált zablához hasonló, szegecselt, merevszerkezetes vaszabla,⁴⁸ vasbalta keltezük a kurgánt a Kr. e. VII. század második felére, a Kr. e. VI. század első felére.

Összefoglalás

A fent vizsgált temetkezések alapján elmondható, hogy a keleti irányba nyíló, dromosszal kialakított sírkamrák általánosan elterjedt jelenségnek számítanak a közép-, dél- és kelet-kazahsztáni sztyeppéken a Kr. e. IX-VIII. századtól egészen a Kr. e. VI. század közepéig. (15. kép)

Mindazonáltal fontos kiemelni, hogy a sírépítmények anyaga, a falak szerkezetének, valamint a tetőszerkezet kialakításának és megtámasztásának módja, és a kamrákban talált leletanyagok típusai szerint egyes régiókban kisebb-nagyobb különbségek fedezhetők fel.

A jelen publikáció kiindulópontjaként megjelölt Csilikti-völgyben feltárt kora szaka kori kurgánok szerkezeti felépítése egy jól körül határolható területen ugyanazt a sémát követi. A kamrák közepesen vastag fagerendából, kisebb és nagyobb kövek alátámasztásával épültek az eredeti talajszinten. Keleti falukhoz gerendával vagy faágakkal borított folyosó csatlakozott. Ilyen fagerendás épületek Kelet-Kazahsztánban, Délkelet-Kazahsztánban, illetve a cseljabinszki régióban és Tuvában is ismertek. Közös ismertetőjegyük, hogy hiányoznak belőlük a lótemetkezések, lószerszámok és a kerámialeletek. Kivételt képez a cseljabinszki régió közelében feltárt Kicsigino I 5. kurgán, amelyben az eltemetett harcos mellé elhelyezett fegyverek, harci öv alkatrészei, bronz és arany díszei és ezek párhuzamai alapján a sír jól keltezhető a Kr. e. VII. század második fele és a Kr. e. VI. század első fele közé.⁴⁹

Ezzel szemben a Közép-Kazahsztánban található sírkamrák kőlapokból, habarcs nélkül épültek, amint a késő bronzkori Begázi-Dandybaj kultúra ma-uzóleumai is. Az utóbbiakban talált bronz fegyvertípusok és kerámialeletek

48 Галанина 1997, Табл. 25, 346.

49 Таиров-Боталов 2010, 65–67.

a begázi sírépületek kialakításának lehetséges idejét a Kr. e. IX-VIII. századra⁵⁰ valószínűsítik.

Hasonló épületszerkezeti megoldás bukkant fel az észak-tagiszkeni 6. és 7. számú mauzóleumok esetén is. Habár a belső sírkamrába való bejutást ugyanúgy keleti irányba nyíló dromosszal oldották meg, az említett komplexumok felépítése teljesen különbözik a közép- és kelet-kazahsztáni kő- és gerdavázás kamráktól. A tagiszkeni sírboltokat nyers agyagtéglából építették, és több helyen, a padlótól kindulva vastag égési rétegek észlelhetők. Jellemző továbbá, részben a 7. mauzóleumnál, hogy nemcsak a kamra falánál, hanem a kamrát körbevevő folyosón és külső épületi falban faloszlopok nyomai sorakoznak vesszőfonatos kerítés, agyagtapasztások maradványaival együtt. A kamrában előkerült kerámiatöredékek és apróbb eszközök alapján a kutatók a Kr. e. IX-VIII. századra határozták meg a komplexumok építési és használati idejét.⁵¹ Ez a jelenség Dél-Kazahsztánban egyedülállónak tekinthető, mindazonáltal az Észak-Kaukázusban, a sztavropoli határterületen fekvő Krasznoe Znamja kurgántemető 1. kurgánjának szerkezeti felépítésében nyomon követhetők a közép-kazahsztáni késő bronzkori és kora vaskori sírkamrák jellemző vonásai, illetve itt fordulnak elő olyan vesszőfonatos, agyagtapasztással készült kerítés- és oszlopszerkezetes épületmegoldások, amelyek az észak-tagiszkeni mauzóleumoknál jelentkeznek. Fontos megjegyezni, hogy az 1. kurgán központi kamrájából nyugati irányban nyílik a folyosó. A déli szektorban pedig elkülönítve egy harcos temetkezése két, lószerszámmal felszerelt ló egész csontvázával került elő. A ló jelenléte ebben a formában idegennek tűnik a közép-és kelet-kazahsztáni, valamint az észak-tagiszkeni sírkamrákban megismert jellegzetességekhez képest. Emellett a déli kamrában talált lószerszám típusok és fegyverek, amelyek a kutatók szerint a kurgánt a Kr. e. VII. század második fele – vége közé keltezik, szinte alig mutatnak hasonlóságot a jelen publikáción kívül eső, más kora szaka kori közép-kazahsztáni temetőkből dokumentált lószerszámegyüttesekkel, fegyverekkel.⁵²

50 Итина–Яблонский 2001, 40–41.

51 Итина–Яблонский 2001, 96-97, 99.

52 Петренко 2006, 112., Табл. 47., Табл. 48., Табл. 49. Vö.: Маргулан–Акишев–Кадырбаев–

A Kr. e. VI. század közepe felé Közép-Kazahsztánban és az Aral-tó mentén megjelennek a dél-délkeleti irányba nyíló folyosókkal ellátott sírépületek, például a dél-tagiszkeni 56., 57., 60. kurgánok⁵³ ilyenek ugyanakkor nyugati irányba nyíló dromoszokkal kialakított sírkamrák is adatoltak a dél-tagiszkeni 53. kurgánban.⁵⁴ Ezen sírépítmények állítása és használata ezeken a területeken egészen a Kr. e. V. századig végig követhető, miközben a sírokba rejtett tárgyak formakincse és tartalmi összetétele a Kr. e. VI. század közepétől fokozatosan megváltozik.⁵⁵

Ennek tükrében a vizsgált sírkamra típus szokásba kerülésének legkorábbi szakaszának és eredetének meghatározása komoly fejtörést okoz. Arman Zijadenovics Bejszenov véleménye szerint a kazahsztáni, keletre nyíló folyosóval rendelkező sírépítmények eredete nem kapcsolható sem Közép-Kazahsztán, sem Belső-Ázsia régióihoz, továbbá nem köthetők egyetlen, konkrét régészeti kultúrához.⁵⁶ Vlagyimirovna Gavrilovna Petrenko szintén összehasonlította egymással a kazahsztáni régiók dromoszós sírépületeit a krasznoje znamjai kurgántemető 1. kurgánjának épületszerkezetével, és röviden utalt az elő-ázsiai építészeti formák és technika lehetséges átvételére a közép-ázsiai és észak-kaukázusi sírépítmények esetében.⁵⁷

A fent elemzett dromoszós temetkezések és az egyéb régészeti emlékek kapcsán felmerülő kérdések arra mutatnak, hogy további kutatások szükségesek a közép-ázsiai korai szaka törzsek kapcsolatrendszerének alaposabb megismeréséhez. Megjelenésüknek, kulturális és hitvilágbeli sokszínűségüknek a feltérképezése közelebb vihet Közép- és Elő-Ázsia, egyúttal Elő-Ázsia és Kelet-Európa déli sztyeppvidéke régészeti múltjának és kapcsolatrendszerének mélyebb megértéséhez a korai szkíta – korai szaka időszakban.

Оразбаев 1966, Рис. 7., Рис. 8., Рис. 15., Рис. 16.

53 pl. Итина–Яблонский 1997, Рис. 48., Рис. 50., Рис. 54., Рис. 56., Рис. 64.; Бейсенов 2015b, Рис. 11.

54 Például: Итина–Яблонский 1997, Рис. 41.

55 Итина–Яблонский 1997, 69–70.

56 Бейсенов 2015b, 31.

57 Петренко 2006, 117.

Felhasznált irodalom

- Bejsenov 2011.** Bejsenov, A.: Die Nekropole Taldy 2 in Beziehung zu den Kulturen der frühsakischen Zeit Osteurasiens. In: Stöllner, T., Samašev, Z. hrsg.: *Unbekanntes Kazakhstan. Archäologie im Herzen Asiens*. Band II. Bochum, 2013. 595–608.
- Čugunov–Parzinger–Nagler 2010.** Čugunov, K. V. – Parzinger, H. – Nagler A.: *Der skythenzeitliche Fürstengurgan Aržan 2 in Tuva*. Steppenvölker Eurasiens 3. Mainz, 2010.
- Daragan 2017.** Daragan, M. N.: Experience in the reconstruction of the chamber tombs of the early Scythian-period of the Ukrainian forest-steppe. In: Teleaga, E. hrsg.: *Internationale Tagung. Funeralkultur der Thraker und Skythen des 7. bis 5. Jahrhunderts v. Chr. an der unteren Donau*. Marburg, 2017. 41–54.
- Fettich 1934.** Fettich, N.: *Der skytische Fund von Gartschinowo*. Archaeologia Hungarica 15. Budapest, 1934.
- Gnecchi-Ruscione et al. 2021** Gnecchi-Ruscione, G.A. – Khussainova, E. – Kahbatkyzy, N. – Musralina, L. – Spyrou, M.A. – Bianco, R.A. – Radzeviciute, R. – Gomes Martins, N.F. – Freund, C. – Iksan, O. – Garshin, A. – Zhanijazov, Zh. – Bekmanov, B. – Kitov, E. – Samashev, Z. – Beisenov, A. – Berezina, N. – Berezin, Ya. – Bíró, A. Zs. – Évinger, S. – Bissembaev, A. – Akhatov, G. – Mamedov, A. – Onggaruly, A. – Voyakin, D. – Chotbayev, A. – Kariyev, E. – Buzhilova, A. – Djansugurova, L. – Jeong, Ch. – Krause, J.: Ancient genomic time transect from the Central Asian Steppe unravels the history of the Scythians. *Science Advances*. 7. 2021. 1–14.
- Podol'skij 1996.** Podol'skij, M.L.: Early Tagar Barrows near the village of Znamenka in Khakasia. *Ancient Civilizations from Scythia to Siberia*. Vol. 3. No.1.1996. 61–96.
- Toleubaev 2006.** Toleubaev, A.T.: Snow leopards, eagle-felines and golden deer treasures from the „Hill of Horse Races”. In: Chang, C. – Guroff K.S. ed.: *Of Gold and Grass: Nomads of Kazakhstan*. Baltimore, Maryland, 2006. 51–56.

- Toleubaev 2009.** Toleubaev, A.T.: Gold of Early Saks Period from Shilikty valley, Kazakhstan. *Folia praehistorica posnaniensia*. V. XV. Poznań, 2009. 175–183.
- Акишев–Байпаков 1998.** Акишев, А.К. – Байпаков, К.М. отв. ред.: Маргулан, А.Х.: *Сочинения. В 14 томах. Том. 1. Бегазы-Дандыбаевская культура Центрального Казахстана*. Алматы, 1998.
- Акишев–Кушаев 1963.** Акишев, К.А. – Кушаев, Г.А.: *Древняя культура саков и усуньей долины реки Или*. Алма-ата, 1963.
- Алексеев 2012.** Алексеев, А.Ю.: *Золото скифских царей в собрании Эрмитажа*. Санкт-Петербург, 2012.
- Бейсенов 2014.** Бейсенов, А.З.: *Древние сокровища Сарыарки*. Алматы, 2014.
- Бейсенов 2015а.** Бейсенов, А.З.: Погребально-поминальный комплекс «Курган 37 воинов». *Вестник Южно-Уральского Государственного Университета*. Т. 15. №1. 2015. 6–12.
- Бейсенов 2015б.** Бейсенов, А.З.: Поселения и могильники сакской эпохи Центрального Казахстана. In: Бейсенов, А.З. отв. ред.: *Сакская культура Сарыарки в контексте изучения этносоциокультурных процессов Степной Евразии*. Алматы. 2015. 11–38.
- Бейсенов–Варфоломеев–Касеналин 2014.** Бейсенов, А.З. – Варфоломеев, В.В. – Касеналин, А.Е.: *Памятники бегазы-дандыбаевской культуры Центрального Казахстана*. Алматы, 2014.
- Бейсенов–Исмагулова–Китов–Китова 2015.** Бейсенов, А.З. – Исмагулова, А.О. – Китов, Е.П. – Китова, А.О.: *Население Центрального Казахстана в I тыс. до н. э.* Алматы, 2015.
- Вишневская 1973.** Вишневская, О.А.: *Культура сакских племен низовьев Сырдарьи в VII–V вв. до н. э. по материалам Уйгарака*. Москва, 1973.
- Галанина 1997.** Галанина, Л.К.: *Келермесские курганы: «Царские» погребения раннескифской эпохи*. Степные народы Евразии. т. 1 /Отв. ред. А.И. Иванчик, Г.Парцингер. Москва: Палеограф, 1997.
- Грач 1980.** Грач, А.Д.: *Древние кочевники в центре Азии*. Москва, 1980.

- Гречко 2018.** Гречко Д.С. Поховальний обряд населення Дніпровського лісостепового лівобережжя ранньоскіфського часу: варіант аналізу. *Археологія і давня історія України*. Вип. 1 (26). 2018. 20–44.
- Григорьев–Скорый 2020** Григорьев, В. – Скорый С.: Курганы у села Гладковщина — памятники эпохи скифской архаики в левобережной Приднепровской террасовой лесостепи. In: Blajer, W. ed. *Peregrationes Archaeologicae in Asia et Europa Joanni Chochorowski dedicate*. Kraków: Wydawnictwo Profil-Archeo, Instytut Archeologii UJ & Wojciech Blajer, 2012. 441–459.
- Грязнов 1966.** Грязнов, М.П.: Восточное Приаралье. In: Массон, В.М. отв. ред.: *Средняя Азия в эпоху камня и бронзы*. Москва-Ленинград, 1966.
- Грязнов 1978.** Грязнов, М.П.: К вопросу о сложении культур скифо-сибирского типа в связи с открытием кургана Аржан. *Краткие сообщения Института археологии РАН*. Вып. 154. 1978. 9–19.
- Джумабекова–Базарбаева 2011.** Джумабекова, Г.С. – Базарбаева, Г.А.: В поисках следов свернувшейся пантеры: к изучения памятников Майемирской степи. In: Егорова, Т.А. отв. ред.: *История и археология Семиречья. Сборник статей и публикаций*. Вып. 4. Алматы, 2011. 67–88.
- Ильинская 1975** Ильинская, А.И.: *Раннескифские курганы бассейна р. Тясмин (VII–VI вв. до н. э.)*. Киев: Изд-во «Наукова думка», 1975.
- Ильинская–Мозолевский–Тереножкин 1980.** Ильинская, В.А. – Мозолевский, Б.Н. – Тереножкин, А.И.: Курганы VI в. до н. э. у с. Матусов. In: Тереножкин А.И. отв. ред.: *Скифия и Кавказ*. Киев, 1980. 31–63.
- Итина–Яблонский 1997.** Итина, М.А. – Яблонский, Л.Т.: *Саки Нижней Сырдарьи (по материалам могильника Южного Тагискена)*. Москва, 1997.
- Итина–Яблонский 2001.** Итина, М.А. – Яблонский, Л.Т.: *Мавзолеи Северного Тагискена. Поздний бронзовый век Нижней Сырдарьи*. Москва, 2001.
- Кызласов 1977.** Кызласов, Л.Р.: Уюкский курган Аржан и вопрос о происхождении сакской культуры. *Советская археология*. №2. 1977. 69–86.
- Маргулан 1979.** Маргулан, А.Х.: *Бегазы-Дандыбаевская культура Центрального Казахстана*. Алма-ата, 1979.

- Маргулан–Акишев–Кадырбаев–Оразбаев 1966** Маргулан, А.Х. – Акишев, К.А. – Кадырбаев, М.К. – Оразбаев, А.М.: *Древняя культура Центрального Казахстана*. Адма-Ата: Изд-во «Наука» Казахской ССР, 1966.
- Новгородова 1989**. Новгородова, Э.А.: *Древняя Монголия (некоторые проблемы хронологии и этнокультурной истории)*. Москва, 1989.
- Петренко 2006**. Петренко, В.Г.: *Краснознаменский могильник. Элитные курганы раннескифской эпохи на Северном Кавказе. Corpus tumulorum scythicorum et sarmaticorum*. Т. 1. Москва-Берлин-Бордо, 2006.
- Полидович 2017**. Полидович, Ю.Б.: Пластина – обкладка горита из кургана первой половины V в. до н.э. у с. Ильичево (Крым). In: Клочко Л.С. – Полидович Ю.Б. ред.: *Музейні читання. Матеріали наукової конференції. “Ювелірне мистецтво – погляд крізь віки. Київ, Музей історичних коштовностей України, 21-22 листопада 2016 р.* Київ, 2017. 89–110.
- Подольский 1980**. Подольский, М.Л.: Местные и «инородные» элементы ранней тагарской культуры. In: *ТД Всесоюзной Археологической конференции «Проблемы скифо-сибирского культурно-исторического единства»*. Кемерово, 1980. 126–134.
- Савинов 2012**. Савинов, Д.Г.: *Памятники тагарской культуры Могильной степи (по результатам археологических исследований 1986-1989 гг.)*. Санкт-Петербург, 2012.
- Смирнова 1979**. Смирнова, Г.И.: Курганы у села Перебыковцы – новый могильник скифской архаики на Среднем Днестре. *Труды Государственного Эрмитажа*. Т. XX. СПб, 1979. 37–65.
- Таиров 2015**. Таиров, А.Д.: Комплекс раннесакского времени кургана 5 могильника Кичигино I в Южном Зауралье. In: Бейсенов, А.З. отв. ред.: *Сакская культура Сарыарки в контексте изучения этносоциокультурных процессов Степной Евразии*. Алматы. 2015. 300–319.
- Таиров–Боталов 2010**. Таиров А.Д. – Боталов С.Г. Погребение сакского времени могильника Кичигино I в Южном Зауралье. In: Герасимова М.М. – Малашев В.Ю. – Мошкова М.Г. отв. ред.: *Археология и палеоантропология евразийских степей и сопредельных территорий. Сборник статей в честь 60-летия Л.Т. Яблонского*. Москва, 2010. 55–70.

- Толеубаев 2005.** Толеубаев, А.Т.: Надмогильное сооружение сакского «Золотого» кургана из археологического комплекса Чиликты-3. In: Садикова А.З. отв. ред.: *„Казахстан и внешний мир. История и современность“*. Материалы международной научно-практической конференции, 22 декабря 2004. Алматы, 2005. 3–7.
- Толеубаев 2006.** Толеубаев, А.Т.: Золотые курганы Шиликты. In: Байпаков, К.М. – Таймагамбетов Ж.К.: *Археология Казахстана*. Алматы, 2006. 140–157.
- Толеубаев 2018.** Толеубаев, А.Т.: *Раннесакская шиликтинская культура*. Алматы, 2018.
- Толеубаев–Жуматаев 2016.** Толеубаев, А.Т. – Жуматаев, Р. С.: Выдающиеся памятники шиликтинской долины и северных предгорий Тарбагатай. In: Ахметов Д. ред.: *Алтай – Туркі өлеминің алтын бесігі*. Өскемен, 2016. 225–233.
- Толеубаев–Жуматаев–Шакенов 2018.** Толеубаев, А.Т. – Жуматаев, Р. С. – Шакенов, С.Т.: Шілікті қорымындағы №16 обада жүргізілген қазба жұмыстары. In: Омаров Г.К. ред.: *Материалы международной научно-методической конференции «X Оразбаевские чтения» «Историко-культурное наследие Казахстана: Проблемы изучения, интерпретации и сохранения»*. 11-12 мая 2018 г. Алматы, 2018. 3–14.
- Toleubajev et alii 2020.** Толеубаев, А.Т. – Жуматаев, Р.С. – Омаров, Г.К. – Шакенов, С.Т. – Бесетаев, Б.Б. – Ергабылов, А.Е.: Результаты археологических исследований 2019 г. на могильнике Елеке сазы 2. In: Байтанаев Б.А. ред.: *Маргулановские чтения – 2020: материалы международной научно-практической конференции «Великая Степь в свете археологических и междисциплинарных исследований»* (г. Алматы, 17–18 сентября 2020 г.). Алматы, 2020. 172–197.
- Хабдулина 1994.** Хабдулина, М.К.: *Степное Пришимье в эпоху раннего железа*. Алматы, 1994.
- Черников 1951.** Черников, С.С.: Восточноказахстанская экспедиция. *Краткие сообщения института истории материальной культуры*. Вып. XXXVII. 1951. 144–150.

- Черников 1965.** Черников, С.С.: *Загадка золотого кургана*. Москва, 1965.
- Чугунов 2002.** Чугунов, К.В.: Херексуры Центральной Азии (к вопросу об истоке). In: Кирюшин Ю.Ф. – Тишкин А.А. отв. ред.: *Северная Евразия в эпоху бронзы: пространство, время, культура*. Барнаул, 2002. 142–149.
- Чугунов 2006.** Чугунов, К.В.: Синхронизация культур начала раннескифского времени Центральной Азии, Южной Сибири и Казахстана. In: Деревянко А.П. – Молодин А.И. отв. ред.: *Современные проблемы археологии России. Материалы Всероссийского археологического съезда*. Том II. Новосибирск, 2006. 69–71.
- Чугунов 2015** Чугунов, К.В.: Формирование культур ранних кочевников в Казахстане и Саяно-Алтае (к постановке проблемы). In: Королькова Е.Ф. отв. Ред.: *Археология без границ: коллекции, проблемы, исследования, гипотезы*. ТГЭ 77. Санкт-Петербург: ГЭ, 457–486.
- Чугунов 2016.** Чугунов, К.В.: Парадные пояса кочевников Азии в раннескифское время. In: Деревянко А.П. – Молодин В.И. отв. ред.: *Алтай в кругу евразийских древностей*. Новосибирск, 2016. 336–356.
- Шульга 2010.** Шульга, П.И.: *Синьцзян в VIII–III вв. до н. э. (Погребальные комплексы. Хронология и периодизация)*. Барнаул, 2010.
- Шульга-Шульга 2020** Шульга П.И. – Шульга Д.П.: О миграциях ранних кочевников в Китае и на соседних территориях. *Stratum Plus*. №3. 2020. 15–30.

Képmelléklet

1. kép: Csilikti-völgy földrajzi elhelyezkedése (https://gdb.rferl.org/cd16951e-8eaf-4a04-a371-1a8367ee1546_w1023_r1_s.png alapján. Letöltés ideje: 2022. 07. 04.; <https://thumbs.dreamstime.com/b/восточно-казахстанская-область-казахстана-на-белом-спутник-форма-194361996.jpg> alapján. Letöltés ideje: 2022. 07. 04.)

2. kép: Csilikty-völgy, panoráma fotó (saját kép)

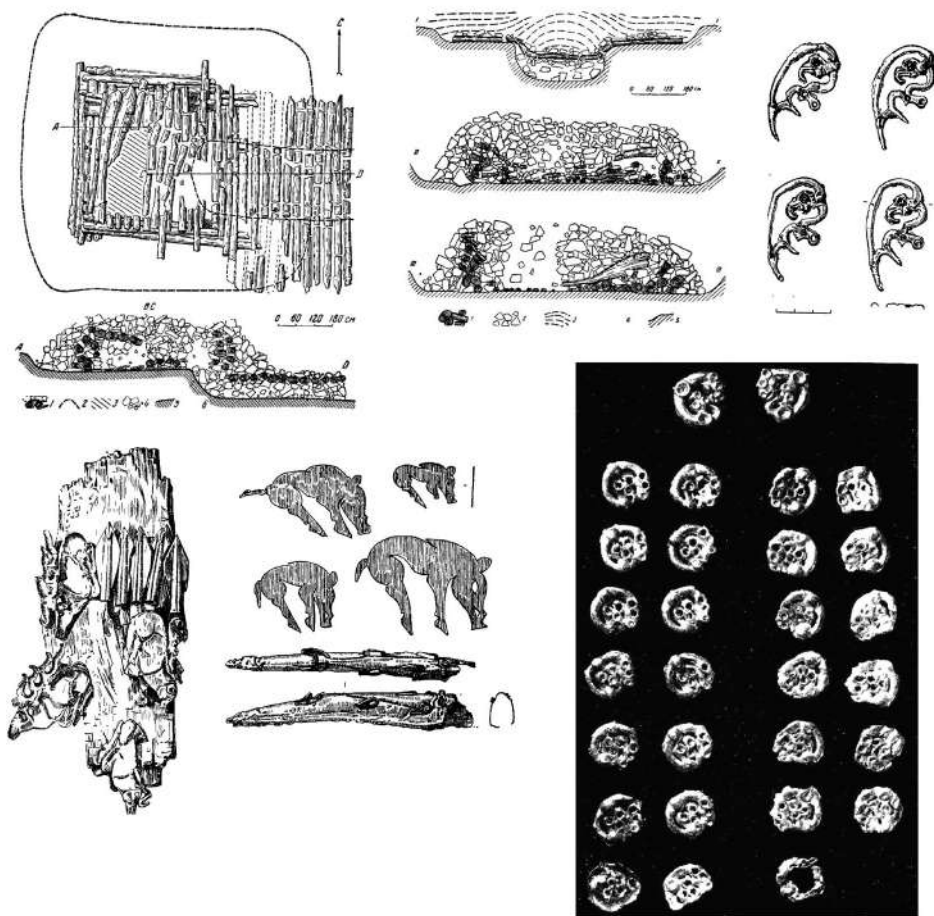

3a–b kép: Csilikti-1 kurgán csoport nagykurgánjai madártávlatból
(Толубаев 2018, 45. alapján)

4. kép: Aranytárgyak Csilikti 7. kurgánból (Черников 1951, Рис. 47. alapján)

5. kép: Csilikti 5. kurgán és leletei (Черников 1965, Табл. III., Табл. IX., Табл. XIV., Табл. XV., Табл. XVIII. alapján)

6a kép: 1: Csilikti-3 1. kurgán (Bajgetöbe) északkeleti nézetből. 2. Feltárt sírkamra. 3. Dromosz szerkezete. 4-6: A kurgánból előkerült leletek (1, 2, 3, 5: Тoleyбаев 2006, 146. 4: Тoleyбаев 2006, 152. alapján)

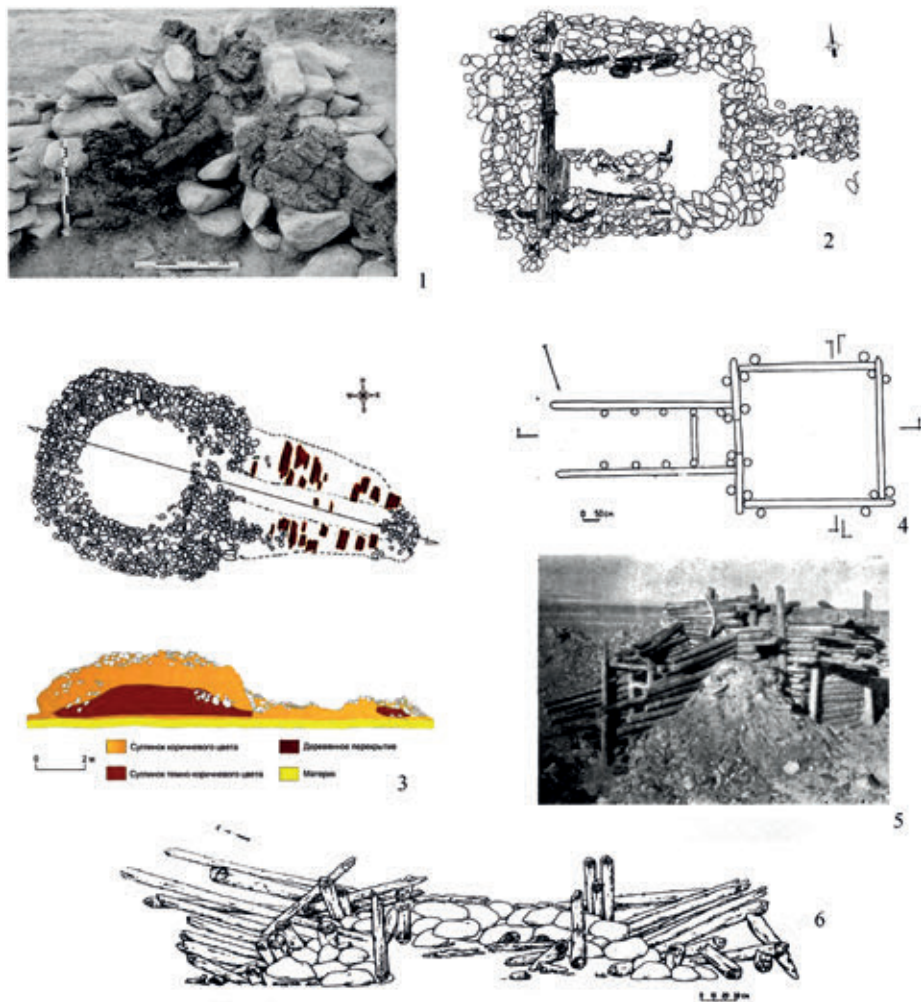
6b kép: 1: Kirándulás az 1. kurgánhoz 2016 nyarán (saját kép). 2. Emléktábla a 2002-2003-ban megásott kurgán közepén (saját kép)

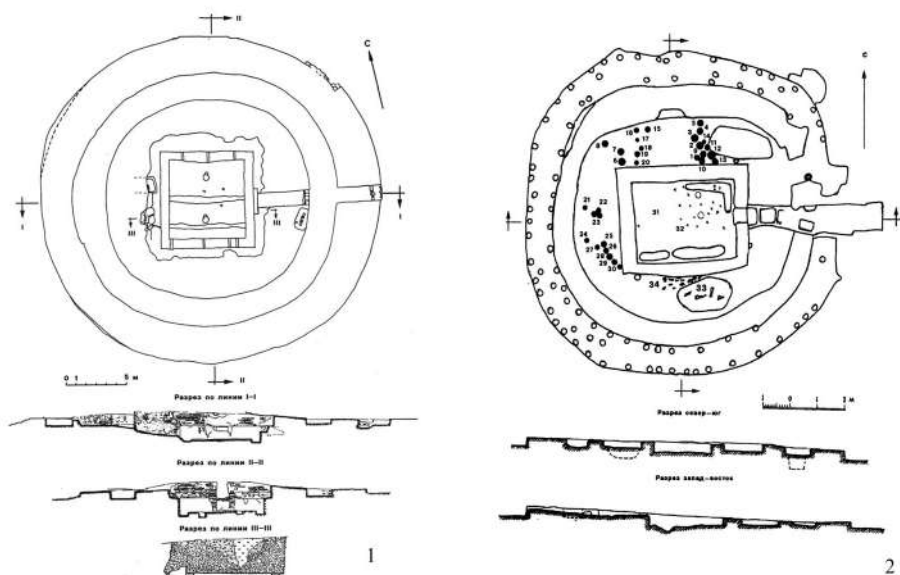
7a kép: A megásott Csilikti-1 16. kurgán madártávtól (Толубаев 2018, 42. alapján)

7b kép: A kurgán központi sírkamrájából északkeleti irányba nyúló dromoszának feltárása és a kelet-délkeleti szelet rétegtani felépítése (saját kép)

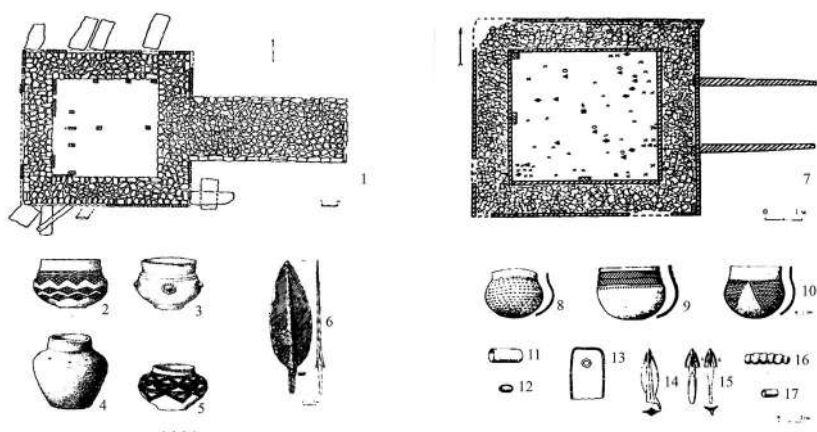
7c kép: A kurgán kőpakolásos rétege délkeleti irányból (1), a feltárt sírkamra felülnézetből (2) és az előkerült leletek (3-4) (Толубаев-Жуматаев-Шакенов 2018, сур. 6-9. alapján)

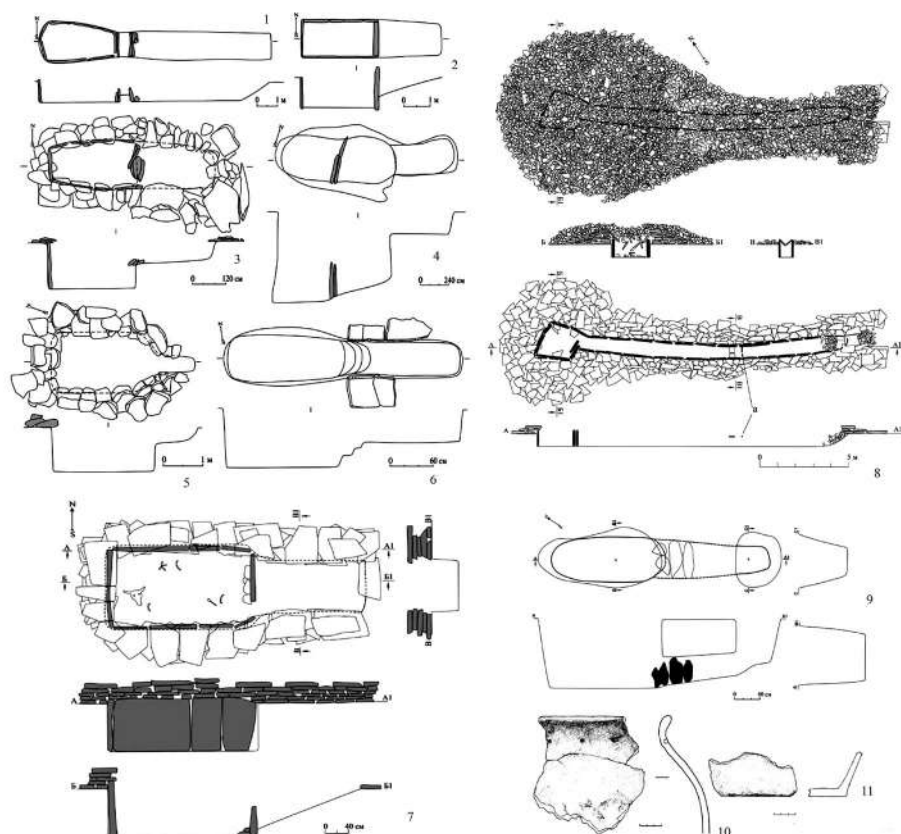
8. kép: Négyzetletes, gerendavázás sírkamrák K-DK felé nyíló dromosszal. 1-2: Majemir 1. kurgán (Джумабекова-Базарбаева 2011, Рис. 5-6. alapján). 3. Eleke Szazi 2. temető 51. kurgán (Толеубаев et alii 2020, Рис. 4. alapján). 4-5: Beszsatyr 1. kurgán (Акишев-Кушаев 1963, Рис. 15-16.); 6: Hondej-1 kurgán (Научный архив ИА РАН, В.Д. Дьяконова 1961, табл. XXXIX. alapján)

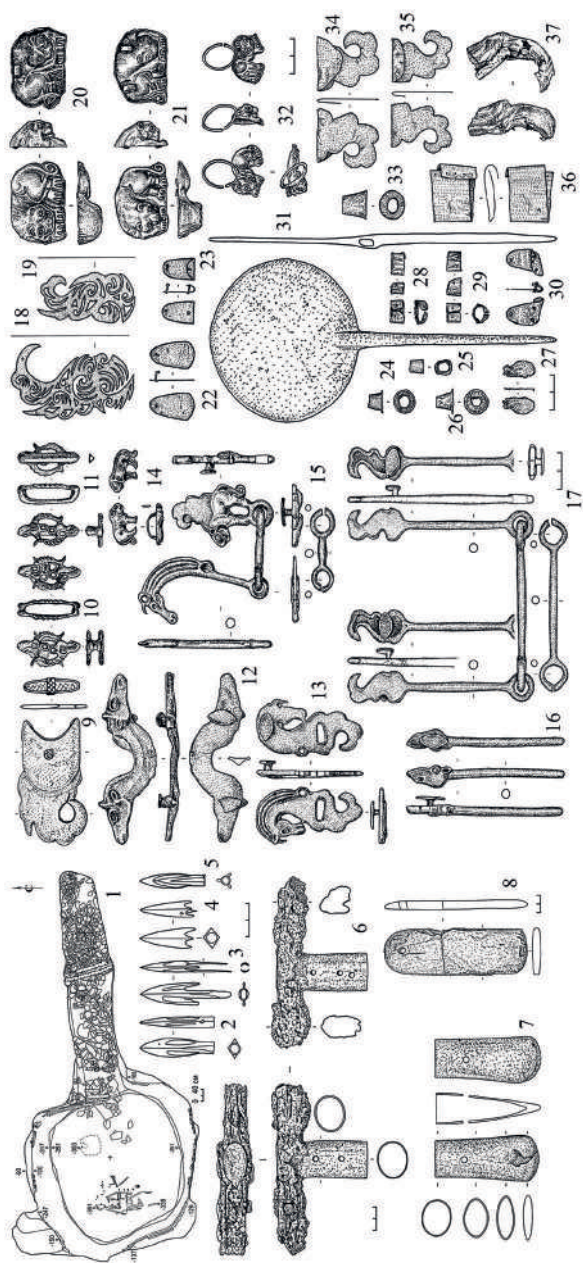
9. kép: kép: Észak-Tagiszken. 1: 6. mauzóleum (Итина-Яблонский 2001, Рис. 29. alapján). 2: 7. mauzóleum (Итина-Яблонский 2001, Рис. 31. alapján).

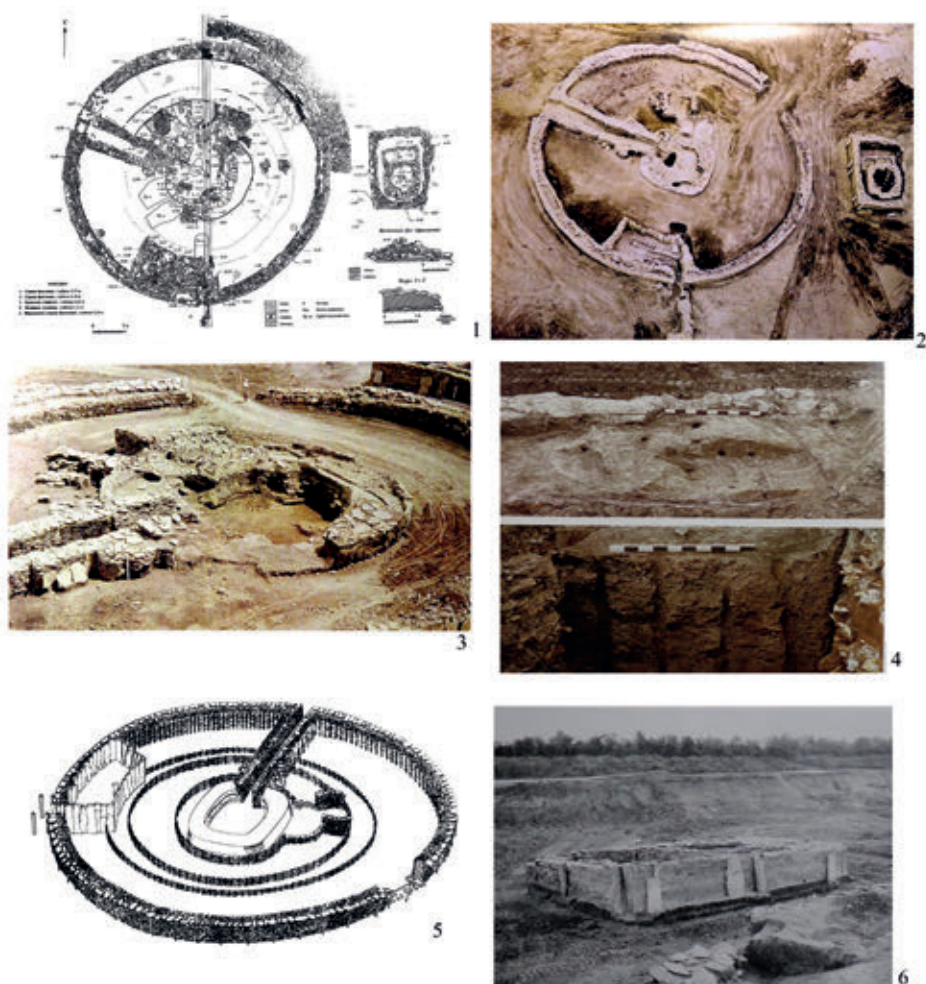
10. kép: 1-6: Begázi 1. mauzóleum (Бейсенов-Варфоломеев 2014, Рис. 1. alapján).
7-17: Begázi 2. mauzóleum (Бейсенов-Варфоломеев 2014, Рис. 2. alapján).

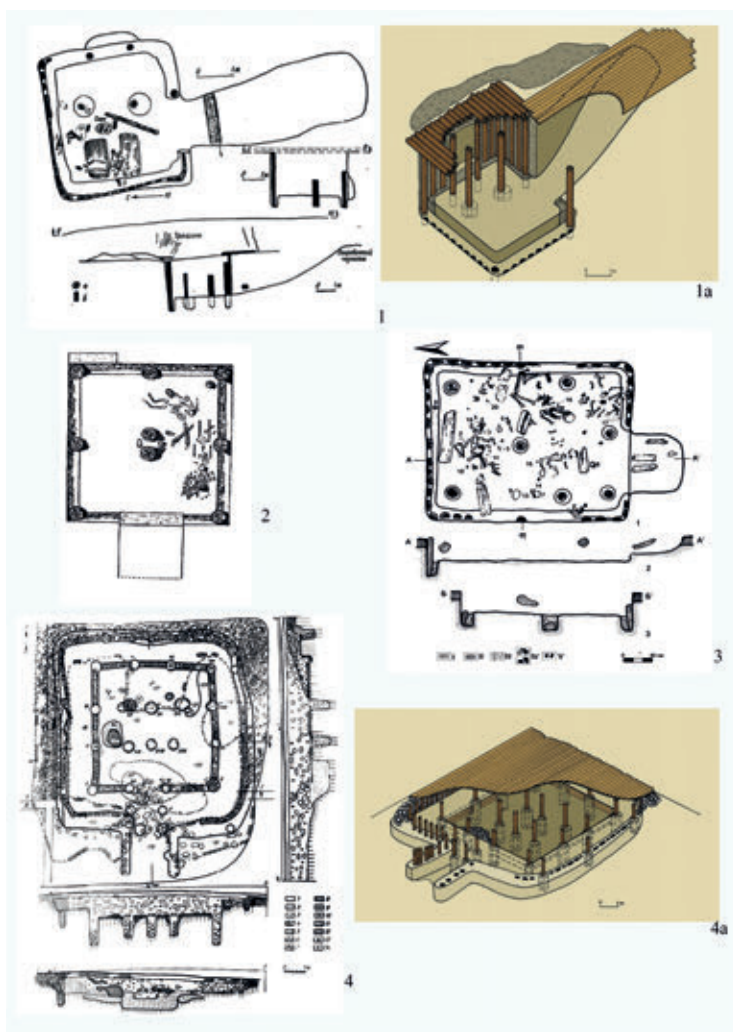
11. kép: Négyzögletes sírkamrák keletre nyíló dromosszal, Közép-Kazahsztán. 1: Taldy-2 1. kurgán (Бейсенов 2015b, Рис. 10, 1. alarján). 2: Nazar (Бейсенов 2015b, Рис. 10, 2. alarján). 3: Vakybulak 12. kurgán (Бейсенов 2015b, Рис. 10, 3. alarján). 4: Szerekti-1 10. kurgán (Бейсенов 2015b, Рис. 10, 4. alarján). 5: Karasoki 9. kurgán (Бейсенов 2015b, Рис. 10, 5. alarján). 6: Serubaj 1. kurgán (Бейсенов 2015b, Рис. 10, 6. alarján). 7: Nazar-2 1. kurgán (Бейсенов 2015b, Рис. 13. alarján). 8: Nurken-2 1. kurgán (Бейсенов 2015b, Рис. 11. alarján). 9-11: Akbeit-6 3. kurgán (Бейсенов 2015b, Рис. 14. alarján)

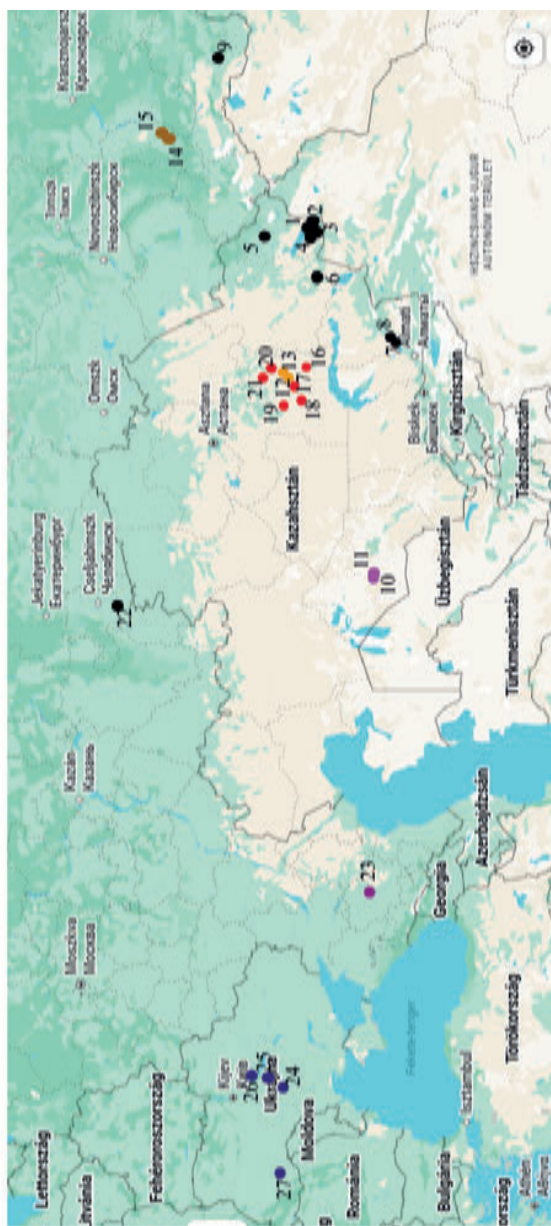
12. kép: Kicsigino I 5. kurgán (Таиров-Боталов 2010, Рис. 2., Рис. 3., Рис. 4. alarján)

13. kép: Krasznoje Znamja 1. kurgán. 1-2: A kurgán kőből épített szerkezete, felül-
nézetből (Петренко 2006, Табл. 3., Табл. 77. alapján). 3: Központi kamra (DNy felől)
(Петренко 2006, Табл. 8., 1. alapján). 4: Agyaggal tarasztott vesszőfonatos kerítés
lenyomata és cölörlukai (Петренко 2006, Табл. 82, 2-3. alapján). 5: Az 1. kurgán
épületszerkezetének rekonstrukciója (Петренко 2006, Табл. 44. alapján). 6: Tűzsen-
tély épületének maradványa (Петренко 2006, Табл. 117, 1. alapján).

14. kép: Négyzetletes sírkamrák délre nyíló dromosszal. 1: Repjahovataja mogila 1. sír (Ильинская–Мозолевский–Тереножкин 1980, Рис. 3. alapján). 1a: sírépítmény rekonstrukció, Repjahovataja mogila 1. sír (Daragan 2017, Fig. 3. alapján). 2: Zsurovka 407. kurgán (Ильинская 1975, Рис. 3. alapján). 3: Gladkovscsina 4. kurgán 1. sír (Григорьев–Скорый 2012, Рис. 10. alapján). 4: Perebikovci 2. kurgán (Смирнова 1979, Рис. 5. alapján). 4a: sírépítmény rekonstrukció, Perebikovci 2. kurgán (Daragan 2017, Fig. 16. alapján)

- 1 - Csilitki-1 kurgáncsoport. 2 - Csilitki-2 kurgáncsoport. 3 - Csilitki-3 kurgáncsoport. 4 - Csilitki-4 kurgáncsoport. 5 - Majemir 1. kurgán.
- 6 - Elebe Szarzi 2. 51. kurgán. 7 - Beszesszir 1. kurgán. 8 - Beszesszir 3. kurgán. 9 - Hondój-1 kurgán. 10 - Észak-Tagiszken 6. mauzóleum.
- 11 - Észak-Tagiszken 7. mauzóleum. 12 - Begóni 1. mauzóleum. 13 - Begóni 2. mauzóleum. 14 - Eszino 1. kurgán. 15 - Verhnyij Aszkáz 3. kurgán. 16 - Bakybulaik 12. kurgán. 17 - Nurken-2 1. kurgán. 18 - Nazar. 19 - Szerekti-1 10. kurgán. 20 - Taldi-2 2. kurgán. 21 - Karasóki 9. kurgán. 22 - Kicsigino 1. 5. kurgán. 23 - Krasznoc Znamja 1. kurgán. 24 - Zsurovka 407. kurgán. 25 - Ropjabovataja mogilla 1. sír.
- 26 - Gladkovsszina 4. kurgán 1. sír. 27 - Perebtkovci 2. kurgán.

15. kép: Dromosszal ellátott, négyszögletes sírkamrák elterjedése az eurázsiai sztyeppe kelet-európai és ázsiai részén a korai szkíta, korai szaka korban

KÁPOLNÁS OLIVÉR

A SZARVASMOTÍVUM NYOMÁBAN

„Dehát melyik vadász nem ábrándozik el időnként róla: ha ő egyszer szarvast is ejthetne! S ez az álom néha valóra is válik. Ott fekszik a gyönyörű nemes vad, az erdők királya, a földrebukott, félrebillent fejvel – s ott áll mellette az ember, aki a lelke mélyén maga se tudja, hogy büszke legyen-e vagy egy kicsit szégyelje magát.”¹

KIVONAT: A magyar és a mongol hagyományban is megtalálható az a legenda, amely szerint két vadászt egy szarvas vezet el arra a helyre, ahol később kolostort alapítanak. Első pillantásra ez a párhuzam a legenda magyar változatának keleti eredetét látszik alátámasztani. A mongol legenda gyökerei azonban első sorban nem a sztyeppei kultúrában keresendők, hanem inkább az indiai buddhista hagyományokra vezethetők vissza: az állatok szenvedésére adott irgalmas cselekedet motívumára. Mivel ez az eszme a 13. század előtt aligha kerülhetett be a mongol kultúrába, a két legenda között – hasonlóságaik ellenére – nem feltételezhető közvetlen történeti kapcsolat.

KULCSSZAVAK: szarvasüldözés-motívum, kegyhelyalapítás, mongol, buddhista erények, együttérzés

1 Tolnay 1960, 69.

OLIVER KÁPOLNÁS

ON THE DEER MOTIF

ABSTRACT: Two hunters are led by a deer to a place where they later founded a monastery. This legend can be found both in the Hungarian and Mongolian traditions. At first glance, this could be a proof of the Eastern origin of the Hungarian version of this legend. But the roots of the Mongolian legend do not have origin of the steppe-culture, but can rather be chased back to India, to the Buddhist tradition (to perform some kind of merciful act in the wake of the suffering of an animal). So, this idea could not have gotten into Mongolian culture before the 13th century. Thus, we are unlikely to have a real connection between these legends, despite them being very similar.

KEY WORDS: deer pursuit motif, foundation of a place of worship, Mongolian, Buddhist virtues, compassion

A magyar őstörténet-kutatás egyik meghatározó motívuma a szarvas, amelyről számos tanulmány született. A szarvasüldözés témájával összefüggésben több alkalommal is felvetődött eredetének kérdése. A nyomok vajon nyugati forrásokhoz vezetnek-e, vagy tőlünk keletre élő népek folklórában keresendők?² A kérdésre természetesen nem ez a tanulmány fog választ adni, ám célom, hogy

2 Az eddigi kutatások egy részét jól összegzi: Mátéffy 2013. Mátéffy Attila felhívja a figyelmet egy mongol adat anomáliájára: a magyar szakirodalomban felbukkan, hogy két mongol népcsoport, a burját és az ölot, saját ősenek tiszteli Burjátot és Ölotöt, azonban ezt nem hivatkozzák megfelelően a korábbi művekben, eredete tehát kérdéses. Mongolistaként ehhez annyit szeretnék hozzátenni, hogy többször találkoztam olyan adattal, aminek nem sikerült megtalálnom az eredeti forrását az írott mongol hagyományban.

újabb nézőpontokra irányítsam a figyelmet, amelyek egyelőre inkább bonyolítják a lehetséges válaszokat. A mongol írásbeli és szóbeli hagyománynak szerény számítások szerint is csak elenyésző hányada ismert a hazai vagy akár az európai kutatók előtt, s ez a kincsesbánya még számtalan meglepetést tartogat a kíváncsi olvasó számára.

Egy mongol kolostoralapítási mondát szeretnék bemutatni, melyben szintén egy szarvas a vezérállat. A helyszín a Góbi-sivatagtól délkeletre elhelyezkedő, jelenleg kínai közigazgatás alá tartozó terület, Dzsirim megye. A kolostort 1690-ben alapították, *A tökéletes nyugalom kolostora* nevet kapta. A kolostor alapító mondájának pontos forrása nem ismert, először 1989-ben publikálta egy néprajzkutató, aki valószínűleg szóbeli hagyományt jegyzett le:

„Azt beszéljük, hogy réges-régen, az egy háztartásban lakó nagybácsi és unokaöccse vadászni indultak. Egy szarvason sebet ejtettek, majd fél napon át követték a nyomát, mígnem eljutottak a Barlang nevű helyre, ahol utolérték. Mikor a vadászok közeledtek a szarvashoz, látták, hogy bár folyik mélybordó vére, az állat mégis szoptatja gidáját. Ennek hatására lelkük ellágyult, nyílveszeiket széttörték, íjukat tönkretették, és megfogadták: kolostort fognak emelni, az élőlényeket hatféleképpen fogják segíteni, és meg fognak tisztulni bűneiktől.”³

A történet nagyon hasonló a váci egyház (Boldogságos Szűz temploma) alapításának mondájához:

„És midőn ott álltak Vác mellett [László és Géza], ahol most a Szent Péter apostol egyháza van, egy szarvas jelent meg előttük – agancsai tele voltak

3 *Erte urida cay-tu . bayising ger-ün nigen abay-a aci qoyayula ang anggaju bayiyad nigen buyu-yi qarbuju siryaduyulun qayas edür negeged ayui gedeg yajar sayi nekeju güyicebe . abay-a aci qoyayula bu yu-dur oyiradun üjegen cini sirqan-aca ni qar-a ulayan cisu oroscu bayital-a tere aduyusu basa ür-e-ben kökögüljü bayiba gen-e . egün-i üjegen abay-a aci qoyayula nigemüsün sedkil uyaraju . tere door-a ni sumu-ban quyulun nomu-ban belbecijü süm-e bariju amitan jiryuyan jüül-tü tusa kijü nigül-iyen arily-a geju amaladaba .. JSK 1989, 364.)*

égő gyertyákkal –, és a szemük láttára futni kezdett az erdő felé, majd megállt azon a helyen, ahol most a monostor van. Amikor a katonák le akarták nyilazni, a Dunába vetette magát, és többé nem látták. Szent László ennek láttára így szólt: »Valójában nem szarvas, hanem az Isten angyala volt.« S Géza király ezt mondta: »Mondd meg nekem, szeretett testvérem, mikor volnának azok az égő gyertyák, melyek a szarvas agancsain látszottak?« Szent László így válaszolt: »Nem agancsok voltak azok, hanem szárnyak, nem égő gyertyák azok, hanem ragyogó tollak, állni pedig azért állt meg, mert ott jelölte ki a helyet nekünk, hogy a Boldogságos Szűz egyházát ne másutt, hanem csakis ott építtessük föl. «⁴

Idézhetnénk egy Szent Imre herceghez kapcsolódó legendát is, amely szintén nagyon hasonló:

„A magyar Szent Imre herceg nagybátyjánál, a lengyel Vitéz (Chrobry) Boleszláv királynál időzik. Egy nap vadászni mennek s egy szarvast követve feljutnak a Lysa Góra (Kopasz) hegyre. A szarvas eltűnik, Imre azonban felismeri, hogy az éjjel látomásában már látta a helyet. Megkéri nagybátyját, Boleszlávot, hogy építsen e helyen kolostort.”⁵

Első ránézésre a három monda több dologban is nagyon hasonló: két (unoka)testvérnek egy szarvas mutatja a helyet, ahol végül templomot/kolostort emelnek. Dömötör Tekla nevezte el ezt a történetet „a két fejedelmi sarjat vezető szarvas” mondájának,⁶ amely elnevezést később más kutatók is átvettek. A témával foglalkozók többsége egyetért abban, hogy a történetben valamilyen keleti szál sejlik, ezért a most bemutatott mongol monda kiváló összehasonlító adat lehet. Ránézésre szinte tökéletes az egyezés, és újabb bizonyítékként szolgálhatna a hun–magyar–mongol rokonság mellett. Ugyanakkor alaposabb

4 KK 2004, 82.

5 Dömötör 1958, 317.

6 Dömötör 1958, 321.

vizsgálat esetén a monda és lehetséges háttere lehet, hogy sokkal összetettebb képet mutat, mint azt korábban gondoltuk.

Kezdjük a szarvasvadászattal. Az erdők koronás királya viszonylag gyakori zsákmány lehetett a mongoloknál. A mongolok titkos történetében több utalás is történik erre, még egy hasonlatban is szerepel: „majd kölcsönös lövöldözés után úgy mentek tova, mint lasszóval nyakán a vadló, nyíllal testében a szarvas.”⁷ Sem ebben, sem a későbbi, általam ismert krónikákban nem talákoztam olyan adattal, amely szerint a szarvas valamely később jelentőssé váló helyre vezette volna az üldözőit. Más „vezérlő” állat sem jelenik meg ezekben a forrásokban – jóllehet az eposzokban és a népköltészetben ez a motívum előfordulhat.

Mikor a vadászok utolérték a sebzett szarvast és látták, hogy szoptatja gidáját, ellágyult a szívük, ami az állattartó mongolok hagyományos életmódjától idegen érzés, és aligha válthatott ki könnyörületet. Gondoljunk csak Dzsingisz kánra, aki nem állatot, hanem egyenesen a féltestvérét nyilazta le,⁸ majd nem kegyhelyet, hanem birodalmat alapított. Dzsingisz kán sírjával kapcsolatban is van egy említést érdemlő, feltehetően igen régi monda, amely szerint temetésekor jeltelen sírjánál leöltek egy teveborjút annak anyja szeme láttára, az anyaállat később felismerte a helyet, s bőgéssel jelezte azt.⁹

Csak később, a buddhizmus térnyerésével – a XIII. század, de inkább a XVI–XVII. század folyamán – jelennek meg olyan történetek, hogy egy állat, különösen egy fiatal állat szenvedése és halála képes megindítani egy embert. Az első példa egy XIX. századi, mongol nyelven megjelent életrajzból származik. A főszerepben egy tibeti szerzetes, dPal ’byor lhun grub áll, aki a XVI–XVII. század fordulóján élt. Ő az alábbiak miatt fordult el a világi élettől:

„A szálláson valaki késsel darabolt fel egy élő kutyát; az állat, nem bírva elviselni a sebei okozta fájdalmat, újra és újra éktelenül felvonyított. Ő is

7 MTT 1962, 86.

8 MTT 1962, 22.

9 Kesigtoytaqu 1998, 494.

hallotta ezt, sok élőlény szenvedésére gondolt, mindent elsőpró erővel támadt fel benne az együttérzés, s könnyei potyogtak.”¹⁰

A számára sokkoló élmény hatására vált szerzetessé. Emellett több olyan történet is ismert, melyben kölyökállatok halála vagy szenvedése indít meg valakit. A legismertebb talán a XVI–XVII. század fordulóján élt Nejcisi szerzetes, akinek immár magyarul is hozzáférhető életrajzában az alábbiakat olvashatjuk:

„Egyszer nagy kísérettel vadászni indult. Egy kis híján ellő vadló hasát lőtték át, melynek nyomán az felszakadt, s magzata a földre zuhant. Az anyja mellette maradt és nyalogatta kínokban fetrengő csikóját. A gyermeket rendkívül megindította e látvány. Arra a felismerésre jutott, hogy hiábavaló nemesi családba születni, mert az sem segít megszabadulni a földi szenvedésektől, s nyomban elhajtotta fegyvereit. Miután hazament, elmélyedt a buddhista tanokban, megundorodott a világi élettől, annak szokásait és szabályait égető bilincsnak érezte. Szilárdan elhatározta, hogy kilép a világi körforgásból és szerzetes lesz.”¹¹

Egy nagyon hasonló történetben vehes gazellát lő valaki, de őt is megindítja a látvány, s szerzetesnek áll.¹² A motívum ugyanaz: egy magzat/csecszopó szenvedése miatt érzett megrendülést követő erényes cselekedet. Sőt eléggé tipikus eset az is, ha valaki egy trauma miatt hátat fordít a világi életnek. Az egyik leghíresebb mongol tudós láma (Luvszancsultem, 1740–1810) a kamaszkorában túlélte a pestis nyomán lett a Tan követője.¹³ De gondolhatunk

10 *Ayil-un nigen kümün ber nigen noqai-yi inu kituy-a-bar cabciysan-aca . noqai ber yar-a-yin ebersiyel-dür tesekü ügei-degen mayu dayun dakin dakin yarqu-yi sonosju olan amitan-u jobalang-i sedkijü . testesi ügei qatayu kücütü nigülesküi-yin erkeber nidün-ü nilbusun-i olanta asayarayuluysan büülüge.* (Everding 1988, 364.)

11 NSzÉ 1998, 22. Ennek a résznek van egy korábbi magyar fordítása is: MIKT 1971, 58skk (A szent életű Nejcisi barát legendáját tisztán ragyogó Csodatévő Füzérből a fejezetcím, Lőrincz László fordította).

12 Kürelša 1996, 198 skk.

13 Luvszanszamduvnjam 2010, 44.

a történeti Buddhára is, aki szintén nem a saját, külső hatásoktól mentes lelki fejlődése (vagy inkább változása) nyomán hagyta el hercegi életmódját s ragadott alamizsnás szilkét, hanem egy öregnek, betegnek, s végül egy halottnak a számára sokkoló látványa indította el ezen az úton, amit csak erősített egy szerzetessel történt találkozás.¹⁴

Az állatkölykök iránt érzett könyörületesség egyik legkorábbi felbukkanása egy igen régi és széles körben elterjedt buddhista műben, az Aranyfény szútrában (*Suvarṇaprabhāsa Sūtra*) található. Ezt a IV. században állíthatták össze Indiában, majd számos nyelven vált elérhetővé az idők folyamán. Mongol területeken is széles körben elterjedt, viszonylag korán lefordították (XIV. században), majd a XVII. századtól kezdve többször is kinyomatták, ezáltal az egyik legnagyobb példányszámban megtalálható művé vált. Ebben található *Az éhes tigris legendája*. A történet egy uralkodó három fiáról szól, akik sétálni mentek a vadonban, és megpillantottak egy nemrég kölykedett tigrisanyát, aki az éhhalál szélén állt, kölykei is szenvedtek már. Ez nagyon megindította egyiküket, szánalom és együttérzés támadt benne, végül erényt gyakorolva saját magát vetette táplálékkul a tigris elé.¹⁵ Valószínűleg ez a legkorábbi forrás arra, hogy egy állat(kölyök) szenvedése erényes cselekedetet váltson ki. A tanulmány elején bemutatott kolostoralapítási monda is ebbe a kategóriába sorolható. Az, hogy éppen szarvasra vadásztak, csupán mellékes körülmény: lehet, hogy azon a környéken ez volt a fő zsákmányállat. Más történetekben vadló, illetve gazella szerepel célpontként. A két vadász az együttérzését nem azzal fejezte ki, hogy szerzetesnek állt, hanem kolostort alapítottak, ami szintén kellően kegyes és erényes cselekedet volt.

Érdeemes egy pillantást vetni arra is, hogy másutt, részben más kultúrkörben találunk-e hasonló mondát, melyben példának okáért vemhes szarvast üldöznek. Az igen nagy múltú és széles körben elterjedt török Alpamis eposz egyik epizódjában egy testvérpár üldöz egy vemhes szarvast, amit végül elejtenek. Bennük azonban nem ébred könyörület, és nem alapítanak kolostort; ehelyett azt kívánják, bárcsak az ő feleségeik is olyan áldott állapotban lennének, mint

14 LDAB 1971, 60 skk.

15 AG 2008, II. 314–315. Magyarul is olvasható egy változat: ÖKV 1985, 137.

amilyenben az elejtett állat volt. Mikor hazaérnek, akkor értesülnek vágyuk beteljesüléséről.¹⁶ Más kultúra, más interpretáció.

Összefoglalva: hiába tűnik első pillantásra nagyon hasonlónak a magyar és a mongol monda, a kettőnek nagy valószínűséggel semmi köze egymáshoz.¹⁷ Mindössze annyi a közös bennük, hogy a szarvas itt is, és ott is potenciális zsákmányállat volt. A hasonlóság kimerül abban, hogy a két fivér szarvasra vadászik – ez pedig meglehetősen kevés ahhoz, hogy komolyabb következtetéseket vonjunk le. Ezzel a látszólagos párhuzammal nem jutottunk közelebb a magyarság keleti gyökereinek tisztázásához. Ennek ellenére érdemes lenne alaposabban tanulmányozni a mongol mondákat és legendákat.

Felhasznált irodalom

- AG 2008.** *Mongyol „Altan Gerel”-ün üges-ün sang-un sudulul.* Öljeityoqtu jokiyaba. Liyooning, Liyooning-un Ündüsüten-ü Keblel-ün Qoriy-a. 2008.
- Dömötör 1958.** Dömötör Tekla: Árpádházi Imre herceg és a csodaszarvas monda. *Filológiai Közlöny* (1958), V.sz. 317–323.
- Everding 1988.** Everding, Karl-Heinz: *Die Präexistenzen der Lcañ skya Qutuqtus: Untersuchungen zur Konstruktion und historischen Entwicklung einer lamaistischen Existenzenlinie.* Wiesbaden, Otto Harrassowitz, 1988.
- Iordanes 2004.** Iordanes: *Getica. A gótok eredete és tettei.* Közreadja: Kiss Magdolna. Budapest, L'Harmattan, 2004.
- JSK 1989.** *Jirim-ün süm-e keyid.* Kürelša (ed.), Öbör Mongyol-un Soyul-un Keblel-ün Qoriy-a. 1989.
- Kesigtoqtu 1998.** Kesigtoqtu: *Mongyol-un erten-ü utq-a jokiyal-un sin-e sudulul* [s. l.], Öbör Mongyol-un Soyul-un Keblel-ün Qoriy-a. 1998.
- KK 2004.** Bollók János (ford): *Képes krónika.* Budapest, Osiris Kiadó, 2004.

16 Reichl 2000, 24.

17 A látszólagos hasonlóságokhoz hoznék egy másik példát: Iordanes Geticájában olvashatjuk, hogy Brittanian szigetén „sok és igen nagy folyó folyik át rajta, amelyek drágaköveket és gyöngyöket görgetnek” (Iordanes 2004, 45.). S ezt olvashatjuk egy mandzsu történeti műben a mandzsu őshazáról a XVIII. század végéről: „Ez a három folyó különféle gyöngyöket és drágaköveket vet ki” (MYK 1781, 5.).

- Kürelša 1996.** Kürelša: *Mongyol domoy-un sudulul*. [s.l.], 1996.
- LDAB 1971.** *Les douze actes du Bouddha. Arban qoyar jokiyangyui üiles de Čhos-kyi 'od-zer. Traduction de 'és-rab sen-ge.* Par Louis Ligeti. Budapest, Akadémiai Kiadó, (Monumenta Linguae Mongolicae Collecta V.), 1971.
- Luvzsanzamduvnjam 2010.** Luvzsanzamduvnjam [Лувсансамдүвням]: *Гэтэлгэгч дээд лам адилтгал үгүй ачит богд Сумадишилаирибадрагийн гэгээний ерөнхийн зохиол намтрыг төдий өгүүлсэн сүсгийн лянхуаг мөшөөлгөгч нарны гэрэл дээд мөрийг гийгүүлэн үйлгүүлэн хэмээгдэх оршив.* Монгол бичгээс хөрвүүлж, удиртгал тайлбар бичсэн Д. Цэрэнсодном, Д. Наранцэцэг. Улаанбаатар, 2010.
- Mátéffy 2013.** Mátéffy Attila: *Az Árpád-ház szerepe a csodaszarvas-történetek európai elterjedésében.* *Ethnographia* (2013), 1.sz. 1–40.
- MIKT 1971.** Kara György (szerk.). *A mongol irodalom kistükre.* Budapest, Európa Könyvkiadó, 1971.
- MYK 1781.** *Manju i yargiyān kooli*. [s. l.], 1781
- NSZÉ 1998.** Kápolnás Olivér (közreadja): *Nejicsi szerzetes élete. A Cindamani erike (1739) című mongol nyelvű mű fordítása és szövegkiadása,* Budapest, ELTE, Távolsági Intézet, 1998.
- ÖKV 1985.** Kakuk Zsuzsa (szerk.): *Örök köbe vésvé. A régi török népek irodalmának kistükre.* Budapest, Európa Könyvkiadó 1985.
- Reichl 2000.** Reichl, Karl: *Singing the Past: Turkic and Medieval Heroic Poetry.* New York, Cornell University Press, 2000.
- Tolnay 1960.** Tolnay Kálmán: *Vadászok szakácskönyve.* Budapest, Minerva, 1960.

KERTÉSZ BALÁZS

LASKAI OSVÁT EGYIK LEHETSÉGES FORRÁSA: EGY XV. SZÁZADI RÖVID KRÓNIKA

KIVONAT: Laskai Osvát ferences szerzetes összesen négy beszédgyűjteményt állított össze. A kompiláció során magyarországi forrásokat, például hagiográfiai és historiográfiai műveket is felhasznált. A jelen tanulmány arra a kérdésre kísérel meg választ adni, hogy a szerző ismerte-e azt a közelmúltban felfedezett, Mátyás király (1458–1490) korában megszerkesztett rövid krónikát, amely a XVI. század végén összeállított, Esterházy-kódexnek nevezett törvénygyűjteményben maradt fenn. A krónika ismeretére utaló adatok a nyomtatásban először 1497-ben megjelent *Sermones de sanctis*-kötet három beszédében található.

KULCSSZAVAK: historiográfia, középkor, obszerváns ferencesek, prédikációirodalom

BALÁZS KERTÉSZ

ONE OF THE POSSIBLE SOURCES FOR OSVÁT LASKAI: A SHORT CHRONICLE FROM THE 15TH CENTURY

ABSTRACT: Franciscan friar. Osvát Laskai compiled a total of four collections of sermons. In compiling these, he used Hungarian sources, such as hagiographical and historiographical works. This study attempts to answer the question of whether the author was familiar with the recently discovered short chronicle redacted during the reign of King Matthias (1458–1490), which has been preserved in a collection of laws compiled at the end of the 16th century, known as the Esterházy Codex. References to the author's knowledge of the chronicle can be found in three sermons in the volume *Sermones de sanctis*, first published in 1497.

KEYWORDS: historiography, Middle Ages, Observant Franciscans, sermon literature

Laskai Osvát (†1511) az 1448-ban létrejött magyarországi obszerváns ferences vikária egyik legjelentősebb alakja volt, amit jól érzékeltet, hogy háromszor is betöltötte a vikáriusi tisztséget (1497–1499, 1499–1501, 1507–1509). Jóllehet egyházi íróként sokirányú tevékenységet fejtett ki, a kutatás elsősorban ser-

moiróként tartja számon.¹ A teljes egyházi évet felölelő *Biga salutis* (*Az üdvösség kétkerekű szekere*) című gyűjteménye három kötetből áll: a *Sermones de sanctis* 1497-ben, a *Sermones dominicales* 1498-ban, a *Quadragesimale Bige salutis* pedig 1501-ben jelent meg először nyomtatásban. A ferences szerző az említettekén kívül még egy beszédgyűjteményt összeállított: a *Gemma fidei* (*A hit ékessége*) 1507-ben hagyta el a nyomdát.² Több *sermójában* is kimutatható, hogy a kompiláció során magyarországi forrásokból származó adatokat, információkat is beépített a szövegbe, ami minden bizonnyal Laskai történeti érdeklődését tükrözi.³

Mikó Gábor fedezte fel és közölte azt a rövid krónikát, amely egy a XVI. század végén összeállított kézíratos kolligátumban, az elsősorban törvénygyűjteményként nyilvántartott Esterházy-kódexben maradt fenn, és amelynek a szövege Mátyás király (1458–1490) 1464-ben történt megkoronázásának az említésével ér véget. Mikó meggyőző érvelése szerint a krónika összeállítására Mátyás uralkodása alatt került sor. A szöveg I. Lajos királyig terjedő része nagy fokú egyezést mutat a – későbbiekben még szóba kerülő – Knauz-krónika családjának variánsaival, ugyanakkor számos többletinformációt is tartalmaz, amiből Mikó, összevetve ezen információkat a fennmaradt krónikaszövegekkel, egy elveszett, bővebb szövegezésű krónikára következtetett.⁴ A jelen tanulmányban arra a kérdésre kísérlek meg választ adni, hogy Laskai merített-e a Mátyás-kori rövid krónikából. A vizsgálat a *Sermones de sanctis*-kötet három

1 Az életéhez és a munkásságához ld. Horváth 1932.; Kertész 2009a, 60–78.; Kertész 2013, 164–186.; Kertész 2015, 102–103. (34. sz.), 103–106. (35. sz.), 106–107. (36. sz.), 107–108. (37. sz.), 108–109. (38. sz.); Kertész 2016a, 257–270.; Kertész 2016b, 643–656.; Kertész 2017, 173–186.

2 Borsa 2005, 1–24. A *Sermones de sanctis* internetes kiadása: <http://sermones.elte.hu>; a letöltés időpontja: 2025. október 10.

3 Kertész 2004a, 71–81.; Kertész 2004b, 374–384.; Kertész 2005a, 669–684.; Kertész 2005b, 218–222.; Kertész 2005c, 373–384.; Kertész 2006a, 297–314.; Kertész 2006b, 464–468.; Kertész 2008, 474–490.; Zsoldos 2008, 490–497.; Holler 2009, 83–88.; Kertész 2009b, 159–165.; Molnár 2023, 488–489. (695. jegyz.)

4 Mikó 2013, 1–22.

beszédét érinti: a két Szent István-*sermót*,⁵ valamint a Szent Lajos toulouse-i püspökről írt beszédet.⁶

Az első Szent István-*sermo*

A ferences író a Szent István király ünnepére kompilált első *sermó*ba egy olyan részletet is beillesztett, amelyben a magyarok Pannóniába történő első és második bejövételéről is említést tesz:

*„Ea siquidem tempestate, qua gens Hunorum ecclesiam Dei depopulabatur, erat in ea gente princeps quidam quartus ab illo, qui ingressione Hungarorum in Pannoniam dux primus fuit, nomine Geysa, severus quidem et crudelis in suos, misericors autem ad alienos, maxime Christianos. Hoc quoque notandum diligenter est, quod duabus vicibus ingressi sunt Hungari in Pannoniam. Primo Bendeguz, filius Thorde tentavit de Sithia venire, qui tamen defunctus extitit. Qui habuit tres filios de genere Kadar, scilicet Ethele, Keve et Budam. Hi anno Domini CCCCXVII venerunt cum maxima multitudine, tandem Chaba, filius Athile iterum regressus in Scythiam, et ibi genuit Ed. Ed vero Ugyel, Ugyel autem Eliud, Eliud **Almas, qui quidem ideo sic vocatus est, quia mater eius vidit in somnis de ventre eius crescere pulcherrimam arborem, in qua erant generosi reges et duces. Et sic factum fuit, quia sancti reges de ea processerunt, videlicet Stephanus, Emericus, Ladislaus, Ludovicus etc. Somnus enim Hungarico idiomate alom dicitur, et inde Almas vocatus extitit**, qui copiosa multitudine Hunorum secunda vice egressus in Pannoniam, et prope Tituliam occisus est. Qui genuerat Arpad, et iste fuit primus dux. Arpad genuit Zolthan, qui genuit Toxon, qui genuit Geysam et Michlem. *Geysa igitur existens quartus dux statu-**

5 Osualdus de Lasko: Sermones de sanctis, sermo LXXVI, LXXVII.

6 Osualdus de Lasko: Sermones de sanctis, sermo LXXV.

*it libertatem intrandi regnum suum clericis, monachis et Christianis, et concessit licentiam adeundi presentiam suam. Quid plura?*⁷

Az idézet a felhasznált források tekintetében két részre osztható. A kurzivált első és utolsó néhány sor a Hartvik-féle Szent István-legendából származik, a legenda mondatai által keretezett szöveg pedig alapvetően historiográfiai forrásokon alapul. Laskai elsősorban Thuróczy János krónikájára támaszkodott, de nem egy összefüggő passzust idézett, hanem a Géza fejedelemig terjedő rész alapján írt le neveket, adatokat, minden bizonnyal emlékezetből. Az idézet ugyanakkor olyan részleteket is tartalmaz, amelyek nem vezethetők vissza sem a Hartvik-legendára, sem Thuróczy munkájára.⁸ A témánk szempontjából a félkövérrel kiemelt részek érdemelnek figyelmet.

A ferences író szerint a magyarok először 417-ben jöttek be Pannóniába. Ezt az évszámot a jelenlegi ismereteink szerint a következő, a XV. század második felében összeállított történeti elbeszélő munkák tartalmazzák: a Knauz-krónika családjának egyes kéziratai, az Esterházy-kódex rövid krónikája, valamint Jakob Unrest Magyar Krónikája.

Az évszám a kiterjedt kézirati hagyománnyal rendelkező Knauz-krónika családjának több *manuscriptum*ában is olvasható. Bartoniek Emma a krónika 1938-ban megjelent kritikai kiadását az akkor ismert öt XV–XVI. századi kézirat alapján készítette el.⁹ Ezek közül háromban található meg a szóban forgó évszám, és a három szövegterület közül legalább kettő – a müncheni és a bécsi – a XV. században készült.¹⁰ Az utóbbi évtizedekben további, a Knauz-krónika családjába sorolható szövegeket fedezett fel a kutatás. A Kollár-féle első kódexk-

7 Osualdus de Lasko: Sermones de sanctis, H4v.

8 Kertész 2005c, 373–384.

9 Chronicon Knauzianum, 321–345. Domanovszky Sándor és Bartoniek Emma megállapítása szerint az egymástól kisebb-nagyobb mértékben eltérő szövegek közös, jelenleg ismeretlen forrásra vezethetők vissza, amely az 1473-ban nyomtatásban megjelent Budai Krónika kivonatolása révén jött létre, valószínűleg nem sokkal 1473 után. Domanovszky 1905, 528–539.; Chronicon Knauzianum 323–326. Rokay Péter a korábbi szakirodalomtól több szempontból is eltérő véleményt fogalmazott meg, ld. Rokay 1999, 129–179. A „Knauz-krónika családjá” elnevezéshez ld. Kertész 2005c, 375. (9. jegyz.)

10 Chronicon Knauzianum, 327. A kéziratok felsorolását ld. uo. 326.

ént ismert törvénygyűjtemény, amely a vízjelei alapján leginkább az 1550-es évek elejére datálható, szintén tartalmazza a krónikát,¹¹ és bár a textus az elején csonka – egy Szent Lászlóra utaló sorral kezdődik, amelyet Kálmán bemutatása követ –,¹² megállapítható, hogy eredetileg tartalmazta a 417-es évszámot, mivel a kézirat XVI. századi másolata teljes szöveggel foglalja magába a krónikát, amelyben a szóban forgó évszám is olvasható.¹³ Egy további XVI. századi kéziratos dekrétumgyűjteményben szintén megtalálható a krónika, benne a 417-es évszámmal.¹⁴ Az Esterházy-kódexben fennmaradt rövid krónika felfedezése előtt azt feltételeztem, hogy Laskai a Knauz-krónikacsalád egyik kéziratából vette át az adatot.¹⁵ Annak a lehetősége véleményem szerint továbbra sem zárható ki, hogy a ferences író kezében valóban megfordult a krónikacsalád egy olyan példánya, amely a 417-es évszámot is tartalmazta, figyelembe veendő ugyanakkor, hogy ugyanez az adat az Esterházy-kódex krónikájában is megtalálható.¹⁶

Az évszám Jakob Unrest (†1500) Magyarországról írt német nyelvű – a szakirodalomban *Magyar Krónika* néven számontartott – munkájában is szerepel, amelyet a szerző 1490 körül fejezett be.¹⁷ A *Magyar Krónika* forrásainak a kutatásában a korábbi véleményekhez képest¹⁸ Mikó Gábor tudott új eredményeket megfogalmazni az Esterházy-kódexben fennmaradt rövid krónika felfedezésének köszönhetően. Szövegösszevetések alapján megállapította, hogy a rövid krónika biztosan korábbi, mint a *Magyar Krónika*, az utóbbi műben kimutatható szövegtöbbletek alapján azonban feltételezhető, hogy Unrest egy bővebb szövegű munkát fordított, illetve az is elképzelhető, hogy több kútfőből

11 Jánosi 1978, 232–234. A kötet leírását ld. Kertész 2010, 312–326. A datálásához ld. C. Tóth 2020, 277–280.

12 Kertész 2010, 313.

13 München, Bayerische Staatsbibliothek, Clm 13192, fol. 458v. Ld. Kertész 2011, 33–34., 41., 46.

14 Mikó 2012, 582. A kézirathoz ld. Mikó 2011, 111–145.

15 Kertész 2005c, 375–376.

16 „Item primus ingressus Hunorum in Pannoniam fuit in anno Domini CCCCXVII-mo”. Mikó 2013, 15., 18.

17 Armbruster 1974, 482. Unrest életéhez és munkáihoz ld. Báling 2021, 194–212. A *Magyar Krónikához* ld. még Báling 2022, 61–74.

18 A téma összefoglalását ld. Báling 2022, 61–74.

merített.¹⁹ A 417-es évszámot a Knauz-krónika egyik kéziratából vagy az Esterházy-kódex krónikájából is átvehette.²⁰ Laskai Szent István-*sermóját* azonban biztosan nem használhatta az 1490 körül befejezett műve megírásakor, mivel a *Sermones de sanctis*-kötet – mint láttuk – csak 1497-ben jelent meg először nyomtatásban. Felvethető ugyanakkor annak a lehetősége, hogy a ferences barát ismerte a német nyelvű munkát, ennek azonban ellentmond, hogy Laskai valamikor 1497 előtt állította össze a 112 beszédet tartalmazó *Sermones de sanctis*-kötetet, elképzelhető tehát, hogy erre – legalább részben – Unrest krónikájának az elkészülte körül vagy nem sokkal azután került sor. Mindenesetre nem tűnik valószínűnek, hogy közben eljutott hozzá a jórészt Karintiában élő és tevékenykedő Unrest munkája, amelyet mindössze két kézirat őrzött meg.²¹

A folytatásban áttérek a második olyan, félkövérrel kiemelt *sermorészletre*, amely a témánk szempontjából figyelmet érdemel. E szerint Álmos anyja álmaiban látott egy a hasából kinövő fát, amelyen nemes vérből származó királyok és hercegek voltak. És így is lett, mivel szent királyok származtak tőle, tudniillik István, Imre, László és Lajos – mondja Laskai –, majd azt is megemlíti, hogy Álmost azért nevezték így, mert a latin *somnus* magyar jelentése álom („Almas, qui [...] vocatus exstitit”). A kérdés az, hogy a ferences szerző milyen forrás (vagy források) alapján fogalmazta meg ezt a szöveget.

Az elbeszélés a turul-mondán, az Árpád-ház eredetmondáján alapszik.²² A kutatók véleménye megoszlik abban a kérdésben, hogy a történetet mikor foglalták először írásba, az azonban vitán felül áll, hogy a jelenlegi ismereteink szerint Anonymus gesztája a legkorábbi szövegtanú.²³ A monda olvasható az úgynevezett XIV. századi krónikaszerkesztményben, Thurócynál, aki alapvetően

19 Mikó 2013, 7–9.

20 Mikó 2013, 15. (60. jegyz.) A 417-es évszám hagyományozódásához ld. még Csákó 2015, 283., 285–286., 287–288., 291.

21 Báling 2021, 207–208.

22 Kertész 2004b, 374–384.; Kertész 2005c, 376–384.

23 Kristó 1970, 116–119.; Kristó 1994, 41.; Kordé 1994, 693.; Györffy 1996, 200.; SRH II. 753.; Kristó 2000, 15–16.; Kristó 2002, 13.; Szabados 2007, 105–110.; Szócs 2010, 249–259.; Szabados 2010, 23–34.; Szabados 2012, 416–425.

a Képes Krónika családja alapján szövegezte meg az elbeszélést,²⁴ és az Esterházy-kódex rövid krónikájában is. Először Anonymus, a XIV. századi krónika-kompozíció és Thuróczy szövegét érdemes összevetni a *sermorészlet*tal.

Anonymus:

„Anno dominice incarnationis DCCCXVIII^o Ugek ... duxit sibi uxorem in Dentumoger filiam Eunedubeliani ducis, nomine Emesu, de qua genuit filium, qui agnominatus est Almus. Sed ab eventu divino est nominatus Almus, quia matri eius pregnantis per sompnum apparuit divina visio in forma asturis, que quasi veniens eam gravidavit; et innotuit ei, quod de utero eius egrederetur torrens et de lumbis eius reges gloriosi propagarentur, sed non in sua multiplicarentur terra. Quia ergo sompnum in lingua Hungarica dicitur ‚almu‘ et illius ortus per sompnum fuit pronosticatum, ideo ipse vocatus est Almus. Vel ideo vocatus est Almus, id est sanctus, quia ex progenie eius sancti reges et duces erant nascituri.”²⁵

XIV. századi krónikaszerkesztmény:

„... Eleud filius Vgek ex filia Eunodbilia in Scytia²⁶ genuit filium, qui nominatur Almus ab eventu, quia mater eius in sompno innotuerat avis quasi in forma austuris veniens, dum esset gravida, et quod de utero eius egrederetur torrens ac in terra non sua multiplicaretur. Ideoque factum fuit, quod de lumbis eius gloriosi reges propagarentur. Quia vero sompnum in lingua nostra dicitur alm, et illius ortus per sompnum fuit prenosticatus, ideo ipse vocatus est Almus ...”²⁷

24 Commentarii II/1. 140–144.

25 Die „Gesta Hungarorum” 36., 38.

26 A Budai Krónika családjában: Magor. Chronici Hungarici compositio 284.

27 Chronici Hungarici compositio 284.

Thuróczy:

„Porro Eleud filius Vgek ex filia Enodbilii in Scicia genuit filium, quem ex eventu Almus denominavit. Nam mater illius dum esset gravida, vidit in somnis avem quandam in forma austuris ad se venire suoque in gremio caput reclinare, quoque ex utero illius torrens persplendidissimus ortus fuisset, decurrensque in terra aliena extitisset multiplicatus, quod et factum est. Nam postea de lumbis eius gloriosi reges propagati sunt, qui postmodum in terra aliena hac in Pannonia ingentem populorum super multitudinem summa cum gloria regnare. Quia autem somnium Hungarico idiomate alom dicitur, et illius nativitas per somnium fuit prenosticata, ideo ipse vocatus fuit Almus ...”²⁸

Laskai a három változat közül a legutóbbit minden bizonnyal ismerte, mivel használta a Thuróczy-krónikát.²⁹ Emellett korábban arra a következtetésre jutottam, hogy a ferences író olvasta Anonymus gesztáját, és onnan is emlékezett a történetre.³⁰ Ez a véleményem azonban a Mátyás-kori rövid krónika ismeretében módosításra szorul, ugyanis az ebben a munkában olvasható elbeszélés közelebb áll a *sermorészlethez*, mint Anonymus gesztája. Párhuzamosan közlöm a két passzust, kurziválva a szó szerinti egyezéseket. Emellett Laskai szövegében félkövérrel jelöltem két olyan, korábban figyelmen kívül hagyott részletet, amelyek szó szerint megegyeznek Thuróczy krónikájával.

28 Johannes de Thurocz: Chronica 59–60.

29 Kertész 2004b, 375.; Kertész 2005c, 377. A Thuróczy-krónika használatához ld. Kertész 2005a, 669–684.

30 Kertész 2005c, 377–381.

Az Esterházy-kódex krónikája:	Laskai:
<p>„Item in secundo ingressu Hungarorum in Pannoniam primus et principalis ac dicator fuit inter alios capitaneos Arbath filius Almi, cuius mater, scilicet Almi, dum cum eodem pregnans esset, in somno eius dictum fuit ei, quod de lumbis eius gloriosi <i>reges et duces</i> propagarentur, quod postea successivis temporibus <i>ita factum fuit</i>. Nam <i>sancti reges</i> et duces Hungariae, <i>videlicet Stephanus et Ladislaus ac Emericus etc.</i> de fructu ventris eiusdem mulieris <i>processerunt</i>. Et quia somnium in lingua Hungarica alom dicitur, ideo <i>Almus vocatus est</i>.”³¹</p>	<p>„... Chaba, filius Athile iterum regressus in Scythiam, et ibi genuit Ed. Ed vero Ugyel, Ugyel autem Eliud, Eliud Almas, qui quidem ideo sic vocatus est, quia mater eius vidit in somnis de ventre eius crescere pulcherrimam arborem, in qua erant generosi <i>reges et duces</i>. Et <i>sic factum fuit</i>, quia <i>sancti reges</i> de ea <i>processerunt</i>, <i>videlicet Stephanus, Emericus, Ladislaus, Ludovicus etc.</i> Somnus enim Hungarico idiomate alom dicitur, et inde <i>Almas vocatus</i> exstitit ...”</p>

Kiemelt figyelmet érdemel, hogy az idézett források közül csak ez a két szöveg nevezi meg a szent királyokat, Istvánt, Imrét és Lászlót.³² Azt is fontos megjegyezni, hogy a *sermó*ban olvasható „vidit in somnis”, illetve „Hungarico idiomate alom dicitur” részlet csak Thuróczyval egyezik meg, mégpedig szó szerint. (A Máttyás-kori rövid krónikában „in lingua Hungarica alom dicitur” szerepel.) Mindezek alapján indokolt azt feltételezni, hogy Laskai a Thuróczy-krónika mellett a rövid krónikából – vagy egy ahhoz közel álló forrásból – is merített, amikor a turul-mondán alapuló szöveget megfogalmazta.

A ferences író elbeszélése ugyanakkor az idézett forrásokhoz képest szembeötlő eltéréseket is mutat. A héja általi fogantatásról, az Emese méhéből fakadó patakról egy szót sem szól, említ viszont egy Álmos anyjának a hasából kinövő fát: Laskai előadásában ezen helyezkednek el a szent királyok. A folytatásban meg is nevezi őket, egy bizonyos Lajossal zárva a felsorolásukat. A metafora lehetséges forrásait kutatva korábban arra az eredményre jutottam, hogy a negyedik név I. (Nagy) Lajos magyar királyt jelöli, s maga a kompozíció, a magyar szent királyok és Lajos együttes ábrázolása egy fán, amely valószínűleg családfaként fogható fel, nem tekinthető Laskai önálló alkotásának, mivel ezt az ábrázolást vizuális és írott forrásokból egyaránt ismerhette. Ugyanakkor az ő invenciójaként értékelhetjük, hogy ezt az általa is értelmezhető kompo-

31 Mikó 2013, 8., 17.

32 Itt említtem meg, hogy a turul-mondának a három szent királyt megnevező változata Unrest Magyar Krónikájában is megtalálható. Armbruster 1974, 485.; Mikó 2013, 8.

ziciót beillesztette a turul-mondába, megváltoztatva ezzel annak eredeti, még a pogány korból származó mondanivalóját, amely a ferences barát előtt már minden bizonnyal ismeretlen volt.³³

A magyarok pannóniai bejövetelét tárgyaló passzusban tehát két olyan részlet is szerepel, amely kapcsolatba hozható az Esterházy-kódex rövid krónikájával: az egyik a magyarok első pannóniai bejövetelét jelölő 417-es évszám, a másik pedig a turul-monda alapján megfogalmazott elbeszélés. A Szent István királyról írt első *sermó*ban ugyanakkor olvasható még egy olyan adat, amelyet a Mátyás-kori rövid krónika is tartalmaz, ez pedig a király Ottó nevű fiának a megnevezése:

„Secundo denique ipsius operatio perfecta claruit in morte, nam filii sui parvuli, videlicet Otto et alii, quorum nomina tacentur, diu ante mortem regis decesserunt, solus beatus dux Emericus remanserat, quem credebat post se regnaturum.”³⁴

Ottót a kutatás jelenlegi állása szerint az említett kettőn kívül még egy forrás nevezi meg: Jakob Unrest Magyar Krónikája.³⁵

Ismeretes, hogy Ottó hercegnek fontos szerep jutott abban a vitában, amely egy feltételezett, a ma ismerteknél korábbi Szent István-életrajz kapcsán bontakozott ki: Tóth Zoltán úgy látta, hogy a herceg nevét a legrégebb István-legenda őrizte meg.³⁶ A közelmúltban abban a vitában is felmerült Ottó személye, amely azon kérdés körül alakult ki, hogy Laskai és a Kartauzi Névtelen használ-

33 Kertész 2004b, 374–384.

34 Osualdus de Lasko: *Sermones de sanctis*, sermo LXXVI. Az Esterházy-kódex krónikájának vonatkozó passzusa: „Item Sanctus Stephanus, filius Geise, primus rex Hunorum post conuersionem ad fidem orthodoxam anno Domini millesimo primo coronatus est, et regnavit XLVI annis, et genuit filios, Emericum et Ottonem, plures enim filios habuit, sed nomina eorum propria non exprimuntur, nam filii ipsius sine haerede et sine coronatione decesserunt.” Mikó 2013, 7., 18.

35 Armbruster 1974, 489.; Mikó 2013, 1., 7.

36 Tóth 1947, 64–67., 76–77. A hosszú múltra visszatekintő polémia ismertetése a jelen tanulmányunknak nem feladata. Ld. Körmendi 2003, 68–69., 73–75., 78–80.; Veszprémy 2004, 337. (54. jegyz.); Thoroczkay 2013, 33.; Thoroczkay 2016, 190.

tak-e korai, ma már ismeretlen forrást vagy forrásokat.³⁷ Zsoldos Attila szerint a ferences barát egy korai forrásból ismerte meg Ottó nevét, s ez a kútfő éppúgy lehetett egy István-legenda, mint egy a dinasztia tagjait felsoroló feljegyzés.³⁸ Abban a kérdésben, hogy Laskai honnan ismerhette Imre herceg testvérének a nevét, rendkívül fontos fejleményt jelent a Mátyás-kori rövid krónika felfedezése. Mikó Gábor arra a következtetésre jutott, hogy „a 15. század második felében mindenekelőtt királylajstromszerű krónikákban bukkant elő a név: erről tanúskodik az Esterházy-kódex szövege, Unrest kompilációja, valamint feltehetően egy hasonló elbeszélésből ismerhette azt Laskai Osvát is.”³⁹

A második Szent István-*sermo*

A ferences író a második Szent István-beszédbe is beillesztett egy olyan elbeszélést, amely a magyarok pannóniai bejövételével foglalkozik:

„*Ea siquidem tempestate, qua gens ipsa Dei ecclesiam depopulabatur, erat in ea princeps quidam quartus a secundo ingressionis in Pannoniam, Geysa nomine. Unde secundum Isid. li. XV. et XVI. Pannonia a Penninis Alpibus est vocata, quibus ab Italia secernitur, regio fortis est et solo leta, a tribus fluviis, Danubio, que olim Hyster vocabatur scilicet, et Sava ac Tycia est vallata. Habet autem ab Oriente Mesiam, ab Euro Hystriam, ab Affrico autem Penninos habet Alpes, ab Occasu Galliam Belgicam, a Septentrione Danubium limitem, qui Germaniam preterfluit. Est enim terra spatiosissima et fertilissima, montibus et silvis munitissima, multis fluminibus et aquis irrigua, venis aureis et aliis metallis ditissima, sal etiam optimum in quibusdam montibus effoditur, propter pascua uberrima feris et pecudibus adimpletur, gleba eius valde est frugifera et vinifera in multis locis. Hanc terram secundum Orosium Huni, qui vulgariter Hungari appellantur a quodam fluvio*

37 A vitához ld. Kertész 2008, 474–490.; Zsoldos 2008, 490–497.

38 Zsoldos 2008. 496–497.

39 Mikó 2013. 9.

Ungh⁴⁰ nomine, ubi prius castra metati fuerant,⁴¹ collecto agmine occupaverunt, et expulsis inde incolis a primeva sua origine nomen genti et patrie indiderunt, quam quidem terram bis intraverunt. Primo enim intravit fortissimus Atthila cum fratribus suis, scilicet Buda, Keve, Bela et Ladicha. **Atthila in ea genuit Aladarium, qui sine prole decessit, et Chaba**, qui patre mortuo expulsus rediit in Scithiam, ubi genuit Ede-men et Ed. Ed genuit Ugyel, qui genuit Eliud, qui genuit Almas, qui genuit Arpad. Et iste secundo egrediens cum multis capitaneis Hunorum prope Thytel est occisus, qui genuerat Arpad. Iste est primus princeps secunde ingressionis, et genuit Zothan, qui genuit Toxon, qui⁴² genuit Geysam, patrem beati Stephani regis. *Qui Geysa fuit crudelis in suos, misericors tamen in alienos, precipue in Christianos, statuit securum aditum in suum ducatum intrare volentibus clericis et monachis, ex quorum conversatione (illustrante Christi gratia) fidem Christi suscepit, cepitque cogitare, quomodo crudeles gentis sue domaret, ac episcopatus ordinaret, ut patet in legenda.*⁴³

Laskai szövegformáló módszere ugyanolyan, mint az első Szent István-*sermo* honfoglalás-története esetében: ezt az elbeszélést is több forrás alapján, feltehetőleg emlékezetből állította össze, a Hartvik-féle legendán alapuló, kurzivált mondatok által keretbe foglalt szöveget különböző historiográfiai források – többek között a Thuróczy-krónika – alapján szövegezte meg.⁴⁴

A félkövérrel kiemelt részlet szerint Aladár, Attila fia utód nélkül halt meg. Thuróczy egyáltalán nem utal Aladár utódaira,⁴⁵ az Esterházy-kódex krónikája viszont a Laskaiéhoz nagyon hasonló megfogalmazásban a következő-

40 Ungh] Az OSzK Inc. 1029 jelzetű ősnymtatványában *vugh* névalak olvasható. A nyilvánvalóan *ungh*-ből romlott alak javítható például az OSzK Inc. 1030 jelzetű kötete alapján (I2r).

41 fuerant] Az ősnymtatványban *fuerat* olvasható.

42 qui] Az ősnymtatványban nem szerepel.

43 Osualdus de Lasko: Sermones de sanctis, Iv–I2r.

44 Kertész 2006b, 464–468.

45 Johannes de Thurocz: Chronica 56–57.

ket mondja: „Athila genuit Chaba et Aladarium, Aladarius sine haerede decessit.”⁴⁶ Emellett a Knauz-krónika családjának is ismertek olyan kéziratok, amelyek megemlítik, hogy Aladár utód nélkül hunyt el: „Aladar filius Athile mortuus est sine prole.”⁴⁷ Mivel a ferences író megfogalmazása közelebb áll az Esterházy-kódex krónikájához, valószínűbb, hogy arra a variánsra emlékezett, ugyanakkor nem zárható ki, hogy a Knauz-krónika családjának egyik kéziratában is olvasta ezt a hírt.⁴⁸

A Szent Lajos-*sermo*

Lajos toulouse-i püspök apja II. (Sánta) Károly nápolyi király volt, tehát apai ágon a nápolyi Anjouktól származott, anyai ágon pedig az Árpádoktól, mivel az anyja V. István magyar király leánya, Mária volt. Lajos 1296-ban, miután mint jog szerinti trónörökös lemondott a nápolyi Anjouk trónjáról öccse javára, Toulouse püspöke lett, ugyanakkor belépett a ferences rendbe. A főpapi méltóságot azonban csak rövid ideig tölthette be, mert már a következő évben betegség következtében elhunyt. A szentté avatása érdekében tett erőfeszítések 1317-ben elérték a céljukat: a pápa kanonizálta a püspököt.⁴⁹ I. Károly és I. (Nagy) Lajos uralkodása alatt kísérlet történt a főpap kultuszának magyarországi meghonosítására.⁵⁰

Anjou Lajosról Laskai kor- és rendtársa, Temesvári Pelbárt és maga Laskai is írt egy-egy beszédet.⁵¹ Mindketten leszögezik, hogy az apja Károly, Szicília királya volt, az anyja pedig Mária, a magyar király lánya.

46 Mikó 2013, 18.

47 Chronicon Knauzianum 327. (***) jegyz.)

48 Vö. Kertész 2006b, 468.

49 LMA V. 2202–2203.; Klaniczay 2000, 248–249.

50 Kertész 2004b, 379.

51 Pelbartus de Themeswar: Sermones Pomerii de sanctis, Pars estivalis, sermo LI. Osualdus de Lasko: Sermones de sanctis, sermo LXXV.

Temesvári:

„Beatus Ludovicus [...] esset ex regali prosapia patre Carolo rege Sicilie, matre vero Sicilie regina nomine Maria, filia regis Hungarie [...]”⁵²

Laskai:

„Sic enim legitur de eo, quod pater eius erat Karolus, rex Sicilie, mater vero Maria, filia Stephani quarti, regis Hungarie [...]”⁵³

A két ferences szerző kimutathatóan a püspök legendája alapján dolgozott, ahol a legendaíró mindjárt a mű elején elmondja a szent származását.⁵⁴ A Laskaitól idézett részlet a szerző forráskezelő módszeréről is árulkodik, ő ugyanis ellentétben a legendával és Temesvárival azt is megmondja, hogy Mária István lánya volt, azonban V. helyett IV. Istvánt ír. Mivel a Thuróczy-krónika megfelelő részében V. István szerepel,⁵⁵ arra is gondolhatnánk, hogy Laskai egyszerűen eltévesztette a sorszámot. Ebben az esetben azonban valószínűleg nem tévedésről van szó, az Esterházy-kódex krónikájának a megfelelő helyén ugyanis következetesen IV. István szerepel.⁵⁶ Mikó Gábor megállapítása szerint a krónika összeállítója „túllépve a rövid krónikák egyszerű, kronologikus listáján, az egyes királyok uralmának jogosságát a legszigorúbb legitimizmus szerint ítélte meg. Ennek nyomát semmiféle korabeli, hasonló jellegű elbeszélésben nem talál-

52 Pelbartus de Themeswar: Sermones Pomerii de sanctis, O8v.

53 Osualdus de Lasko: Sermones de sanctis, H3r.

54 „Ludovicus [...] ex patre Karolo secundo, rege Siciliae, a regibus Francorum ducente originem, matre vero Maria, regis Ungarorum filia, exortus est.” Johannes de Orta: Vita s. Ludovici 282.

55 „Rex Stephanus quintus, filius Bele quarti regis Hungarie inter alias filias habuit unam nomine Mariam vocatam, quam Karolo Claudio filio Karoli Magni, qui ex donatione ecclesie fuit rex Sicilie, tradiderat in uxorem.” Johannes de Thurocz: Chronica 141–142.

56 „Item post ipsum regnavit Stephanus quartus [...] duobus annis, et genuit filium Ladislaum et filiam Mariam, quae fuit nupta Carolo Claudio filio Caroli Magni, qui etiam ex donatione ecclesiae Romani (!) fuit rex Siciliae [...] Obyt autem iste Stephanus quartus anno Domini M-o CCLXX, cuius corpus in insula Budensi requiescit.” Mikó 2013, 20.

juk.”⁵⁷ Feltehetőleg ezzel magyarázható, hogy IV. Béla fia IV. Istvánként szerepel a szövegben. II. Lászlót és IV. Istvánt ugyanis nem tekintette legitim uralkodónak – hozzá kell tennünk azonban, hogy ebben a tekintetben nem állt egyedül a középkori magyar historiográfiában.⁵⁸

A korábban leírtak fényében tehát joggal tételezhető fel, hogy Laskainak a Mátyás-kori rövid krónika adata „ugrott be”, amikor kiegészítette a Szent Lajos-legenda előadását. Itt is a már több ízben kimutatott írói attitűddel találkozunk: a ferences szerző egy történeti elbeszélő műből származó adatot szúrt be emlékezetből az adott *sermorészet*be.

Befejezés

A vizsgált adatok *együtt* arra engednek következtetni, hogy Laskai Osvát olvasta az Esterházy-kódexben fennmaradt, Mátyás király korában összeállított rövid krónikát vagy egy ahhoz közel álló szöveget. Amennyiben ez a következtetés helyes, elmondható, hogy az 1488-ban kinyomtatott Thuróczy-krónika mellett legalább egy másik korabeli történeti mű is megfordult a kezében. Az óvatos megfogalmazás azért indokolt, mert a 417-es évszám és az Aladár halálára vonatkozó információ a kiterjedt kézirati hagyománnyal rendelkező Knauz-krónikacsalád egyes *manuscriptuma*iban is megtalálható, tehát nem zárható ki annak a lehetősége, hogy a ferences szerző egy-egy információt több forrásban is olvashatott.

A forrásfelhasználás módja jellemző: Laskai nem hosszabb, összefüggő szövegeket idézett, hanem csak egy-egy adatot vagy rövid információt szúrt be az adott *sermorészet*be, valószínűleg emlékezetből. Említést érdemel, hogy a krónika ismeretére utaló adatok nem szétszórtan, hanem egymáshoz közel, a *Sermones de sanctis*-kötet 75., 76. és 77. beszédében helyezkednek el, ami talán nem véletlen.

57 Mikó 2013, 16.

58 Mikó 2013, 16.

Felhasznált irodalom

- Armbruster 1974.** Adolf Armbruster: Jakob Unrests Ungarische Chronik. *Revue Roumaine d'Histoire*, 13. (1974) 3. sz. 473–508.
- Báling 2021.** Báling Péter: Karintia legkisebb plébánosa. Jakob Unrest élete és művei. *Pontes*, 4. (2021) 194–212.
- Báling 2022.** Báling Péter: A magyarok országáról, melyet hajdan Pannóniának hívtak. Jakob Unrest Magyar Krónikája. In: Bagi Dániel – Barabás Gábor – Fedeles Tamás – Kiss Gergely (szerk.): *Ruscia – Hungaria – Europa. Ünnepi kötet Font Márta professzor asszony 70. születésnapjára*. Kronosz Kiadó, Pécs, 2022. 61–74.
- Borsa 2005.** Borsa Gedeon: Laskai Osvát és Temesvári Pelbárt műveinek megjelentetői. *Magyar Könyvszemle*, 121. (2005) 1. sz. 1–24.
- C. Tóth 2020.** C. Tóth Norbert: *A Magyar Királyság nádora. A nádori és helytartói intézmény története (1342–1562)*. Magyar Történelmi Társulat, Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet, Budapest, 2020.
- Chronici Hungarici compositio.** *Chronici Hungarici compositio saeculi XIV*. Praefatus est, textum recensuit, annotationibus instruxit Alexander Domanovszky. In: Emericus Szentpétery (ed.): *Scriptores rerum Hungaricarum tempore ducum regumque stirpis Arpadianae gestarum*. I–II. Budapestini, 1937–1938. (Utánnomás és kiegészítés: Az Utószót és a Bibliográfiát összeállította, valamint a Függelékben közölt írásokat az első kiadás anyagához illesztette és gondozta Szovák Kornél és Veszprémy László. Nap Kiadó, Budapest, 1999.) I. 217–505.
- Chronicon Knauzianum.** *Chronicon Knauzianum et chronica minora eidem coniuncta*. Praefata est, textum recensuit, annotationibus instruxit Emma Bartoniek. In: Emericus Szentpétery (ed.): *Scriptores rerum Hungaricarum tempore ducum regumque stirpis Arpadianae gestarum*. I–II. Budapestini, 1937–1938. (Utánnomás és kiegészítés: Az Utószót és a Bibliográfiát összeállította, valamint a Függelékben közölt írásokat az első kiadás anyagához illesztette és gondozta Szovák Kornél és Veszprémy László. Nap Kiadó, Budapest, 1999.) II. 321–345.

- Commentarii.** Johannes de Thurocz: *Chronica Hungarorum. II/1–2. Commentarii.* Composuit Elemér Mályusz adiuvante Julio Kristó. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1988. (Bibliotheca Scriptorum Medii Recentisque Aevorum. Series Nova 8–9.)
- Csákó 2015.** Csákó Judit: Bővíthetett-e a hunhagyomány a 13. századi Magyarországon? In: Tóber Márta – Maléth Ágnes (szerk.): *Középkortörténeti tanulmányok 8. A VIII. Medievisztikai PhD-konferencia (Szeged, 2013. június 17–19.) előadásai.* Szegedi Középkorász Műhely, Szeged, 2015. 277–297.
- Die „Gesta Hungarorum”.** *Die „Gesta Hungarorum” des anonymen Notars. Die älteste Darstellung der ungarischen Geschichte.* Unter Mitarbeit von László Veszprémy herausgegeben von Gabriel Silagi. Jan Thorbecke Verlag, Sigmaringen, 1991. (Ungarns Geschichtsschreiber 4.)
- Domanovszky 1905.** Domanovszky Sándor: A Pozsonyi krónika és a kisebb latin nyelvű prózai szerkesztések. *Századok*, 39. (1905) 397–419., 518–547.
- Györffy 1996.** Györffy György: Anonymus Gesta Hungarorum. In: Kovács László – Veszprémy László (szerk.): *A honfoglaláskor írott forrásai.* Balassi Kiadó, Budapest, 1996. (A honfoglalásról sok szemmel 2.) 193–214.
- Holler 2009.** Ismerte-e Laskai Osvát Anonymus gesztáját? *Magyar Könyvszemle*, 125. (2009) 1. sz. 83–88.
- Horváth 1932.** Horváth Richárd: *Laskai Ozsvát.* Sárkány-Nyomda Részvénytársaság Műintézete, Budapest, 1932.
- Jánosi 1978.** Jánosi Mónika: A Szent István törvényeit tartalmazó kódexek. *Magyar Könyvszemle*, 94. (1978) 3–4. sz. 225–254.
- Johannes de Orta: Vita s. Ludovici.** Johannes de Orta: *Vita s. Ludovici episcopi Tolosani.* Analecta Bollandiana 1890. 278–353.
- Johannes de Thurocz: Chronica.** Johannes de Thurocz: *Chronica Hungarorum. I. Textus.* Ediderunt Elisabeth Galántai et Julius Kristó. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1985. (Bibliotheca Scriptorum Medii Recentisque Aevorum. Series Nova 7.)
- Kertész 2004a.** Kertész Balázs: Középkori krónikáink és legendáink használatának problémája Laskai Osvát prédikációiban. In: Bárczi Ildikó (szerk.): *Plaustrum seculi. Tanulmányok régi prédikációirodalmunkról.* Eötvös Kiadó, Budapest, 2004. 71–81.

- Kertész 2004b.** Kertész Balázs: A turul-monda Laskai Osvát egyik Szent István-napi prédikációjában. *Magyar Könyvszemle*, 120. (2004) 4. sz. 374–384.
- Kertész 2005a.** Kertész Balázs: Krónikaszüvegek Laskai Osvát prédikációiban. In: Öze Sándor – Medgyesy-Schmikli Norbert (szerk.): *A ferences lelkiiség hatása az újkori Közép-Európa történetére és kultúrájára*. I–II. PPKE BTK, METEM, Piliscsaba–Budapest, 2005. II. 669–684.
- Kertész 2005b.** Kertész Balázs: A gyulafehérvári székesegyház építésének hagyománya Laskai Osvát Szent László-beszédeiben. *Magyar Könyvszemle*, 121. (2005) 2. sz. 218–222.
- Kertész 2005c.** Kertész Balázs: Laskai Osvát a magyarok pannóniai bejövételéről. Anonymus gesztájának utóéletéhez. *Magyar Könyvszemle*, 121. (2005) 4. sz. 373–384.
- Kertész 2006a.** Kertész Balázs: Megjegyzések Szent László kanonizációjához. *Magyar Könyvszemle*, 122. (2006) 2. sz. 297–314.
- Kertész 2006b.** Kertész Balázs: A honfoglalás története Laskai Osvát második Szent István-sermójában. *Magyar Könyvszemle*, 122. (2006) 4. sz. 464–468.
- Kertész 2008.** Kertész Balázs: Laskai Osvát és a Kartauzi Névtelen magyarországi forrásairól. Feltételezett elbeszélő művek használatának problémája. *Századok*, 142. (2008) 2. sz. 474–490.
- Kertész 2009a.** Kertész, Balázs: Two Hungarian Friars Minor (Franciscan Observants) in the Late Middle Ages: Pelbart de Temesvár and Oswald de Laszko. In: Péter E. Kovács – Kornél Szovák (Eds.): *Infima aetas Pannonica. Studies in Late Medieval Hungarian History*. Corvina, Budapest, 2009. 60–78.
- Kertész 2009b.** Kertész Balázs: Kézai Simon krónikájának ismeretére utaló nyomok Laskai Osvát sermóiban. In: Nemerkenyi Előd (szerk.): *Magistrae discipuli. Tanulmányok Madas Edit tiszteletére*. Argumentum Kiadó, [Budapest], 2009. (A Magyar Könyvszemle és a Mokka–R Egyesület Füzetei 2.) 159–165.
- Kertész 2010.** Kertész Balázs: Egy II. Ulászló-kori törvénygyűjtemény: a Kolár-féle első kódex. *Magyar Könyvszemle*, 126. (2010) 312–326.

- Kertész 2011.** Kertész Balázs: Magyar vonatkozású kéziratok törvénygyűjtemény a Bajor Állami Könyvtárban. A Kollár-féle első kódex másolata. *Magyar Könyvszemle*, 127. (2011) 1. sz. 30–46.
- Kertész 2013.** Kertész Balázs: A magyarországi obszerváns ferencesek krónikájának szerzőségéhez. In: Medgyesy S. Norbert – Ötvös István – Óze Sándor (szerk.): *Nyolcszáz esztendő a ferences rend. Tanulmányok a rend lelkiségéről, történeti hivatásáról és kulturális-művészeti szerepéről*. I–II. Írott Szó Alapítvány, Magyar Napló, Budapest, 2013. I. 164–186.
- Kertész 2015.** Kertész Balázs: A magyarországi obszerváns ferencesek eredetiben fennmaradt iratai. 1448–1526. – The Original Surviving Documents of the Hungarian Observant Franciscans. 1448–1526. *Magyarok Nagyszonya Ferences Rendtartomány*, Budapest, 2015. (Fontes historici Ordinis Fratrum Minorum in Hungaria/Magyar ferences források 7.)
- Kertész 2016a.** Kertész Balázs: A magyarországi obszerváns ferences vikária 1499. évi konstitúciói. *Magyar Könyvszemle*, 132. (2016) 3. sz. 257–270.
- Kertész 2016b.** Kertész Balázs: A magyarországi obszerváns ferencesek 1499. és 1518. évi konstitúcióinak prologusa. *Történelmi Szemle*, 58. (2016) 4. sz. 643–656.
- Kertész 2017.** Kertész, Balázs: The 1499 Constitutions of the Hungarian Franciscan Vicariate. In: *Franciscan Observance between Italy and Central Europe. Proceedings of International Conference, 4-6 December 2014, Franciscan Monastery of Szeged-Alsóváros (Hungary)*. Ed. György Galamb. *Chronica*, 15. (2017) 173–186.
- Klaniczay 2000.** Klaniczay Gábor: *Az uralkodók szentsége a középkorban. Magyar dinasztikus szentkultuszok és európai modellek*. Balassi Kiadó, Budapest, 2000.
- Kordé 1994.** Kordé Zoltán: 'turul-monda'. In: Kristó Gyula (főszerk.): *Korai magyar történeti lexikon (9–14. század)*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1994. 693.
- Körmendi 2003.** Körmendi Tamás: Szent István király Nagyobb legendájának nyelvezete. *Fons*, 10. (2003) 1. sz. 65–118.
- Kristó 1970.** Kristó Gyula: Ósi epikánk és az Árpád-kori íráshagyomány. *Ethnographia*, 81. (1970) 113–135.

- Kristó 1994.** Kristó Gyula: *A történeti irodalom Magyarországon a kezdetektől 1241-ig.* Argumentum Kiadó, Budapest, 1994. (Irodalomtörténeti füzetek 135.)
- Kristó 2000.** Kristó Gyula: *Előd. A magyar őstörténet- és krónikakutatás egy fejezete.* MTA, Budapest, 2000. (Székfoglalók a Magyar Tudományos Akadémián)
- Kristó 2002.** Kristó Gyula: *Magyar historiográfia I. Történetírás a középkori Magyarországon.* Osiris, Budapest, 2002.
- LMA.** *Lexikon des Mittelalters.* I–IX. München und Zürich, (a VII. kötettől) München, 1977–1998.
- Mikó 2011.** Mikó Gábor: Szent István törvényeinek XVI. századi kézírata Lőcse város levéltárában. *Fons* 18, (2011) 2. sz. 111–145.
- Mikó 2012.** Mikó Gábor: Mátyás király „krónikás könyve” egy 16. századi törvénygyűjtemény margóján. In: Mikó Gábor – Péterfi Bence – Vadas András (szerk.): *Tiszteletkőr. Történeti tanulmányok Draskóczy István egyetemi tanár 60. születésnapjára.* ELTE Eötvös Kiadó, Budapest, 2012. 573–586.
- Mikó 2013.** Mikó Gábor: Élt-e valaha Szent István fia, Ottó herceg? Egy ismeretlen 15. századi krónika tanúskodása. *Történelmi Szemle*, 55. (2013) 1. sz. 1–22.
- Molnár 2023.** Molnár Péter: *Kézai Simon „hun-magyar alkotmánytana”. Egy elképzelés vélt és valós külföldi forrásai, hazai fogalmi háttere és politikai közege.* Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Budapest, 2023. (Arpadiana 12.)
- Osualdus de Lasko: Sermones de sanctis.** Osualdus de Lasko: *Sermones de sanctis Biga salutis intitulati.* Heinrich Gran, pro Johanne Rynman, Hagenau, 1497. (Országos Széchényi Könyvtár, Régi Nyomtatványok Tára, Inc. 1029.)
- Pelbartus de Themeswar: Sermones Pomerii de sanctis.** Pelbartus de Themeswar: *Sermones Pomerii de sanctis.* Heinrich Gran, pro Johanne Rynman, Hagenau, 1499. (Országos Széchényi Könyvtár, Régi Nyomtatványok Tára, Inc. 1043.)
- Rokay 1999.** Rokay Péter: *Krónikatanulmányok.* Ethnica Kiadás, Debrecen, 1999.
- SRH.** Emericus Szentpétery (ed.): *Scriptores rerum Hungaricarum tempore ducum regumque stirpis Arpadianae gestarum.* I–II. Budapestini, 1937–1938. (Utánnomás és kiegészítés: Az Utószót és a Bibliográfiát összeállította, valamint a Függelékben közölt írásokat az első kiadás anyagához illesztette és gondozta Szovák Kornél és Veszprémy László. Nap Kiadó, Budapest, 1999.)

- Szabados 2007.** Szabados György: Új szempont a turulmonda értelmezéséhez. *Hitel*, 20. (2007) 12. sz. 105–110.
- Szabados 2010.** Szabados György: Ünődbeli asszony. A turulmonda újraértelmezésének két ellenpróbája. In: Csörsz Rumen István (szerk.): *Ghesaurus. Tanulmányok Szentmártoni Szabó Géza hatvanadik születésnapjára*. rec.iti, Budapest, 2010. 23–34.
- Szabados 2012.** Szabados György: Attila-ős, a sólyomforma madár és a fehér elefánt. In: Czövek Judit – Dyekiss Virág – Szilágyi Zsolt (szerk.): *Világügyelő. Tanulmányok Hoppál Mihály 70. születésnapjára*. Magyar Vallástudományi Társaság, Budapest, 2012. 416–425.
- Szőcs 2010.** Szőcs Tibor: A turulmonda szövegkapcsolatai a középkori írásos hagyományunkban. In: G. Tóth Péter – Szabó Pál (szerk.): *Középkortörténeti tanulmányok 6*. Szegedi Középkorász Műhely, Szeged, 2010. 249–259.
- Thoroczkay 2013.** Thoroczkay Gábor: Szent István legendái. In: Kerny Terézia – Smohay András (szerk.): *István, a szent király. Tanulmánykötet és kiállítási katalógus Szent István tiszteletéről halálának 975. évfordulóján*. Székesfehérvári Egyházmegyei Múzeum, Székesfehérvár, 2013. (Magyar királyok és Székesfehérvár 4. A Székesfehérvári Egyházmegyei Múzeum kiadványai 9.) 28–35.
- Thoroczkay 2016.** Thoroczkay Gábor: A magyarországi legendairódalom és történetírás a 14. század közepéig. In: Thoroczkay Gábor: *Ismeretlen Árpád-kor. Püspökök, legendák, krónikák*. L'Harmattan, Budapest, 2016. 184–208.
- Tóth 1947.** Tóth Zoltán: Szent István legrégebb életirata nyomán. (I. Mátyás Flórián Ranzanus-problémája) *Századok*, 81. (1947) 1. sz. 23–94.
- Veszprémy 2004.** Veszprémy László: Megjegyzések korai elbeszélő forrásaink történetéhez. *Századok*, 138. (2004) 2. sz. 325–347.
- Zsoldos 2008.** Zsoldos Attila: Elvesztett források, paraszt urak és Ottó herceg. *Századok*, 142. (2008) 2. sz. 490–497.

MAJOROSSY IMRE GÁBOR

RITKASÁG RITKASÁGBA REJTVE – V. KÁROLY NÉMET-RÓMAI CSÁSZÁR IMÁDSÁGA – PÉCSETT

KIVONAT: A pécsi egyetemi könyvtár történeti gyűjteménye, a Klimo-könyvtár egyedülálló ritkaságot őriz: egy olyan, tizennyolcadik századi spanyol nyelvű kéziratot, amelyet egy máig ismeretlen szerkesztő minden bizonnyal a saját használatára állított össze. A gyűjtemény számos forrása közül az egyik az az V. Károly német-római császárnak tulajdonított és a korszakban széles körben közismert imádság, melynek fordítása a bevezető után olvasható. A szöveg különösen megkapó annak fényében, hogy a kor leghatalmasabb uralkodója ismételte el nap mint nap: a szinte korlátlan világi hatalommal bíró ember megvallja keresztény hitét, és alázatosságra törekszik Isten előtt.

KULCSSZAVAK: V. Károly császár, I. Ferdinánd király, barokk lelkiség, magyar könyvtár, kéziratos ritkaság

IMRE GÁBOR MAJOROSSY

RARITY HIDDEN IN RARITY – PRAYER OF THE EMPEROR CHARLES V. – IN PÉCS (HUNGARY)

ABSTRACT: Among countless old books from the sixteenth to nineteenth centuries, the rarity collection of the former Bishop's Library in Fünfkirchen (Pécs, Hungary) also preserves numerous manuscripts. Due to the geographical location and cultural background, Latin, German and Hungarian manuscripts predominate. Among these, the most unique is a collection of prayers in Spanish, which mostly copies a Spanish collection published in Brussels in the 70's of the seventeenth century.

One of the model texts was a prayer long attributed to Emperor Charles V, the translation of which can be read after the introduction. The text is particularly moving since the emperor is said to have recited it every day. In it, he professes himself to be a devout Christian and strives to be humble before God. The article examines the connection between the pattern and the copy and how and why the Spanish work ended up in Hungary.

KEYWORDS: Emperor Charles V, King Ferdinand I, baroque spirituality, Hungarian library, manuscript rarity

Bevezetés: a történelmi háttér

V. Károly, a Habsburg-családból származó német-római császár neve ma már kevesek előtt ismert. Pedig a XVI. században Európa jelentős részének tisztelt és tekintélyes, sőt olykor rettegett uralkodója volt. Bár a magyar történelemhez csak áttételesen kapcsolódik – öccse, I. Ferdinánd az 1515-ös Habsburg-Jagelló házassági szerződésnek köszönhetően a magyar trónon (1526–1563) is ült, ám annak a mohácsi csatát követő, növekvő fenyegetést jelentő török invázió elleni fölkészülést kérlemző levelei bátyjánál többnyire süket testvéri, egyben császári fülekre találtak –, az alábbiakban mégis egy olyan szöveget mutatunk be, amely a nagyhatalmú császárhoz kötődik és valódi különlegességként hazánkban, Pécsen lelhető föl.

A kéziratos könyvritkaság

A Klimó György pécsi püspök által 1774-ben alapított első magyarországi nyilvános közkönyvtár, amely ma a pécsi egyetemi könyvtár részét képezi, őriz ugyanis egy olyan kötetet, amelyben – mint egyetlen spanyol nyelven született műben – egy rövid, V. Károly császár által „használt”, azaz imádkozott szöveg is olvasható.

A negyedréteg alakú, százötvenegy lapot tartalmazó bőrkötésű könyvecske semmiféle belső utalást nem tartalmaz arra vonatkozóan, vajon ki szerkesztette, illetve ki jegyezte le, továbbá hol és mikor készülhetett – leszámítva a kötetben, külön papírdarabkán őrzött szárazpecsétet, amelyen az 1748-as évszám olvasható. A művet egyetlen kéz írta, közepes méretű, rendezett küllemű folyóírással, fekete tintával.

Tartalma és eredete

Amint arra már fény derült,¹ a kéziratos gyűjtemény tartalmának jelentős része Bernardo Sierra 1670-ben, Brüsszelben megjelent *Ramillite de divinas flores escogidas*² című nyomtatott munkájának átvétele, mégpedig oly módon, hogy a pécsi, kéziratos változat csak részben követi az eredetit: egyes részleteket kihagy, más szövegeket pedig beemel a gyűjteménybe.

E helyütt nem szükséges megismételni a korábbi elemzésben³ már ismertett eredményeket, melyek mindenekelőtt a kötet szerkezetét, a kompilálásnak egyfajta „lelkipásztori” koncepcióját mutatták be. A hívő lelket kísérő kötetben a bánat fölindítása után tematikusan jól elkülöníthető két rész harmonikusan illeszkedik egymáshoz, amennyiben az első szakaszban olvasható imádságok az egyes napszakok és tevékenységek megszentelését szolgálják. Szinte megjelenik előttünk az eszményi hívő, aki minden egyes napi cselekedetét Isten jelenlétében végzi, majd pedig a(z általa már alig értett, latin nyelvű) szentmise meghallgatására indul, amelynek elmélyült követésére a mű szintén megfelelő és odaillő szövegekkel szolgál. Ha ennek alapján következtetünk a gyűjtemény funkciójára, azt sejthetjük, hogy címéhez híven valóban áhítatgyakorlat (*exercicios de devocion*), amennyiben a mindennapok lehetőség szerint minél több részletét egy-egy imádsággal meg kívánja szentelni. A szövegekből, illetve azok sorrendjéből egyúttal egyfajta elvárható napirend is kirajzolódik: a reggeli időszakra előírt – javasolt? – szövegek önmagukban is sajátos belső elrendezést mutatnak. A lazább koherenciát mutató második rész inkább vegyes imádságyűjtemény, amely egyebek közt elmélyült Szűz Mária- és a megszokottnál hangsúlyosabb Szent József-tiszteletről tanúskodik. Figyelemre méltó eltérés a mintául szolgáló nyomtatott könyv és a kézirat között, hogy míg a Respon-

1 Exercicios de devocion (A Klimó-könyvtár egyetlen spanyol kézirata), Scriptorium-konferenciasorozat, Boros István – Takács László, Debrecen, 2024. május 1–3., sajtó alatt.

2 Sierra 1670. Korábbi kiadást egyelőre nem leltem föl.

3 Lásd: 1. lábjegyzet.

soriumként jelölt Szent Antal-imasorozat a Sierra-műben latinul áll,⁴ addig a vizsgált kézirat ezt a szöveget immár spanyolul közli, lezárásául pedig eltérő könyörgést ad meg. Mindez ismét csak a laikus használatra látszik utalni, amennyiben a valódi áhítatgyakorlatot tükröző népnyelv kiszorította az egyház hivatalos liturgikus nyelvét, a latint.

A kötet keletkezésére, vagy legalábbis összeállítására vonatkoztatható apróság, egyben pedig spanyol nyelvű műben sajátosan árulkodó utalás lehet, hogy a hagyomány szerint a gyónási titok megőrzéséért Prágában vértanúságot szenvedő Nepomuki Szent Jánosról is litániát közöl. Ha emlékezetünkbe idézzük, hogy a német származású királyi udvari papot 1729-ben avatta szentté XIII. Benedek pápa, akkor legalábbis erősen föltételezhető, hogy a szent vallásos tiszteletét tanúsító bejegyzés ezen esztendő után keletkezett – ami egyben hihetővé teszi a kötetben őrzött, a mennybemenetelt szimbolikusan ábrázoló szárazpecséten olvasható 1748-as évszámot.

Vajon ki készítette?

A valódi kérdések azonban nem is a részben ismert, részben ismeretlen eredetű szövegek körül sorjáznak, hanem a kéziratos gyűjtemény eredete körül: vajon ki készítette és kinek a megrendelésére? Hogyan és mikor kerülhetett a pécsi püspökök egykori könyvtárába? Használta-e egyáltalán valaha valaki?

Inkább a másoló, mint a szerző-szerkesztő származására, pontosabban életének kereteire mégis találhatunk néhány apró nyelvi utalást. A *San Antonio* név írásmódjának ingadozása pusztán helyesírási kérdés. Ám már csak részben a helyesírás, részben azonban már a nyelvallapothoz tartozik az *officio* szó változó mennyiségű *f* betűvel történő rögzítése – az *oficio* megegyezik a mai változattal. Kérdés, vajon miért alkalmazta a pécsi kézirat másolója az esti lelkiismeret-vizsgálathoz javasolt múlt-jelen-jövő szempontrendszer megjelölésében a jelenre a *Lo Restante* kifejezést,⁵ miközben a mintául szolgáló műben

4 Responsorium D. Antonii. Sierra, id. mű, 263.

5 Exercicios: 38r.

Lo Presente olvasható.⁶ A *relox*⁷ helyesírása *reloj* helyett immár a nyelvtörténet területéhez tartozik – a *Magestad* szó a *Majestad* helyett pusztán szóváltozat –, egyúttal pedig ráirányítja a figyelmet arra a különös eltérésre, amely az egyik vonatkozó névmásnál figyelhető meg: ’valaki’ értelemben Bernardo Sierra az *alguien*,⁸ az ismeretlen másoló pedig az *alguno* szót használja, mégpedig úgy, hogy különben a kontextus, azaz a másolás tökéletesen azonos.

A magyarázat nem egyszerű, a javasolt megoldás korántsem bizonyos. Mégis, ha fölidézzük, hogy Pádúai Szent Antal egy helyen *di Padua*-ként bukkan föl,⁹ talán nem teljesen alaptalan arra gyanakodni, hogy az ismeretlen másoló számára az olasz nyelv már/még *più familiare* lehetett, mint a spanyol. Ez igazolná nemcsak a *di* használatát, de az *officio* két f-jét, továbbá a zöngésült *alcuno*-t, amely így *alguno*-vá, és hibás módon az *alguien* névmás helyére léphetett. Végző esetben akár az is föltételezhetőnek tűnik, hogy a kézirat készítője talán (már?) nem is tudott (megfelelő színvonalon?) spanyolul.¹⁰

A kötet magyarországi vonatkozásai

A kötet tényleges használatára az egyértelmű szennyeződési jelek utalnak, mégpedig elsősorban a kiegészítésül, Mária-imádságokkal teleírt lapoknál.¹¹ A kötet magyarországi föllelhetőségére és spanyol nyelvűségére a legkézenfekvőbb magyarázat Pécs egyetlen spanyol püspökéhez vezethet – ám ő a valóságban sohasem járt székvárosában. Álvaro de Cienfuegos spanyol nemesi családból származó jezsuita teológiai tanár,¹² később császári tanácsadó és diplomata lett – ebbéli szolgálataiért bíborosi rangra emeltetett. Később Szicíliában lett előbb

6 Sierra: id. mű., 28.

7 „[...] oyendo el relox,” 27v., Sierra: id. mű., 20.

8 „Quando alguien te encargare [...]” Sierra: id. mű., 19. „Quando alguno te encargare [...]” Exercicios: 26v.

9 Gozos de el glorioso San Antonio di Padua: 134r–137r.

10 Mindennek ellentmond a Sierra-kötetben spanyol helyesírással megjelenő Introduccion átírása a pécsi kéziratban: Introduction. (Franciára gondoljunk, ne angolra...)

11 137r–145r között.

12 Cienfuegos 1717. Az előzők rézmetszetének ikonográfiai programjáról: Majorossy 2022.

cataniai püspök, majd pedig monrealei érsek. Amikor a szicíliai hadihelyzet miatt menekülnie kellett, VI. Károly császár jelölését követve XII. Kelemen pápa 1735-ben pécsi püspökké nevezte ki, és ekként hunyt el 1739-ben. Távollétében – írásbeli elvi utasításait a gyakorlatban kivitelezve – Berényi Zsigmond apostoli kormányzó, Cienfuegos püspök utóda, illetve Bakić Gábor prépost irányította az egyházmegyét.¹³ Egyetlen klerikusról tudunk, aki Álvaro de Cienfuegos (1735–1739) idejében a pécsi püspöki udvarban spanyol származású volt: Juan Bautista Gutierrez kanonok, aki Cienfuegos kezdeményezésére – és az egyházmegye klérusának ellenállását letörve – 1738-ban emeltetett erre a méltóságra,¹⁴ ám ebből nem következik az, hogy valóban Pécsen élt volna, sőt valószínűbbnek tűnhetne, hogy inkább Rómában tartozhatott a bíboros-püspök társaságához, Pécsen pedig pusztán a kanonoki javadalmakat húzta. Ezt a föltételezést azonban legalább részben kétségbevonja az a tény, hogy a Klimó-könyvtár két olyan nyomtatott művet is őriz, amely néki tulajdonítottatik.¹⁵ Ám pécsi rokonságát egy lelkes helytörténész – amúgy kúriai bíró – föltárta,¹⁶ és több olyan családtagot is megemlített, akik esetleg használhatták a kéziratos imádsággyűjteményt. Ha elfogadjuk azt a korábban már említett föltételezést, hogy a kötetet egy jámbor laikus forgathatta, valamint a könnyen olvasható, szép küllemű, szabályos írás-

13 „1737 májusában Domsich Mátyás kanonokot nevezték ki általános helynöké. 1739 februárjában Domsich lemondott, és helyette Fonyó Sándor kanonokot nevezték ki.” Góczy 2018, 284.

14 „Joannes Baptista Gutierrez Baro de Lara, natus 1714. die 24. Junii, educatus Viennae Austriae, illic statum Ecclesiasticum ingressus, a Carolo VI. Regii Hospitalis Rector constitutus, per Episcopum Cardinalem Cinfoegos [sic!], annos natus 24. Canonicus nominatur. Cui nominationi Capitulum Quinque-Ecclesiense licet contradixerit, ipse tamen 20. Julii 1738. installatus est.” Aigl 1838, 99.

15 A katalógus bejegyzése szerint: „ex lib. P.P. L. Bar. Gutierrez” olvasható két tétel mellett. Egyrészt: Palma 1733, másrészt: Meda 1724. Mindenesetre egyik sem olvastott rongyosra...

16 „Spanyol nemzetiségű volt báró Guttierrez de Lara János pécsi kanonok is, akit fiatal korában, életének 30-ik évében, 1748. évi február hó 20-án szólított az Úr magához; ugyan e családból [a kanonok családjából: M. I.] Pécsen 1745. évi május 22-én halt meg a 16 éves báró Guttierrez de Lara József, kinek szülei lehettek az ugyancsak Pécsen élt báró Guttierrez de Lara József, akivel 1747-től kezdődőleg a vármegye gyűlése is gyakran találkozunk és neje szül. Esevoría Mária Franciska, akik az itteni társadalmi életben is élénk részt vettek, [...] Ez a báró Guttierrez de Lara József, aki 1774. táján halt meg, testvér bátyja lehetett az elől említett kanonoknak.” Angyal 1910, 59–60.

képből azt a – talán kissé merész – következtetést vonjuk le, hogy ez az áhítatos hívő egy nő lehetett, nem tűnik teljesen lehetetlennek, hogy Gutiérrez kánonok sógornőjének, 'Esevoría' Mária Franciskának saját használatú imakönyvét tartjuk a kezünkben. Birtokolhatta, vagy meghozathatta a Sierra-művet, majd pedig arra támaszkodva, és egyéb, egyelőre még ismeretlen forrást fölhasználva összemásolt magának egy kedvére való imakönyvet, amely a mindennapi élet keresztény szempontú megélését látszott elősegíteni: a mindennapos tevékenységek, a szentmishallgatás, a templomi szentséglátogatások, valamint a főleg Szűz Máriát, de másokat is ünneplő litániák mind ez a célt szolgálták. Függetlenül attól, hogy elfogadjuk-e a szárazpecsét által legalább sejteni engedett tizenyolcadik századi keletkezést, az imaszövegek eredete, az általuk közvetített lelkiség, az említett szentek és a szöveg nyelvi állapota alapján annyi minden bizonnyal kijelenthető, hogy a kézirat valóban a XVIII. század közepe táján készülhetett.

A névhez egy megjegyzést mégis érdemes fűzni: gyakorta előfordul, hogy a távoli, kevésbé ismert kultúrához tartozó nevekkel meggyűlik a magyar olvasók-szerzők baja.¹⁷ Tekintettel arra, hogy 'Esevoría' családnév nem létezik, a legvalószínűbbnek az tűnik, hogy a név helyesen Etxeberria¹⁸ lehetett, amely valamennyi betűváltozatával gyakori spanyolországi baszk családnév. A források összevetése, főleg pedig az amatőr helytörténész Angyal Pál föltételezését legalább átmenetileg elfogadva, még ha nem föltétlenül másolóként is, de akár esetleges használóként tekinthetünk Maria Francisca Etx/cheb/ve/arriára, (idősebb) Gutiérrez József feleségére, a fiatalon elhunyt Gutiérrez Keresztelő János kánonok sógornőjére.

Az itt bemutatott, V. Károly császárnak tulajdonított, pontosabban, általa imádkozottnak állított szöveg a kötet első részében, az *Exercicio cotidiano y acto de amor* (Napi gyakorlat és szeretet-cselekedet) elnevezésű fejezetben olvasha-

17 Angyal Pál maga is tapasztalta ezt, és vidám példákat hoz: „A kutatást nagyon megnehezíti az a körülmény, hogy az idegen nevek úgy a vármegye jegyzőkönyveiben, valamint az egyházi anyakönyvekben is számtalanszor elírják, például a Guttierrez [amelyet Angyal amúgy maga is tévesen ír, Gutiérrez helyett... MI] név helyett találtam Kucsereczet és Kutyareczet, sőt a magyar Bányaluki nevet is leltem Panielugi-ról [sic!] elferdítve.” Angyal, id. mű., 60.

18 Illetve: Etxeberria, Etxebarria, Etxebarria, Echeberria, Echeverria, Echebarria, Echevarria.

tó, mintegy öt és fél oldalon keresztül, és egyedülálló emléket állít az Európán átnyúló császári, barokk áhítatnak.

* * *

Imádság, melyet V. Károly császár minden reggel elmondott

Jézus, szállj le elmémbe, áldott Istenem és Uram, és hiszem teljes szívemből, és ajkammal megvallom mindazt, amit Anyaszentegyházunk rólad tanít, és amit egy jó kereszténynek hinnie kell.

Határozottan kijelentem, hogy ebben a szent hitben akarok élni és halni; téged, Istenem, elismerlek az egész világ teremtőjének és megváltójának, magamat pedig a teremtményednek, alattvalódnak és szolgálódnak. Hiszlek és tisztellek testemmel és lelkemmel, melyet irgalomból tőled, fenséges Istenemtől kaptam, továbbá valamennyi természetes, lelki és anyagi javakkal, melyekkel rendelkezem és melyeket ezen és a másvilágon birtokolni reménykedem. Teljes szívemből hálát adok neked, és ezt a szerény hódolatot följajánlom reggelente és esténként: hittel, reménnyel és szeretettel, szívemből imádom és ajkammal megvallom mindazt, ami isteni Fenségedet illeti. Könyörgök hozzád a következőkért: légy hozzám irgalmas és bocsásd meg a számtalan súlyos bűnömet, melyeket isteni akaratod, illetve parancsolataid ellen elkövettem. Add meg kegyelmedet, hogy szolgálhassalak, és teljesíthessem parancsolataidat, mégpedig anélkül, hogy halálos bűnbe esnék, vagy olyat elkövetnék. Végül pedig adj kegyelmet végső szükségemben és halálomban, hogy emlékezhessem szentséges szenvedésedre és megbánjam bűneimet, hogy azután a te szent hitedben halhassak meg, és az örög dicsőségnek örvendezhessek szentjeid társaságában.

Megváltóm: ünnepélyesen kijelentem, hogy segítségeddel és kegyelmeddel elfordulok a bűntől, és az irántad való szeretetből nem foglak többé megsérteni. Könyörgök tehát, őrizz és erősíts meg szándékomban.

Istenem és Üdvözítőm, megígérem, hogy bűneimet megbánom, amennyire csak képes vagyok rá, a te parancsolataid és az Egyház parancsolatai szerint. Könyörgök, hogy áldott halálotat és fájdalmas szenvedésed tisztelhessem, és

hogy a jóságos és szentséges Szűz Mária közbenjárására bocsásd meg valamennyi bűnömet és vedelmezzél meg az ellenségtől most, és a halálom óráján, és emelj föl az örök dicsőségbe, amen.

Felhasznált irodalom

- Aigl 1838.** Aigl, Paulus: *Historia brevis venerabilis Capituli Cathedralis Ecclesiae Quinque-Ecclesiensis a prima ejusdem origine usque finem Anni 1838.* Lyceum, Fünfkirchen, 1838.
- Angyal 1910.** Angyal, Pál: Spanyolok nálunk. *Pécs–Baranyamegyei Múzeumi Értesítő*, III (1910), 2, 58–60.
- Cienfuegos 1717.** Álvaro de Cienfuegos: *Aenigma theologicum.* Ghelen, Wien, 1717.
- Gózszy 2018.** Gózszy, Zoltán: Cienfuegos Alvarez, Pécs spanyol püspöke. In: Vitári Zsolt (szerk.): *Globális vetületek (Ünnepi kötet Fischer Ferenc 65. születésnapjára).* PTE – Fakultás Kiadó, Pécs – Budapest, 2018, 281–291.
- Majorossy 2022.** Majorossy, Imre Gábor: „Videmus nunc per speculum”: Selbstrepräsentation und Belehrung auf dem Kupferstich in *Aenigma theologicum* von Álvaro de Cienfuegos. In: *Hungarian Studies*, 26 (2022) 120–130.
- Meda 1724.** Meda, Filippo da Milano, *Discorsi teologici e predicabili intorno alla Vicinanza del Giudicio Universale.* Felice Mosca, Napoli, 1724.
- Palma 1733.** Palma, Luis de la: *Historia de la sagrada passion, sacada de los Quatro Evangelios por el padre Luis de La Palma Provincial de la Compania de Jesus.* Kurtzbök, Wien, 1733.
- Sierra 1670.** Sierra, Bernardo: *Ramillite de divinas flores escogidas.* Foppens, Brüssel, 1670.

PÁL HELÉN

GYIMESI CSÁNGÓ TÁNCNEVEK ÉS IDEGEN HATÁSOK A MEGNEVEZÉSEK BEN

KIVONAT: A gyimesi csángók a Csíki-havasokból induló Tatros folyó völgyében élnek. Három nagyobb községük Gyimesfelsőlók, Gyimesközéplók és Gyimesbükk. A gyimesi csángók ősei főként székelyek voltak, de a Gyimesekbe moldvai magyarok és románok is települtek. A helyiek megélhetését elsősorban a havasi állattenyésztés biztosította, melyet földműveléssel és fakitermeléssel egészítettek ki. A gyimesi csángók elzárt életformájuk következtében számos archaikus elemet őriztek meg a székely paraszti műveltségből és a népi kultúrából. Nyelvjárásukat eddig nem sokan kutatták, azonban nagyobb figyelmet kaptak a táncaik és a zenét szolgáltató muzsikusok. Ezért a táncokat és azok megnevezését leíró publikációk adatai hasznos források lehetnek a gyimesi csángók nyelvének tanulmányozásához. A tanulmány a gyimesi csángók táncaival foglalkozik, elsősorban a táncok megnevezésével és a nevekhez kapcsolódó további adatokkal. A kutatást az is indokolja, hogy a táncoknak adott nevek az egymás közelében élő népek közötti kapcsolatokra is utalnak.

KULCSSZAVAK: gyimesi csángók, gyimesi csángó táncok, táncnevek, interetnikus kapcsolatok, idegen hatások a megnevezésekben

HELÉN PÁL

CSÁNGÓ DANCE NAMES IN GYIMES AND FOREIGN INFLUENCES ON THE NAMES

ABSTRACT: The Csángós of Gyimes live in the valley of the Tatros River, which originates in the Csíki Mountains. Their three largest villages are Gyimesfelsőlök, Gyimesközéplök, and Gyimesbükk. The ancestors of the Gyimes Csángós were mainly Szeklers, but Moldavian Hungarians and Romanians also settled in Gyimes. The locals' livelihood was primarily secured by alpine animal husbandry, which was supplemented by farming and logging. Due to their isolated lifestyle, the Csángós of Gyimes have preserved many archaic elements of the Szekler peasant culture and folk culture. Their dialect has not been studied much so far, but their dances and musicians have received more attention. Therefore, publications describing the dances and their names can be useful sources for studying the language of the Csángós of Gyimes. This study deals with the dances of the Csángós of Gyimes, focusing primarily with the names of the dances and additional data related to those names. The research is also supported by the fact that the names given to the dances also refer to the relationships between peoples living in close proximity to each other.

KEYWORDS: Csángós of Gyimes, Csángó dances of Gyimes, dance names, interethnic relationships, foreign influences in naming

Bevezető

A gyimesi csángók (vagy gyimesi magyarok) nyelvjárása eddig kevesebb figyelmet kapott (mint például a moldvai (csángó)magyarok nyelve), azonban a népcsoport kutatói kiemelik archaikus jellemzőit és a román kölcsönszavakat is (Balogh 1959, 1961, lásd még Tankó 2001, 42–43.). Nagyobb érdeklődés övezi a gyimesi táncokat és az ezekhez tartozó tánczenéket, és ez a népszerűség máig megfigyelhető a néptáncok kedvelői körében. Ezt mutatják a Gyimesi tánc tábor vagy a Magyar Nemzeti Táncgyűttes programjai, vagy az interneten közzétett filmfelvételek a gyimesi táncokról és a hagyományos népzenei játszó muzikusairól. A táncoknak adott nevek azonban az egyes népek közötti kapcsolatokra is utalnak, és a nyelvi adatok szempontjából hasznos források azok, amelyekben a táncok nevét is lejegyezték (Dincser 1943; Molnár 1947; Kallós–Martin 1969–1970; Martin 1990; Tankó–Pálffy 1993; Tankó 1996). A gyimesi csángó táncok nevének vizsgálata azért is indokolt, mert a táncaik és táncélettük régies jellege által, továbbá az általuk táncolt táncfajták nagy mennyiségével kitűnnek a magyar népcsoportok közül (Martin 1990, 446.). Tánckincsükben megkülönböztetik a még Erdélyben megismert táncok rétegét, majd ez kiegészült a más népcsoportoktól eltanult táncokkal, mint például a romános vagy balkáni táncokkal, és a legkésőbb átvett polgári jellegű párostáncokkal (Martin 1990). Az átvételről a táncok neve is tanúskodik, itt megemlíthetők például a kölcsönszavak vagy az átvételre utaló megnevezések. A tanulmányban azok a gyimesi táncnevek kerülnek elő, amelyek az interetnikus kapcsolatokra utalnak. E kapcsolatok háttérében általában a kereskedelmi és kulturális érintkezések is megtalálhatók, és ezekre a kontaktusokra a gyimesi csángóknál is akad példa. A társadalmi kapcsolatok egyik eredménye a zenék és táncok vándorlása (Belényesy 1958, 118.). Ennek következményeként az adott népcsoport repertoárjába került új táncokat származásuk alapján például népnevekkel kezdik jelölni (Belényesy 1958, 94.). Jóllehet a táncok eredetének és az átvétel helyének megállapítása sok esetben nem egyszerű, mivel előfordulhat, hogy a tánc eredete nem azonos az átvétel útjával (Belényesy 1958, 112–120.). A tanulmány egyrészt vizsgálja a gyimesi csángók kereskedelmi

és kulturális kapcsolatait a táncok szempontjából, másrészt bemutatja az átvett táncok nevét és a hozzájuk kapcsolható további adatokat. A táncnevek vizsgálata helyenként kiegészül a moldvai magyarok és a bukovinai székelyek táncneveivel is, mivel a gyimesi csángók és a bukovinai székelyek is kapcsolatban álltak a Moldvában élő népcsoportokkal, táncokat is átvettek tőlük, ezért figyelemre méltók a közös táncnevek.

A gyimesi csángók rövid története

A gyimesi csángók a Csíki-havasokból induló Tatros folyó völgyében élnek. Három nagyobb településük közül Gyimesfelsőlok esik a legközelebb Csíkszeredához, majd Gyimesközéplak és Gyimesbükk következik. E három község (és a hozzájuk kapcsolódó kisebb települések) gyűjtőneve: Gyimesek. A folyó 30 kilométer hosszú völgyébe több patak belefolyik, ezért Gyimest Patakország-nak is nevezik (Tankó 1996, 5.). Az ide letelepülők általában a patakok mellett építettek házat, és ez a helynevekben is nyomon követhető: Antalok pataka, Gáborok pataka, Ciherek pataka, Csikik pataka (Hints 2000; Tankó 1996, 5.; Tankó 2008, 59.). Gyimes a XVII. században még jórészt lakatlan volt, azonban a Gyimesi-szoros Erdély és Moldva határán fontos szerepet töltött be a történelem során. A szorosban ma is látható várat a feltételezések szerint Bethlen Gábor fejedelem építtette 1626-táján egyrészt katonai célokra, hogy az ott szolgáló katonák a határt őrizzék, másrészt vámszedő szerepe is volt. A helyiek ma Rákóczi-várnak hívják az építményt (Harangozó 2007, 163.; Hints 2000, 3.; Tankó 1996, 5.). A török és tatár betörések elmúltával a XVII. század végén a Gyimesi-szoroson keresztül megindult a kereskedelem és a lakosság vándorlása is (Hints 2000, 3.). A betelepülők székelyek voltak (a kutatások szerint főként csíki, de gyergyói, háromszéki és udvarhelyszéki származásúak is), valamint a moldvai csángók és románok közül kerültek ki, de rajtuk kívül katonaszökevények is érkeztek erre a területre. Legelőket béreltek, és a megélhetésüket elsősorban a havasi állattenyésztés biztosította, melyet földműveléssel és fakitermeléssel egészítettek ki (Kósa 1979, 1094.; Vámszer 1977, 194.; Kósa 1989, 6.). Az ideérkezők szétszórtan, tanyaszerűen telepedtek le (Vámszer 1977,

195.). A letelepedés mértéke a XIX. században felgyorsult, majd a túlnépesedés miatt a XX. század első felében előfordult az is, hogy a Gyimesen kívüli területekre vándoroltak (Vámszer 1977, 196.). A terület eredetileg Borzsova, Csík-szentmihály, Csíkszentmiklós és Csíkszépvíz községek, továbbá a csíksomlyói egyházmegye tulajdona volt (Harangozó 2007, 3.; Hints 2000, 3.; Tankó 1996, 5.). Majd a XIX. század végén az addig haszonbérben művelt földeket a gyimesiek megvásárolhatták (Tankó 1996, 7.). A völgy elzártságának megszűnéséhez a XIX. század végén a vasút megépülése is hozzájárult (Harangozó 2007, 164.). A három nagyobb község és a hozzájuk beosztott települések lakosságának a száma a 2011-es népszámlálás adatai szerint közel 14 000 fő volt (<https://statistikak.erdelystat.ro/home?cid=5>).

A táncokban megjelenő hatások hátteréről

A gyimesi csángók az elzártságuk miatt számos archaikus elemet őriztek meg a székely paraszti műveltségéből és a népi kultúrából (Kósa 1979). Az elszigeteltség elsősorban az életmódjukból következett. A helyiek egy részének nem volt legelője a háza közelében, ezért ők május végén vagy június elején kiköltöztek a kalibához, a második szállásra. Ez rendszerint „valamelyik patak fejében a hegyen van” (tehát a patak forrásvidékén, ahol a *kaliba* a gyimesiek nyári szállását jelentette). Itt éltek és legeltették az állataikat őszi, Szent Mihály napjáig (Tankó 1996, 17.). Bár a gyimesiek állattartó életmódja bizonyos mértékig korlátozta a szabad mozgásukat, azonban több példa van arra, hogy kapcsolatokat alakíthattak ki más vidékek lakóival. A gyimesiek számontartották székely származásukat. Az 1930-as évek végén és az 1940-es évek elején az egyik helyi adatközlő így beszélt a gyimesi csángók eredetéről: „Kétszáz évvel ezelőt jöttek ide a csángók Csíkból, Mária Trézi idején” (Dincsér 1943, 67.). Mivel Csíkszereda 35 kilométerre fekszik a Gyimestől, ezért a gyimesiek átjártak a csíki településekre. A kapcsolatoknak több formája volt: Egy időben Csíkszépvízről örmény kereskedőktől szereztek be a bort a bálókba (Tankó–Pálfy 1993, 123.). A szemes gabona egy részéhez (Moldván kívül) a csíki községekben vagy csereárúként ju-

tottak hozzá vagy pénzért vásárolták (Tankó 1996, 8.; Tankó 2001, 120.); bútort is itt csináltattak (Tankó 2001, 19.); és arra is volt példa, hogy a gyimesi lányok Csíkba mentek férjhez (Kallós 1960, 5.). A beszámolók szerint nagy számban érkeztek a csíkiak a gyimesközéploki búcsúra július 22-én (a búcsút Mária Magdolna, a középlokiak védőszentje tiszteletére rendezték). Ilyenkor a „falusiak” (így nevezték a helyiek a csíki településekről érkezőket) a középloki ismerőseiknél „megyéztek” (Tankó 1996, 19.). (A *megyézés* azt jelentette, hogy a nagyobb ünnepeken, például húsvét alkalmával, húshagyó kedd este, karácsony és Szilveszter estéjén összegyűlt a nagy család, általában a szülőknél vagy valamelyik testvérnél, és itt ettek, ittak, beszélgettek, éjfél utánig. Ezekre a programokra szekérrel vagy szánnal érkeztek a vendégek (Tankó 2008, 316.). A gyimesközéploki búcsúra az egész völgy fiatalsága eljött (Tankó 1996, 19.). A nagyobb alkalmakra (mint például ez a búcsú) Csíkból hozták a *mozsikást* és a *gardonyost*:

„Szenttamásról a Dudujokat. Magdolna búcsújára es ők jöttek Csík felől, itt Naskalaton keresztül és lejöttek Szurdukon. Örökké egy sereg magyar (a székelyeket hívták így a gyimesiek) es jött velük. Mikor értek be a faluba, húzni kezdték és mozsikaszóval érkeztek. Akkor jobban tartották a kapcsolatot a falusiakkal (ti. a csíkiakkal), mert a csángók nagy része onnan jött és rokonságot tartottak megyézni jártak egymáshoz” (Tankó 1998, 6.).

Az adatok szerint a Gyimesekbe átjáró csíki zenészek közül többen letelepedtek a Gyimesben, és a leghíresebb zenészdinasztiák Gyimesközéplokon éltek. Itt híres zenészcsaládok a Pulikák, a Halmágyiak és a Zerkulák (Tankó 1998, 6.). A zenészek némelyike a hegedűjét (a *mozsikát*) Csíkszeredából szerezte be (Dincsér 1943, 17.). Gyimesben a mozsika és gardon (*gãrdon*, *gãrdony*, *ütögãrdon*, *ütösdãrdony*)¹ hangszereken játszó, kéttagú együttesek szolgáltatták a ze-

1 A *mozsika* a hegedűt jelenti, a *gardon* pedig cselló formájú és nagyságú ütős és húros kíséző-hangszer. A hegedűs rendszerint férfi, a gardonos a felesége vagy egy nőrokona. A gardonos a jobb kezében egy fél méter hosszúságú fapálcát fog és ezzel üti a húrokat, míg bal kezének két ujjával fel-felcsípi az egyik húrt és rácsaptatja a forgólapra (Antal 1992: 130). Az ütés és a csaptatott húr hozza létre a gardon hangját (uo.).

nét a táncokhoz, jóllehet egyes táncalkalmakon (ilyen volt például a fonó vagy fonógyűlés, és a havasi kalibás tánc vagy havasi gyűlés) citeráztak, furulyáztak vagy nyírfakérget fújtak (Tankó 1996, 17.; Tankó–Pálfy 1993, 121.). A furulyát és a citerát inkább csak a házimulatságokban és a *gyűlés* szóval jelölt táncalkalmakon használták (Kallós 1969–1970, 204.).

A kereskedelmi és társadalmi kapcsolatok másik iránya Moldva volt. A Gyimesek völgye a történelem során mindig összekötő kapocs volt Erdély és Moldva között, a Gyimesi-szoros e két vidék között az átjáró (Tankó 1996, 5.). Mivel a gyimesi vidéken csak bizonyos növények termesztethők, ezért a gyimesiek Moldvába is átjártak élelmiszerért, például a gyümölcsökért, borért. A különféle terményekért rendszerint szekérrel mentek (Harangozó 2007, 163–164.; Kallós 1960, 4., 11.). Az adatok szerint az állataikkal is kereskedtek, és a hegyi hágókat a gyimesi és a moldvai magyarok egyaránt használták (Harangozó 2007, 163–164.). A XX. század első felében élt gyimesi zenészek közül néhányan a Regátot nevezték meg, ahol a zenei tudásukat szerezték vagy kamatoztatták, például Simon György Anuka (csángósan Anuka Pista Gyuri), Zerkula János Tódi és Sinka János Cándra (Dincsér 1943, 9., 13.). Ezek az utak arra is lehetőséget nyújtottak a számukra, hogy a román táncokhoz való zenét megismerjék, ilyen táncok voltak például az *alunyelu*, *drumul drákuluj*, „*de doj*” vagyis „*kettős*” (Dincsér 1943, 13.). A gyimesi csángók rokoni kapcsolatot is tartottak a moldvai magyarokkal (Tankó 2008, 8.).

A gyimesi táncok

A gyimesi csángók életére jellemző elzártság a táncos szokásaikra is hatást gyakorolt. Mivel a pásztorkodással foglalkozó gyimesiek többsége nyár elejétől kezdődően őszig a hegyekben legeltette az állatait, ezért ebben az időszakban kevesebb lehetőségük volt a közösségi programokra (Tankó 1996, 17.). A havasi pásztorkodó életforma kevés szórakozási lehetőséget nyújtott, és a fiatalok számára megnehezítette az ismerkedést. A táncalkalmak a szétszórta településrészekben élő fiatalok és idősebbek számára az együttlét igényét elégítették ki, de emellett a táncolás örömét is nyújtották (Tankó–Pálfy 1993, 118.; lásd még: Jánó–Bodor 2007).

A gyimesiek köréből számos táncalkalmat följegyeztek (Tankó–Pálfy 1993; Martin 1990, 446.; Kallós–Martin 1969–1970, 231.). Már a kicsi gyerekek is táncoltak. Ők maguk szervezték a táncalkalmaikat, és gyakran a zenészek is gyerekek voltak. Ilyen esemény volt a *serketánc* (a *serke* a tetű petéje, ez volt a legkisebbek megnevezése), a *gyermeklakodalom*, a *kosaras bál* és a *cigánybál* (Kallós 1969–1970, 196.; Tankó–Pálfy 1993, 118–220.). A még nem házas fiatalok és felnőttek táncalkalma volt a *fonó* (ezen a programon a lányok fontak, majd a legények megérkezése után együtt játszottak, énekeltek és táncoltak), a *havasi kalibás tánc* vagy *havasi gyűlés* (a hegyi szállásokon rendezték, főleg ünnepnapok délutánján vagy estefelé, itt játszottak és táncoltak). A *kalákatáncok* a közös munka után rendezett táncokat jelentették (a kalákákban egymást segítették, elsősorban munkával, de a *lopókalákák* alkalmával a zene-tánc fejében valamilyen terményt vagy más dolgot, például pityókát, kendert, gyapjút vagy sajtot kellett adniuk a résztvevőknek; a kalákamunkát követte a tánc). További táncalkalmak voltak a *fogadott táncok* (ez a program a zenészfogadóról kapta a nevét, ők rendezik a táncot), a *bálok* (volt például *szabad bál*, *hívogató bál*, *tűzoltóbál*, *kosaras bál*, *házasemberbál*, *regutabál*, *szüreti bál*), a *radina*, (a szó román eredetű, a jelentése lehet 'komatál' vagy 'multság', a keresztelő napján tartják a táncot a komák és testvérek) és a *lakodalom*. E táncalkalmak egy része már megszűnt (Tankó–Pálfy 1993, 120–125.; Jánó–Bodor 2007). A táncalkalmakon általában nem minden táncuk került elő, egyedül a lakodalom volt az, ahol a gyimesiek összes tánca előfordulhatott (Tankó–Pálfy 1993, 124.).

A gyimesi csángó táncokat három stílusréteg szerint különítik el: a Kárpát-medencei (ezek jórészt magyaros táncok), a balkáni, valamint a közép-európai táncok (Martin 1969–1970, 208.; Martin 1990, 446.). Táncaik gazdagságát jól mutatja, hogy 35 gyimesi csángó táncot tartanak számon (Kallós–Martin 1969–1970, 196–207., 232.). A táncrepertoár bősége a gyimesi csángó települések elhelyezkedésével is magyarázható, ugyanis e vidék két eltérő tánckultúra érintkezési vonalán, átmeneti területén fekszik. Az említett két eltérő közeget a közép-európai és Kárpát-medencei, valamint a délkelet-európai és balkáni tánckultúra jelenti. E két tánckultúra jellegében, szerkezetében, táncformáiban, műfajaiban és típusaiban is nagyon különbözik egymástól, viszont e két táncdialektus kölcsönhatása jelentős mértékben gazdagította a gyimesi csángók tánckincsét (Martin

1969–1970, 208.). A gyimesi csángók peremhelyzete a táncokat illetően is lehetővé tette, hogy megőrizték a korábbi időszakok jellemzőit, a táncaikban a Balkán és a Kárpát-medence tánc kultúrájából is megtartottak archaikus vonásokat (Martin 1969–1970, 208.). A tánc kincsük fentebb említett stílusrétegeiben az alábbi táncokat tartják számon: 1. magyaros, valamint erdélyi férfi- és páros táncok, 2. balkáni, romános lánctáncok, és 3. közép-európai németes, polgári jellegű, szabályozott páros táncok (Martin 1990, 446.). E csoportosításon túl azonban a gyimesi csángók táncainak megnevezését is érdemes megvizsgálni, e tanulmány témája szempontjából elsősorban az interetnikus kapcsolatok alapján.

Idegen nyelvi hatások a gyimesi csángó táncok megnevezésére vonatkozóan

Jóllehet a kutatók által lejegyzett kategóriák (mint *magyaros*, valamint *erdélyi* férfi- és páros táncok, *balkáni*, *romános* lánctáncok, és közép-európai, *németes*, polgári jellegű, szabályozott páros táncok) is utalnak arra, hogy az adott csoportba tartozó táncok honnan erednek vagy mely népcsoportból származnak, ezen túlmenően azonban minden kategóriában található olyan tánc, amelynek idegen nyelvű a neve, vagy az adott név más nemzetiségre utal (ilyen például a *szirba*, *korobjászka*, *békási ruszka*, *féloláhos*). A magyaros vagy Kárpát-medencei csoportba tartozó táncaikat a témára vonatkozó gyűjteményekben így nevezik: *féloláhos*, *verbunk*, *lassú-* és *sebes magyaros*, *lassú-* és *sebes csárdás*, a *kettős jártatója és sirúlője*, *lakodalmi mars*, és a *medvés* (Martin 1969–1970, 210.; Martin 1990, 446.). Azonban ezeknek a táncoknak több neve is lehet: „településenként, falurészenként, sőt korosztályok és egyének szerint is más-más névváltozatok fordulhatnak elő” (Martin 1969–1970, 210.). Belényesy Márta arra is felhívja a figyelmet, hogy a táncok neve koronként is változik (Belényesy 1958, 96.). A kutatások szerint a gyimesi csángók a balkáni, romános táncaikat a kárpáti és moldvai románságtól kölcsönözték (Martin 1990, 447.), és a forrásokban az alábbi neveket találjuk: *héjsza*, *korobjászka*, *tiszti héjsza*, *legényes*, *csúfos*, *békási ruszka*, *féloláhos héjsza*, *hosszúhavasi*, *régi héjsza*, *kerekes* (Martin 1969–1970, 218.). Ezeket a táncokat körben táncolják, a *kerekes* és *csúfos* nevű

táncokat zárt körben, a többit nyitott láncban, félkör vagy vonal alakzatban járák (váll-, derék- vagy övfogással). A táncvezető által irányított férfitáncokat egy idő után már nők is táncolhatták (Martin 1990, 447.). A harmadik táncréteg (a közép-európai táncréteg) a legújabb a gyimesi csángók táncai között, és ezeket feltehetőleg a XX. század első felében vették át. E táncok nyugati, németes hatást mutatnak, és minden bizonnyal városi-polgári közvetítéssel kerülhettek a gyimesi csángók táncai közé, feltehetőleg székely, szász és moldvai közvetítéssel. A néptáncutatók kiemelik, hogy e táncok eredetére és az átvétel különböző útjaira a kísérodallamokon és a formai sajátosságokon kívül a táncnevek is utalnak (Martin 1969–1970, 224.). A közép-európai táncréteget párostáncok alkotják: *háromsírülős, egytoppantós, háromtoppantós, hétlépés, balánkáé, csoszogtatós, porka, talján porka és sebesse, moldovai és a porkája, sánta németes, németes vagy valcer, sormagyar, párnástánc* (Martin 1969–1970, 224.; Martin 1990, 447.).

Az alábbiakban az idegen nyelvi hatást vizsgálom meg a gyimesi csángók táncainak megnevezésében. Ahol lehet, rámutatok a bukovinai és moldvai magyarok táncnevei közötti kapcsolatokra is, mivel a moldvai kontaktusok a gyimesieket és a bukovinai székelyeket is jellemezték, valamint a gyimesi, a moldvai és bukovinai magyarok is rendelkeznek csiki gyökerekkel.

A magyaros vagy Kárpát-medencei csoportba tartozó táncok – idegen nyelvi hatásokkal

Féloláhos

A gyimesiek *féloláhos* táncát (a *verbunkkal* együtt) átvétele szerint az erdélyi férfitáncok közé sorolják (Martin 1990, 446.), de a megnevezése arra utal, hogy a gyimesiek félig romának tartják (Martin 1969–1970, 210.). Ez a táncnév Csík belsőbb részein is előfordult, és ott is ezt a táncfajta jelölik vele (Martin 1969–1970, 210.). A kutatások azt mutatják, hogy a gyimesiek *féloláhos* tánca szoros rokonságban van más vidékek egyszerűbb legényes táncfajtaival (például a bukovinai székely *silladrival*, a szilágysági *figurással*, a délföldi, bihari és szatmári *oláho-*

sokkal és az alföldi cigánytáncokkal) (Martin 1969–1970, 211.). Némelyik táncnak a neve is utal román kapcsolatra, például a bukovinai székelyek *silladri* nevű táncának a megnevezése feltehetőleg a román *și la tri* 'három a tánc' felkiáltásból ered (de a gyimesiektől eltérően a bukovinai székelyeknél férfitáncot, páros táncot és körtáncot is jelölhet (Belényesy 1958, 90., 94.; Martin 1990, 448.), és más táncokat *oláhos*ként neveznek meg (lásd fentebb). A gyimesi *féloláhos*hoz hasonló táncmotívumok a moldvai cigányok *șerereasca* nevű jellegzetes férfitáncában tűnnek fel, továbbá a moldvai románok és csángók *țiganeasca* férfi szólótáncában (Martin 1969–1970, 211.). A *féloláhos* megnevezés a gyimesi csángóknál a *féloláhos héjsza* nevében is megtalálható (ennek bemutatását lásd lejjebb).

A *féloláhos* táncához hasonló jellegzetességekkel rendelkezik a gyimesi csángóknál a *verbunk* nevű szóló férfitánc (a két tánc mozgás- és motívumkincse hasonló), és a *verbunk* megnevezései között más népcsoportra való utalásként *cigány verbunkot* is találunk (a *huszárverbunk* és a *csángó verbunkon* kívül) (Martin 1969–1970, 212.). A *cigány verbunk* mellett *cigány csárdás* is szerepel a gyimesiek táncai között, de ez utóbbi elnevezés a régibb magyar, esetleg cigány dallamokra utal, és koreográfiai különbséget nem jelent (Martin 1969–1970, 215.).

A kettős jártatója és sirülője

A tánc neve arra utal, hogy két részből álló táncról van szó, egy lassú és egy gyors részt táncolnak, és közben a férfiak *ujjogtatnak* (Martin 1969–1970, 216.). Más forrás szerint kizárólag páros táncok során kiabálták be az *ujogatókat*, amelyek „a nép ajkán” keletkeztek, humoros szövegük volt, és szájról-szájra terjedtek (Jánó–Bodor 2007, 97.). A *jártató*sban a párok egymás mögé oszlopban felsorakozva táncolnak, és a táncteremben lassan körbe haladnak. A második rész, a *sirülő* gyorsabb tempójú, a párok szétszóródva táncolnak a tánctéren, és ebben párosforgás és előre-hátra mozgó motívumsorok váltakoznak (Martin 1969–1970, 217–218.). A *kettős* a Keleti- és Déli-Kárpátok, továbbá Moldva nyugati és a Havasalföld északi részében élő román és csángó lakosság jellegzetes párosátánca. Náluk *de doi, hai dea doi, breaza, ungureasca, ardeleana, mărunțica* neveken fordul elő (Martin 1969–1970, 218.; lásd még: Kádár 2023, 192–201.). A románoknál

a *de doi* (a jelentése ’kettős’) elnevezés erre a táncfajtára utal (Martin 1969–1970, 216.). A moldvai csángóknál a *didoj* nevű tánc (ennek nevében is a román *de doi* ’kettős’ jelentésű szó figyelhető meg) kézfogással járt sétáló és forgó párostánc (Martin 1990, 451.). A gyimesi csángóknál a tánc nevében a *sirülője* szó a táncosok forgására utal (lásd: *sirül* ~ *sürül* ’fordul, változik’ (Balogh 1961, 96.).

Medvés

A Kárpát-medencében széles körben elterjedtek voltak ehhez hasonló lakodalmi táncok, például a bakonyi *nyúltánc*, a szilágysági *kecsketánc*, a szlovák *medvedy tanec*, a román *ariciul* és *jocul berbecului*, és a kutatások szerint ezeknek hasonló a tartalma és gesztusanyaga is (Martin 1969–1970, 218.). A tánc főként lakodalmakban került elő, termékenységi táncként határozzák meg, és az állatok párzását utánozzák benne pantomimikus gesztusokkal (Kádár 2023, 57–58.; Martin 1969–1970, 218.). A moldvai csángóknál a dallama a *garofița* nevű lánctáncához kapcsolódik (Martin 1969–1970, 218.). A moldvai magyaroknál a *medvés* állatutántzó rituális tánc és állat-alakoskodó újévköszöntő táncos népszokás, itt *medvézés* vagy *medve* neve is lehet (Kádár 2023, 198.). A gyimesi csángóknál a *medvést* vagy *medvetáncot* két férfi vagy egy pár (férj és feleség) járta el, régebben a lakodalomban, olykor bálban is előkerült (Martin 1969–1970, 218.).

A balkáni és romános táncok nevére vonatkozó idegen nyelvi hatások

Az ide sorolható táncok csoportos lán- vagy körtáncok, váll-, derék-, vagy övfogással összefogódzva járják (Martin 1969–1970, 219.). A gyimesi csángók többi táncához képest nem volt gyakori a használatuk, csupán egyszer-egyszer kerültek elő a mulatságokban, mert a gyimesi csángóknál a Kárpát-medencei és közép-európai táncok használata dominált (Martin 1969–1970, 208., 220.). A balkáni és romános táncokat a kárpáti és moldvai románságtól kölcsönözték (Martin 1990, 447.). Erre utal, hogy e táncok formai és zenei karaktere is a balkáni, Kárpátokon túli tánc kultúrához kapcsolja őket, továbbá a táncok és

dallamok változatai általánosak a Keleti- és Déli-Kárpátok román falvainak repertoárjában. A táncok elterjedtségét mutatja, hogy némelyiket Moldvában, Galíciában és a ruszinoknál is táncolják (Martin 1969–1970, 220.).

Síma héjsza

A táncnak több névváltozata is ismert: *héjsza*, *regáti héjsza*, *héjsza-szirba*, *szirba* (Martin 1969–1970, 220.), és írásmódjában is találunk különbséget: *hējsza-szíba* (Dincser 1943, 69.). A kutatások szerint a *héjsza-szirba* megnevezésben a *héjsza* név a régebbi. Az első világháború előtti időszakban a *szirba* nevet sem Vikár Béla gyimesi gyűjtése idején, sem Csikban nem ismerték (Dincser 1943, 69–70.; Martin 1969–1970, 220–221.). Dincser Oszkár a *hējsza-szirba* név elterjedését a román megszállás idejéhez köti, amikor a románok a *szirbához* (amelyet akkor a nemzeti táncuknak tartottak) megfelelő táncdallamot kértek, ezért a nem román muzsikusként, aki *szirbát* nem ismert, olyan dallamot játszott, amelynek azonos volt a tempója a *szirbáéval*. Így kezdte a muzsikusként a *héjszához* való dallamokat játszani. Dincser Oszkár gyűjtése idején a *héjsza* megnevezés már háttérbe szorult és a *szirba* terjedt el a közbeszédben (Dincser 1943, 69–70.). A *szirbát* nyitott láncban, félkörben, vállfogással összekapaszkodva járók (Martin 1969–1970, 220.). Az 1960-as években csak legények táncolták a *héjszákat* (a multságok végén), és ezek az alábbiak voltak: *hosszú havasi héjsza*, *alu-nelu*, *tiszti héjsza*, *korokgyászka* (Jánó–Bodor 2007, 96.). A táncot általában egy jól táncoló legény vezette, viszont a vezető személyén gyakran összevesztek, ami akár verekedésig is fajulhatott (Jánó–Bodor 2007, 96.; Balogh 1959, 109.). Balogh Ödön gyimesi csángó tájszógyűjteményében *hējszatánc* ~ *hējvatánc* adatot találunk, a meghatározása szerint ez egy *sírba*-féle tánc, amelyet csak legények táncolnak. A szócikk szerint a lakodalmi táncokat ezzel szokták kezdeni (Balogh 1959, 109.). Balogh a csügési magyarok köréből a *hējca* szót jegyezte le, a meghatározása itt 'sárba'-féle tánc', továbbá a szócikkben megjegyzi, hogy Gyimesen: *hējca* és *hējsza* (Balogh 1942, 27.). Más forrás szerint a *regáti héjsza* név Gyimesbükkön volt használatos (Martin 1969–1970, 220.). A moldvai magyar tájnyelv szótára a csügési magyarok nyelvéből is közöl adatokat, e kiadvány *héjsza*

szócikke szerint ez a „legények gyors ütemű tánca”. A szócikkben közölt néprajzi megjegyzés gyimesi táncként határozza meg, amelyet láncban táncolnak, és moldvai megléte bizonytalan (Péntek 2016, 352.). Említésre méltó, hogy a *hejsza* szó Gyimesközéplak kapcsán a táncokon kívül is felbukkan. Egy gyimesközéplaki önéletrajzban az alábbi szöveg olvasható: „Úgy volt, hogy az Antalokpatakról egy Hejsza leányt vittek férjhez” (Tankó Mónus 2007, 21.). Továbbá Gyimesközéplak helyneveiben is előfordul: *Hejszákkertye*, *Hejszás-szer úttya* (Hints 2000, 17, 18.). Ez utóbbihoz a következő magyarázat tartozik: „nagyrészt az Antal család birtoka, nevét egyik tagjától kapta” (Hints 2000, 18.).

A *hejsza* táncdallama megjelent a gyimesi csángók betlehemes játékában is. A játékban előadott tánc a balkáni eredetű táncokhoz hasonlított, a táncosok körbeálltak, azonban nem fogóztak össze: „Botjaikat ritmikusan a földhöz verték, körbe jártak és egyúttal mindenki saját tengelye körül is forgott. A furulyás szöveg nélküli *hejszát* vagy más régi táncdallamot fújt, közben ő is medvetáncszerű mozgásokat végzett” (Tankó–Pálfy 1993, 120.). A táncuk csoszogó jellegű volt. A táncosok a körbejárás közben a fejüket lehajtották, majd egyszerre felemelték (Tankó–Pálfy 1993, 120.).

Tiszti héjsza

A tánc a moldvai románok *sîrba* és *hora ofițereasca* nevű táncának feleltethető meg (Martin 1969–1970, 222.). Az *ofițer* szó ’tiszt’ jelentésben megtalálható a moldvai magyar tájnyelv szótárában is (Péntek 2017, 204.), de *ofițereasca* nevű táncról nincs adat a kiadványban. A gyimesi csángóknál ezt a táncot férfiak táncolták, vállfogással, nyílt láncban, sorban járták (Martin 1969–1970, 222.). A moldvai magyarok köréből az *oficerászka* (*ofițereasca*) nevű táncot jegyezték föl, ott ez rövidebb-hosszabb motívumkombinációk és motívumsorok ismétléséből álló lánctánc (Martin 1990, 450.).

Féloláhos héjsza

A gyimesiek *féloláhos héjsza* tánca a balkáni strófikus szerkezetű lánctáncok egyik jellegzetes típusa. Félkörben, nyitott lánformában, vállfogással járják. Lehet csak férfiak tánca, de nőkkel közösen is járhatják. A román tánckincsben is vannak megfelelői, ezeket *alunelu* néven ismerik, és a kutatások szerint ott széles körben elterjedt (Martin 1969–70, 223.). Az *aulnelu* nevet 1940 táján Dincser Oszkár Gyimesbükkön *alunyelu* alakban jegyezte fel (Dincser 1943, 13.).

Régi héjsza

A tánc változatait ismerik a Keleti- és Déli-Kárpátok román falvaiban is, itt *lăzeasca*, *lezeasca* néven (Martin 1969–1970, 223–224.). A kutatások szerint a *regi héjsza* jellegzetes kíséródallamának elterjedése moldvai, bukovinai, galíciai és kárpátaljai ruszin kapcsolatokra utal, és ezen a területen e táncdallam az *arkan*, *arcanul*, *arkan pózniejszy*, *huculka starowycka* elnevezésű táncokhoz kapcsolódik (Martin 1969–1970, 224.). A *regi héjszát* a gyimesi csángók körében vállon összefogózva, nyitott láncon férfiak táncolták. Molnár István 1940-es évekbeli (Gyimesközéplokról származó) adatai szerint ezt a táncot csak idősebb emberek járták a lakodalmak végén. A táncosok egyetlen hosszú sorba fogóznak össze vállon, és a táncot a lakodalmas nép között kezdik. Csigavonalban haladnak végig a vendégek között, majd kimennek a lakodalmas ház udvarára és ott folytatják a táncot. Ezzel a táncsal fejeződik be a lakodalom (Molnár 1947, 389.). A gyimesi csángóknál a *regi hejszát* (más táncok mellett) a gyerekek is táncolták a serketáncban és a gyermeklakodalomban is (Tankó-Pálfy 1993, 118–119.).

Korobjászka

Ezt a táncot jellegzetes moldvai román lánctáncnak tartják, de a gyimesi csángókon kívül a moldvai magyarok is ismerik (Martin 1969–1970, 222.). A gyimesi csángók körében *korogyászka*, *koregyászka* névváltozatokban fordul elő, és ez a név az adatok szerint a *corogheasca* vagy *corăbeasca* román táncnév megfelelője (Martin 1969–1970, 221.). A román név eredetét illetően felmerült, hogy

esetleg helynévből származik, de más források nyelvjárási szóra vezetik vissza. Ez utóbbi nézet szerint a *corăgheasca* (kiejtése: co-rug-YAHS-kah) moldvai típusú tánc, a férfiak zárt vagy nyitott körtánca, melyet gyakran vállfogással járnak. A *corăgheasca* állítólag a keleti, a *corăghește* pedig a nyugati moldvai elnevezése ugyanennek a táncnak (<https://folkdancefootnotes.org/dance/a-real-folk-dance-what-is-it/about/coragheasca-coragheste-moldavia/>). A moldvai magyaroknál táncolt *korogyászka* (chorogheasca) egyetlen dallammal kapcsolódó láncdanc neve volt, amely rövidebb-hosszabb motívumkombinációk, motívumsorok ismétléséből állt (Martin 1990, 450.). A moldvai magyarok táncát ismertető másik forrás is közli a *korogyászka* (r: corobeasca) nevet, amelynek magyarfalusi és pusztinai változata is van (e településeken *korodeászka*, *korobeászka* néven is ismerik), a diószéni változat nevei: *korodeászka*, *korobeászka*, valamint a gajdári névváltozatok: *korodeászka*, *korobeászka*. Mind a négy településen körtáncként járók (Kádár 2023, 196–197.). A gyimesi csángóknál a *korobjászka* táncot nyitott láncban, félkörben férfiak táncolták, de újabban nőkkel vegyesen is járók, vállfogással összekapaszkodva (Martin 1969–1970, 221.). Más forrás szerint Gyimesközéplekon magányosan is és többen is táncolhatták, utóbbiak körben, vállon összefogózva járták (Molnár 1947, 391.).

Kerekes

Kerekes tánc néven Balogh Ödön is a szójegyzékébe vette ('táncfajta, a legények s leányok együtt járók' (Balogh 1961, 85.). A moldvai románok és csángók *hóra* néven ismerik, és a kutatók párhuzamot látnak a *kerekes* név és a román *hora* táncnév jelentése között (Martin 1969–1970, 222.). A moldvai magyarok körében több körtánc is előfordul, például több *hóra*-fajtát is ismernek (Martin 1990, 450.), és a *hora máre* láncdancot a bukovinai székelyek is táncolták (Martin 1990, 448.). A *kerekest* a gyimesi csángók több koncentrikus kört képezve táncolják, felfelé hajlított kartartással, kézfogással járók (Martin 1969–1970, 222.).

Legényes

Bár a tánc nevét az erdélyi férfitáncok analógiájára adták, a név más táncfajtára utal. Ebben a vállukon összefogózott táncosok nyílt lánc- és sorformát képeznek, és előre-hátra mozognak. Eredetileg férfiak által járt tánc volt, de később nők is beálltak a táncba. A kutatások szerint a gyimesiek tánca a román *Briul*-típus változata (Martin 1969–1970, 222.).

Csúfos

Férfiak táncolták, nyitott láncban, vállfogással járták. Gyimesfelsőlokon és Gyimesközéplekon némi különbség volt a táncban, az előbbi településen a tánc kiegészül egy másik táncrészlettel (zárt kört képeznek és kopogó motívumot is alkalmaznak), Gyimesközéplekon egyrészes tánc volt. A gyimesiek tánca moldvai román *ciuful*, *cioful* tánc megfelelője (Martin 1969–1970, 223.).

Békási ruszka

A tánc neve a Békás-szoros vidékére való utalásból és a *ruszászka* táncnévből áll össze (a román *ruseasca* jelentése 'oroszos'), ez utóbbi táncnév a moldvai magyaroknál és a bukovinai székelyeknél is előfordult (Kádár 2023, 199.; Belényesy 1958, 93.; Martin 1990, 448.). Dincser Oszkár adatközlője a *ruszászka* nevű táncot úgy határozta meg, hogy „orosz tánc”, továbbá „a háboru után [az első világháború] került a fokságból s a lakadalomba néha előfordul, aj járja aki tuggya, de asz csak ojan sajátított, s úgy nem tuggya mint az orosz” (Dincser 1943, 69.). A gyimesi csángóknál a *békási ruszka* nyílt lánctánc volt, vállfogással félkörben, sorban, balra haladva járták a férfiak (Martin 1969–1970, 223.).

A közép-európai táncréteg táncainak nevére vonatkozó hatások

E kategória táncai székely, szász és moldvai hatás következtében kerültek a gyimesi csángókhoz. A táncok eredetére utalnak a táncnevek, a kísérődallamok és a formai sajátosságok is, ezek a táncok nyugati, németes, főként polgári eredetű

párostáncok (Martin 1969–1970, 224.). A romános táncaikhoz hasonlóan e táncok használati aránya sem magas a gyimesi csángók körében, a mulatságokban egyszer-kétszer kerülnek elő, szvitszerű sorozatban, fűzérben (Martin 1969–1970, 226.). E táncok egy részét *aprók* névvel illetik, mivel csekély időtartamuk és zárt, tömör szerkezetük van (Martin 1969–1970, 224.). Az 1960-as években az *aprók* 12 táncból álltak és az alábbi sorrendben táncolták: *hétlépés, egytoppantós, háromtoppantós, sormagyaros, talján porka, háromsirúlós, balánkáé, moldovai* (vagy *moldvai*), *csoszogtatós, keresely, sánta németes* és a *porka* (Kallós Zoltán gyűjtőútjára és megfigyelésére hivatkozik: Martin 1969–1970, 224.). (A bukovinai székelyeknél hasonlóan fűzér formában kerültek elő a *hétfélés*hez tartozó táncok, náluk a lakodalomban az ajándékozás után táncolták. Itt a *hétfélés*hez tartozó táncok neve: 1. *az ajtóig s még vissza*, 2. *csattogtatós* vagy *fenyegetős*, 3. *tappantós*, 4. *szapora kalup*, 5. *visszás kalup*, 6. *hármás karbahányós*, 7. *hármás, keresztpolka*, de gyakran a következő táncokat is eljárták a *hétfélés*ben: *lapos* vagy *rezgős, gójamadár* vagy *gójás*, Sebestyén 1989, 297–301.).

A gyimesi csángók *balánkáé* nevű táncát Molnár István az 1940-es években még *keresely* néven jegyezte le (Molnár 1947, 430.; Martin 1969–1970, 226.). Ez utóbbi néven moldvai román párostáncot ismernek, és *keresel* (románul: *cărășel*) néven a moldvai magyarok Külsőrekecsin és Klézse településeiről polka típusú párostáncként ismerik (Kádár 2023, 196.). A *balánkáé* név eredetével kapcsolatban több feltételezés is megjelent. Felmerült, hogy a gyergyói Balánbánya (Bălan) nevére utal, esetleg személynévből ered (Martin 1969–1970, 228.). Ez utóbbi feltételezést alátámaszthatja az, hogy a gyimesi csángóknál Balán családnevet is számontartanak 'szöke' jelentésben (Tankó 2001, 45.).

A gyimesi csángók közép-európai táncai közül a kutatók németesnek tartják a *háromsirúlós, egytoppantós, háromtoppantós, hétlépés* és a *balánkáé* (vagy más néven *keresely*) nevű táncokat (Martin 1969–1970, 226.). A gyimesi csángók *hétlépés* táncának változatait a németek, osztrákok, svábok, bukovinai németek, erdélyi szászok egyaránt *Siebenschritt* ('hét lépés') néven ismerik, az erdélyi és moldvai románok *șapte pași* néven (Martin 1969–1970, 228.). A táncnevek közül a *sánta németes* nevű tánc és a *németes* néven is ismert *valcer* (vagy *vajcer, sima valcer*) is a német hatásra utal (Martin 1969–1970, 230.; lásd még: Dincser 1943, 68.).

A gyimesi csángóknál a *porka* (vagy *pórka*) megnevezés megtalálható a *talján porka és sebesse*, a *moldvai és a porkája*, valamint a *pórka* (*porka, sebes pórka* vagy *németes*) megnevezésű táncokban. Ez utóbbi kötetlen formájú párostánc (Martin 1969–1970, 228.). A *talján porka* és *sebesse* az *aprók* sorozat egyik darabja, két részből álló táncpár, a második részében polkaforgással táncolnak (Martin 1969–1970, 228.).

1. táblázat. Az idegen hatást mutató gyimesi csángó táncnevek és a vonatkozó kapcsolatok.

Magyaros vagy Kárpát-medencei táncok	Kapcsolatok
<i>Féllóláhos</i>	Moldvai párhuzamok (lásd a 262. oldalon): <i>șerereasca</i> (moldvai cigányok tánca) <i>țiganeasca</i> (moldvai románok és csángók tánca)
<i>A kettős jártatója és sirülője</i>	Keleti- és Déli-Kárpátok, Moldova nyugati és a Havasalföld északi része (263. oldal): <i>de doi, hai dea doi, breaza, ungureasca, ardeleana, mărunțica</i>
<i>Medvés</i>	Kárpát-medencei párhuzamok (264. old.): <i>medvedy tanec</i> (szlovák) <i>ariciul</i> és <i>jocul berbecului</i> (román) <i>nyúltánc</i> , (Bakony) <i>kecsketánc</i> (Szilágyság)
Balkáni, romános lánc táncok	
<i>Síma héjsza</i> (névváltozatai: <i>héjsza</i> , <i>regáti héjsza</i> , <i>héjsza-szirba</i> , <i>szirba</i>), <i>héjsza-szirba</i> , <i>héjszatánc</i> ~ <i>hějvatánc</i>	Román párhuzam (265. old.): <i>șirba</i>
<i>Tiszti héjsza</i>	Moldvai román párhuzam (266. old.): <i>șirba, hora ofițereasca</i> Moldvai magyar párhuzam (266. old.): <i>oficerászka</i>
<i>Féllóláhos héjsza</i>	Román párhuzam (266. old.): <i>alunelu</i>
<i>Régi héjsza</i>	Keleti- és Déli-Kárpátok (9. old.): <i>lăzeasca, lezeasca</i> Moldvai, bukovinai, galíciai és kárpátaljai ruszin párhuzam (267. old.): <i>arkan, arcanul, arkan póżniejszy, huculka starowycka</i>
<i>Korobjászka, korogyászka, koregyászka</i>	Moldvai román párhuzam (267. old.): <i>corăgheasca, corăghește</i> Moldvai magyar párhuzamok (268. old.): <i>korogyászka, korodeászka, korobeászka.</i>

<i>Kerekes</i>	Moldvai román és csángó párhuzam (268. old.): <i>hóra</i> Bukovinai székely (268. old.): <i>hora máre</i>
<i>Legényes</i>	Román párhuzam (268. old.): a <i>Brîul</i> -típus változata
<i>Csúfos</i>	Moldvai román párhuzam (269. old.): <i>ciuful, cioful</i>
<i>Békási ruszka</i>	Moldvai magyarok és bukovinai székelyek tánca (269. old.): <i>ruszászka</i>
Közép-európai németes, polgári jellegű táncok	
<i>Aprók: hétlépés, egytoppantós, háromtoppantós, sormagyaros, talján porka, háromsírülős, balánkáé, moldovai (vagy moldvai), csoszogtatós, keresely, sánta németes és a porka</i>	Német, osztrák, sváb, bukovinai német, erdélyi szász párhuzamok (270. old.): <i>Siebenschritt</i> Erdélyi és moldvai román párhuzam (270. old.): <i>șapte pași</i> Moldvai magyar és román párhuzam: <i>keresel</i> , románul: <i>cărășel</i> .

Forrás: saját szerkesztés

Összefoglalás

A tanulmány a gyimesi csángók táncaival foglalkozott, elsősorban a táncok megnevezésével és a nevekhez kapcsolódó további adatokkal. Vidékük két eltérő tánckultúra érintkezési területén fekszik, ezért táncaikat a közép-európai és Kárpát-medencei, valamint a délkelet-európai, balkáni tánckultúrából is meríthették, miközben a gyimesi csángók peremhelyzete lehetővé tette, hogy a táncokban is megőrizték a korábbi időszakok jellemző vonásait. A táncoknak adott nevek az egyes népek közötti kapcsolatokra is utalnak, ezért a tanulmány azt vizsgálta, hogy melyek ezek a táncnevek, és milyen további adatok találhatóak mögöttük. A vizsgálat a gyimesi csángó táncok minden csoportjában talált az interetnikus kapcsolatokra utaló adatokat. Mivel a gyimesi csángók nyelvjárásából eddig viszonylag kevés kutatás látott napvilágot, ezért fontos források lehetnek azok a publikációk, amelyek nyelvi adatokat is közölnek a népcsoportból. Ilyenek a kutatás alapjául szolgáló, a gyimesi csángók táncait bemutató kiadványok, amelyek a táncok nevét is közzétették.

Felhasznált irodalom

- Antal 1992.** Antal Imre: Gyimesi krónika. Európa Könyvkiadó – Kriterion Könyvkiadó, Budapest, Bukarest.
- Balogh 1942.** Balogh Ödön: *Néprajzi jegyzetek a csügési magyarokról.* Erdélyi Tudományos Füzetek 136. sz. Szerkeszti Szabó T. Attila. Az Erdélyi Múzeum-Egyesület Kiadása, Kolozsvár, 1942. 3–38.
- Balogh 1959.** Balogh Ödön: Gyimesi csángó tájszók. *Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények*, 3. (1959) 1. sz. 103–117.
- Balogh 1961.** Balogh Ödön: Gyimesi csángó tájszók II. *Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények*, 5. (1961) 1–2. sz. 73–101.
- Belényesy 1958.** Belényesy Márta: *Kultúra és tánc a bukovinai székelyeknél.* Akadémiai Kiadó, Budapest, 1958.
- Dincser 1943.** Dincser Oszkár: *Két csíki hangszer. Mzosika és gardon.* Magyar Történelmi Múzeum, Budapest, 1943.
- Harangozó 2007.** Harangozó Imre: Vajon miért beszélt nekünk annyi mindent Berta néni? In: Bakay Péter – Harangozó Imre (szerk.): *Vajon miért beszélt nekem annyi sok mindent nagyapó? Tankó Mónus Berta csángó pásztor emlékezései.* Ipolyi Arnold Népfőiskola, Újkígyós, 2007. 160–168.
- Hints 2000.** Hints Miklós: *Gyimesi helynevek.* Magyar Névtani Dolgozatok, 165. Készült a csíkszeredai ALUTUS nyomdában, Csíkszereda, 2000.
- Jánó–Bodor 2007.** Jánó Ildikó – Bodor Zsuzsanna: Gyimesi táncrend az 1960-as években. *Honismeret*, 35. (2007) 4. sz. 95–97.
- Kádár 2023.** Kádár Elemér: *Körbe, körbe, karikába. Segédanyag a moldvai táncok oktatásához.* Romániai Magyar Néptánc Egyesület, Kolozsvár, 2023. <https://neptanc.ro/wp-content/uploads/2023/11/Kadar-Elementer-moldvai-tancok-18-10-compressed.pdf> (a letöltés ideje: 2025. 09. 24.)
- Kallós 1960.** Kallós Zoltán: Gyimesvölgyi keservesek. *Néprajzi Közlemények*, 5. (1960) 1. sz. 3–51.

- Kallós 1969–1970.** Kallós Zoltán: A táncélet és táncalkalmak. In: Kallós Zoltán – Martin György: A gyimesi csángók táncélete és táncai. *Táncstudományi Tanulmányok*, 7. (1969–1970). 195–207.
- Kósa 1979.** Kósa László: Gyimesi csángók. In: Ortutay Gyula (főszerk.): *Magyar néprajzi lexikon. II. kötet.* Akadémiai Kiadó, Budapest, 1979. 1094–1096.
- Kósa 1989.** Kósa László: A gyimesi csángók hagyományos élete. In: Kallós Zoltán – Martin György: *Tegnap a Gyimesben jártam...* Európa Könyvkiadó, Budapest, 1989. 5–17.
- Martin 1969–1970.** Martin György: Táncok. In: Kallós Zoltán – Martin György: A gyimesi csángók táncélete és táncai. *Táncstudományi Tanulmányok* 7. (1969–1970). 208–230.
- Martin 1990.** Martin György: Magyar táncdialektusok. In: Dömötör Tekla (főszerk.), Hoppál Mihály (szerk.): *Magyar néprajz VI. Népzene. Néptánc. Népi játék.* Akadémiai Kiadó, Budapest, 1990. 390–452.
- Molnár 1947.** Molnár István: *Magyar táncgyománysok.* Magyar Élet Kiadása, Budapest, 1947.
- Péntek 2016.** Péntek János: *A moldvai magyar tájnyelv szótára. I/1. Moldvai magyar-közmagyar rész. A-K.* Erdélyi Múzeum-Egyesület, Kolozsvár, 2016.
- Péntek 2017.** Péntek János: *A moldvai magyar tájnyelv szótára. I/2. Moldvai magyar-közmagyar rész. L-ZS.* Erdélyi Múzeum-Egyesület, Kolozsvár, 2017.
- Sebestyén 1989.** Sebestyén Ádám: *A bukovinai székelység tegnap és ma.* Tolna Megyei Könyvtár, Szekszárd, 1989.
- Tankó 1996.** Tankó Gyula: *Gyimesi szokásvilág.* Erdélyi Gondolat Könyvkiadó, Székelyudvarhely, 1996.
- Tankó 1998.** Tankó Gyula: Gyimesi mozsikás-dinasztiák. *FolkMAGazin*, 1. (1989) 6–7.
- Tankó 2001.** Tankó Gyula: *Életvitel a Gyimesekben. Gyimesi szokásvilág II.* Erdélyi Gondolat Könyvkiadó, Székelyudvarhely, 2001.
- Tankó 2008.** Tankó Gyula: *Öregek faggatása – történelem, életmód, sors – Gyimesben.* Státus Kiadó, Csíkszereda, 2008.

- Tankó–Pálffy 1993.** Tankó Gyula – Pálffy Gyula: Táncalkalmak Gyimesben. In: Maácz László (szerk.): *Táncstudományi Tanulmányok*, 17. (1992–1993). Magyar Táncművészek Szövetsége, Budapest, 1993. 117–129.
- Tankó Mónus 2007.** Tankó Mónus Berta: Vajon miért beszélt nékem annyi sok mindent nagyapó? Tankó Mónus Berta csángó pásztor emlékezései. Ipolyi Arnold Népfőiskola, Újkígyós.
- Vámszer 1977.** Vámszer Géza: A gyimesi csángók. In: Vámszer Géza: *Életforma és anyagi műveltség. Néprajzi dolgozatok, gyűjtések, adatok (1930–1975)*. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest, 1977. 194–199.

Internetes források

- Erdélystat – erdélyi statisztikai szolgálat: <https://statisztikak.erdelystat.ro/home?cid=5> (a letöltés ideje: 2025.09.23.)
- Folkdance Footnotes: <https://folkdancefootnotes.org/dance/a-real-folk-dance-what-is-it/about/coragheasca-coragheste-moldavia/> (a letöltés ideje: 2025.09.24.)

PUKIS VLADIMIR

A NÉPETIMOLÓGIA ÉS AZ ÁLTUDOMÁNYOS ETIMOLÓGIA SZEREPE AZ *UHOR/HUNGARUS* KÜLSŐ NÉPNÉV EREDETÉNEK MAGYARÁZATÁBAN

KIVONAT: Tanulmányunk a népetimológia és az áltudományos etimológia szerepét vizsgálja az *Uhor/Hungarus* külső (exonim) népnév eredetének magyarázatában. Bemutatjuk több nyelvész etimológiai besorolását, kiemelve, hogy a népetimológia spontán módon, a beszélők természetes igyekezetével magyarázza a szavakat, míg az áltudományos etimológia értelmiségi szerzők módszertanilag nem megalapozott, gyakran történeti vagy identitásnarratívát támogató hipotézisein alapul, amelyek gyakran történeti narratívákat vagy etnogenezist próbálnak alátámasztani. A tanulmány elemzi az „Uhry” és a „Hungarus” népnév történeti és nyelvészeti értelmezéseit, a szláv, török és más közvetítő nyelvek szerepét, valamint az Ung folyó- és az Ungvár helységnév eredetét. A vizsgálat rámutat, hogy bár e magyarázatok nagy része tudományos alapot nélkülöz, jelentős hatással voltak a nemzeti hagyományok, történeti narratívák és a kulturális emlékezet formálódására.

KULCSSZAVAK: népetimológia, tudálékos etimológia, külső népnév, *Uhor*, *Hungarus*, toponímia, etnogenezis.

VLADIMIR PUKIS

THE ROLE OF FOLK AND 'ARMCHAIR' ETYMOLOGY IN EXPLAINING THE ORIGIN OF THE EXOETHNONYM UHOR/ HUNGARIAN

ABSTRACT: This study examines the role of folk and pseudoscientific ('arm-chair') etymology in explaining the origin of the Uhor/Hungarian exoethnonym. It presents the etymological approaches of several linguists, highlighting that folk etymology operates spontaneously, reflecting the natural efforts of speakers to interpret obscure words, whereas pseudoscientific etymology is based on the methodologically unfounded hypotheses of educated authors, which frequently attempt to substantiate historical narratives or ethnogenesis. The paper analyses the historical and linguistic interpretations of the ethnonyms "Uhry" and "Hungarus," the role of Slavic, Turkic and other intermediary languages, as well as the origin of the hydronym Ung and toponym Ungvár. The study shows that although many of these explanations lack scientific basis, they have had a significant impact on national traditions, historical narratives and cultural memory.

KEYWORDS: folk etymology, pseudoscientific etymology, exoethnonym, Uhor, Hungarus, toponymy, ethnogenesis.

A német nyelvész, Ernst Förstermann (1822–1906) vezette be a nyelvtudományba az etimológia – vagyis „a szavak eredetének, fejlődési változásainak és rokonságának”¹ kutatásával foglalkozó tudomány – három szintjének fogalmát: a tudományos, áltudományos (baccalaureusi) és a népetimológiát. A népetimológiát (németül *Volksetymologie*, angolul *folk etymology*, oroszul többek között *ложная / наивная / популярная этимология*) a megnevezések iránti metanyelvi figyelem legkorábbi megnyilvánulásának tekintette, amelyből később mind az áltudományos, mind a tudományos etimológia kialakult – s mindhárom jelenség máig egymás mellett él.

A szótárak a népetimológiát így határozzák meg: „ismeretlen, szokatlan, főleg idegen szónak olyan átalakítása, amelynek következtében az illető szó az átvevő nyelv elemeiből álló érthető szóvá, szavak érthető csoportjává vagy ehhez hasonlóvá válik”². Más meghatározás szerint: „öszönös szószármaztatás; a szófejlődésnek az a formája, amikor az idegenből átvett szavakat a naiv beszélők úgy alakítják át, hogy a maguk nyelvén is ‘értelme legyen’”³. Ez többnyire olyan véletlenszerű kapcsolat, amelyben az etimológiailag átláthatatlan szó egy formailag vagy jelentésben hasonló, de történetileg nem rokon szóval kerül összefüggésbe⁴.

A népetimológia és a tudományos etimológia között átmeneti jelenség az áltudományos etimológia, amely a más területeken egyébként művelt szerzőkre jellemző, akik megbízható forrásokhoz vagy szigorú módszertanhoz nem férnek hozzá. Értelmezéseik gyakran áltudományos jellegűek, és olyan hipotézisek megtámogatására szolgálnak, amelyek nem támaszthatók alá a jelenleg rendelkezésre álló régészeti vagy írott forrásokkal⁵. Az ilyen magyarázatok többnyire egyetlen szerzőhöz köthetők, mivel a baccalaureusi etimológia „a nyelvi befogadó azon igényének megnyilvánulása, hogy értelmezzen, kapcsolatokat keresen, jelentéseket derítsen fel, és ezeket akár ott is megtalálja, ahol nincsenek”⁶.

1 Kraus – Petráčeková 2001, 207.

2 ÉrtSz 1959–1962.

3 Tótfalusi 2001.

4 Karlík – Nekula – Pleskalová 2002, 129.

5 David [et al.] 2022, 55.

6 Rejzek 2009, 49.

A magyar nyelvészetben ezt a jelenséget áltudományos etimológiának nevezik: „Van ennél [a népetimológiánál] sokkal veszélyesebb magyarázat is, mégpedig a tudálékos etimológia. Tudniillik a tudományosság igényével lép fel. A magyarázatok megalapozottnak látszanak, de az igazságtól ugyancsak messze állnak”⁷, ilyen még a *laikus etimológia* és *alternatív etimológia*: „Ezek az etimológiák a hangalakból kiindulva, szabad asszociációval próbálják megfejteni a szó vagy név eredetét, etimológiai jelentését; az írásbeliségben élnek főleg, ritkábban válnak közkeletűvé, szerzőjük többnyire ismert, visszakövethető”⁸. G. Magyijeva a „кабинетная этимология” terminust használja rájuk, amit talán „foteetimológiának” fordíthatnánk, ám annak feltételelességére is rámutat:

„...áltudományos állítások a szó eredetéről, amelyeket többnyire olyan, filológiai képzettséggel nem rendelkező személyek alkotnak, akik félreértett hazafias megfontolásokból arra törekszenek, hogy a név ősi voltát, a szerző anyanyelvéhez vagy valamely régi nyelvhez való tartozását bizonyítsák stb.”⁹

Ezért kijelenthető, hogy szigorú értelemben az áltudományos etimológia nem tekinthető a történeti-etimológiai kutatás részének, sokkal inkább olyan kulturális jelenségnek, amely a meg nem értett fogalmak értelmezésére és magyarázatára irányuló igényt tükrözi. Néha a tudálékos etimológiaként leírt értelmezés szerzője egy bölcsészeti (esetenként nyelvészeti) végzettséggel rendelkező személy, aki teljesen tudatosan alkot ilyen áltudományos értelmezését egy tulajdonnévnek – ahogyan ez gyakran előfordul népi mondákban vagy a XIX–XX. századi helytörténeti munkákban¹⁰.

A népetimológia és a tudálékos etimológia a népneveket sem kerülte el: számos népnévre többféle magyarázat él a köztudatban. A magyarok esetében

7 Mizser 2012, 61–62.

8 Spolárné 2022, 17.

9 Мадиева – Супрун – Борибаева 2019, 142–143.

10 David 2010, 57.

több kérdés is felmerül: 1) a „magyar” önelnevezés (endoetnonim) eredete¹¹; 2) a *Hungarian, Ungar, Uhor, угорцев, Węgier, венгр* külső (exoetnonim) népnevek eredete; 3) a *Hun* és *Hungarian* népnevek feltételezett kapcsolata.

Tanulmányunkban részletesebben elemezzük az *Uhry* (és változatai) külső népnév etimológiáját, amelyet több mint száz éve szlovák tudósok vetettek fel. Ugyanakkor szeretnénk lehetőséget adni a tisztelt olvasóknak arra, hogy maguk vonják le a következtetést: az ismertetett hipotézisek elfogulatlan tudományos, vagy inkább áltudományos (fotel-)etimológiának tekinthetők-e, amelyek hazafias szempontokat követve próbálják megmagyarázni a népnevet.

Megjegyzendő, hogy még Anonymus is megkülönböztette az Előbeszédében a külső és a belső népnévi formát:

„...*hogya a hét fejedelmi személy, aki a hét magyar nevet viseli, miképpen jött ki szittyia földről, vagy milyen az a szittyia föld, miképpen született Álmos, s mi okból nyeri az Álmos nevet Magyarország első vezére, akitől a magyarok királyai erednek, vagy mennyi országot és királyt vetettek maguk alá, vagy ezt a szittyia földről kijött népet mi okból hívják az idegenek beszédében hungárusoknak, a maga nyelvén meg magyarinak*”¹².

Rácz Anita megjegyezte:

„A [magyar] népcsoportnak több külső megnevezése is ismeretes: a bizánci források a *hun* (*hunnoi*), az *ungr* (*ungroi*) és a *türk* (*turkoi*) neven említik őket. A nyugati nyelvekben a középső alak, illetve annak a mássalhangzó-torlódást feloldott alakja terjed el a népcsoport *Ungri, Hungri, Ungari, Hungari, Ongre, Hongre* típusú neveiként”¹³.

11 A kiterjedt bibliográfia, a különböző etimológiai változatok elemzése, valamint saját következtetései a *magyar* belső népnév lehetséges kaukázusi középkori személynévből való eredetéről lásd: Lezsák 2025, 9–18; Rácz 2016, 60–61.

12 Anonymus, Prol. 4.

13 Rácz 2016, 60.

Makkay János¹⁴ így foglalja össze: „A *Hungarus* név a türk *on-ogur* (vagy *oguz*)¹⁵ ‚tíz ogur‘ [szó szerint *on-oq-ur*: ‚Tíz Nyíl Népe‘] népnévből ered: *tíz törzsből álló nép*. A törökből vették át a szlávok: *on-ogur* > **onugur* > **oŋgur*, ósláv *ogr*. A szlávok így nevezték az onogur törököket, majd később a magyarokat is, <...> mivel ők az onogur törzsszövetség részei voltak, illetve „az onogurok és magyarok egy részének azonossága következtében”. Király szerint minden szláv dialektusban megvan ez az **oŋgur* > *ogǫrǫ*(*in*¹⁶)/*ogǫre* alak, tehát a szláv szétvándorlás kezdete (legkésőbb Kr. u. VI. század) előtt már használni kellett az ősszláv nyelvtérülettől délre, a sztyeppén élő török nyelvű onogurokra.

„[...] A szláv, bizánci görög és más európai nyelvekbe átkerült szó hangalakjai az egyes szláv dialektusok sajátosságainak (a nazális *o* különböző reflexeinek) megfelelően különböznek [...]. Így a *Magyar*(ország), illetve a *magyar*-t jelentő, az *onogur*-ból származó név az óoros *Ugor*, orosz *ugrin*, ukrán *vúhor*, *úhor*, *Uhry*, *Uhor*, cseh *uher*, *Uhři*, szlovák *Uhor*, a szlovén (*V*)+*oger*, *óger*, *vogrin*, horvát (*V*)+*ugar*, *Ugre*, szerb *Ugar*, óbolgár/bolgár *Egre*, *Vegre*, *Ugre*, lengyel *węgrzyn*, *węgier*, bizánci görög *Ούγγοι*, középgörög *Ούγγρος*, ólitván *unguras*, török *Üngürüs*. A germánban az *ungre* > *Ungar* > *Ungari* > *Ungere* > *Unger* alakok fejlődtek ki, további germán származékaikkal, pl. az angol *Hungar(ian)*. A latinban a német *Ungar*-ból először *Ungari*, ill. egyes számú (*H*)*Ungarus*, középlatin *Ungrus*, *Ungri* (862-ből), és *Hungrus*, (*H*)*Ungarius*, *Hungar* (889-ből), a franciában pedig a német *Ungar* és a latin *Ungri*, *Ungari* alakokból **Hungar*, *Hungri*, *Hungari* alakok, majd az ófrancia **Ungre* > *Ongre* > *Ongrois* és *Hungre* > *Hongre* > *Hongrois*”¹⁷.

14 Makkay János (1933–2023), magyar régész, címzetes egyetemi tanár, többek között *A magyarság keletzése* című könyv (1993) szerzője.

15 Az *-r-* hang a bolgár-türk nyelvek ágában az oguz nyelvek *-z-* hangjának felel meg. Vö. a magyarban található régi bolgár-török jövevényszavakat, pl. *tenger* és a török *deniz* (Baski 2007, 17).

16 Az *-in* az egyediséget kifejező főnévképző; vö.: *болгарин*, *сербин*, *русин* (többes száma: *русѣ*). Hivatkozás

17 Lásd: Makkay 1994, 33.

A fenti magyarázat – az onogur népnévből kiinduló etimológiai levezetés – a magyar nyelvtudomány és történettudomány főáramú, tudományos igényű értelmezése, amely szemben áll a később keletkezett népi vagy az áltudományos etimológiákkal.

A XIX. század végén azonban a szlovák értelmiség körében egy ettől eltérő magyarázat terjedt el az *uhor* külső népnév eredetére: a szlovák *u hôr* („a hegyeknél, a Kárpátok lábánál”) szókapcsolatból.

A magyar és szláv történetírásban több évszázados vita folyik arról, hogy a honfoglalás idején éltek-e szlávok (fehér horvátok, a bolgár cárság lakói, Nagymorávia népessége) a Kárpát-medencében, és ha igen, milyen arányban a honfoglaló magyarokhoz képest.

A szlovák és a cseh nyelv világosan megkülönbözteti az *Uhorsko* (csehül *Uhersko*) és *Uhry* politonímákat az 1918 előtti Magyar Királyságra alkalmazva, míg a *Mađarsko* megnevezést a Trianon utáni Magyarországra értik. Ennek megfelelően a magyar etnoním csehül és szlovákul kizárólag *Mađar* formában jelenik meg, míg az *Uhor* (szlovák) és *Uhr* (cseh) politonímák a történelmi *Uhorsko/Uhersko* lakosságát jelölik, amely különböző – véleményük szerint többnyire szláv – nyelveken beszélt. František Vítazoslav Sasinek úgy vélte, hogy a Kárpátok lábánál elterülő földet *úhorie* (*ugorie*; „hegyvidék”, vö. a későbbi *Felvidék*, szlovákul *Horná zem*, bács-szerémi ruszinul *Горница*), latinul *Ugoria* néven nevezték, ezt pedig a *Záhorie/Záhorsko* (*Hegyentúl* – a történelmi Pozsony és Nyitra vármegye Kárpátokon túli, a Morva folyóig terjedő területe; régi magyar neve: *Burmező*), valamint a *Podhorie/Podhorsko* (*Hegyalja* – mai jelentése: egy Zempléni tájegység) típusú helynevek meglétével támasztotta alá. Bizonyítandó az *Ugor* név Kárpátok és Duna közötti használatát, Sasinek ezen a ponton többek között Nesztor krónikáját idézi. A történetíró ugyanis a *fehér ugorokat* a *hegyi szlávokkal*, a *fekete ugorokat* pedig a bizánci forrásokban szereplő *türk-kazárokkal* azonosította. Szerinte Nesztor a XII. században ismert népnevet vetítette vissza a IX. századi népességre. Sasinek azt is állítja, hogy Szent István király eredetileg a *Rex Pannoniae* címet viselte, mert a magyarok először a későbbi királyság alföldi részén telepedtek meg, és csak akkor vette fel a „Magyarország királya” címet, amikor hatalmuk kiterjedt az *Uhorsko* [magyarosított formája

Uhorszkó; vö. *Szlovenszkó* a mai Szlovákiának a hivatalos magyar nyelvű megnevezése az első Csehszlovák Köztársaságban] hegyvidéki területeire is¹⁸.

Az *-n-* nazális mássalhangzó megjelenését az *Ungarn*, *węzier*, *вєнѣр* népvnevekben Sasinek azzal magyarázta, hogy a görögben az *Uhor* alakot *Ούγγροι*-ként adták vissza, ahol a *γγ* hangkapcsolatot *ng*-nek ejtették (vö. *Άγγελος* = *Angelos*). A lengyelek pedig az *Ούγγ-* kezdetet *ę*-nek ejtették, a *pyka* – *ręka* típusú szavak analógiájára; majd a szláv nyelvek szabályai szerint az elején megjelent a „szótagzáró” *w-* mássalhangzó, így lett *węzier*, amelyből pedig az orosz *вєнѣр* alak fejlődött ki¹⁹.

Véleményünk szerint az áltudományos etimológia egy további példájának tekinthető Makkay következő megállapítása (megjegyezzük, hogy ő sem volt nyelvész): „Valószínű, hogy a középkori orosz nyelvnek az [uráli] ugorságra (tehát finnugor rokonainkra) használt neve: *Ugra*, *Iugra*²⁰, *ugor*, *iugor*, ugyancsak az *onogurnak* a denazalizálódott fejlődése, és így az *ogur/onogur* — *ugor* szavak közötti hasonlóság nem véletlen, hanem törvényszerű²¹.”

Következtetése alátámasztására Sasinek középkori forrásokat idéz, egyebek mellett: Boguphal († 1252): „*Item de Hungaris, qui et ipsi Slavi sunt*” („Tovább a Magyarokról, kik maguk is Szlávok”); *Kniga Sztjepennaja*²²: „*Ungari alai, Czehi, Poloni ... olim uno nomine Slavoni dicebantur; at a Rurici tempore (862–879) Russi dici coeperunt*” („Fehér Magyarok, Csehek, Lengyelek... hajdan Szlávoknak neveztek; de Rurik idejétől fogva Oroszoknak kezdtek neveztetni”), stb. Ezek alapján azt a következtetést vonja le, hogy: „*Hungária* nem *Magyarországot*, hanem *Uhorszkó országát* jelenti, az *Uhorsko* földrajzi megnevezés, a Kárpátok vagy az Alpok aljában, „*u hór*” („a hegyeknél”) élő embert jelöli. Az *Ugor* – illetve az *ugoriji ember* – nem az Árpád-háziakkal (türkökkel és kazárokkal), és nem is a magyarokkal (besenyőkkel és kunokkal) érkezett

18 Sasinek 1890, 3–4.

19 Uo.

20 Vö. a Hanti- és Manysiföld hivatalos megnevezése: Hanti-Manysi Autonóm Körzet – Jugra.

21 Makkay 1994, 33.

22 A *Sztjepennaja kniga* a XVIII. századi orosz történetírás egyik legjelentősebb emléke, amely az orosz történelemről a legkorábbi időktől az 1560-as évekig számol be. Részben vagy teljes terjedelemben számos óorosz irodalmi művet tartalmaz, továbbá több olyan egyedi közlést is, amelyek hitelessége mindmáig nem tisztázott.

a Dunához, még kevésbé az Adriához. A „*Hungarus*” és a „*Magyar*” nem azonos fogalmak; az „*Ugor*” (*Ugorij, Ugorec*) pedig csak az uhorszkói népek egy részét, nem pedig egészét jelenti. Az „*Ungaria*” tulajdonképpen latinul a „*Silvania*” megfelelője, innen ered, hogy a *Siebenbürgen* a „*Trans Silvania*”, illetve „*Hegyentúl*”. Ennélfogva a magyaroknak *Uhorszkót* valójában *Erdélynek, Siebenbürgen-t* pedig *Erdélyentúli országnak* kellene nevezniük²³. Szerinte az ugorok szlávok, akik a honfoglalás előtt már ott („*u hôr*” – „a hegyeknél”) éltek.

Véleményünk szerint Sasinek hipotézisének nyelvészeti szempontból a leggyengébb pontja az, hogy az *u hôr* szókapcsolatban jelen lévő *hora* (hegy) szó toldalékoláskor nem hangzövesztő tőként viselkedik, ezért aligha jöhettek volna létre abból az *Uhry, Uher (csehül)* alakok.

Erre az ellentmondásra hívta fel a figyelmet Sasinek vitapartnere, Rudolf Skotnický²⁴ a *Národné noviny* hasábjain. Ő egyértelműen a magyarokra vonatkoztatja az *Uhor* elnevezést, de – saját megfogalmazása szerint – „lehetséges, de nem valószínű” magyarázatokat kínál az eredetére: 1) A szlovák *uhoriet* (‘elégni, megégni’) hangzövesztő igéből: *yzoprm̄b* – *yzp̄rm̄b*; 2) az *yzopb* (‘pattanás’ ‘akné’) szóból, ahol szintén hangzövesztő a tő: *yzopb* – *yzp̄a*. Skotnický szerint így neveztek az ősi szlovákok az „megégett testű” ázsiai jövevényeket; 3) A magyar *ugrik* igéből, mivel az ázsiai jövevények lóháton „ugráltak”, és magukat *ugró Hunoknak/Magyaroknak* nevezték volna; a szlovákok pedig, gyakran hallva az első szót, azt hitték, ez az önelnevezésük, s ezért hívták őket *Ugor/Uhor* néven. Szerinte az *Uhor* népnévből keletkezhetett az *Uhorsko* helynév, amelyet később más európai nyelvek is átvettek²⁵. Figyelemreméltó, hogy Sasinek ezeket a népetimológiai próbálkozásokat pusztán tréfának minősítette²⁶, szerintünk kétségtől joggal.

23 Sasinek 1892, 2–3.

24 Rudolf Skotnický (Szkotniczky Rudolf, 1844–1900), szlovák botanikus, aki megírta az *Anyagok az etimológiai szótárhoz* című koncepcionális munkát is – a szlovák nyelv első etimológiai szótárát. Ám amikor egyes szavak etimológiai magyarázatát próbálta megadni, Skotnický korántsem mindig követte az etimológia törvényeit: gyakran pusztán hangalaki és jelentésbeli hasonlóságokból indult ki, még akkor is, ha az összevetett szavak eredete teljesen különböző volt. Lásd: Glaap 2023, 122.

25 Skotnický 1890, 2.

26 Sasinek 1890, 2.

Érdekes módon a magyar történészek egyetértenek abban, hogy az *onogur* népnév már a honfoglalás előtt ismert volt a Kárpát-medencében, de a bolgár törzs megnevezéseként: „Az onogurok bolgár nevű néptörzse révén már a honfoglalás előtt megjelent a Kárpát-medencében ez a név, így pl. Anonymus krónikájában az Ung folyó és Ungvár nevében is”²⁷. Sőt, Anonymus úgy vélte, hogy a magyarokat a (H)Ungvár vár után nevezték *hungarus*nak. A *Gesta Hungarorum*ban (1196–1203) így ír:

„*Hungárusoknak Hungvárról* nevezték el őket azért, mert a szlovének meghódítása után a hét fejedelmi személy Pannónia földjére lépve ott jó soká időzött. Innen az összes környező nemzetek Álmost, Ügyek fiát *hungvári* vezérnek hívták, katonáit meg *hungárusoknak*”²⁸.

Így tehát mind a szlovák, mind a magyar történészek és nyelvészek ugyanazon forrásokra hivatkoznak, de a *hungarus* név honfoglalás előtti jelenlétét a Kárpát-medencében eltérően értelmezik: előbbieket a szláv *u hôr* latinosított formájának, utóbbiak pedig egy bolgár törzs nevének tartják, amelynek alapján – ám a Kaukázus vidékén – a magyarok külső megnevezése kialakult.

De akkor mi az *Ungvár* városnév eredete? Mészáros Károly²⁹ az *Ungvár története a legrégebb időkől máig* (1861) című művében megemlíti egy legendát, amely szerint Ungvárt egy *Oneges* nevű görög férfi – akit Theodosius császár küldött Etele (Attila) hun királyhoz követségbe – alapította vagy birtokolta³⁰ Mészáros azonban azonnal elutasítja a legendát: „*Ung*, szláv nevezetű víztől vette nevét, mely szláv nevezet még a kilencedik században is teljes épségben fön volt”. Ezután idézi Luitprand (Liudprand) cremonai püspököt (kb. 920–972):

27 Tóth 2010, 218.

28 Anonymus 1975, 81.

29 Mészáros Károly (1821–1890), magyar író, ügyvéd és helytörténész, többek között *A magyarországi oroszok története* (1850) és az *Ungvár története a legrégebb időkől máig* (1861) című munkák szerzője.

30 Mészáros 1861, 5.

„Ungo-gradus, propugnaculum validum slavorum caravantium (Kárpáti), nomensortitum ab amne Ung, quod idiomate slavico denotat celerem”³¹ („Íme világos a megfejtés. ‘Ungograd’, azaz ‘Ungvár’, mivel a ‘grád’ szláv szó, és erősséget, várat jelent, az Ung folyamtól vette a nevét (ami magyarul *gyorsat* jelent [lásd alább. – P.V.]”).

De a Liudprand összes műveinek 1877-ben megjelent kiadásában³² a fent említett mondat nem található.

Mészáros majd hozzáteszi, hogy „ugyancsak e folyam kölcsönzött nevet mind a megyének, mind a városnak és erősségnek, amely Árpád honfoglalásának tanúja volt”³³. Mészáros tehát a városnév eredetét a rajta átfolyó Ung folyó nevében keresi.

Hung váráról adatot találunk Kézai Simon *Gesta Hunnorum et Hungarorum* című művében is:

„Jézus Krisztus születésének nyolcszázhetvenkettedik esztendejében jöven be ismét a húnok vagy magyarok Pannoniába, átkelének a besenyők, a fejér kúnok országain és Kió városán, s aztán az Ung nevezetű folyónál szállának meg, hol várat építének, mely folyótól nevezték őket a nyugoti nemzetek *hungar-oknak*”³⁴.

Ám meg kell jegyezni: a középkori dokumentumok a *Hung* várat csak a XIII. századtól említik (1250: ...*parrochia castris de Vnguy*³⁵; 1280: *castr de Wng*³⁶).

Más kutatók egyetértenek abban, hogy a város a folyóról kapta a nevét, de a víznév eredetét magyarnak tartják. De honnan származik maga az *Ung* név? Kiss Lajos szerint: „Az adatok azt mutatják, hogy az *Ung* a magyarban eredetileg személynév volt. Egy *Ung* személynév legvalószínűbben a török nyelv-

31 U.o.

32 Lásd: Liudprand 1877.

33 Mészáros 1861, 5–6.

34 Kézai 2§.

35 Lásd: Міськов 2011, 190.

36 Sztáray 1880, 8.

vekből magyarázható”, a *Kašy.ory* ‘jobb felőli, jobb; könnyű’ vagy az ótörök *oŋa* ‘könnyű, mozgékony’ szóból. Szerinte a történelmi Magyarország területéről több hasonló személy- és helységnév adatolható: *Ung* nemzetség, *Ung helység* Zalában, *Ungi* ’föld’ Pozsony megyében, *Ungtelek* Szabolcs megyében, *Ungfalva* Lendva közelében stb.³⁷ Kiss következtetése: „Meg vagyok róla győződve, hogy az Ung folyónév [...] egy Árpád-kori magyar főember szálláshelyének emlékét őrzi”³⁸. De Sebestyén és Úr megjegyzik: „A magyarázatot gyengíti, hogy ennek személynévi változatát nem tudjuk adatolni a törökből. A személynév → víznév változás, bár nem gyakori, de előfordul a magyar névadásban.” Benkő Lóránd azonban elveti a személynévi származtatást, és a folyónevet egy szláv **Ogъ* ~ **Ūgъ* alakra vezeti vissza; vagyis az Ung igen korai, X–XI. századi átvétel lehet³⁹. Valóban, az Ung névben felismerhető az ósszláv nazális *o* átalakulása, amely – az ismert történész, *Szova Péter* szerint – arra utal, hogy a név sem magyar, sem keleti szláv eredetű nem lehet, hanem óbolgár⁴⁰. Kiss szerint a szlovák *Uh*, a ruszin *Ūz* és a mai ukrán *Уж* a magyar *Ung*-hoz képest másodlagos alakok, amelyekben szláv denazalizáció és *g>h* váltás ment végbe⁴¹.

Érdemes kiemelni egy érdekes részletet. A „mai ukrán” kifejezés nem csupán stílusfordulat: a modern ukrán (és orosz) *Уж* folyónév valóban eltér a szlovák *Uh* és a régi ruszin *Ūz* alakoktól. A korábbi szláv neve kétségtelenül *Uh/Ūz* volt. A belőle képzett származékokban – pl. *Ужок* (szlov. *Užok*, magyar *Uzsok* – ahol a folyó forrása található, ‘a kis Ung’: *Uh* + kicsinyítő képző *-ok*), *Ужгород* (szlov. *Užhorod*) – a szláv nyelvekben általános *g/h~ž* palatalizáció figyelhető meg.

Ugyanakkor a XX. században a ruszin értelmiség körében kialakult egy hiperkorrekt (tudálékos) alak, az *Уж* (*Uzs*, s nem *Uh*), azon az elgondoláson alapulva, hogy ha a város neve *Ужгород* (*Uzshorod*), akkor a folyó neve *Уж* (*Uzs*) kell legyen. Ezáltal a víznév könnyen összevonható lett az *уж* ‘vízisikló’ közzszóval, noha – amint *Szova* is hangsúlyozza – ennek kicsinyítő képzős alakja *ужик* (*uzsik*) lenne, nem

37 Kiss 1994, 14.

38 Uo., 15.

39 Benkő 1998, 104; lásd Sebestyén – Úr 2014, 122.

40 *Сова* 1937, 11.

41 Kiss 1980, 670.

pedig Ужок (*Uzsok*)⁴². Később az Уж alak vált hivatalossá orosz és ukrán nyelven (részben csehül is)⁴³. Szlovákiában azonban a folyó ma is az *Uh* néven ismert.

De térjünk vissza az *Ungvár* városnév eredetéhez. A vitatott Luidprand püspököt nem számítva, Al-Idrisi jegyezte fel először a nevet 1154-ben *H.n.k.b.r; Ungu* formákban. A XIX. század első felében Pavel Šafárik (1795–1861) szlovák szlavista megalkotta az *Ugvar* alakot, míg Andrij Balugyánszkij (Balugyánszky András, 1807–1853) ungvári szemináriumi tanár pedig az Унгоград (*Ungográd*) formát terjesztette el, amelyet már ismerünk Mészáros munkájából (megtalálható például az 1866-ból ismert *Rendelkezés az önkéntes katonákról* című magyar és szláv nyelvű iratban⁴⁴). Ужгород (*Uzshorod*) formában a város elnevezése csak a XIX. század közepén jelent meg először szlávósított tükörfordításként⁴⁵.

Emellett ismertek olyan etimológiai kísérletek is, amelyek az *Uh* nevet a szláv уголь ‘szén’, угол ‘szeg’ stb.⁴⁶, az *Ung* nevet pedig a román *unghi* szavakból próbálják magyarázni (azonban az *olah* elem a Kárpátalja területén csak a XIV. században jelent meg, míg az *Ungvár* helynév legalább a XII. századtól ismert)⁴⁷.

Összegzésként elmondható, hogy a népi és a tudálékos/áltudományos etimológiák különböző szinteken jelenítik meg a lexémák (beleértve a tulajdonnevek) értelmezésének módjait, amelyek a tudomány és a kulturális képzelet határán keletkeznek. A népi etimológia spontán és tömeges, a beszélők természetes igyekezetét tükrözi a vitatott szavak analógiákon alapuló értelmezésére. A tudálékos etimológia ezzel szemben rendszerint művelt szerzőktől származik, és gyakran tudatosan szolgál áltudományos hipotézisek felállítására, amelyek etnogenézist vagy történeti narratívákat támasztanak alá. A vizsgált példák azt mutatják, hogy bár e magyarázatok történeti-nyelvészeti szempontból nem tekinthetők megalapozottnak, erős hatást gyakorolnak a nemzeti mítoszok és a kulturális emlékezet formálódására. E jelenségek tanulmányozása közelebb visz a nyelv, a történelem és az ideológia kölcsönhatási mechanizmusainak megértéséhez.

42 Сова 1937, 11.

43 Уо., 12.

44 Lásd: Hajdudorogi...

45 Bővebben lásd: Кобаль 2008, 9–13; Sebestyén 2020, 457–459.

46 Lásd, pl.: Сова 1937, 14; Зикань 2002, 24.

47 Lásd: Кобаль 2008, 12.

Felhasznált irodalom

- Anonymus 1975.** Anonymus: *Gesta Hungarorum*: Béla király jegyzőjének könyve a magyarok cselekedeteiről. Fordította: Pais Dezső. [Budapest,] 1975.
- Baski 2007.** Baski Imre: *Csagircsa. Török és magyar névtani tanulmányok. 1981-2006.* Karcag, 2007.
- Benkő 1998.** Benkő Lóránd: Anonymus képe a Felső-Tisza vidékéről. In: *Név és történelem. Tanulmányok az Árpád-korról.* Akadémiai Kiadó, Budapest, 1998. 102–108.
- Чучка 2005.** Чучка, Павло: *Прізвища закарпатських українців. Історико-етимологічний словник.* – Львів: Світ, 2005.
- David 2010.** David, J.: *Lidová a bakalářská etymologie vlastních jmen.* NŘ 2/2010. 57–70.
- David – Klemensová – Místecký [et al.] 2022.** David, Jaroslav – Klemensová, Tereza – Místecký, Michal a kolektiv: *Od etymologie ke krajině. Onomastika pro 21. století.* Brno, 2022.
- ÉrtSz 1959–1962.** *A magyar nyelv értelmező szótára.* I–VII. kötet. Szerkesztette a Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézete. Vezetőszerkesztők: Bárczi Géza és Országh László. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1959–1962 <https://mek.oszk.hu/adatbazis/magyar-nyelv-ertelmezo-szotara/elolap.php>; a letöltés időpontja: 2025.11.23.
- Glaap 2023.** Glaap, Natalia: Folk etymology in Rudolf Skotnický’s etymological dictionary. In: *Slavica Slovaca*, 58 (2023) No. 1. 122–137 .
- Hajdudorogi... A Hajdudorogi Esperesi Levéltár iratainak lajstroma és mutatója. 1827–1900.** <https://www.yumpu.com/hu/document/read/13547147/a-lajstrom-magyar-gorogkatolikus-egyhazi>; a letöltés időpontja : 2025.11.23.
- Karlík – Nekula – Pleskalová 2002.** Karlík, P. (ed.) – Nekula, M. – Pleskalová, J.: *Encyklopedický slovník češtiny.* LN, Praha , 2002.
- Kézai.** Kézai Simon: *Magyar krónikája.* Fordította: Szabó Károly. KIADÓ, ÉV <https://mek.oszk.hu/02200/02249/02249.htm>; a letöltés időpontja : 2025.11.23.

- Kiss 1980.** Kiss Lajos: *Földrajzi nevek etimológiai szótára*. Akadémiai K iadó, Budapest, 1980.
- Kiss 1994.** Kiss Lajos: A Felvidék víznevei. In: *Magyar Nyelv*, 90. sz., 1994. 1–19.
- Кобаль 2008.** Кобаль, Йосип: *Ужгород відомий та невідомий*. Видавництво «Світ», Львів, 2008.
- Kraus – Petračková 2001.** Kraus, J. – Petračková, V. a kol.: *Akademický slovník cizích slov*. 1. vyd. Academia, Praha, 2001.
- Lezsák 2025.** M. Lezsák Gabriella: A magyar népnév eredete az írott források tükrében. In: *Kőrösi Csoma Sándor. A magyarok és Európa*. Sepsiszentgyörgy, Románia: Kőrösi Csoma Sándor Közművelődési Egyesület (2025). 9–18.
- Luidprand 1877.** *Liudprandi Episcopi Cremonensis opera omnia*. Hannoverae Impensis Bibliopolii Hahnian, 1877. <https://archive.org/details/operaomnia00liudgoog/page/n9/mode/2up>; a letöltés időpontja : 2025.11.23.
- Мадиева – Супрун – Борибаева 2019.** Мадиева, Г.Б. – Супрун, В.И. – Борибаева, Г.А.: Научная, народная и кабинетная этимология астионимов (на материале названий городов Республики Казахстан). In: *Вопросы ономастики*. 2019. Т. 16. № 3. 140–161.
- Makkay 1994.** Makkay János: *A magyarság keletzése*. Szolnok, 1994.
- Mészáros 1861.** Mészáros Károly: *Ungvár története a legrégibb időktől máig*. Pest, 1861.
- Міськов:** Міськов, І.О.: До питання про розташування замку Унг. In: *Карпатика*. Випуск 40. Ужгород, 2011. 188–212.
- Mizser 2012.** Mizser Lajos: Délibábos helységnevé-magyarázatok. In: *Honismeret*, 2012. október, 5. sz.
- Rácz 2016.** Rácz Anita: *Etnonimák a régi magyar településnevekben*. Debreceni Egyetemi Kiadó, 2016.
- Rejzek 2009.** Rejzek, J.: *Lidová etymologie v češtině*. 1. vyd. Karolinum, Praha, 2009.
- Sasinek 1890.** Sasinek, Fr.V. O slove „Uhor“. In: *Národné noviny*, 18.12.1890, č. 148, s. 2–3; 20.12.1890, č. 149, s. 2–3.
- Sasinek 1892.** Sasinek, Fr.V. Maďarčina a dejepis Uhorska. In: *Národné noviny*, 18.8.1892, č. 96, s. 3–4.

- Sebestyén – Úr 2014.** Sebestyén Zsolt, Úr Lajos: *Ung megye helységneveinek etimológiai szótára*. АУТДОР – ШАРК, Ungvár, 2014.
- Sebestyén 2020.** Sebestyén Zsolt: *Kárpátalja helységnevei*. Nyíregyháza, 2020.
- Skotnický 1890.** Skotnický, R. Uhorsko zo stanoviska dušo- i slovozpytného. In: *Národné noviny*, 11.12.1890, č. 145, s. 2.
- Сова 1937.** Сова, Петр: *Прошлое Ужгорода* [исторический очерк]. Типография «Школьной помощи», Ужгород, 1937.
- Spolárné 2022.** Spolárné Imreh Réka: *A tulajdonnevek szerepe az alternatív-nemzeti diskurzusban*. Doktori disszertáció. Budapest, 2022.
- Sztáray.** *A nagymihályi és sztárai gróf Sztáray család oklevéltára*. I–II. Nagy Gyula szerk. Budapest, 1887–1880.
- Tóth 2010.** Z. Tóth Csaba: *Magyar őstörténeti tanulmányok. 2005–2010*. Mikes International, Hága, 2010.
- Tótfalusi 2001.** Tótfalusi István: *Magyar etimológiai nagyszótár*. In: Arcanum Adatbázis. [2001]. <https://www.arcanum.com/hu/online-kiadvanyok/Lexikonok-magyar-etimologiai-szotar-F14D3/kislexikon-F45B6/nepetimologia-F45E7/>; a letöltés időpontja : 2025.11.23.
- Uhorsko.** *Uhorsko*: <https://sk.wikipedia.org/wiki/Uhorsko>; a letöltés időpontja : 2025.11.23.
- Зикань 2002.** Зикань, Христина Імривна: *Географічні назви м. Ужгорода та його околиць ... Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата філологічних наук*. Ужгород, 2002.

RESTÁS ATTILA

HUNYADI JÁNOS ÉS MÁTYÁS KIRÁLY EMLÉKEZETE MAGYAR FŐURAK EGYETEMI NYOMTATVÁNYAIBAN A XVII. SZÁZAD ELEJÉN

KIVONAT: Tanulmányomban német földön, evangélikus közegben, a wittenbergi és a strassburgi egyetemen tanuló magyarországi ifjú főurak külföldön megjelentetett alkalmi nyomtatványait értelmezem, és azt vizsgálom, hogy bennük hogyan jelenik meg Hunyadi János és Mátyás király alakja. A tanulság, hogy bár a Hunyadi-kép elemei Bonfini magyar történeti összefoglalójából származnak, így egy egymástól alig különböző bemutatást várhatnánk, a vizsgált szerzők Mátyás-értelmezései mégis egymástól eltérnek és különböznek, mert más a Mátyáshoz kapcsolható elemek kontextusa a vizsgált művekben, és más a funkciójuk ezeknek a történeteknek. Megfigyelhetjük, hogy a fenti szerzők a Mátyás-hagyomány történeteit aktualizálják, nemegyszer az újdonsült politikai elméletek (pl. Justus Lipsius vagy Bodin) illusztrálására használják fel ezeket; a törökellenes harc fontosságát hangsúlyozzák (mint Paczoth Ferenc), a Bocskai-felkelést követően az ellenállási jogra hivatkoznak (mint Ostrosith János), Mátyás király kultúrátámogató és egyetemalapító tevékenységével a műveltség fontosságára hívják fel a figyelmet (mint Thurzó Imre), vagy csupán a Mátyás királyhoz fűződő rokonságukkal kérkednek (mint Listius Ferenc).

KULCSSZAVAK: kora újkor, peregrináció, politikai irodalom, kulturális örökség

ATTILA RESTÁS

THE MEMORY OF JÁNOS HUNYADI AND KING MATTHIAS IN THE UNIVERSITY PUBLICATIONS OF HUNGARIAN NOBLES AT THE BEGINNING OF 17TH CENTURY

ABSTRACT: In my study, I interpret occasional publications by young Hungarian nobles studying in Lutheran communities in Germany, at the universities of Wittenberg and Strasbourg, and examine how the figures of János Hunyadi and King Matthias appear in them. The conclusion is that although the elements of the Hunyadi image originate from Bonfini's Hungarian historical summary, and thus we might expect presentations that barely differ from one another. However, the interpretations of Matthias by the authors examined do differ from one another because the context of the elements related to Matthias is different in the works in question, and the function of these stories is also different. We can observe that the above authors actualise the stories of the Matthias tradition, often using them to illustrate new political theories (e.g. Justus Lipsius or Bodin); they emphasize the importance of the anti-Turkish struggle (Paczoth), they refer to the right to resistance after the Bocskai uprising (Ostrosith), they draw attention to the importance of education through King Matthias's cultural patronage and university-founding activities (as Thurzó), or they simply boast of their kinship with King Matthias (Listius).

KEYWORDS: early modern period, peregrination, political literature, cultural heritage

Mátyás király emlékezete a XVI–XVII. század folyamán is meglehetősen tagolt és sokszínű volt, ami nem volt független sem a magyarság önmagáról kialakított képétől, identitásától, sem attól, hogy a külföld hogyan látott minket. Az irodalom- és történettudomány művelői az elmúlt időszakban is számos értékes megállapítást tettek a témában, és érdemes legalább utalni az általuk fölvetett kérdésekre a Hunyadiak kora újkori kultuszával kapcsolatban. Az a néhány főúri család, amelyeknek ősei már a középkori magyar állam széthullása előtt is az ország elitjéhez tartoztak, Mohács előtről származó materiális javakat is őrizhettek. Ecsedi Báthory István országbíró például nemcsak törökverő őse sírkövét szállíttatta át a nyírbátori ferences templomból a saját családi sírkápolnájába, hanem arról is rendelkezett, hogy unokaöccsének hagyományozzon egy a Hunyadiaktól származó sőtartót.¹ A Batthyányaknál, akiknek hivatali karrierje ugyancsak Mátyás király udvarából indult, a rohonci ősgaléria XVII–XVIII. századi festménysorozatában érhető tetten a család Hunyadi-kultusza,² emellett pedig az ún. Mátyás-pohár öröklődött a Batthyány családban a serleg talpára vésett felirattal együtt.³

Legalább ennyire – ha nem jobban – jelentős az a szellemi tradíció is, amely az anyagi javaknál kevésbé volt kitéve a pusztulásnak, s ezek esetében megfigyelhetjük a Hunyadiakra vonatkozó emlékképek variációit. Bitskey István a *Mátyás-recepció a humanizmus és reformáció jegyében* című tanulmánya – Pierre Nora nagyhatású elméleti fölvetése jegyében – a Mátyás-kortárs Janus Pannoniustól indítva a XVII. század végéig tekinti át a Mátyás-kép változását, bemutatva azt, hogy a humanista történetírás, a históriás énekek, a hitviták vagy Zrínyi Miklós politikai értekezése hogyan jeleníti meg a reneszánsz uralkodó alakját.⁴ Tóth Gergely „*Matthias Augusto similis*”: *Mátyás király a kora újkori protestáns műltszemléletben* című tanulmánya szűkíti a témát, és ahogyan a Révay Pétertől vett idézet is mutatja, elsősorban az evangélikus főúr, országtörténetet író és a Szent Koronát tanulmányozó koronaőr két munkájának elemzésé-

1 Ecsedi Báthory 2002, 33.

2 Buzási 2024, 416.

3 „Ez Hunyadi Mátyás Király Bilikumja [...] Hunyadirul Lajos Királyra maradt kiis vitezivel gyakran ebbül ivott, Battyáni Ferencnel Pohár széki állott, Bortöltője lévén hiven forgolodott.” Buzási 2024, 428–433.

4 Bitskey 2021, 156–173.

vel mutatja be, Révay hogyan alkotta meg forrásainak szelektív felhasználásával azt, hogy „Mátyás király Augustushoz hasonló aranykort teremtett”.⁵ Révay értelmezésében „Mátyás eszményi uralkodó, ragyogó erényekkel, aki alacsony sorból, az isteni providencia által jutott ki a veszedelemből és emelkedett a magasba, mint József a fáraó udvarában, és Dániel a babiloni fogságban.”⁶

Ahogy Bitskey István megfogalmazta:

„az ábrázolt személyek emlékének szimbolikus reprezentációja érthető módon függvénye az őt tematizáló irodalmi műfajnak, a róla szóló szerző műveltségi horizontjának, társadalmi és politikai pozíciójának, egzisztenciális céljainak, esetleges megbízói elvárásainak, s annak az eszmei, vallási közegnek, amelyben alkotását létrehozta.”⁷

Tanulmányomban a fenti szempontokat érvényesítve a XVII. század első évtizedeiben német földön, evangélikus közegben, a wittenbergi és a strassburgi egyetemen tanuló magyarországi ifjú főurak külföldön megjelentetett alkalmi nyomtatványait, disszertációit és orációit értelmezem, és azt vizsgálom, hogy bennük hogyan jelenik meg a két Hunyadi, elsősorban a fiú, Hunyadi Mátyás alakja. A fenti tanulmányok tanulsága, amit a saját eredményeim is megerősítenek, hogy bár a Hunyadi-kép elemei Bonfini magyar történeti összefoglalójából származnak, így egy egymástól alig különböző bemutatást várhatnánk, a vizsgált szerzők Mátyás-értelmezései mégis egymástól eltérnek és különböznek, mert más a Mátyáshoz kapcsolható elemek kontextusa a vizsgált művekben, és más a funkciójuk ezeknek a történeteknek.

1614-ben iratkozott be a wittenbergi egyetemre a felvidéki Szunyogh Gáspár, 1615-ben Paczoth Ferenc és Thurzó Imre, 1616-ban Ostrosith János.⁸ Közülük Szunyogh értekezésében nincsen szó a Hunyadiakról, a másik három munkáiban azonban felidézik a Hunyadiak emlékét.

5 Tóth 2019, 54.

6 Tóth 2021, 88.

7 Bitskey 2021, 156.

8 Szögi 2011, 320–322. (4058, 4070, 4072, 4089. sz.)

Ugyancsak 1615-ben immatrikulált a strassburgi akadémián, s jelentette meg értekezést 1616-ban Listius Ferenc báró,⁹ és famulusa, Öppy Jakab. A Kézsmárkot megszerző, utóbb bárói rangra emelkedett Thököly Sebestyén fia, Thököly Miklós, aki a heidelbergi egyetemen tanult, s 1606-ban jelentette meg *Oratio de stratagematibus* című szónoki művét, ebben a művében, bár várhatnánk, nem említi meg sem Hunyadi János, sem Mátyás nevét.

Ahogy említettem, a fenti főurak az itáliai humanista, Antonio Bonfini alapján idézték fel elsősorban Mátyás király alakját. A nagy személyiségek kultusza jegyében Mátyás király egyrészt mint a legyőzhetetlen hadvezér, másrészt mint a reneszánsz fejedelem, a művészek és művészetek támogatója jelenik meg művükben.

Térjünk rá magukra a vizsgált művekre, az egyetemi nyomtatványokra!

Többféle műfaj jelenik meg: az értekezés (*dissertatio*) vagy disputa, amelyek tudományos műfajok, s bennük a logika tudományának szabályai szerint kell előadni vagy megvédeni egy-egy tudományos tételt.¹⁰ Ettől különbözik a szónoki beszéd (*oratio*), melyet a retorika szabályai alapján kell megszerkeszteni és előadni.¹¹ A két műfaj között természetesen számtalan átfedés lehetséges, hiszen mindkettő használhatja az argumentációban a toposzként, *locus communis*ként értett érvkészetet.

Elsőként Paczoth Ferenc báró wittenbergi szónoklatát vizsgálom meg (*Oratio in laudem Hungariae patriae*, Wittenberg, 1617.).¹² A korszakban már állandósult a humanista országdicséreték megírásához szükséges enciklopédikus segédkönyvek anyaga, a bennük foglalt érvkészet – ahogyan az irodalomtörténész Kecskeméti Gábor megfogalmazta: ezek a toposz- és exemplumtárak „a 16–17. fordulójára már arra is föl voltak készítve, hogy a matériára éhes szónokok és szónokjelöltek számára ipari mennyiségben ontsák – egyebek között – a magyar hősiesség és vitézség példáit is.”¹³ Paczoth a hazája laudálását két toposz kifejtése köré építi: az egyik az ország termékenysége, élelemben, természeti kincsekben, halakban, vadakban, ásványkincsekben való bősége (*fertilitas*). Ennek jelentőségét

9 Szabó 2017, 26.

10 Szabó 2023, 60, 64.

11 Szabó 2023, 75.

12 Paczoth 1617.

13 Kecskeméti 2011, 68.

napjaink történésze úgy foglalja össze, hogy Magyarország volt a Habsburg-birodalom éléskamrája.¹⁴ A másik toposz szerint Magyarország a kereszténység védőbástyája (*propugnaculum / antemurale Christianitatis*).¹⁵ Ennek bizonyítására hozza Paczoth a magyar vitézség történeti példáit (Szent István, László, Béla, Jeruzsálemi András, Jeromos, Márton), majd Hunyadi János és Mátyás dicsérete után tér rá a tizenöt éves háború magyar hőseire és hőszaira (Zrínyi Miklós, Pálffy Miklós, Thuri György, Nádasdy Tamás, Balassi Bálint és Ferenc). A Hunyadiak hőstetteinek felsorolása több mint négy oldalon keresztül történik: ahogyan Attila méltán nevezte magát a világ félelmének és ostorának (*metus orbis et flagellum*), úgy nevezték már életében Hunyadi Jánost is a törökök villámának és félelmének (*fulmineus Turcarum terror*). Ez a Hunyadi volt az, aki többször visszaverte a Magyarországot tűzzel-vassal kegyetlenül és dölyfösen fenyegető Amurathes császárt, s hadjáratban három nap alatt 34 ezer törököt ölt meg. Ez a Hunyadi volt az, aki Nándorfehérvárnál úgy fékezte meg Mahomet határtalan merészségét, hogy az kénytelen volt a vár ostromát abbahagyni és az elvonulást választani. De még a menekülő törököt is üldözték, s közülük több ezret levágtak.

Az ő erényeit örökölte tőle fia, Hunyadi Mátyás, aki előrelátásban, igazságosságban, nagylelkűségben (*prudencia, justitia, magnanimitas*) is kitűnt, s az összes erény példájaként szolgált (*omnium in omni genere virtutum exemplar exhiberet*). Kora gyermekségétől a fővezér katonája volt, majd ifjúvá érve maga lett a legnagyobb hadsereg fővezére. Gyakrabban csapott össze az ellenséggel, mint bárki más az ellenfelével; több háborút vívott, mint amennyiről a többiek olvastak; több tartományt szerzett meg, mint amennyit mások megkívántak. Még királlyá sem avatták teljesen, de már két kemény háborút is elkezdett, egyiket a csehekkkel, másikat Frigyes császárral. Ha ő nem hadakozott volna a törökkel, már Ausztria vagy Németország közepén járna a török. Amikor meghalt, még Mahomet császár sem tudta visszatartani a könnyeit.¹⁶

Thurzó Imre gróf, aki a Wittenbergi Egyetemnek afféle tiszteletbeli rektori tisztségét is betöltötte, hivatali kötelezettségei között számtalan szónoklatot tartott

14 Pálffy 2009, 105–106.; Pálffy 2010, 224–225.

15 Imre 2012, 15–44; Száraz 2012, 51–67; Bitskey 2013.

16 Restás 2018, 490–507.

s jelentetett meg, köztük olyanokat is, amelyek a török birodalom növekedését mutatják be, ám ezekben nem jelennek meg a Hunyadiaknak a kereszténységet (és Németországot is) védő hőstettei. Másik beszédében azonban, amelyet az egyetemek jelentőségéről tartott,¹⁷ már illusztris névsor egyik tagjaként említi Mátyást:

„Az állam élete szempontjából a legfontosabb két dolgot, az erényeket és az okosságot az egyetemeken lehet elsajátítani. [...] Julius Caesar, Marcus Aurelius vagy Cicero igen tanult, okos emberek voltak, de sok példa a keresztények között is (Nagy Károly, Róbert és Alfonz nápolyi királyok). De itt van még Corvin Mátyás is, aki Budán olasz, német és francia tudósokat foglalkoztatott, s ott egy kiváló kollégiumot is felállított. (Sajnos e művet korai halála miatt nem tudta tökéletesen befejezni.) Nagyszerű könyvtárat rendezett be királyi palotájában, amely a minap jutott csak Magyarország nagy részével együtt török kézre.”¹⁸

A két példából nyilvánvaló, hogy Wittenbergben számontartották Mátyás királynak mind a török elleni hősiességét, mind a szellemi kiválóságát.

A vizsgált egyetemi kiadványok másik része disszertáció vagy disputáció, még hozzá a politika témájában.¹⁹ Ez az a kor, amelyben a filológiából kiválik és önállósul a politika tudománya, bár előfordult, hogy más tudományágakkal együtt (történelem, etika) tanították. Osztrosith János báró 1616-ban tartotta politikai disputációját az abszolút uralkodói hatalomról (*de Majestatis absoluta potestate*).²⁰ A munkában olyan kérdések megvitatására került sor, mint: mellőzheti-e az uralkodó részben vagy teljesen a természetjogot? Megteheti-e a király olyan dolgokat, amire nem kötelezik? Meg kell-e tagadni a rossz törvények betartását? Az utód köteles-e betartani az elődje törvényeit? Vajon az uralkodói hatalom annyira korlátlan-e, hogy az utódot az elődök rendelkezései sem köthetik meg? Ez utóbbi kérdés megválaszolása során hivatkozik Osztrosith Mátyás

17 Thurzó 1616.

18 Thurzó 1989, 367., 429.

19 Szabó 2023, 44–46.

20 Ostrosith 1616.

királyra. II. András király ugyanis az 1222-ben kiadott Aranybullájában úgy rendelkezett, hogy „a magyarok szabadon élhessenek azzal a hatalmukkal (*potestas*), hogy a királynak ellentmondhassanak”. Később megerősítette ezt a törvényt I. Lajos, Albert és Mátyás király is.²¹ Egy másik kérdésben ugyancsak Mátyásra hivatkozik: Vissza lehet-e vonni azokat az adományokat, amelyek az állam számára hátrányosak? Ezt meg lehet tenni: így járt el Barbarossa Frigyes császár Itáliában, és így Mátyás is, akit a nép kérése kényszerített arra, hogy Ulászló adományait, sőt még a sajátjai közül is néhányat, érvénytelenítsen.²²

A strassburgi akadémián az ausztriai származású Matthias Bernegger történészprofesszor jelentett nagy vonzerőt a korabeli európai elitre, aki szívesen adta ki tanítványainak az antik klasszikusok magyarítását, kommentálását mint diszsertációs feladatot, így Listius Ferenc báró is Tacitus Agricola-életrajzának a kommentálását végezte el, amihez – ma talán meglepő módon – a modern történelem példáit is segítségül vette. Így ezek az antik auktorokra alapozott értekezések a korszak Tacitus-kultuszának a megnyilvánulásai, és a tacitizmus, sőt machiavellizmus politikai eszméit is tükrözik.²³ Ahogyan az ugyancsak Strassburgban iskolázott koronaőr, Révay Péter történeti munkáit jellemzi Tóth Gergely:

„A Révay által megkomponált szentenciák, aforizmák alkalmazása tehát a korszakban ismert eljárás, a história értelmezésének bevett eszköze. Megfigyelhető ugyanakkor, hogy eme aforizmák jelentős része

21 „*Andreas rex Hungariae leges suas ita conclusit: et ut haec nostra tam concessio, quam ordinatio sit nostris nostrorumque successorum temporibus in perpetuum valitura etc. In decret. Andr. Reg. vers. Item praeter hos A. 1222. Unde Ungari, quam Andreas concessit, potestate contradicendi regibus, si leges immutare aut minus observare voluerint, libere usi sunt. Nam a Ludovico I. earum confirmationem exegerunt, ut ipse testatur in decreto, quod incipit: Nos igitur petitioni An. 1351. Item a Matthia Corvino cuius extat decretum, incipiens: Matthias etc. cum laudabilis felixque sit Resp. An. 1464.*” Ostrosith 1616, 1. kérdés, III.

22 „*Licet enim fama et auctoritas antecessoris successoris cara esse debeat; carior tamen sit salus Reipubl. Ideoque immodicae donationes a successore retractari possunt. Sic Fridericus I. Imperator cum Italiae leges reformaret, eos tantum in possessione reliquit, qui legitimam regum donationem probare possent. Sigon 12. hist Ital. Sic Matthias I. rex Hungariae coactus fuit rogatione populi, donationes Ladislai, et nonnullas etiam ex suis irritas facere. In decret. vers. Et quod nos omnes. Bonfin. dec. 4. lib.7.*” Ostrosith 1616, 4. kérdés, II.

23 A strassburgi politikaoktatást áttekinti: Kühlmann 2018, 111–132.; Philipp 2018, 133–337.

bizonyos témák köré sűrűsödik. [...] Révay erősen szelektál a rendelkezésére álló történeti anyagban: bizonyos részeket elhagy, másokat erősen lerövidít, vagy átszalad rajtuk.”²⁴

Listius politikai értekezése a teljes magyar történelmet példatárnak kezeli (I. Béla, Szent László, II. István és III. András, IV. Béla, Nagy Lajos, Mária királynő, Zsigmond, Mátyás király, II. Ulászló, II. Lajos, I. Ferdinánd stb.),²⁵ de legnagyobb teret Mátyás uralkodásának a felidézése foglalja el, értekezésében a Mátyás királyra való utalások oly gyakoriak, hogy azt tekinthetjük egy fejedelmi életrajzhoz kapcsolódó elmélkedéssorozatnak is, hiszen Mátyás származásának és ifjúkorának elbeszélésétől a király haláláig idézi a Bonfinitól vett történeteket.²⁶

Vegyünk néhány példát:

„Nem lehet szótlánul elmenni Hunyadi Mátyás, az örök dicsőségre legméltóbb király, és az ő atyja, Corvin János mellett, akikről Bonfini írja: Mátyás már uralkodása elején figyelmét a helyes kormányzás elsajátítására fordította, a cselekvésben óvatos és előrelátó volt, a tettetésben és titkolózásban (*ad simulandum dissimulandumque*) roppant ügyes. Kicsalta az emberekből, ha elméjükben rosszat forralnak, szívüket óvatosan kifürkészte, és úgy látszott, hogy mások csalafintasága nem egykönnyen téveszti meg.”

Valamint:

„Mátyás, amennyire más dolgokban, úgy leginkább ebben utánozta atyjának tehetségét, akinek az volt a szokása, hogy inkább túrt (*dissimulare*), mint hogy a jogtalanságot megtorolja; az ellenfelet hivatallal nyerte meg, mert azt gondolta, hogy a férfiú számára semmi sem mélt-

24 Tóth 2021, 88.

25 Listius 1616. Listius munkája utóbb Bernegger más tanítványainak műveivel együtt a professzor gyűjteményes kötetében is megjelent: Bernegger 1640.

26 Restás 2009, 66–70.

több, mint saját magát legyőzni, és semmi nagyobb büntetésen nem gondolkozott. [...] Minden jogtalanságot veleszületett becsületességgel oldott meg.”²⁷

Mindezt akkor fejti ki, amikor arra a kérdésre felel, hogy: „Helyes-e, amit mondanak, hogy nem tud uralkodni az, aki nem tud színlelni (*dissimulare*)?”

Számbeveszi Listius az uralkodók számára követendő erényeket is, melyek közül – Mátyás példája nyomán – a megbocsátást (*clementia*) és nagylelkűséget (*facilitas*) emeli ki. Érdekes módon a hadi vitézség nem kerül szóba, de megjelenik a művelt fejedelem eszménye: A III. kérdés arra keresi a választ, hogy a jeles embereknek kell-e, és mi módon, peregrinálni. Listius kifejti, hogy az utazás a műveltség elsajátításának a lehetősége, és a műveltséghez sorolja a nyelvek ismeretét is, amit leginkább külföldön lehet megtanulni. A latin nyelvnek a szükségességéről is szól Listius, hiszen ez kapcsolja össze szinte az egész földkerekséget. Leírja, hogy csúf és visszas, ha csak fejbólintással és kézjelekkel tudjuk az érzéseinket kifejezni. A pozitív példa megint Bonfini: „Így Corvin Mátyás, a mi híres királyunk, a dicséretes fejedelem, akinek a példájával gyakran élünk, sok nyelvet ismert, a törökön és a görögön kívül értette az összes európai beszédet.”²⁸

Végül a IV. kérdésből idézek (Milyen tanulmányokat kell az embernek megbecsülni?): Listius itt kis értekezést kerekít a széptudományok három osztályáról. Az elsőhöz sorolják a nyelvek tudását és az ékesszólást. A második a politika és a história, míg a harmadik az etika.

„Ahhoz az antik szentenciához, hogy boldog az az állam, amelyiknek a királyai bölcsek, vagy a bölcsek uralkodnak, egyébként jólesik hozzáfűzni azt az ismert kérdést, hogy akadályozza-e a műveltség (*litterae*) a katonai dicsőségre törekvőket. Akármennyi sok más okoskodást, akár példát ide lehet hozni Agricolán kívül is, mégis a mieink közül kettőben telik kedvem: Az egyik I. Lajos, Magyarország és Lengyelország királya,

27 Listius 1616, VI. kérdés, 27. – A Bonfini-idézeteket Kulcsár Péter fordítása alapján közlöm: Bonfini 1995.

28 Listius 1616, III. kérdés, 19.

aki nem kevésbé emelkedett ki a tanultságban (*litterae*), mint a hadakozásban. (Martin Cromer erről többet is elmond.) A másik Corvin Mátyás, aki maga is tanult ember volt, s a tanultaknak a legfőbb mecénása, Budán, a királyi palotában alapított királyi könyvtárat, ahonnan hasznos könyvek kerültek ki: Polybios, Diodorus Siculus, Nicephoros stb. Még a mi Tacitusunk is némiképp adós neki, Beatus Rhenus egy budai kódex kéziratos példányát javította és adta ki. Fájdalommal említem, hogy ez a páratlan kincsestár a törökök martalékává vált. De hogy ő maga is mennyire kiváló katona volt, hogy mást ne mondjak, akár abból is nyilvánvaló, hogy az osztrák anyák az ő nevének emlegetésével szoktak ráijeszteni a gyermekekre, azt kiáltva, hogy »Matthiasch kompt«, ugyanúgy, ahogy az apjának, Hunyadi Jánosnak a neve is félelmetes volt a törökök között. Aeneas Sylvius Piccolomini írja, hogy a dajkák azt hazudták, hogy visszatartsák a csecsszopókat a sírástól, hogy itt van Hunyadi.²⁹

Érdeemes tehát azt megvizsgálni, hogy Listius munkájában hogyan jelennek meg az új államrezon-elméletek, a nyilvánosság, közvélemény vagy propaganda szakfogalmai, vagyis azok a kérdések, amelyek a tacitista és machiavellista politika-felfogások nyomán a XVII. századi politikai értekezések témái lehetnek. Ebben a tekintetben a strassburgi értekezők esetében természetesen jogos Machiavelli hatásával számolni, Bonfini viszont a szakirodalom a pre-machiavellista szerzők között tartja számon; Bonfini és Machiavelli között semmilyen közvetlen hatás nem elképzelhető.³⁰ A strassburgi munkák a hatalom megszerzésének és megtartásának technikáit, az államérdek érvényesítését állítják a középpontba. A machiavellista politikai fogalmak, például a tettetés és leplezés (*simulatio* és *dissimulatio*) viszont Bonfininél is előfordulnak. Emellett az okosság (*prudentia*), hírnév (*fama*), dicsőség (*gloria*), erény (*virtus*), elismerés (*reputatio*), valamint a reprezentáció és a mecénatúra jelentőségének a felismerése és idézése azt is jelenti, hogy a strassburgi értekezők aktualizálták és

29 Listius 1616, IV. kérdés, 31.

30 Kaposi 2015, 39.

a XVII. században terjedő machiavellizmus alapján átértelmezték a humanista Mátyás-hagyományt.³¹ Úgy tűnik, hogy Berneggernek és tanítványainak Bonfiniból sikerült azokat a részeket kiválasztaniuk, amelyek nemcsak Bonfini korszerűségét bizonyítják, de Mátyást is modern uralkodónak tudják bemutatni.

Mi lehet az oka annak, hogy Listiusnál ennyire hangsúlyosan jelenik meg Mátyás király alakja? A bevezetőben utaltam arra, hogy Mohács után a teljes hazai elit ápolta a Mátyás kultuszt: a Listius család vizont azon kevesek közé tartozott, akiknek saját Mátyás hagyományuk volt.³² Ősök ugyanis, a nagyszabani származású Listius János, a királyi kancelláriára kerülve annak az Oláh Miklósnak – a későbbi esztergomi érseknek – a törvénytelen leányát, Lukréciaát vette feleségül, aki a Hunyadi rokonsághoz tartozott. Így Listius Ferenc maga is a nagy király rokonának tudhatta magát, a Mátyásra tett utalások ezért a saját családjának a fényét is emelheték.³³

Néhány évvel később fordult meg Strassburgban – ugyancsak Bernegger tanítványaként – a selmezbányai polgárfi, Frisowitz Boldizsár, aki orációjában azokat a tulajdonságokat szedi sorba, amelyekkel a jó politikusoknak kell rendelkezniük. Néhány magyar vonatkozású adatot ki lehet emelni a beszédből. A testi megjelenésre – antik és bibliai idézetek mellett – Mátyás király és Luxemburgi Zsigmond a példa (mindketten aranyszőke hajjal, arányos termettel, megnyerő tekintettel rendelkeztek). Fontos a nyelvek tudása: például a magyar király consiliariusának latinul, magyarul, szlávul és németül kell beszélnie, hiszen az alattvalók elvárják, hogy saját nyelvükön szóljanak hozzájuk, és őket is tolmács nélkül megértsék. A pozitív példa itt is Mátyás király, aki – Bonfini szerint – a görög és török nyelven kívül az összes európai nyelvet beszélte. Idézi Frisowitz azt a szólást is, hogy ahány nyelvet tudsz, annyi embert érsz.³⁴

31 A kora újkori politikai irodalom értelmezésének szempontjai a hazai anyag figyelembevételével: Bene 2020, 317–327; a humanista Mátyás-hagyományt áttekinti: Kecskeméti 2023, 137–146.

32 Fazekas 2021, 406–407.; Nagy–Szilágyi 2023, 648–650, 666–667.

33 Az ugyancsak Strassburgban tanult Révay Péter jegyezte meg Oláh Miklósról, hogy „érdemtelenül dicsekszik a Hunyadiakkal való rokonságával”. Tóth 2014, 137. Vö. Tóth 2021, 76. Lásd még: Révay 2021, II. 20–21.

34 Frisowitz 1627, 21, 92, 96–97, 138.

A fent ismertetett munkákat a szakirodalom aforizma-, idézet vagy közhely-gyűjteménynek tekinti, amelyek a korban közszájon forgó tudásanyagot rendszerezik, s így lehetőséget teremtenek az ezzel élőknek, az ezt felhasználóknak, hogy érvelésükben könnyen találjanak bizonyítékokat aktuális problémákra is, pl. a török veszélyre (mint Paczoth). Megfigyelhetjük, hogy a fenti szerzők a Mátyás-hagyomány történeteit aktualizálják, nemegyszer az újdonsült politikai elméletek (pl. Justus Lipsius vagy Bodin) illusztrálására használják fel ezeket, a Bocskai-felkelést követően az ellenállási jogra hivatkoznak (mint Ostrosith), Mátyás király kultúratámogató és egyetemalapító tevékenységével a műveltség fontosságára hívják fel a figyelmet (mint Thurzó), vagy csupán a Mátyás királyhoz fűződő rokonságukkal kérkednek (mint Listius).

Felhasznált irodalom

- Bene 2020.** Bene Sándor: A láthatatlan könyvtár. In: Báthory Orsolya – Bene Sándor – Kármán Gábor – Zászkaliczky Márton (szerk.): *Források a 17. századi magyar politikai gondolkodás történetéhez*. II. Reciti Kiadó, Budapest, 2020. 317–327.
- Bernegger 1640.** Bernegger, Matthias: *Ex Cornelii Taciti Germania et Agricola Quaestiones miscellanae, olim moderante Mathia Berneggero academicis exercitationibus sparsim disputatae unum in corpus certumque ordinem [...]* edidit Io. Freinshemius. Argentorati, 1640. (VD17 3:307379Z)
- Bitskey 2013.** Bitskey István: *A nemzetsors toposzai a 17. századi magyar irodalomban*. MTA, Budapest, 2013. (Székfoglalók a Magyar Tudományos Akadémián)
- Bitskey 2021.** Bitskey István: Mátyás-recepció a humanizmus és a reformáció jegyében. In: Bitskey István: *Hitvita, história, szellemi örökség: Tanulmányok a kora újkori magyarországi művelődésről*. Kossuth Kiadó – Eszterházy Károly Katolikus Egyetem, Budapest–Eger, 2021, 156–173.
- Bonfini 1995.** Bonfini, Antonio: *A magyar történelem tizedei*. Ford: Kulcsár Péter. Balassi Kiadó, Budapest, 1995.
- Buzási 2024.** Buzási Enikő: *Önkép és múltkép: A reprezentáció színterei Nádasdy Ferenc és a 17. századi főúri elit műpártolásában*. Martin Opitz Kiadó, Budapest, 2024.

- Ecsedi Báthory 2002.** Ecsedi Báthory István *Végrendelete 1603*. Kiad., bev. Vadász Veronika, Szeged, JATEPress, 2002.
- Fazekas 2021.** Fazekas István: *A Magyar Udvari Kancellária és hivatalnokai 1527–1690 között*. BTK TTI, Budapest, 2021.
- Frisowitz 1627.** Frisowitz, Balthasar: *Gymnasma Argentoratense de praecipuis requisitis consiliarii conscriptum*. Typis Johannis Reppii, Argentorati, 1627. (RMK III. 1410; VD17 3:614861F)
- Imre 2012.** Imre Mihály: A török–magyar háborúk témája a 16–17. századi nyugat-európai retorikai irodalomban. In: Imre Mihály: *Az isteni és emberi szó párbeszéde: Tanulmányok a 16–18. századi protestantizmus irodalmáról*, Hernád Kiadó, Sárospatak, (Nemzet, egyház, művelődés 7.) 15–44.
- Kaposi 2015.** Kaposi Márton: *Machiavelli Magyarországon*. Argumentum, 2015.
- Kecskeméti 2011.** Kecskeméti Gábor: Szónoki gyakorlat a magyar vitézségről a leuveni egyetemen. In: Imre Mihály – Oláh Szabolcs – Fazekas Gergely Tamás – Száraz Orsolya (szerk.): *Eruditio, virtus et constantia. Tanulmányok a 70 éves Bitskey István tiszteletére*. Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen, 2011. 61–68.
- Kecskeméti 2023.** Kecskeméti Gábor: Hasonlítani – különbözni: Mátyás király és az irodalmi adaptáció. In: Szilágyi Emőke Rita – Bajáki Rita (szerk.): *Janus Pannonius, Vitéz János és a humanista hagyomány továbbélése (1450–1630)*. Reciti Kiadó, Budapest, 2023. 137–146.
- Kühlmann 2018.** Kühlmann, Wilhelm: Von der Aktualität der historisch-politischen Philologie. Zum Themenspektrum der Straßburger akademischen Deklamationspraxis der Jahre 1637 bis 1643 anhand der *Programmata academica* des Johann Heinrich Boeckler (1611–1672). In: Hanspeter Marti – Robert Seidel (Hg.): *Die Universität Straßburg zwischen Späthumanismus und Französischer Revolution*. Böhlau Verlag, Wien – Köln – Weimar, 2018, 111–132.
- Listius 1616.** Listius Ferenc: *Quaestionum, praecipue politicarum ex Agricola C. Cornelii Taciti collectarum fasciculus I. quem in illustri Argentinensium Academia Franciscus Listius L. B. in Kettsee, Prellenkirchen et Kabold etc. moderante Matthia Berneggero [...] disquisitioni et examini subijcit mense Martio*. Typis Johannis Caroli, Argentorati, 1616. (RMK III. 1178)

- Nagy–Szilágyi 2023.** Nagy Levente – Szilágyi Emőke Rita: Hollókőtől Esztergomig: Új adatok az Oláh, a Hunyadi és a Drakula család genealógiájához. *Történelmi Szemle*, 65 (2023), 4. szám, 639–667.
- Ostrosith 1616.** Ostrosith János: *Oratio de maiestate*, publice habita in Illustri Academia Wittenbergensi a Johanne Ostrozith de Ghylethincz et in Illava etc. Georgius Kelner, Wittenbergae, 1616. (RMK III. 1183)
- Paczoth 1617.** Paczoth Ferenc: *Oratio in laudem Hungariae patriae*, habita publice in celeberrima Academia Wittenbergensi a Francisco Paczoth de Beki, L. B. in Nagy Tharkany, Johann Mattheus, Wittenbergae, 1617. (RMK III. 4257, 7548)
- Pálffy 2009.** Pálffy Géza: Közép-Európa védőbástyája és éléskamrája (1526–1711). In: Marosi Ernő (szerk.): *Európa színpadán: Magyarország ezeréves hozzájárulása az európai közösség eszméjéhez*. MTA Művészettörténeti Kutató Intézete – Balassi Kiadó, Budapest, 2009. 92–115.
- Pálffy 2010.** Pálffy Géza: *A Magyar Királyság és a Habsburg Monarchia a 16. században*. MTA TTI, Budapest, 2010.
- Philipp 2018.** Philipp, Michael: Bernegger – Schaller – Boeckler. Die Straßburger historische Schule der Politikwissenschaft im 17. Jahrhundert. In: Hanspeter Marti – Robert Seidel (Hg.): *Die Universität Straßburg zwischen Späthumanismus und Französischer Revolution*. Böhlau Verlag, Wien – Köln – Weimar, 2018, 133–337.
- Restás 2009.** Restás Attila: Mátyás király alakja Matthias Bernegger (1582–1640) Tacitus-kommentárjaiban. In: Gábor Csilla – Luffy Katalin – Sipos Gábor (szerk.): *Erdély reneszánsza*. I-II. kötet. Erdélyi Múzeum-Egyesület, Kolozsvár, 2009, I:66–70.
- Restás 2018.** Restás Attila: A kora újkori Magyarország-toposzok történetéhez: Paczoth Ferenc (1617) és Johann Fechner (1650) beszédei. *Irodalomtörténeti Közlemények*, 122 (2018), 4. szám, 490–507.
- Révay 2021.** Révay Péter: *De monarchia et sacra corona Regni Hungariae centuriae septem. – A magyar királyság birodalmáról és szent koronájáról szóló hét század*. I–II. kötet. Szerk.: Tóth Gergely, kiad.: Benei Bernadett – Jarmalov Rezső – Sánta Sára, ELKH BTK TTI, Budapest, 2021.

- Szögi 2011.** Szögi László: *Magyarországi diákok németországi egyetemeken és akadémiákon, 1526–1700.* ELTE Levéltára, Budapest (Magyarországi diákok egyetemjárása az újkorban, 17.)
- Szabó 2017.** P. Szabó Béla: Újabb magyarországi jogtanuló a 16. századi strasbourgi academián (Kiegészítés az eddigi peregrinusnévsorhoz). *Gerundium*, 8. (2017), 4. szám, 12–29.
- Szabó 2020.** P. Szabó Béla: *A német politikatudomány hatása a magyar állam-tani gondolkodásra a 17. században (Magyarországiak politikatudományi disputációi).* NKE Közigazgatási Továbbképzési Intézet, Budapest, 2020.
- Száraz 2012.** Száraz Orsolya: A kereszténység védőbástyája. *Studia Litteraria*, 51. (2012), 1–2. szám, 51–67.
- Thurzó 1616.** Thurzó Imre: *Rectoratus academicus, id est, Orationes, quas Comes Emericus Thurzó de Arvva etc. Rector hactenus Academiae VVitte[n]bergensis etc. officij causa publice habuit. E Typographeo Johannis Richteri, VVitte[n]bergae, 1616.* (RMK III. 1185; VD17 3:613118K)
- Thurzó 1989.** *A Thurzó család és a wittenbergi egyetem: Dokumentumok és a rektor Thurzó Imre írásai, 1602–1624.* (S. a. r.): Dományházi Edit – Font Zsuzsa – Keserű Gizella – Latzkovits Miklós. Szegedi Oktatástörténeti Munkaközösség, Szeged, 1989. (Fontes rerum scholasticarum, 1.)
- Tóth 2014.** Tóth Gergely: Lutheránus országtörténet újsztoikus keretben: Révay Péter Monarchiája. In: Tóth Gergely (szerk.): *Clio inter arma: Tanulmányok a 16 – 18. századi magyarországi történetírásról.* MTA BTK TTI, 2014. 117–147.
- Tóth 2019.** Tóth Gergely: „Matthias Augusto similis”. Mátyás király a kora újkori protestáns múltszemléletben. In: Békés Enikő – Kasza Péter – Kiss Farkas Gábor – Lázár István – Molnár Dávid (szerk.): *A reformáció és a katolikus megújulás latin nyelvű irodalma.* MTA BTK Irodalomtudományi Intézete, Budapest, 2019. 45–56.
- Tóth 2021.** Tóth Gergely: Egy lutheránus főrend politikai testamentuma a história nyelvén. In: Révay Péter: *De monarchia et sacra corona Regni Hungariae centuriae septem. – A magyar királyság birodalmáról és szent koronájáról szóló hét század.* I–II. kötet. Szerk. Tóth Gergely, kiad. Benei Bernadett – Jarmalov Rezső – Sánta Sára, ELKH BTK TTI, Budapest, 2021, I:15–100.

SÁRKÖZY MIKLÓS

MAKAS ÉS MAGYAR? – ḤAMD ALLĀH MUSTAWFĪ NUZHAT AL-QULŪB-JÁNAK MAGYAROKKAL KAPCSOLATOS EDDIG NEM ISMERT ADATAI

KIVONAT: Ez a tanulmány a korai magyar történelemben eddig kevésbé ismert forrást, a *Nuzhat al-Qulūb*ot vizsgálja, Ḥamd Allāh Mustawfī, a mongol uralom alatt álló Iránban a XIV. század első harmadáig virágzó Ilhānida Birodalom utolsó évtizedeinek kiemelkedő történésze és földrajztudósa munkáját. Ḥamd Allāh Mustawfī az iráni mongol kor kései periódusának termékeny szerzője volt. Ő írta az Ilhānida Birodalom földrajzáról szóló legértékesebb és legmegbízhatóbb művet, a *Nuzhat al-Qulūb*ot (1335 után, az Ilhānida Birodalom bukása utáni időszakban). E munka hatalmas mennyiségű, nélkülözhetetlen információt tartalmaz az Ilhānida Birodalom közigazgatási rendszeréről. Fontos kiemelni, hogy Ḥamd Allāh Mustawfī a *Nuzhat al-Qulūb*ban sikeresen felelevenítette az Īrān Zamīnról és a *haft kišwar* rendszerről alkotott, iszlám előtti elképzeléseket, amely nagymértékben tükrözte az iráni identitás változásait az Abbászida Kalifátus 1258-as, mongolok által okozott összeomlását követően.

Ugyanilyen figyelemre méltó, hogy ez a gyakran figyelmen kívül hagyott forrás magyarokkal kapcsolatos utalásokat tartalmaz az Ilhānida Birodalom határvidékeinek leírásakor. A *Nuzhat al-Qulūb* két alkalommal is megemlíti M.g. i. r. (vagy M.k.s) népét és a Bāšqūrd nevű helyet. Jelen tanulmány a *Nuzhat al-Qulūb* e megjegyzéseit vizsgálja, értékelve annak lehetséges magyar vonatkozásait. Míg az első esetben a M.g.i.r. név és a magyarok azonosításának esé-

lye meglehetősen szerény (bár teljesen nem zárható ki), a második esetben – véleményem szerint – valóban felvethető egy eddig nem észlelt rövid, a korai magyarokról szóló utalás lehetősége a *Nuzhat al-Qulūb*ban. Sajnálatos azonban, hogy a *Nuzhat al-Qulūb* két modern kiadása közül egyik sem tartalmazza a kéziratok térképeit. A kéziratos hagyomány ismerete és a *Nuzhat al-Qulūb* térképeinek összehasonlító elemzése ezért elengedhetetlen ahhoz, hogy pontos adatokra tehesünk szert a *Nuzhat al-Qulūb* lehetséges magyar vonatkozású állításairól.

KULCSSZAVAK: Ḥamd Allāh Mustawfī, Nuzhat al-Qulūb, Ilhānidák Magas, magyarok

MIKLÓS SÁRKÖZY

**MAKAS AND MAGYAR? -
PREVIOUSLY UNKNOWN DATA
ABOUT HUNGARIANS IN ḤAMD
ALLĀH MUSTAWFĪ'S *NUZHAT AL-
QULŪB***

ABSTRACT: The present paper addresses a hitherto neglected source, the *Nuzhat al-Qulūb*, the work of Ḥamd Allāh Mustawfī, the eminent historian and geographer from the last decades of the Ilḥānid Empire, flourishing in Mongol-ruled Iran in the first half of the 14th century. As it is known, Ḥamd Allāh Mustawfī wrote extensively on different subjects and apparently, he produced the most valuable and reliable source on the geography of the Ilḥānid Empire (albeit in the post-Ilḥānid period) containing a vast material of indispensable information on the administrative system of the Ilḥānid Empire. It is important that in his work, the *Nuzhat al-Qulūb*, Ḥamd Allāh Mustawfī successfully revived the rather pre-Islamic idea of Īrān Zamīn and the *haft kišwar* system which largely reflected the changes of the Iranian identity following the collapse of the Abbasid Caliphate in 1258 caused by the Mongols.

It is equally remarkable that this often-overlooked source seems to contain a limited amount of possible Hungarian-related material, when describing the borderlands of the Ilḥānid Empire. Here the *Nuzhat al-Qulūb* mentions the people of M.g. ī. r. (or M.k.s) and the place called Bāšqūrd on two occasions. The present paper focuses on these two subchapters of the *Nuzhat al-Qulūb* assessing its possible Hungarian connections. While in the first case the chances to identify the name M.g.ī.r with that of the Magyars are rather modest (though

it cannot be excluded completely), in the second case the possibility of a hitherto unnoticed brief statement on early Hungarians in the *Nuzhat al-Qulūb* is indeed identifiable in my view. It is regrettable, however, that none of the two modern editions of the *Nuzhat al-Qulūb* contains the original maps attached to the original manuscripts. A comparative analysis of the manuscript transmission and the maps of the *Nuzhat al-Qulūb* is therefore indispensable in order to come to conclusion about the allegedly Hungarian-linked statements of the *Nuzhat al-Qulūb*.

KEYWORDS: Ḥamd Allāh Mustawfī, Nuzhat al-Qulūb, Ilḥānids Magas, Hungarians

Jelen rövid írás Ḥamd Allāh Mustawfī *Nuzhat al-Qulūb* című földrajzi munkája magyarokra vonatkozó lehetséges szöveghelyeire hívja fel a figyelmet. Eddig nem tárgyalt adatokra rámutatni mindig nagy öröm, annak dacára is, hogy könnyen elérhető és beszerezhető alkotásról van szó, mivel a jeles brit orientalista, Guy Le Strange (185–41933) angol nyelvű *Nuzhat al-Qulūb*-kiadása, fordítása és a kommentárja már több mint száz éve elérhető mindenki számára¹.

Néhány szó az iszlám kori földrajztudományról

Mielőtt a *Nuzhat al-Qulūb* magyarsággal kapcsolatos (szóba hozható), de a magyar nyelvű szakirodalomban eddig nem vizsgált közléseire irányulna figyelmünk, érdemes a *Nuzhat al-Qulūb* szemléletét megalapozó muszlim földrajztudományról néhány bevezető gondolatot leírni². A muszlim földrajztudomány

1 Mustawfī-Le Strange 1919.

2 Az átírásnál különböző hagyományokat követek, leginkább az egyszerűséget és átláthatóságot tartva szem előtt. Ahol létezik már ismert magyar átírás, ott azt használom, ahol pedig ez utóbbi hiányzik, helyette tudományos átírást követek a perzsa, arab és egyéb nevek esetében.

lassan kialakuló diszciplína volt az iszlám világ tudományos életében, mely sok szállal kötődött egyéb, a korban művelt tudományágakhoz (asztrológia, történettudomány, matematika, filozófia), és lépésről lépésre vált önálló tudománynyá. A muszlim geográfia tudományára nagy hatást gyakorolt a görög, az iráni és az indiai tudományosság. A görög geográfia fogalmát vagy *šūrat al-ard* vagy *ḥatt al-ard* formában fordították le és alkalmazták a korai arab geográfusok, de ismert a görögből átemelt, arabizált *juġrāfiyā* (γεωγραφία) kifejezés is, ám ez viszonylag későn jelent csak meg az iszlám tudománytörténetben. Az arab földrajztudomány lassú kibontakozásának jeleként az előbb említett kifejezések mellett több rendszeresen felbukkanó, standardizált elnevezéssel találkozunk, ilyen például a *kitāb al-buldān* (*Az országok könyve*), *šūrat al-ard* (*A földarasz képe*) *al-masālik wa'l-mamālik* (*Utak és országok*). Általában elmondható, hogy a IX–X. századi nagy klasszikus arab földrajzi enciklopédiák vagy egyik vagy másik nevet viselik az előbbi variánsokból, és nem törekednek az egyedi elnevezésekre.³

A muszlim földrajzi gondolkodás kialakulásának kezdeteinél három meghatározó hatást fedezhetünk fel. Az elsőt a muszlim vallási szövegek földrajzi aspektusai képezik, amelyeknek három forrása létezik: a Korán, a prófétai hagyományok (*hadíszok*) és a preislám arab költészet szövegei. Ezek vallási és asztrológiai nézeteket közvetítettek, például preislám képzeteket vagy ókori keleti és bibliai hagyományokat, amelyeket a Korán is tükröz. Itt elég, ha csak a 2. szúra híres Trónversére (2:255) gondolunk, amelyben a világot átívelő trónus képe világosan ószövetségi előképekre megy vissza. Más esetben a „hét bolygó istene” elnevezéssel találkozunk, amely ősi mezopotámiai hagyományok diszkrét továbbélését tükrözi az iszlámban. A sosem alvó, mindig éber isten Korán-beli képe szintén ókori keleti, talán még iráni hatásokat is mutat. Ismert a lakott világot egy nagy madárként leíró mitikus arab világkép is, ahol a madár fején Kína van, a jobb szárnyán India, a bal szárnyán a kazárok, a begyén Hijáz, Egyiptom, Irak és Szíria, a farkán pedig Afrika.⁴ Ez talán szintén preislám gyö-

3 Maqbul 1991, 575–587.

4 A Koránban a híres Trónvers (Tehén szúra, 2:255) párhuzamokat mutat az Ószövetségben Ézsaiás (66:1) és Dániel (6:27) könyvének néhány fordulatával. Simon 1987, 72.

kerekre megy vissza, de a korai umayyad korban terjedt el, és még a X. századi konzervatív vallásos al-Balhī földrajzi iskolára is hatással volt.⁵

A Korán és az iszlám vallás jelentősége nem lebecsülendő az arab nyelvű földrajzi irodalom későbbi fejlődésében, mivel az előbb említett al-Balhī-féle földrajzi iskola kizárólag a *dār al-islām* világát vizsgálta. Elterjedt gyakorlat volt, hogy az arab földrajzi enciklopédiák és a hozzájuk mellékelt térképek többségének középpontjában Arábia és Mekka állt, illetve leírásaik Mekkával kezdődtek, és ez alól a *Nuzhat al-Qulūb* sem kivétel.

A belső vallási hagyományokon túl a muszlim földrajztudomány másik jelentős forráscsoportját az arabok által meghódított területeken kialakult eltérő földrajztudományi hagyományok képezték. A roppant területeket átölelő muszlim kalifátus örökösévé vált az antik (görög–római), az iráni, és részben az indiai geográfiai tradícióknak. A három nagy civilizáció szellemi öröksége egyértelműen érzékelhető a VIII–XI. századi arab földrajztudomány kibontakozásában és fejlődésében. A meghódított óriási területek geográfiai hagyományai iránti fokozottabb érdeklődés az abbászida kor elején kezdődött meg. E tény talán nem független a kozmopolita abbászida civilizáció megszületésében résztvevő számos értelmiségitől sem. Az indiai földrajzi és asztrológiai szövegek első közvetítői a mai Afganisztánból származó Barmakidák voltak al-Mansūr kalifátusa (753–775) idején, akik eredetileg egy balhī buddhista szentély papjai voltak iszlamizációjukat megelőzően. A VIII–IX. században több jelentős indiai földrajzi és asztrológiai munkát sikerült arabra lefordítani, bár megjegyzendő, hogy az abbászida elitekben a szorosabban vett asztrológiai tartalmú művek nagyobb népszerűsége és hatásra tettek szert, mint a földrajzi munkák.

Az iráni tudományos, és azon belül a földrajztudományi hatások elsődleges centruma a délnyugat-iráni Gund-i Šāhpūhr (Jundišāpūr) volt az abbászida korban, amely a Kr. u. VI. század óta virágzott, és ez töretlen maradt egészen a XI. századig. Az iráni földrajzi elképzelések több látványos koncepció térnyerése által öltöttek testet az arab földrajztudományban. Az egyik a *haft kišwar* ('hét ország') ősi iráni mitológiai eredetű látásmód volt, amely a fizikai világot

5 Maqbul 1991, 575–587.

hét kontinensre osztotta egy hatalmas óceán közepén.⁶ Középen volt az Avesztában *Xvaniraθa* néven ismert (középperzsaúl *Xvanirah*) superkontinense, melyet később Ērānšahrral azonosítottak az iráni hagyományban. Ennek az eredeti avesztai eredetű földrajzi világtérképnek nagy sikere volt az abbászida kortól fogva, hisz számos szerző átvette. A *haft kišwar* felfogás vált tehát a legnépszerűbb földrajzi elképzeléssé a világ felosztásáról, népszerűbb lett, mint a görögök három vagy négy kontinenses rendszere. Az iszlamizált *haft kišwar* felfogásban *Sawād* (Mezopotámia, Irak) lett Ērānšahr muszlim adaptációja, de még ez sem volt jelentős változás a Sāsānida kori iráni változathoz képest, mivel Ktésziphón, a Sāsānidák fővárosa alig harminc kilométerre feküdt a Tigris folyó mentén a 762-ben alapított abbászida főváros Bagdadtól. A *haft kišwar* mellett a Korán 25. szúrájában megjelenő *al-Barzaḥ* ('határvonal') fogalma is iráni eredetű. Ez a szuezi földnyelvre utal, mely a Baḥr al-Rūmot (Földközi-tenger) választotta el a Baḥr al-Fārstól (Perzsiai tenger, azaz Vörös-tenger). Bár e koncepció végső soron a római földrajztudóstól, Claudius Ptolemaiosztól eredhet, de a „Barzaḥ” kifejezés, az iráni „*parsang/farsaḥ*” távolságegység arabizált formájaként, valamint a „Baḥr al-Fārs” (Perzsiai tenger) kifejezés is bizonyosan iráni hatásokat mutat. Mindezeket túl számos korabeli tengeri kereskedelmi fogalom, arab hajózási *terminus technicus* is jó eséllyel sāsānida kori iráni eredetű, mivel a sāsānida tengeri hajózás kifejezetten fejlett volt a mai Kína és Irán között.⁷

6 A *haft kišwar* ('hét ország') avesztai eredetű óiráni mitikus földrajzkép, ahol egy lapos világóceánban hét kontinens található. Középen fekszik *Xvaniraθa*, az ideális kontinens, és ezt veszi körbe másik hat szárazföld. A hét kontinens Ahura Mazda és Angra Mainju összecsapása, a zoroasztrianus Jó és Rossz közötti küzdelemben született meg. A sāsānida kortól fogva a hét kontinens tézise szinte dogma lett a Sāsānida Birodalomban, ahol *Xvaniraθa* lett Ērānšahr (magyarul: 'az árják országa'), vagyis a Sāsānida Birodalom területe. Ezt vette körbe India, Róma (Bizánc), Kína (Tibettel együtt), a steppei népcsoportok, a szlávok földje, valamint Szíria (olykor Egyiptommal és más arab területekkel együtt). Ez a világtérkép élt tovább a koraiszlám kori muszlim földrajztudományban is, olykor hibrid formában, mint a *haft iqlīm*, a hét klíma koncepciója, ahol a görög klímarendszert keresztettkék az iráni *haft kišwar*val. Még olyan kései szerzők, mint Ḥamd Allāh Mustawfī is a *haft kišwar* elvét használta földrajzi felosztásában 1340-ben. Shahbazi 2002.

7 A preiszlám szászānida tengeri kereskedelemről lásd: Kósa 2024, 256.

A harmadik és legjelentősebb külföldi hatás, amely a kialakuló arab földrajztudományt érte, a görög volt. A legfontosabb, a koraiszlám világban ismert munkák: Claudius Ptolemaios (Kr. u. 85–168) művei, Tyrosi Marinos (cca. Kr. u. 70–130) térképei, földrajzi enciklopédiái, Platón (Kr. e. 427–347) *Timaios*a, Aristotelés (Kr. e. 384–322) *De caelo*ja, *Metafizikája* és *Meteorológiája*. Claudius Ptolemaios munkássága különösen nagy érdeklődést váltott ki muszlim geográfusokból, legalább négy művét fordították le arabra. Ptolemaios *Geógrafiáját* mostani ismereteink szerint többen és többször lefordították, a muszlim tudományossághoz adaptálták, kiegészítésekkel megtoldva adták közre, de ezek nem mindegyike maradt fent. Ptolemaios *Geógrafiája* arab változatát Muḥammad ibn Mūsā al-Ḥwārizmī (meghalt 847 után) verziójában ismerjük, aki máshonnan szerzett információkkal egészítette ki fordítását, jelentősen kiegészítve azt. Ibn Ḥurdābih és Mas'ūdī, két jelentős korai muszlim geográfus is említi Ptolemaios *Geógrafiáját*, mint amelyet személyesen tanulmányoztak. Mindezek mellett erősen hatott a görög klíma rendszer felfogása is a muszlim földrajztudományra. A görögök ugyanis a földet vízszintes klímákra osztották fel és minden klímához más habitust, szokásokat társítottak. A muszlim földrajztudomány alkotásaiban gyakorta hibrid rendszereket fedezhetünk fel, ahol a *haft kišwar* rendszer együtt él a görög klíma (κλίμα, arabul *iqlīm*) rendszerrel. Idővel az abbászida korban két jelentős földrajztudományi iskola alakult ki, az egyik az iráni hagyományokra jobban támaszkodó iraki iskola a maga *haft kišwar* alapú szemléletével, a másik pedig a muszlim világképet jobban hangsúlyozó balhi iskola kevesebb iráni hagyománnyal. A *Nuzhat al-Qulūb* inkább az iraki iskola szerzőit követi, de inkluzív alapon a balhi iskola szemléletét is adaptálja, hiszen az első fejezet Mekkáról szól benne.⁸

Ki volt Ḥamd Allāh Mustawfī?

Ḥamd Allāh Mustawfī Qazwīnī a klasszikus perzsa földrajzirodalom és történetírás ismert és jelentős mongol kori szerzője volt (1281–1340 után). A kései ilḥānida

8 Mustawfī 1913, 1–18.

korban élt szerző a XIV. század alighanem legjelentősebb perzsa nyelvű földrajzi értekezésének az arab című, de perzsa nyelvű *Nuzhat al-Qulūb*nak ('Szívek gyönyörűsége') szerzője, mely műve élete alkonyán, 1340 körül született. Ḥamd Allāh Mustawfī tekintélyes arab származású iráni hivatalnok dinasztia tagja volt, akiknek több tagja magas rangra emelkedett és szép hivatali karriert futott be a IX–XIV. századi középkori Perzsia különböző dinasztái idején.⁹

A Mustawfī ősei apai ágon arab származásúak voltak, családjá közel négyszáz éve élt már az észak-iráni Qazwīnban. Családjá számos korábbi qazwīni kormányzót és pénzügyi ellenőrt (arabul/perzsául *mustawfī*t) adott Qazwīnnak a korai ġaznawida kortól (XI. század) kezdve, igazi iráni hivatalnokdinasztia-ként. Így például Ḥamd Allāh Mustawfī dédapja Irāq-i 'ajam (Perzsa Irak) *Mustawfī*-ja (pénzügyi főellenőre) volt, és a mongolok ölték meg 1220 után, amikor feldúlták Qazwīnt, erről egyébként Ḥamd Allāh Mustawfī is megemlékezik. Ennek ellenére a család sikeresen megtarthatta státusát az ilhānida (iráni mongol) periódusban és számos tagja töltött be magasrangú gazdasági, politikai funkciót. Az 1281-ben született Ḥamd Allāh Mustawfī – úgy látszik – ezt a sort volt hivatott eredetileg folytatni, hiszen a nagy iráni államférfi és történétíró, Rašīd al-Dīn Fażl Allāh Ḥamadānī védeneként nyert el több fontos adózási feladatkört. Ḥamd Allāh Mustawfī 1311 körül elnyerte Qazwīn és környéke (Abhar, Zanjān és Ṭarumayn) kormányzói tisztségét Öldzsejtü ilhānsága (1305–1316) idején, sőt egy helyen maga Ḥamd Allāh Mustawfī maga dicsekszik el vele, hogy a Qazwīnnal kapcsolatos számviteli módszerei elnyerték Rašīd al-Dīn jóváhagyását, és amelyeket később az ilhānida állam egész területén alkalmaztak. Ebben az időszakban Ḥamd Allāh Mustawfī rendszeres vendége lehetett a Bagdad, Tabrīz és Sulṭāniyya között mozgó, ereje teljében levő ilhānida udvarnak és szoros szakmai bizalmi viszonyt ápolt Rašīd al-Dīnnal.¹⁰

Az adószedő és gazdasági ellenőr történétírói pályájára lépésének lehetséges inspirációs forrása szintén Rašīd al-Dīn lehetett, aki egyértelműen a legnagyobb történétírója nem csupán az iráni mongol korszaknak, de egyben a korai XIV.

9 Ḥamd Allāh Mustawfī életéről lásd: Melville 2003.

10 A Mustawfival kapcsolatos bővebb életrajzi adatokhoz: Meville 2003. Rezaee Nasab – Khaleeli 2022.

század elejéig az egész mongol történelemnek is. Ḥamd Allāh Mustawfī 1335 után is aktív maradt pénzügyi szakemberként. 1335 az az év, amikor az utolsó jelentős iráni mongol ilhān, Abū Sa'īd Bahādur Ḥān (1316–1335) meghalt, és megfelelő utód híján az Ilhānida Birodalom csakhamar széthullott egy rövid és véres polgárháborút követően. Szerzőnk több éves viszontagság után 1344 táján, vagy esetleg 1350-ben halt meg, miután jelentős anyagi veszteség érte a kialakult politikai káoszban. Mustawfīt Qazwīnban temették el, monumentális mauzóleuma máig épen áll a városban, és híres helyi látványosság.¹¹ Ḥamd Allāh Mustawfī vélhetőleg tizenkettes síita muszlim volt a kutatás mai adatai szerint, amelyet mind egy másik műve, a *Tārīḥ-i guzīda* ('Válogatott történet') és a *Nuzhat al-Qulūb* számos síita szimpatizáns megjegyzései is alátámasztani látszanak. Ez azért érdekes adat, mivel Qazwīn kifejezetten és hangsúlyosan szunnita városnak számított a korabeli perzsa világban.

A Nuzhat al-Qulūb és az iráni földrajztudomány

Mustawfī gazdag írói életművet hagyott maga után, tudományos munkássága a kései ilhānida periódus kiemelkedő életművének számít. A *Nuzhat al-Qulūb* a termékeny szerző Mustawfī kései műve, amely valamikor 1340 körül született az Ilhānida Birodalom szétesése idején, de még Ḥamd Allāh Mustawfī utolsó jelentős (egyben befejezetlen) műve, a *Dayl-i Zafarnāma* előtt készült el. A *Nuzhat al-Qulūb* hamar nagy népszerűsége tett szert, amelyet fennmaradt közel hetven kézírata is bizonyít. E kéziratok kisebbik része a timurida korból (XV. század), nagyobbik része a XVI–XVII. századból, a šafawida periódusból származik, a mai Irán területéről. A műnek két modern kiadása is ismert: a szöveget először Le Strange adta ki 1913-ban, második alkalommal pedig 1958-ban jelent meg a *Nuzhat al-Qulūb* Muḥammad Dabīrsiyāqī szerkesztésében.¹² Egyik kiadás sem

11 Jelen sorok írója kilenc évvel ezelőtt, 2016 elején maga is meglátogatta Ḥamd Allāh Mustawfī mauzóleumát Qazwīnban.

12 Le Strange 1913-as kiadását egy 2002-es teheráni reprint kiadásban használok, míg Dabīrsiyāqī 1958-as kiadását egy 2010-es teheráni kiadásban használok.

teljes, és kívánnivalót hagy maga után, Dabirsiyāqī több kisebb alfejezetet nem tartott autentikusnak, és nem emelt be saját kiadásába (főleg Le Strange kiadása utolsó fejezeteit), de ami ennél is fájóbb, egyik modern kiadó sem ítélte a kéziratokban szereplő térképeket újraközlésre érdemesnek, amely ennél a kiemelkedő földrajzi munkánál mindenképpen sajnálatos hiányosság. ¹³

A *Nuzhat al-Qulūb* Perzsia és Közép-Ázsia térképe és a világtérképe újdonságnak számítanak, mivel az iráni kartográfia történetében igazoltan a *Nuzhat al-Qulūb* az első munka, amely bizonyítottan hosszúsági és szélességi koordináták rácsrendszerét alkalmazza. A *Nuzhat al-Qulūb* szerzőjeként Mustawfī inkább elméleti, „szobatudós”, mint tapasztalt utazó volt, aki politikai viszonyok miatt kényszerből utazott csak el egyszer Sírázba 1338–1339 táján, de ezenkívül a korábbi ilhānida fővárosokban és igazgatási központokban (Tabrīzban, Bagdadban és Sulṭāniyyában) járt saját szűkebb hazája, Qazwīn tartományon kívül, ahol azonban rengeteg írott forráshoz férhetett hozzá. A *Nuzhat al-Qulūb*ot Mustawfī saját megjegyzése szerint barátai kérésére írta, de ez inkább egy korabeli irodalmi konvenció, a mű keletkezési körülményei valójában nem ismeretesek. A megírás okaként erősebb Ḥamd Allāh Mustawfī kormányzati tapasztalatainak hatása, valamint az a szándéka, hogy a saját kései ilhānida adózási, földrajzi statisztikáit beépítse e művébe.

A *Nuzhat al-Qulūb* alighanem a legfontosabb klasszikus perzsa földrajzi munka az iráni mongolok idejéből, annak is a végéről. Ḥamd Allāh Mustawfī műve nagyon sok adattal szolgál az iráni mongol kormányzatról, kereskedelemről, a gazdasági életről, a felekezeti konfliktusokról, az adószedésről és az iráni mongol világ földrajzi, néprajzi érdekességeiről. Mustawfī az ilhānida Irán határait az Indus folyótól Ḥwārizmon és Transzoxánián át Anatóliáig és Szíriáig írja le, amelyben van talán némi sāsānida nosztalgia és iráni nemzeti érzés is. Ḥamd Allāh Mustawfī összesen huszonkét fejezetben foglalja össze az ilhānida Irán tartományait és szomszédait a következőképpen: Irāq-i 'arab

13 Melville 2003.

vagy „İrānšahr szíve”, Irāq-i 'ajam¹⁴, Arrān¹⁵, Muġān¹⁶, Šīrwān¹⁷, Grúzia, Bizánc, Örményország, Rabi'a¹⁸, Kurdistān, Ĥuzistān, Fārs¹⁹, Šabānkāra²⁰, Kirmān, Mukrān, Hurmuz, Nīmrūz²¹, Ĥurāsān²², Māzandarān, Qūmis, Ṭabaristān és Gilān²³. Mindezekén túl Mekkával kezdi műve leírását - jámbor muszlimként.²⁴

A *Nuzhat al-Qulūbra* egyfajta hármas történelmi felfogás jellemző. E munka egyfelől a klasszikus muszlim arab-perzsa középkori földrajzi irodalom meghatározó műveinek (*Hudūd al-'ālam*, Ibn Ĥurdābih és mások²⁵) leszármazottja és folytatója, földrajzi világképe középpontjában továbbra is Mekka áll, és számos pontján ismétli a korábbi földrajzi művek állítását, de emellett a preiszlám *haft kišwar* felfogás szerint hét kontinensre osztja Iránt és az azt körbe ölelő eurázsiai világot.

14 Itt a muszlim földrajzi irodalomban elterjedt Irāq-i cajam terminusra kell gondolni, mely valójában a mai Irán nyugati részét jelentette, az Irāq-i carab alatt nagyjából a mai Mezopotámia-Irak területét kell értenünk.

15 Kaukázusi Albánia muszlim neve, a mai független Azerbajdzsán középső és nyugati részén.

16 Muġān a Dél-Kaukázusban fekszik, a mai iráni-azerbajdzsáni határsávban az Arasz folyó mentén.

17 Az arab eredetű iszlámkori *šīrwānšāhok* őse Yazīd b. Mazjad b. Zaida al-Šaibāni volt, akinek leszármazottai a VIII. század végétől egészen a XVI. század elejéig kormányozták a mai Kelet- és Északkelet-Azerbajdzsán területét, amelyet Šīrwānnak nevezünk. Idővel a Mazjadiák erős iranizáción mentek keresztül. (Minorsky 1970, 403–411.)

18 Amíg a felsorolt tartományok zöme talán nem igényel további magyarázatot, addig Rabi'a alatt valójában Jazira tartomány keleti részét értették a muszlim földrajzi irodalomban (a mai Kelet-Törökország egy része). Az elnevezés az ott az umayyad kor elején letelepített Rabi'a törzsről származik.

19 Fars, az óperzsa Pārsa, a sāsānida Pārs, fontos dél-iráni tartomány.

20 A Zagrosz déli részének egy része Fārs tartományban, tulajdonképpen egy ott nomadizáló törzsről nyerte a nevét.

21 Mukrān, Hurmuz, Nīmrūz három délkeleti iráni tartomány, Mukrān a mai Irán és Pakisztán határvidékén fekszik, Nīmrūz a mai afgán-iráni határsávban fekszik, Hurmuz pedig a Hurmuzi szorosot felügyelő egykori királyság neve volt.

22 Jelentős és gazdag középkori és újkori tartomány a mai Irán keleti részén, a mai Afganisztánban és Dél-Közép-Ázsiában. vö. Sárközy 2024.

23 Māzandarān, Qūmis, Ṭabaristān és Gilān négy észak-iráni tartomány a Kaszpi-tengertől délre, az Alburz hegység északi, illetve déli lejtője mentén.

24 vö. Mustawfi 1913. 1–18.

25 Vö.: a muszlim földrajzi irodalom iskoláiról, szerzőiről vö. *Hudūd al-'ālam* 2025, utószó, írta: Sárközy Miklós.

Másfelől azonban Ḥamd Allāh Mustawfī műve tükrözi azokat az új történelmi realitásokat és változásokat, melyek a muszlim területeket ért XIII. századi mongol hódítások következtében alakultak ki. Itt elsősorban az Īrānzamīn kifejezésre utalok, amelyet a *Nuzhat al-Qulūb* többször használ.²⁶ Ez a titulus egy késő ókori felfogás reneszánszának is lehet a jele az Abbászida Kalifátus 1258-as mongolok általi bukása utáni közjogi állapotokra diszkrétan utalva. Az Ilhānida Birodalom e felfogás értelmében valójában a Sāsānida Birodalom örököse, semmint a kalifátusé.

A harmadik szempontot, amely megjelenik a *Nuzhat al-Qulūb* lapjain, azt posztilhānida nosztalgiának nevezhetjük. Bár némi vita van e fontos földrajzi forrás pontos keletkezési dátumáról, mégis az biztosan megállapítható, hogy 1335 táján, az utolsó tényleges ilhānida (iráni mongol) uralkodó, Abū Sacīd Bahādur halála után keletkezett, amikor az Ilhānida Birodalom darabjaira hullott, és különböző dzsingiszida és nem-dzsingiszida trónkövetelők harcában eltűnt a történelem süllyesztőjében. A *Nuzhat al-Qulūb* akár szándékosan is az Ilhānida Birodalom iránti nosztalgia céljából is íródhatott, egy olyan állam világát idézi, amely a megírása idején már nem létezett, a központi kincstárnak járó bevételek részletes leírásával és a geopolitikai egység talán szándékoltan félrevezető idealizált benyomásával évtizedekkel korábbi állapotot tükrözött.²⁷

A *Nuzhat al-Qulūb* „magyargyanús” megjegyzései

A *Nuzhat al-Qulūb* a hagyományos iráni *haft kišwar* felfogás szerint hét részre osztja fel az iráni szemszögből ismert lakott világot, és amely rendszeren belül Īrānzamīn található középen, a másik hat 'kontinens' (általában India, Kína+Tibet, Róma /Bizánc, Európa/, a szlávok+ steppei népek, Szíria+Egyiptom, Arábia) pedig körbeveszi Īrānzamīn földjét. Mindebben Ḥamd Allāh Mustawfī pontosan követi a késő ókori muszlim, középkori iráni és arab földrajzi tra-

26 Īrānzamīn az avesztai Xvaniraθa/ Xvanirah, illetve a sāsānida Ērānšahr elnevezés szinonimájának tekinthető, az irániak által lakott központi terület a „hét ország” rendszerben.

27 A posztilhānida nosztalgiával kapcsolatban vö.: Melville 2003.

díciókat. Újdonságként hat, hogy Ḥamd Allāh Mustawfi művében igyekszik megadni a korabeli Iránként felfogott terület (vagyis az épp megszűnt mongol alapítású Ilhānida Birodalom) északi, déli, keleti és nyugati határait. Műve elején Mustawfi az alábbiakat állítja az ilhānida Īrānzamīn határaitól:

و اما حدود اقصایها ایران زمینرا حد شرق ولایت سند و کابل و صغانیان و ما وراء النهر و خوارزم تا حدود سقسنین و بلغار است و حد غربی ولایت نیکسار و سیس و شام و حد شمال ولایت آس و روس و مگیر و چرکس و برطاس و دشت خزر که آن را نیز دشت قیچاق خوانند و الان و فرنگ است²⁸

’És Irán földje legmesszebbi határai pedig a keleti határon Sind és Kabul és Saġāniyān²⁹ és Mā warā’ al-nahr³⁰ és Ḥwārizm³¹ tartomány Saqsīn³² és Bulgār³³ határáig és a nyugati határa Nīksār³⁴ és Sīs³⁵ és Szíria és az északi határ Ās³⁶ és Rūs és *M.g.ī.r* és Cserkeszföld³⁷ és Burtāš³⁸ és

28 Mustawfi 1913, 21–22.; Mustawfi 1958, 58–59.

29 Saġāniyān valójában Čaġāniyān perzsául, a Saġāniyān arabizmus, a mai Dél-Közép-Ázsia Amu-darja folyó menti területeit foglalta magába az üzbég-tadzsik határsávbán.

30 Arabul ’ami a folyón túl van’, Transoxiána arab elnevezése a középkorban, a folyó pedig nem más, mint az Amu-darja lenne.

31 Jelentős tartomány a mai Közép-Ázsia nyugati részén, az Aral-tótól délre.

32 Saqsīn a Volga alsó folyásánál A mai Asztrakhán közelében egykor virágzó, többnyire volgai bolgárok lakta város volt.

33 Bulgār alatt a szöveg a volgai Bulgáriát érti, amely az Onogur bolgár-török birodalom felbomlása után az oda költöző bolgár-törökök alapították, és amely muszlim államként egészen a XIII. századi mongol invázióig virágzott.

34 Nīksār, Neo-Kaiszareaia görög nevén, város Észak-Anatoliában a mai Tokat tartományban, Törökországban. Sīs, Kis-Örményország fővárosa volt (a korábbi Kilikia).

35 Sīs, Kis-Örményország fővárosa volt (a korábbi Kilikia).

36 Az Ās a kelet-iráni nyelvet beszélő alánok egyik törzsének neve, a későbbi magyarországi ’jász’ név is ebből származik.

37 Cserkeszföld a mai Nagy-Kaukázus nyugati része, Szocsi és a Fekete-tenger partvidéke. A cserkeszek a kaukázusi népek északnyugati ágába tartoznak.

38 Burtāšok az alánok egy törzsi csoportja voltak.

a Kazár puszta, amelyet Qipčāq pusztának³⁹ is hívnak és Alān⁴⁰ és Farang⁴¹ (tartomány)⁴².

Le Strange angol fordításában ez a hely így hangzik, ennek a leközlése a magyarokkal kapcsolatos szó fordítása miatt fontos.

’The Frontiers of the Land of Iran. The eastern frontier lies on the border of Sind, then by Kābul, Ṣaghāniyān, Transoxiana and Khwārizm to the frontier of Saq̄sīn and Bulghār. The western frontier lies on the province of Nīksār (Neo-Caesarea) and Ṣṣ, and thence to Syria. The northern frontier lies on the lands of the Ossetes and Russians, the Magyars⁴³ and Circassians, the Barṭās and along the Khazar desert which is also called the desert of Qipchaq with the country of the Alans and Franks.’⁴⁴

A *Nuzhat al-Qulūb* másik ’magyargyanús’ megjegyzése:

مکس و باشقورد دو شهر بزرگ است با اقلیم هفتم و صحاری و مواضع بسیار از توابع اوست و اکثر سکنانش صحرائین است.⁴⁵

39 A Qipčāq puszta valójában az Aral-tó és a Kaszpi-tenger közötti területet jelöli

40 Alān az alánok neve, akik jelentős ókori és középkori kelet-iráni nyelvet beszélő kelet-európai népcsoport voltak, a jászok és a mai oszétek ősei. Érdeemes figyelni, hogy milyen jelentős iráni lakosság élt még a középkorban a Volgától nyugatra, a Burtās, az Alān, az Ās valójában egy nagyobb alán (kelet-iráni) törzsszövetség törzseinek nevei voltak a Volga, a Nagy-Kaukázus és a Don–Kubán folyók területei között a középkorban. Ha a *M.g.ī.r* nevet Magasként rekonstruáljuk, akkor az a középkori Alánia fővárosa volt.

41 A Farang tartomány alatt általában Nyugat-Európát kell érteni, egy homályos és ki nem fejtett formában, vagy legalábbis a katolikus vallású népcsoportokat Európában. A perzsa szóalak a ’frank’ népnévből származik.

42 A szerző saját fordítása.

43 Le Strange itt az eredetiben مگير (*m.g.ī.r*) formában szereplő alakot fordítja *Magyars*-ként (magyarok).

44 Mustawfi-Le Strange 1919, 23.

45 Mustawfi 1913, 263.; Dabirsijāqī 1958-as kiadása nem tartalmazza ezt a fejezetet.

Maks (Magas) és Bāšqürd két nagyváros a hetedik klímában és pusztaság és számos terület található a körzetében és lakossága többsége nomád (pusztalakó).⁴⁶

Le Stange fordítása és a helyhez fűzött magyarázata a következő:

*'Maks and Bāshqarūd. These are two large towns of the Seventh Clime, having many lands and pastures belonging to them: most of their inhabitants are nomads of the plain.'*⁴⁷

A második esetenél fontos és érdemes idézni Le Strange által a második jegyzethez fűzött kommentárt is:

*'The Bashkirds are mentioned by Qazwīnī, who spells the name Bāsg-hurt.; also Yaqut, who gives the narrative of Ibn Faḍlān's mission to them in 309 (921). Who the Maks (or the Makash) were is uncertain, possibly we should read Makar or Magar, in which case the Magyars are meant. But if Makash be true meaning, this may refer to the Mokshas or Bokshas, the Mordvins who are of Finnish origin.'*⁴⁸

Kommentár

Az itt magyarként fordított két Mustawfī-helyet eddig egyetlen magyar őstörténeti tudományos munka sem tisztázta, sem Kmoskónál, sem Nyitrainál, sem más magyar nyelvű szakirodalomban sem látszik erre utalás⁴⁹. Mindennek valószínű oka Mustawfī relatíve kései kora, a XIV. század nyilván időben távol

46 A szerző saját fordítása.

47 Mustawfī-Le Strange, 1913, 255.

48 Mustawfī-Le Strange, 1919, 255.

49 a két fontos tanulmányban nincsen utalás Mustawfīra. Vö.: Nyitrai 1996, Kmoskó 1997

esik a korai magyarokról író *Ḥudād al-‘ālamtól*⁵⁰ és Gardizītól,⁵¹ vagyis a X–XI. századtól. A tény, hogy a két fenti helyet megőrző perzsa földrajzi munka elsőre nem tűnik a magyar törzsek vándorlásával egyidejű, kortárs munkának, vélhetőleg elaltatta a honi kutatás figyelmét. Általában is az a benyomásom, hogy a magyar történelem perzsa forrásai iránti érdeklődés lezárul a honfoglalásnál, vagy az azt megelőző periódust érintő korszaknál, pedig nem kevés perzsa történetírásban megőrzött adatunk van a magyar történelem későbbi időszakáról is (például a magyarországi tatárjárásra utalások a XIII. századi Juwaynínál vagy Hunyadi János törökellenes harcainak említése a XVI. századi korai *ṣa-fawida* történetírónál, Ḥasan Big Rūmlūnál).

A két rövid szakasz több szempontból érdekes. Mindkét helyen előfordul olyan kifejezés is, amely a magyar népnévvel hoz kapcsolatba az angol fordítójuk, és ezt a felvetését érdemben még senki sem vizsgálta a magyar szakirodalomban.

Az első idézettel kapcsolatban érdemes néhány megjegyzést tenni. A lehetőségek több irányba mutatnak 1. Az első helyen a régi iráni *haft kišwar* klímarendszerhez kapcsolódó földrajzi leírást kapunk az Iránt körbevevő népcsoportokról. Itt elsőre csak népnevek szerepelnek a vizsgált alak előtt és után, emiatt Le Strange talán joggal feltételezett itt is egy népnevet, és a mai modern magyar népnevet véve alapul, rekonstruált egy ’Magyars’ alakot. Ennek azonban a magyar nyelv történeti hangtana ellentmond. Ezzel szemben, lehetséges megoldásként szóba jöhet Magas város neve a Kaukázusban, amelynek talán romlott kézíratos alakja lehet az itt látható مگیر. Aki ismeri az arab írás jellemző tévesztéseit, az tisztában van azzal, hogy mennyire könnyen és egyszerűen összekeverhető a س és az ر betű az arab írásban. A magyar népnév első látásra kizárható, hiszen alapos magyarázatot igényelne hangtanilag a j – g alternáció,

50 A *Ḥudād al-‘ālam* egy 982-ben befejezett szerzőségű perzsa nyelvű földrajzi lexikon, mely Gūzgān amírjának a megrendelésére készült s a korabeli lakott világ földrajzát írja le, különösen informatív a steppei nomádokról írt fejezetei. vö.: Minorsky 1971, *Ḥudād al-‘ālam* 2025..

51 Abū Sa‘īd ‘Abd-al-Ḥayy ibn Ḥaḥḥāk ibn Maḥmūd Gardīzi jelentős gāznavida történész volt a XI. század első felében, műve a *Zayn al-aḥbār* (‘A történetek díszé’) fontos forrása a steppe-történelemnek és a korai magyar történelemnek.

amely a magyar nyelv esetében egy késő középkori, kora újkori fejlemény, és e változás követése klasszikus perzsa forrásokban egyáltalán nem fordul elő.

Mustawfi angol fordítója, *Le Strange* is itt tehát – úgy vélem – hibázik, amikor nem ír bővebb jegyzetet a nép nevéhez, és az angol fordításban lábjegyzet nélküli ’Magyars’ alak szerepel. Csábító lenne itt talán egy keleten maradt magyar töredékre, esetleg a bizánci, arab forrásokban olykor említett kaukázusi magyarságra gondolni, de ennek két dolog mond ellent: 1. Egyfelől ellentmond a nyelvészet, a magyar nyelv történeti hangtanához képest ez egy túl „modern” alak lenne, a ma is használt *magyar* alak inkább a XV. század utáni periódustól kezdve kezd általános lenni. 2. Mindezekén túl, másodsorban nem támogatja ezt a مگير alak ’magyarként’ való normalizálását a muszlim írásos hagyomány sem, mivel az ott meghonosodott alakok – úgymint مجفر، مجفر، ماجر، مجاری، مجار، مجر – egyikét sem követi Mustawfi adata. Ezek az alakok váltakoznak írott forrásainkban akár a kéziratos hagyományt, akár az epigrafikus emlékeket nézzük, ezekből az alakokból válogatnak arab, perzsa és oszmán török források az elmúlt ezerkétszáz évben, ha a magyarokról írtak (valamint a nem arab betűs modern verziókban, mint például a modern török és az azerbajdzsáni nyelvekben).

Itt fontos még azt is hozzátenni, hogy mostani adataink szerint a muszlim történeti és földrajzi irodalom sokáig nem kapcsolta a *majgar/majār* alakot össze a Kárpát-medence területén élőkkel, helyette vagy a *bāšqird/bāšgird*, *kerel* vagy a *hunkar* alakokat preferálta a nyugati magyarokra. A Kárpát-medencei magyarság esetében csak a tatárjárás óta kezdték el a muszlim auktorok a majjar alakot használni, 1241 előtt a majjar/majgar alakot inkább a keleten maradt magyarokra alkalmazták. Az első egyértelmű eset, ahol a majār alakot a nyugatra vándorolt magyarokra használják, az a Gjúk kánnak a pápához címzett levelének perzsa fordításában található a tatárjárás után 1246-ból.⁵²

A *Le Strange*-féle 1913-as kiadásban, valamint annak fordításában a szerző nem közli, hogy a مگير alakon túl vannak-e eltérő olvasatok más kéziratokban, és miért a مگير olvasatot részesíti előnyben. Ezzel szemben Dabīrsiyāqī a későbbi kiadás lábjegyzetében jelzi, hogy a مگير alakon kívül létezik مگس olvasatot

52 Vö. Sudár 2023. 882-884.

tartalmazó kézirat is, de bővebben Dabīrsiyāqī sem foglalkozik ezzel a filológiai problémával.

Végiggondolva Le Strange 'Magyars'-értelmezésének lehetséges okait, az is felmerült jelen sorok írójában, hogy itt valamiféle „visszaperzsásítással” állunk szemben. Vagyis a perzsa nyelv iránti preferenciáját e földrajzi munkája megírása okaként hangoztató, a régi sāsānida földrajzi hagyományokat tudatosan élesztgető, Irānzamīnt újraálmódó Ḥamd Allāh Mustawfī egy arabizáltnak vélt مجیر (*majir*) betűsorból مگیر alakot kreált perzsa nyelvi alapon. Ilyenre jó pár adatunk van a klasszikus perzsa helynévanyagban (például Gurgān – Jurjān, Gūzgān – Jūzjān. Dārābgird – Dārābjird). Ez esetben valóban komolyan felmerülhetne a *majir* alakok és egy keleti magyar csoport kapcsolatba hozása Le Strange-től függetlenül, ám továbbra is ott van Dabīrsiyāqī adata a مكس olvasatokkal, amely egy ilyen visszaperzsásított, kreált alakot kevésbé valószínűsít. Ezzel együtt ezt az opciót is érdemes megfontolni.⁵³

Mustawfī alakjának a magyarsághoz kapcsolódását talán egy másik szempont is bizonyítaná, ha a مگیر alakban nem az arab-perzsa-oszmán hagyományokat látjuk, hanem egy másik közvetítőnyelvet, mint például a preklasszikus mongolt. A XIV. század első felében a Nagy-Kaukázus vidéke, az attól északra fekvő terület az Arany Hordához tartozott, amely hasonlóan az Ilhānida Birodalomhoz, a korábbi mongol világbirodalom utódállama volt. Bár a preklasszikus mongol nyelv használatának úgyszólván egyáltalán nincsen bizonyítéka az Arany Hordában, ami az odakerült mongol etnikai csoportok nagyon gyors asszimilációját sejteti, mégis érdemes utalni néhány olyan adatra, amelyek figyelembe vehetők Mustawfī esetében. Itt érdemes utalni Rašīd al-Dīn ماجار (*mājār*) alakjára, amely több alkalommal is világosan a magyar etnikumra utalna. Zimonyi szerint ez a Rašīd al-Dīn -féle alak megegyezik a *Mongolok titkos történetében* használt, magyarokra alkalmazott alakkal, ezért talán az eredetileg egy mongol alak lehetett.⁵⁴

53 A magyar névalak muszlim forrásokban megjelenő formáit, területi csoportosítását illetően lásd Sudár 2023., különösen 887-888. oldalakat.

54 Zimonyi 2005, 52.

De ha nem a magyar népnév rejtőzik ezen arab betűs, XIV. századi perzsa alak mögött, akkor mi? Ahogy korábban utaltam rá, itt a legnagyobb eséllyel a középkori Alánia fővárosát, Magast sejtethjük a *Nuzhat al-Qulūbban*. Magas (Magas, Maks) a középkori Alánia régi központja volt, amelyet a mongolok pusztítottak el 1239-ben.⁵⁵ Magas (Magas városa) jól ismert a középkori muszlim arab és perzsa földrajzi és történelmi irodalomból is az 1239 előtti időszakból, ám Le Strange ezt valamiért nem ismeri fel, és magyarázat nélkül magyar népnévként rekonstruálja a helynevet. Így ez nem felel meg a magyar történeti hangtan törvényeinek, és teljesen ellentmond a klasszikus perzsa nyelvben szereplő magyar népnév alakjainak is. Ha ez így van, akkor Le Strange tévedésének vélhető oka az lehetett, hogy a *M.g.i.r* alak körül mind ország- vagy népnevek állnak Mustawfī szövegében, és vélhetően ebből fakadóan szintén népnevet igyekezett e logika mentén belelátani ebbe az alakba.⁵⁶

A második megjegyzésben említett Maks/Makas/Magas és Bāšqūrd alakokkal részben azonban más a helyzet. Le Strange itt is főleg a magyar etnikumot látja a Maks/Makas/Magas alakban, bár jegyzetében felvet egy másik finnugor nyelvű csoportot, a moksákat is megoldási lehetőségként. Mindezt talán az is megerősítheti, hogy a mellette levő helynév, Bāšqūrd valóban kapcsolatba hozható a magyar népnévvvel, így például Zimonyi István által hivatkozott

55 Maghas lokalizációjával kapcsolatban l.: Latham-Sprinkle 2022.

56 A kaukázusi Alánia fővárosa, Magas nevével kapcsolatban érdemes a *Hudūd al-'ālam* 50. fejezetét szó szerint idézni:

„Beszéd Sarīr tartományáról: Sarīr tartományától és a városaitól keletre és délre Örményország (*Armīniya*) vidékei vannak, és nyugatra Rūm vidékei vannak, és északra az Al-Lān tartomány. És Sarīr egy tartomány nagyon sok áldással, és hegyvidéki és síksági (terület) (*kūhīst wa daštī*). És mondják, hogy a hegyekben szúnyog van, mindegyik akkora, mint egy fűrj. És Sarīr királya számos megölt vagy elpusztult, vagy vadászatban elejtett (*šikārī*) négy-lábú hulláját (*murdār*) e szúnyogok ama helyére (*mawzac*) küldi minden egyes alkalommal (*har čand gāhī*), hogy oda vessék azokat, és a szúnyogok megegyék azokat, mivel mikor ezek a szúnyogok éhesek lesznek, eljönnek, és az embereket és minden élőlényt, amelyet találnak, megesznek.” A fűrjméretű hűsevő szúnyogok legendája máshonnan nem ismert folklorisztikus történet. Minorsky ötlete, amely az egykori alán politikai központ, Maghas (vagy Magas) nevével hozza kapcsolatba a *magas* szót (مگس 'légy' perzsául) szúnyoghoz hasonló jelentése alapján, nem tűnik túl erős bizonyító érveknek, de kétségtelenül ötletes. *Hudūd al-'ālam* 2025. 50. fejezet (Sarīr, a szerző fordítása), Minorsky 1970, 448.

al-Dimašqī arab földrajzíró szerint.⁵⁷ A mongol korban élt arab földrajztudós, al-Dimašqī (1256–1327) a szlávok és a ruszok folyójával (talán a Donnal) kapcsolatban megemlíti, hogy ’Bāšqird, Mājār vidékeiről, valamint Surdāq vidékeiről több folyó ömlik belé.’ Fenntartva a Maks/Makas/Magas névvel kapcsolatos hangtani aggályainkat és Le Strange kritikáját, belátható, hogy al-Dimašqī megjegyzése nagyon hasonlít a *Nuzhat al-Qulūb* adatára Le Strange szövegkiadásában. Paradox módon azonban nem a Maks/Makas/Magas helynév vagy népnév miatt gondoljuk itt magyar kapcsolatú kifejezésnek Mustawfī közlését, hanem a Bāšqird miatt.

Az első név (Maks/Makas/Magas) esetében nehézkes magyar alakot rekonstruálni, és e szónak elsőre nem látszik kötődése ebben a formában a magyar népnévhez a *Nuzhat al-Qulūb*ban. Al-Dimašqīnál ezzel szemben ugyanitt Mājār alak áll, amely helyesírásában a korábban látott Rašīd al-Dīn-féle, talán mongol verzióból átvett *mājār* (ماجار) alakra megy vissza. Továbbá mindkét forrásban a Bāšqird, Bāšqird forma nyilvánvaló egyezést mutat.

A Bāšqird alak esetében talán felsejlik egy magyar szál, és itt Le Strange helyesen utal Ibn Faḍlānra és a bāšqirdok között tett látogatására 921-ben.⁵⁸ Jó eséllyel ugyanis elfogadható, hogy a *bāšqird/bāšgird/baskír* népnév a muszlim forrásokban a magyarokra alkalmazott és elterjedt népnév volt a korábban látott *majgar*, *majār* népnév mellett. Erre viszonylag sok adatunk van a IX–XII. századi muszlim földrajzi és történeti irodalomból. Sallām tolmáctól, al-Mas’ūdīn és Abū Ḥamīdīn át Yāqūtīg számos szerző használja a *bāšqird* alakot a magyarokra.⁵⁹ De *bāšqirdok*nak nevezi a magyarokat Juwaynī is a magyar tártárjárás leírásakor.⁶⁰ Ugyanakkor azt is fontos megemlíteni, hogy a *bāšqird* alakot mind a Kárpát-medencei, mind pedig az Urál körül lakó keleti magyarokra alkalmazták a muszlim források 1246 előtt. Róna-Tas András szerint ennek az lehetett az oka, hogy a *bāšqird* népnév a magyarság nevéként az őket jól ismerő volgai bolgárok között volt használatos eredetileg, akik pontosan tisztá-

57 Zimonyi 2005, 51.

58 Mustawfī -Le Strange 1919, 255.

59 A bāšqird-baskír népnév és a magyarok kapcsolatáról l.: Zimonyi 2005, 65–66.

60 Sudár 2023. 882.

ban voltak a Kárpát-medencei és az Urál körüli, Volga menti magyarok szoros rokonságával.⁶¹

Mindennek fényében Ḥamd Allāh Mustawfī második megjegyzése nyugodtan nevezhető egy új magyar őstörténeti adatnak, amelyet jelen sorok írója fedezett fel és tett e lapokon közzé, és amely a magyarok talán egy keleten maradt csoportjára utal. A *Nuzhat al-Qulūb* ezen adata vagy al-Dimašqī korábban látott szöveghelyét másolja, vagy ez magának Mustawfī korának adata a XIV. század első feléből. Itt azonban a Bāšqūrd kifejezés inkább bizonyító erejű, mint a Makas alak. Amennyiben al-Dimašqī adatát veszi át Mustawfī, akkor viszont elmélyültebb magyarázatra szorul a Mājār – Makas változás, amelyet első látásra csak a kéziratos szöveghagyományozással, szövegromlással lehet magyarázni. Ehhez azonban a rendelkezésre álló *Nuzhat al-Qulūb* kéziratokat kellene mind megvizsgálni, amely feladat túlmutat jelen tanulmányon.⁶²

Mindezekon kívül erősen kívánatos lenne a *Nuzhat al-Qulūb* térképeinek vizsgálata, mivel ezeket sem Le Strange, sem pedig Dabīrsiyāqī nem közölte le kiadásában. Az eredeti kéziratos hagyomány pontos megismerése és főleg a kéziratok térképeinek vizsgálata perdöntő lehetne a *Nuzhat al-Qulūb* magyarokkal kapcsolatos lehetséges közléseinek eldöntésekor. Ez a jövő feladata.

61 Róna-Tas 1996, 225–226. idézi: Zimonyi 2005, 66. lásd még Ormos 2005. 738-739, Sudár 2023. 881. Sudár szerint itt Jayhānī amúgy elveszett műve lehetett az ősforrás a magyar népnév legkorábbi alakja, a *majġar* esetében. A magyar népnév arabbetűs kibetűzésének nehézsége a középkorban is ismert volt, ezért a nehezen érthető neveket időnként kibetűzték, így például a XIV. század elején alkotó Abū'l-Fidā művében találunk ilyen: a leírás szerint a helyes olvasat a *majġariyya* (Ormos 2005: 743–744), ami a *majġar* népnévre megy valószínűleg vissza.

62 A *Nuzhat al-Qulūb* kézírataihoz lásd: Melville 2003. Itt főleg a Melville által idézett Storey bio-bibliográfiájának adatai (I/1 81-84, 1233) igazítanak el a jelenleg fellelhető *Nuzhat al-Qulūb* kéziratokról, melynek vizsgálata majd egy következő írás tárgya lesz.

Felhasznált irodalom

- Hudūd al-'ālam 2025.** *Hudūd al-'ālam – a világ határai kelettől nyugatig, egy muszlim földrajzi mű a 10. század végéről*, fordította és jegyzetekkel ellátta Sárközy Miklós, a kísérőtanulmányokat írta Sárközy Miklós és Sudár Balázs, Budapest 2025.
- Ḥudūd al-'ālam 1962.** Ḥudūd al-'ālam min al-Mašriq ilā'l-Mağrib ki bi sāl-i 372-i hijrī-yi qamarī ta'līf šuda ast, bi kūšaš-i duktur Manūčīhr Sutūda, Tihrān, isfand mäh-i 1340/1962 február.
- Ḥudūd al-'ālam 1970.** Ḥudūd al-'ālam: *The Regions of the World, A Persian Geography 372 A. H. – 982 A. D. Translated and Explained by V. Minorsky, Second Edition, with the Preface by V. V. Barthold Translated from the Russian and with Additional Material by the Late Professor Minorsky, Edited by C. E. Bosworth*, Luzac & Co. London, 1970.
- Kmoskó 1997.** Kmoskó Mihály: *Mohamedán írók a steppe népeiről Földrajzi irodalom*, I/1., Balassi Kiadó, Budapest, 1997.
- Kósa 2024.** Kósa Gábor: Szogd kereskedők a középkori Kínában. In: Kósa G.(szerk.) *Gazdaság, történelem és kultúra a Selyemút mentén*, ELTE BTK Kínai Tanszék, Budapest, 2024. 217–267.
- Latham-Sprinkle 2022.** Latham-Sprinkle, John: The Alan Capital *Magas: A Preliminary Identification of Its Location, *Bulletin of the School of Oriental and African Studies, University of London*. 85 (1), 1–20.
- Maqbul 1965.** Maqbul Ahmad: Djuğhrāfiyā. In: *The Encyclopaedia of Islam*, new edition, III, Leiden, Brill, 1965. 575–87.
- Melville 2003.** Charles Melville: ḤAMD-ALLĀH MOSTAWFI In: *Encyclopaedia Iranica Online Edition* <https://www.iranicaonline.org/articles/Ḥamd-Allāh-mostawfi/> (Letöltve: 2025. szeptember 30.)
- Mustawfī 1913.** Mustawfī, Ḥamd Allāh Qazwīnī: *Nuzhat al-Qulūb al-maqāla al-salāsa dar waṣf-i buldān wa wilāyāt wa buqā'*, ed. Guy Le Strange, Tihrān, Intiṣārāt-i Asāfīr, 1389/2010

- Mustawfī 2002.** Mustawfī, Ḥamd Allāh b. Abī Bakr b. Muḥammad b. Naṣr Qazwīnī: : *Baḥš-i nuḥust-i maqāla-yi siwwum-i Nuzhat al-Qulūb*, Dr. Muḥammad Dabīrsiyāqī (ed.) Tihrān, Intiṣārāt-i Hadīṣ-i imrūz, 1381/2002.
- Mustawfī-Le Strange 1919.** Ḥamd Allāh Mustawfī – Guy Le Strange: *The Geographical Part of the Nuzhat al-Qulūb composed by Ḥamd-Allāh Mustawfī of Qazwīn in 740 (1340)* translated by G. Le Strange, Leyden, Brill, 1919.
- Nyitrai 1996.** Nyitrai István: A magyar őstörténet perzsa nyelvű forrásai. In: Kovács László- - Veszprémy László (szerk): *A honfoglaláskor írott forrásai*. Balassi Kiadó, Budapest, 1996. 61–76.
- Ormos 2005.** Ormos István.: A magyar őstörténet arab forrásainak újabb irodalma. Kmoskó Mihály, Hansgerd Göckenjan és Zimonyi István művei. *Hadttörténelmi Közlemények* 118: 733–781.
- Rezaee Nasab – Khaleeli 2022:** Rezaee Nasab – Zahra- Khaleeli, Alexander: Ḥamd Allāh Mustawfī, In: Madelung, Wilferd; Daftary, Farhad (eds.), *Encyclopaedia Islamica Online*. Leiden, Brill Online, 2022.
- Róna-Tas 1996.** Róna-Tas András: *A honfoglaló magyar nép*. Balassi Kiadó, Budapest, 1996.
- Sárközy 2024.** Sárközy Miklós: Pénzgazdálkodás, kereskedelem, urbanizáció a középkori iszlám világ keleti felében –Ḥurāsān virágkora az iráni Selyemúton a 7-12. században. In: Kósa G.(szerk.) *Gazdaság, történelem és kultúra a Selyemút mentén*. ELTE BTK Kínai Tanszék, Budapest, 173 – 215.
- Shahbazi 2002.** Shabbazi, Alireza Shapur: HAFT KEŠVAR In: *Encyclopaedia Iranica Online Edition*. HAFT KEŠVAR – Encyclopaedia Iranica (iranica-online.org) (Letöltve: 2024. március 13.).
- Simon 1987.** *Korán*. Fordította Simon Róbert. Prométheusz Könyvek, 17. Helikon, Budapest, 1987.
- Sudár 2023.** Sudár Balázs: A madzsar népnév a történeti forrásokban, *Magyar Nyelvjárások* 61 (2023): 881–891.
- Zimonyi 2005.** Zimonyi István: *Muszlim források a honfoglalás előtti magyarokról. A Ġayḥānī-hagyomány magyar fejezete*. Balassi Könyvkiadó, Budapest, 2005.

SCHÜTZ OSZKÁR

A FELTÉTELEZETT IE ŐSNYELVET BESZÉLŐK GENETIKAI EREDETE: AKTUÁLIS NÉZŐPONTOK A KÉRDÉSKÖR LEGFRISSEBB EREDMÉNYEINEK TÜKRÉBEN

KIVONAT: Az indoeurópai (IE) nyelvcsalád a Föld legnépesebb nyelvcsaládja. Az összehasonlító nyelvészet eredményei alapján egyértelműen kimutatható, hogy valamennyi ága egy közös ősnyelvre, a protoindoeurópai (PIE) nyelvre vezethető vissza. A PIE-t beszélők genetikai eredetének vizsgálata már az archeogenetikai kutatások kezdetétől meghatározó téma volt. A területen megjelent több alapvető jelentőségű publikáció nyomán egyértelmű modell látszott körvonalazódni, amely az indoeurópai nyelvek elterjedését a bronzkor elején, a Fekete-tenger északi térségében élő nomád népségek vándorlásához kötötte.

Bár ez a hipotézis meggyőző magyarázatot nyújt az indoeurópai nyelvek mai elterjedésére, a PIE egy korai leágazását képviselő anatóliai nyelvek földrajzi elhelyezkedése továbbra is bizonytalan pont maradt. Az elmúlt években ugyanakkor három nagy volumenű, multidiszciplináris megközelítésű tanulmány is megjelent, amelyek a kérdéskört genetikai, régészeti és nyelvészeti szempontból egyaránt vizsgálták, és különös hangsúlyt fektettek az anatóliai nyelvek integrálására az indoeurópai eredetmodellbe.

Noha ezek a tanulmányok nagy vonalakban hasonló demográfiai folyamatokat vázolnak fel, részleteikben jelentős eltéréseket mutatnak. Jelen összefoglaló célja, hogy rávilágítson az indoeurópai nyelvek eredetével kapcsolatos, tovább-

ra is fennálló tudományos diskurzusra, amely véleményem szerint mindeddig csak részben szolgált kielégítő magyarázattal a kérdés végleges megoldására.

KULCSSZAVAK: archeogenetika, populációgenetika, indoeurópai nyelvcsalád, yamnaya népesség, anatóliai hipotézis

OSZKÁR SCHÜTZ

GENETIC ORIGIN OF THE FIRST INDO-EUROPEAN SPEAKERS: CURRENT NARRATIVES BASED ON THE LATEST FINDINGS IN ARCHAEOGENETICS

ABSTRACT: The Indo-European (IE) language family is the most widely spoken language family in the world. Results from comparative linguistics have clearly demonstrated that all of its branches can be traced back to a single common ancestral language, the Proto-Indo-European (PIE) language. The investigation of the genetic origins of the PIE-speaking population has been a central topic since the beginning of archaeogenetic research. On the basis of several foundational publications, a coherent model emerged, linking the spread of Indo-European languages around the turn of the Late Neolithic and Copper Ages to the migration of nomadic groups originating from the northern Black Sea region.

Although this hypothesis provides a compelling explanation for the present-day distribution of Indo-European languages, the geographical location of the Anatolian languages, which represent an early branch of PIE, has remained an unresolved issue. In recent years, however, three large-scale studies employing multidisciplinary approaches have addressed the issue from genetic, archaeological and linguistic perspectives with a particular emphasis on integrating the Anatolian languages into their models.

While these studies outline broadly similar demographic processes, they differ substantially in their detailed interpretations. The aim of this summary is

to highlight the ongoing scholarly debate on the origin of the Indo-European languages, which, in my view, has so far only partially succeeded in providing a fully satisfactory explanation of the problem.

KEYWORDS: archaeogenetics, population genetics, Indo-Europeans, Yamnaya people, Anatolian hypothesis

Bevezetés

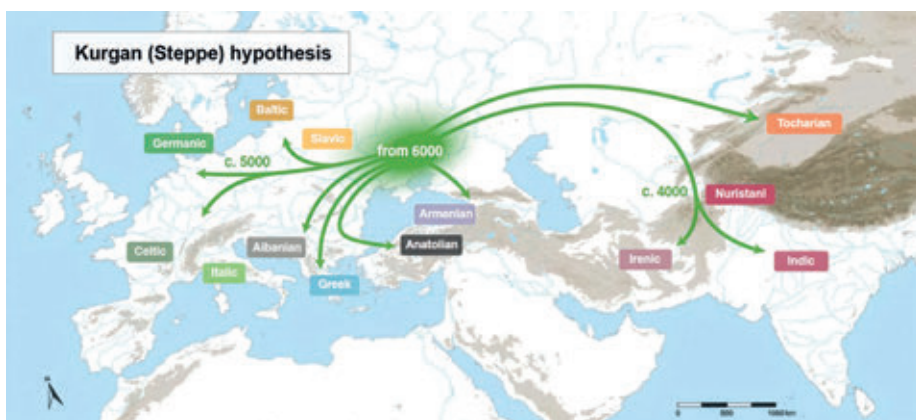
Az indoeurópai (IE) nyelvcsalád a Föld legnépesebb – legtöbbször által beszélt – nyelvcsaládja. Fő ágának elterjedését látva egyértelmű, hogy valahol Eurázsia-
ában alakult ki, de később elsősorban a gyarmatosítások következtében a világ minden kontinensén elterjedt. A XVI. századtól kezdődően az európai és távol-keleti kapcsolatok erősödésével többen is felfigyeltek az európai és indiai történelmi nyelvek (szanszkrit, görög, latin) meglepő hasonlóságaira. Ezeket a hasonlóságokat intenzíven a XIX. században kezdték igazán kutatni (többek között Sir William Jones és Franz Bopp), ebből adódóan az IE nyelvek kialakulásának és leszármazásának vizsgálata meghatározónak bizonyult a történeti-és összehasonlító nyelvészet tudományának és magának a nyelvcsalád fogalmának kialakulásában is. Ebben a munkában elsősorban a témával kapcsolatos populáció genetikai eredményeket kívánom összegezni, azonban a felvetődő kérdések és bizonytalanságok megértéséhez elengedhetetlen a nyelvészeti és régészeti háttér bizonyos fokú megismerése is.

Nyelvészeti és régészeti előzmények

A különböző nyelvészeti kutatások eredménye nyomán a kutatók nagy része már a XIX. században arra a következtetésre jutott, hogy az összes ma beszélt IE nyelv egy közös ősnyelvből vezethető le, melyet proto-indoeurópainak (PIE) neveztek el. Ennek kialakulását a késő neolitikum és kora bronz-

kor közötti időszakra becsülték (Kr.e. ~4000-2000), azonban a PIE beszélők pontos földrajzi lokációját csupán nyelvészeti adatokból nem tudták még meghatározni.

A XX. században elsősorban a PIE őshaza (Urheimat) kutatásának kérdése foglalkoztatta a nyelvészeket. A különböző elméletekkel kapcsolatos döntő eredmények azonban az ekkor tájban kibontakozó régészet tudománya nyomán születtek. Az Európában feltárt növekvő számú őskori lelet kutatása révén több érdekes jelenség is megfigyelhető volt, melyek hamar nyelvészeti jelentőséget kaptak. A régészeti adatok alapján a kutatók két jelentős kulturális változás nyomait is kimutatták a történelem előtti Európában: az újkőkori hajnalán (Kr.e. VII–VI. évezred), valamint a bronzkor kezdetén (Kr.e. III–II. évezred). A különböző leletek kulturális jelentőségének interpretációja során vetődött fel az ún. „kurgán hipotézis” (1. ábra; V. Gordon Childe, Marija Gimbutas), mely a Kaszpi-steppét jelölte meg a PIE nyelvek őshazájának a Jamnaja (gödörsíros kultúra) és ehhez közeli kultúrákban (Gimbutas, 1997). A hipotézis modern szintézisét az amerikai antropológus David Anthony dolgozta ki (Anthony, 2007). Ebben a PIE nyelvet beszélők expanzióját különböző kulturális innovációk megjelenéséhez köti, mint a lovak házasítása és a szekér használatának széles körű elterjedése.

1. ábra: Az IE nyelvek terjedésének „kurgán hipotézise” (Heggarty és mtsai., 2023).

2. ábra: Az IE nyelvek terjedésének „anatoliai hipotézise” (Heggarty és mtsai., 2023).

A kurgán hipotézis nevét a nyugati steppén megjelenő, majd egész Dél- és Kelet-Közép-Európában elterjedő sírhalmok (kurgánok) megjelenéséről kapta, mely ezen kultúra terjeszkedését jelzi. Ezt a kulturális jelenséget először a jamnaji népességnél figyelték meg, és így jött az ősnyelv kapcsolása is.

Az 1960-as évekre sikerrel rekonstruálták a hettita és lúvi nyelveket (más limitált nyelvveléssel rendelkező lokális nyelvek mellett), melyek az Anatólia középső területein feltárt agyagtáblákról kerültek elő. Ez a korpusz új lendületet adott az IE nyelvcsalád nyelvészeti kutatásának, minthogy ezen ősi nyelveket alaktani hasonlóságok alapján egyértelműen az IE nyelvcsaládba tudták sorolni. A jelentős grammatikai különbségek miatt azonban ezek a nyelvek egy külön alágba, az ún. anatóliai nyelvek csoportjába kerültek, mely valószínűleg már korán levált a PIE ősnyelvről. Ez azonban kérdéseket vetett fel a PIE nyelvet beszélők feltételezett vándorlásával kapcsolatban, minthogy a régészeti eredmények alapján Anatóliát nem érintették jelentős bevándorlással kapcsolatos demográfiai események (inkább pont ez a régió volt a demográfiai események kiindulópontja). Részben ezen problémák megoldására dolgozta ki 1987-ben Colin Renfrew az „anatoliai hipotézisét” (Renfrew, 1987), mely az IE nyelvek terjedését az újkőkori népvándorláshoz kapcsolta a bronzkori nagy népmozgások helyett (2. ábra), s amely a kurgán hipotézis legjelentősebb alternatívájaként maradt fenn a szakirodalomban. Elméletét a 2000-es évek elején több statisztikus

tikai (Bayesi filogenetikai) alapú kísérlettel is megerősítették (Gray & Atkinson, 2003), habár ez a nyelvészeti megközelítés azóta is sok kritikát kap, mivel a nyelvek terjedését tisztán a szavak élettartama alapján próbálja magyarázni, míg figyelmen kívül hagy sok más meghatározó kulturális jelenséget. A teória népszerűsége az azóta eltelt évtizedekben mind a nyelvészet-, mind a populációgenetika eredményei nyomán jelentősen visszaesett, és ma már nehéz eredeti formájában elfogadhatónak tartani.

Genetikai előzmények

Az archeogenetikai szakirodalom már a kezdetektől a régészet és a történettudományban bevett kultúra nevezéktant vette át a saját genetikai egységeinek (populációk) jelölésére. Bár ezek a fogalmak sokszor csak részben átfedő egységeket takarnak (egy kultúra nem minden esetben feleltethető meg egy genetikailag homogén populációnak), de a terminológia bizonytalansága mellett is szükségszerű lépés volt ez a már létező régészeti és történeti szakirodalom populációtörténetbe való beillesztése céljából. A továbbiakban magam is – szakirodalmi összefoglalás lévén – ezeket a fogalmakat fogom alkalmazni, de következetesen genetikai értelemben, tehát minden esetben egy olyan népességet kell értenünk az egyes kulturális/nyelvészeti fogalmak alatt, melyek az adott régészeti egységet legnagyobb valószínűséggel reprezentálták.

A 2010-es évektől kezdődően a genetika – azon belül az archeogenetika – is bekapcsolódott az IE kérdéskör kutatásába. A PIE őshaza kérdése már a kezdetektől a kutatások középpontjában állt. A tudomány területen élvonalban járó David Reich egyik első publikációjában is már ezt a kérdést boncolgatta (Reich és mtsai., 2009). A közlemény konklúziója az volt, hogy a mai észak-indiai populációban kimutatható egy karakterisztikus genetikai affinitás a modern európaiak felé, melyet az IE rokonság genetikai bizonyítékaként értelmez.

A következő eredmények Európa benépesedésének vizsgálatához kötődtek. 2015-től kezdődően több jelentős publikáció született, melyek az Európát érintő nagy népmozgásokat dokumentálták (Allentoft és mtsai., 2015;

Haak és mtsai., 2015). Ezek jól összhangban voltak a régészet eredményeivel (tovább pontosították azokat), és egybehangzóan rámutattak egy a jamnajai népességhez köthető, nagy volumenű steppei beáramlásra a bronzkor kezdetén. Így a genetikai eredmények alapján is a Kaszpi-steppe régióba lokalizálták a PIE őshazát.

Reich és munkatársai 2018-ban egy újabb nagyszabású cikkben (Narasimhan és mtsai., 2019) vizsgálták az IE kérdést, ezúttal a keleti steppét véve görccső alá. A genetikai adatok alapján az IE nyelvek indoírani alágát képviselő népeket is közvetlenül le tudták származtatni a jamnaja expanzióból egy északi – a Kaszpi-tengert a steppe felől kerülő – vándorlási útvonal révén. Így az IE nyelvek teljes leszármazási (filogenetikai) fáját rekonstruálni tudták a genetikai adatok alapján is.

Problémák

A fentebb ismertetett előrelépések nyomán a genetikai, nyelvészeti és régészeti kép teljesnek tűnik, de több probléma is meghúzódik a háttérben, melyek árnyékot vetnek a PIE nyelvet beszélők Kaszpi-steppére lokalizált őshazájának bizonyosságára.

Bár Refrew anatóliai hipotézise ma már inkább csak kutatástörténeti érdekességként merül fel, kétségtelenül rámutat a kurgán hipotézis leggyengébb pontjára, az anatóliai nyelvek kérdésére. Ez a bazális ág az IE nyelvemlékek legkorábbi forrásgyűjteményét foglalja magába, ugyanakkor egy olyan területről származik, melyet a bronzkori demográfiai események látszólag kevésbé érintettek. Ez a felvetés a genetikai szakirodalomban is valamelyest visszaigazolást nyert, mivel, bár kevés genetikai adat állt rendelkezésre az Anatóliai-fennsíkról, az egyértelműen kimutatható volt, hogy a régió nem kapott steppei eredetű genetikai influxot (Allentoft és mtsai., 2015). Ez erős kontrasztban állt a többi IE nyelvet beszélő térséggel, ahol a steppei bevándorlás genetikai nyomai egyértelműen kimutathatóak voltak.

A kérdés végleges megoldása még nem született meg, ezért ebben a munkában a témában még mindig zajló diskurzusra szeretnék rávilágítani.

Párhuzamos megközelítések az IE kérdés megoldására

A közelmúltban két igen különböző megközelítést tartalmazó cikk is napvilágot látott, melyek egymással párhuzamosan kísérelték meg az IE kérdés tisztázását. 2022 második felében jelent meg egy genetikai tanulmány Lazaridis és munkatársainak tollából (Lazaridis és mtsai., 2022). A közleményt jegyző csoport, David Reich vezetésével már évek óta az IE kérdés genetikai megoldásán fáradozik, ebben a közleményükben pedig kifejezetten a korábbi genetikai eredmények (Allentoft és mtsai., 2015) által jelzett anatóliai diszkrepanciát kísérelték meg feloldani.

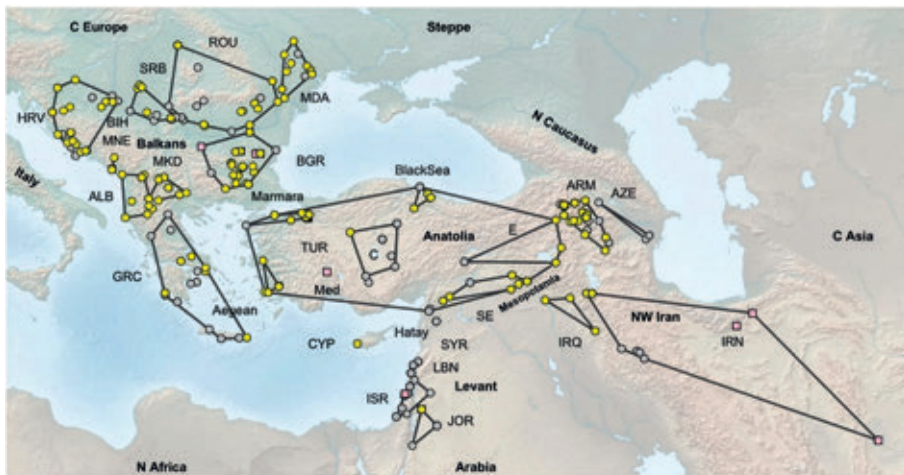
Az említett genetikai cikkel nagyjából egy időben, annak eredményeit részben felhasználva született egy további tanulmány is 2023 nyarán Heggarty és munkatársainak munkája nyomán (Heggarty és mtsai., 2023). Ez pusztán nyelvészeti szempontból közelítette meg az IE kérdést, és elsődleges célja az IE nyelvek leszármazási fájának (filogenetikai fa) rekonstruálása volt egy új, rokon szavakat tartalmazó adatbázis segítségével. A tanulmányban az így kapott fa ághosszainak becslésével próbálták a PIE nyelv eredetéről következtetéseket levonni, valamint Lazaridis cikk eredményeit is felhasználták az interpretációjuk során.

E két cikk átfogó képet ad a téma kapcsán született legfrissebb értelmezésekről, így érdemes őket külön-külön is áttekinteni.

Anatólia és az Égei-tenger térségének demográfiai története

Lazaridis és munkatársai (2022) 727 teljes genom szekvenciát állítottak elő (3. ábra) 239 radiokarbonos korbecsléssel együtt, hogy tisztázzák az Anatólia és az Égei-tenger térségében zajlott bronzkor előtti, és az azt követő népmozgásokat. A módszertanuk a következő megfontolásokat követte: az egyéneket először csoportosították, majd egyre kisebb alcsoportokra bontva vizsgálták őket. Ennek eredményeként azonosítani tudtak 5 genetikai alapforrást, melyeknek

valamilyen kombinációjából minden egyént modellezni tudtak. Ezt követően a teljes térséget alrégiókra bontva figyelték a komponensek változását az idő függvényében. A tanulmány újszerűségét az adta, hogy a kimerítő mintázásnak köszönhetően lehetővé vált a taglalt alrégiók széles időspektrumú vizsgálata, mivel sok eddig fennálló időbeni hézagot befoltoztak.

3. ábra: A Lazaridis és mtsai. (2022) által jegyzett tanulmányban közölt minták földrajzi elhelyezkedése. A sárga pontok az újonnan generált adatokat jelzik, míg a szürke pontok a korábbi publikációkban fellelhető genomok földrajzi elhelyezkedését mutatják.

A térségre jellemző 5 genetikai alapforrás a következő volt:

Egy délnyugat-eurázsiai „keleti” forrás, melyet Észak-Mezopotámiából, a Dél-Kaukázusból vagy Iránból előkerült minták reprezentáltak a legjobban. Az analízis során a grúziai Satsurblia (SATP) és Kotias Klde (KK1) barlangokban feltárt őskőkori vadászokat használták ennek modellezésére (Jones és mtsai., 2015). A genetikai szakirodalomban ezt az őskomponenst kaukázusi vadászok (Caucasus Hunter-Gatherer, CHG) néven szokták említeni.

Egy délnyugat-eurázsiai forrás, melyet a termékeny félhold ősi földművesei reprezentálnak a legjobban. Az analízis során ezt az összetevőt Jordániában és Izraelben feltárt kerámia előtti földművelő kultúrákba tartozó egyénekből modellezték (Levant Pre-Pottery Neolithic, Levant_PPN; Lazaridis és mtsai., 2022).

Egy nyugat-anatóliai forrás, amely az újkőkori kiáramló népességet reprezentálja. A tanulmányban a törökországi Barcin környékén feltárt újkőkori földműveseket használták a modellezésére (Turkey See of Marmara Barcin Neolithic, TUR_Marmara_Barcin_N; Mathieson és mtsai., 2015).

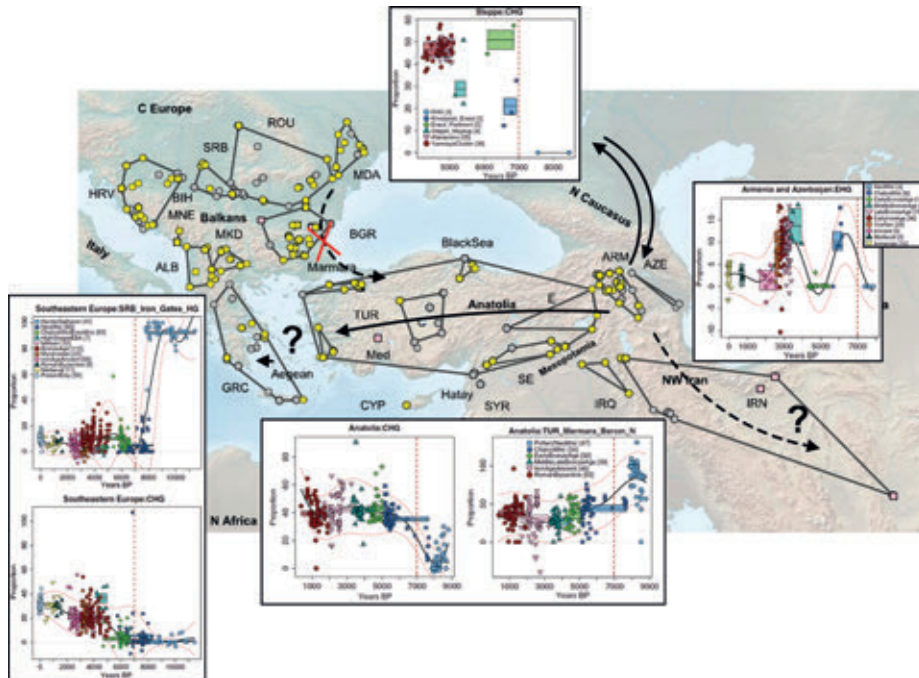
Egy kelet-európai steppei forrás, mely a jellegzetes összetételű kelet-európai vadászokat (szakirodalomban Eastern Hunter-Gatherer, EHG), vagy a részben tőlük származtatható jamnajai pásztorokat (RUS_Yamnaya_Samara_EBA) reprezentálja. A korábbi genetikai tanulmányokban ehhez a komponenshez kötődtek az IE nyelvek terjedését. Ebben a cikkben a modellezésére három, Oroszországban feltárt őskőkori vadászt használtak (I0211, I0061, I0124; Mathieson és mtsai., 2015), vagy alternatív módon nagyszámú összevont jamnajai egyént (főként Mathieson és mtsai., 2015).

Egy nyugat-európai forrás, mely az egész Európában jellemző ősi nyugati vadász (szakirodalomban Western Hunter-Gatherer, WHG) populációt reprezentálja. Ezt az összetevőt a Szerbiából, a Vaskapu menti barlangokból előkerült őskőkori vadászokból (SRB_Iron_Gates_HG) modellezték a szerzők (Mathieson és mtsai., 2018).

Az egyes alrégiókban az idő előrehaladtával bekövetkező komponens változásokról a szerzők részletesen beszámolnak, nekünk azonban elég az egész képet átfogóan megismerni.

Az újkőkorbán (Kr.e. VII–V. évezred) Anatólia genetikai szempontból heterogén képet mutatott. A keleti felében a kaukázusi-iráni (CHG) összetevők domináltak, míg az Égei-tenger partvidékén a Közép- és Nyugat-Európára is jellemző földművelő komponens volt a meghatározó (TUR_Marmara_Barcin_N). A Balkánon jól lekövethetők az újkőkori kiáramlás demográfiai nyomai, ahogy a Kr.e. ~IX–VIII. évezredben még teljes volt a nyugati vadászok (SRB_Iron_Gates_HG) komponensének dominanciája, addig a Kr.e. VII. évezredre ez jelentősen lecsökkent és ~10–20% körül stabilizálódott, míg ezzel

egyidőben ~80%-ra nőtt az anatóliai földművelőkből modellezhető komponens mérete (TUR_Marmara_Barcin_N). Ebből az időszakból igen kevés minta állt rendelkezésre a Kaukázus és a Kaszpi-steppe régiókra nézve, így a szerzők nemigen tudtak messzemenő következtetéseket levonni a két alrégió ezen korszakára vonatkozóan.

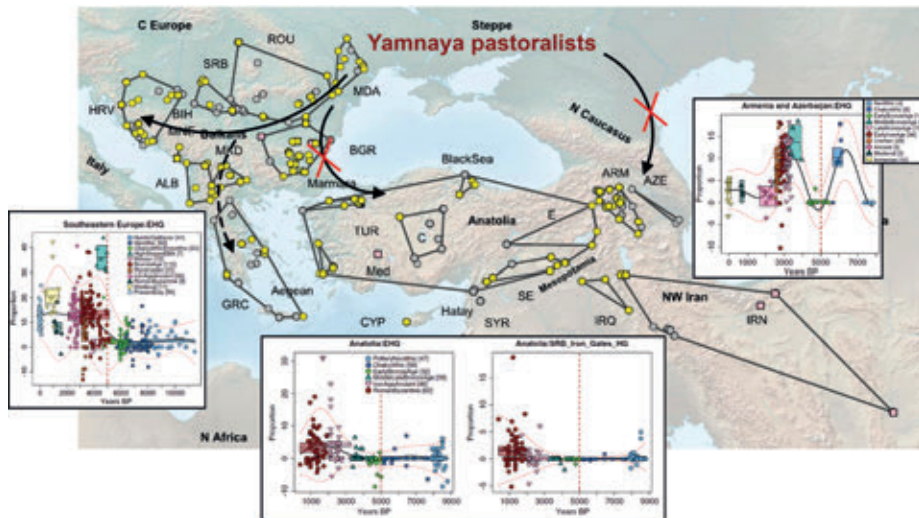
4. ábra: Délnyugat-Euráziában a rézkorban bekövetkező demográfiai események a genetikai eredmények tükrében. A kép Lazaridis és mtsai. (2022) tanulmányában közölt képek módosításával készült.

Az egész makrorégiót érintő jelentős demográfiai változásokat tudtak azonban azonosítani a rézkorban (Kr.e. V–III. évezred; 4. ábra). Ennek fókuszában látszólag a Kaukázus déli előtere állt. Anatóliában kelet–nyugati irányú általános genetikai homogenizáció volt megfigyelhető. A földművelő komponens (TUR_Marmara_Barcin_N) az egész alrégióban lecsökkent, míg a kaukázusi-iráni összetevő (CHG) nyugat felé haladva jelentősen megnőtt, és ~40% körül stabilizá-

lódott. Ez a kaukázusi eredetű genetikai komponens ezzel egy időben a steppén, és sporadikusan még az Égei-tenger balkáni partvidékén is megjelent. A széles körű elterjedése egy generális kivándorlást sejtet, mely a Kaukázusból vagy az attól keletre eső térségből indulhatott. Ez a vándorlási hullám Anatóliát kelet-nyugati irányban homogenizálta, míg potenciálisan a dél-balkáni régióba is áterjedt. Balkánból induló vándorlás azonban nem volt kimutatható Anatólia felé, mivel a Balkánon továbbra is fennmaradó, nyugati vadász (SRB_Iron_Gates_HG) komponens nem jelent meg Anatóliában sem ebben, sem az ezt megelőző korszakban. A nyugati kivándorlással párhuzamosan egy északi kivándorlást is detektáltak a Volga középső folyásánál, a Khvalynsk temetőben feltárt egyének egyértelmű kaukázusi affinitása nyomán (~20% CHG összetevő). A kaukázusi komponens pontos forrását nem tudták azonosítani, mivel ez az összetevő hirtelen és csak részlegesen jelent meg a steppe régióban úgy, hogy a korábbi időszakból származó mintákban kizárólagosan a kelet-európai vadász komponens (EHG) dominált (habár az alrégió mintázottsága ebben a tanulmányban még igencsak hiányos volt). A genetikai adatok arra is rámutattak, hogy ez a kaukázusi hatás nem volt teljesen egyirányú. A Khvalynsk temetővel egy időben használt örményországi Areni-1 barlangban feltárt csontokban kelet-európai vadász összetevőt is detektáltak (~10% EHG). Ez a steppei hatás azonban sporadikusnak bizonyult, mivel az alrégióból származó más mintákból és a közvetlenül ezt követő lokális kultúrákból már hiányzott. A szerzők a keleti irányú kivándorlás kérdését nem boncolgatták mélyrehatóan, mivel a Kaukázus és az Iráni-fennsík genetikai hasonlósága miatt ezt genetikai eszközökkel nemigen lehetne detektálni.

A bronzkorban (Kr.e. III–II. évezred; 5. ábra) egész Nyugat-Európát érintő nagy demográfiai változások tapasztalhatóak a steppei nomádok kiáramlása nyomán, melyet már több korábbi cikk is tárgyalt (Allentoft és mtsai., 2015; Haak és mtsai., 2015; Narasimhan és mtsai., 2019). Az ebben a tanulmányban vizsgált makrorégiót érintő hatása azonban koránt sem egyértelmű. Bár a steppei kiáramlás genetikai nyomai kétségtelenül detektálhatók a Balkán északi részén, ám sem Anatóliában, sem a Kaukázus vidékén nem mutatható ki jelentősebb populáció-beáramlás, a mai Görögország területén is csak marginális a steppei genetikai elemek jelenléte. A térség keleti felében a rézkorban kialakult genetikai összetétel

folytonossága figyelhető meg, míg jelentősebb genetikai változások – elsősorban az EHG-komponens növekedésével – csak a késő bronzkortól és leginkább a vas-kortól kezdődően jellemzőek (elsősorban római közvetítéssel).

5. ábra: A délnyugat-eurázsiai régió demográfiai eseményei a bronzkorban, a Jamnaja kivándorlás idején. A kép Lazaridis és mtsai. (2022) tanulmányában közölt képek módosításával készült.

Összefoglalásként elmondható, hogy a tanulmányban generált új adatok nem tudták eloszlatni a bevezetőben tárgyalt PIE ősnyelv tradicionális steppei magyarázatával kapcsolatos kételyeket. Sőt a szerzők eredményei inkább csak megerősítik a korábbi genetikai sejtelmeket, miszerint Anatóliában és a Kaukázus déli előterében sem beszélhetünk jelentős steppei eredetű demográfiai mozgásokról sem a bronzkorban, sem a közvetlenül azt követő időszakban. A Balkán irányából sem tudtak kimutatni jelentős génáramlást, még akkor sem, amikor Anatóliából balkáni irányú kivándorlással számolni lehetett. Ezzel ellentétben látszólag jelentős népmozgás volt kimutatható a rézkorban, mely a régió keleti feléből indult ki, és mind észak felé a steppét, mind nyugat felé Anatóliát, és potenciálisan az Égei-tenger balkáni partvidékét is érintette. Ezen eredmények tükrében a szerzők két lehetséges hipotézist vetettek fel:

A proto-indoanatóliai (az IE és az anatóliai nyelvek közös őse, itt vezetik be ezt a fogalmat) ősnnyelvet beszélők egy a steppén kialakult, magas EHG összetételű csoport lehetett, akik pusztán kulturális hatást gyakoroltak a később Anatóliában élő, és ott az anatóliai nyelveket beszélők őseire, míg genetikai nyomot nem hagytak bennük.

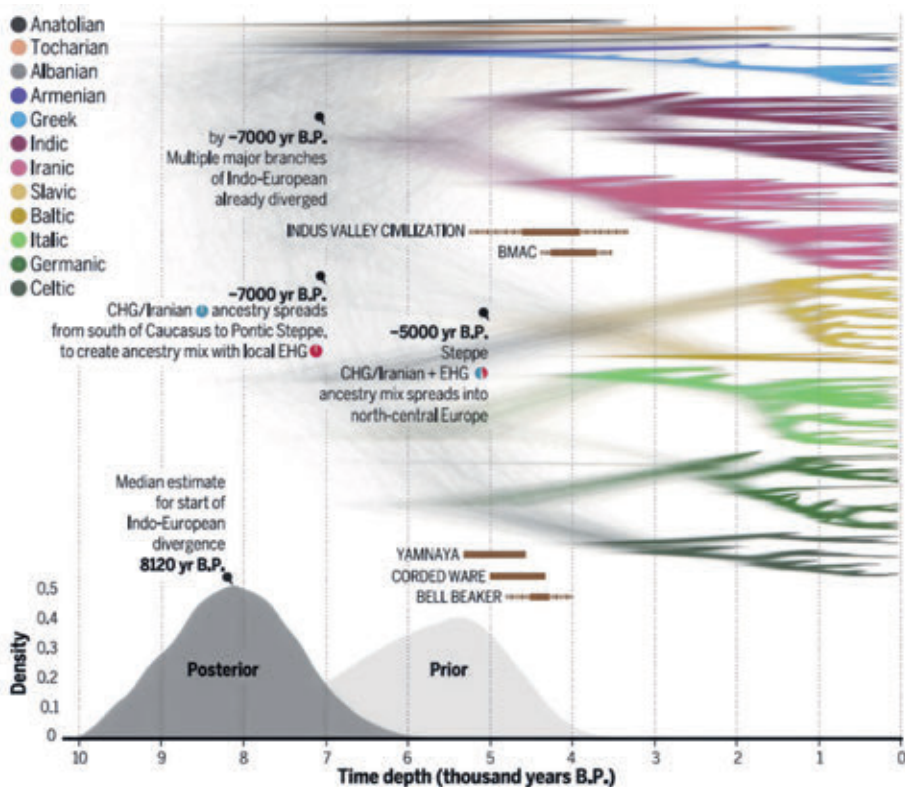
A proto-indoanatóliai ősnnyelvet beszélők egy – potenciálisan a Kaukázus déli előteréből származó – nyugat-eurázsiai népcsoport lehetett, akik szimmetrikusan hatottak mind Anatólia, mind a kelet-európai steppe ősi lakosaira, és az IE nyelvek később áttételesen, már steppei közvetítéssel kerültek Eurázsia távoli pontjaira.

A genetikai bizonyítékok alapján a szerzők a második hipotézist tartották a legvalószínűbbnek, mely a bronzkori Anatóliában megfigyelhető nyelvészeti és kulturális diverzitásra is magyarázatot adna.

Az indoeurópai nyelvek filogenetikai fája

Az utóbb tárgyalt tanulmánnyal nagyjából egy időben készült a Heggarty és munkatársai (2023) által jegyzett nyelvészeti cikk is, melyben a szerzők az IE nyelvek leszármazását kísérelték meg rekonstruálni. Ehhez azonban nem a hagyományos nyelvészeti módszertanhoz nyúltak vissza, hanem azt statisztikai alapokra helyezve, Bayesi filogenetikai analízist alkalmaztak. Bár ez a módszertan nem újkeletű, és az IE nyelvek leszármazási fáját már korábban is próbálták ily módon rekonstruálni (Gray & Atkinson, 2003), a tanulmány újszerűsége abban állt, hogy ezt a metodikát egy újonnan létrehozott, IE rokonszavakat tartalmazó adatbázissal ötvözték. Ez az adatbázis, melyet IE-CoR-nak neveztek el, 52 történelmi és 109 kortárs IE nyelv rokon szavait („cognate”) tartalmazza és több mint 80 specialista munkája nyomán született meg.

A szerzők az IE-CoR adatbázis felhasználásával – igen kiterjedt informatikai háttérmunkát követően – építették fel az IE nyelvek filogenetikai fáját (6. ábra). A fa ágainak elválási sorrendjét pusztán az adatbázisban található rokon szavak hasonlóságának paradigmái adták, míg az egyes ághosszak és elválási pontok korát jól keltezett történelmi nyelvemlékek segítségével becsülték. A tanulmány legfontosabb eredményei a következők voltak:

6. ábra: Az IE nyelvek (Forrás: Heggarty és mtsai., 2023). A képen a „Prior” eloszlás jelöli a korábbi tanulmányokban meghatározott PIE-gyöker korát, míg a Heggarty (2023) tanulmányban számított elágazási kort a „Posterior” eloszlás szemlélteti. Az egyes ágak leválásához kapcsolódó fontosabb szakirodalmi eredményeket megjegyzések szemléltetik. Az ábrán feltüntetett idővonal a korokat egységesen a B.P. (Before Present) skálán jeleníti meg, mely 1950-re mint egységes végpontra vonatkoztatva adja meg az éveket.

A leszármazási fa az IE nyelvek közös gyökerének megjelenési idejét Kr.e. 6070-re becsülte (95% konfidencia intervallum: Kr.e. 7560–4690), mely jóval korábbi, mind a korábbi Bayesi megközelítésű rekonstrukciónál, mind a tradicionálisan elfogadott nyelvészeti becsléseknél, és a PIE ősnyelv megjelenését jóval a kurgán hipotézis lehetséges időszávjá elé helyezi („Posterior” eloszlás a 6. ábrán).

Az analízis azt mutatta, hogy a PIE ősnyelv kialakulását gyors ágleválások sorozata követte, melynek következtében az IE nyelvcsalád 7 főágra szakadt már jóval a bronzkor előtti időkben. Mi több, a legmélyebb gyökérágak között találjuk az anatóliai és több Európában is előforduló alágakat (görög, albán), melyek elterjedési területén az elválások feltételezett korában nem volt nyoma a steppei pásztoroknak (sem genetikai, sem régészeti eredmények alapján).

A szerzők maguk is elismerik, hogy a módszerük a korábbi nyelvészeti konvencióknak jelentősen ellentmondó eredményeket produkált, azonban a metódus hitelességét több nézőpontból is kimerítően ellenőrizték. Az egyes ágak becsült elválási idejét jól datált, történeti nyelvemlékek összehasonlításával próbálták validálni, és azt kapták, hogy a leszármazási fájuk jól reprodukálja a történelemben ismert nagyobb nyelvi szétválási események idejét (pl.: az újlatin nyelvek szétválásának kezdetét a Római Birodalom terjeszkedésének időszakára becsülték). Egy másik megközelítés a nyelvészeti szakirodalomban megalapozott klasszifikációs konvenciók ellenőrzése volt. A szakirodalom, hagyományos módszerekkel 10-12 fő alágat különböztet meg az IE nyelvcsaládon belül, ezek az anatóliai, tokhár, albán, örmény, görög, indiai+iráni (együtt indoiráninak is nevezik), balti+szláv (együtt baltoszlávnak is nevezik), germán, itáliai és kelta. A tanulmányban alkalmazott módszer a tradicionálisan számontartott valamennyi nyelvcsoporthoz pontosan azonosította, a magasabb rendű (indoiráni és baltoszláv) klasszifikációkkal együtt. Végül a módszer robusztusságát is ellenőrizték internális validációs tesztekkel. Elsősorban arra voltak kíváncsiak, hogy a statisztikai modellben használt egyes paraméterek megváltoztatása mennyire van hatással a gyökér-korbecslés idejére. A modell meglepően robusztusnak bizonyult, és a korábbi tanulmányokban produkált bronzkori szétágazást csak két esetben tudta reprodukálni: 1) amikor a szakirodalomban korábban használt IELex (Indo-European Lexical Cognacy) rokonszó adatbázist használták; és 2) amikor egy az alap modellnél jóval komplexebb többállapotos filogenetikai modellt alkalmaztak, amely azonban jóval problematikusabb leszármazási struktúrát produkált.

Ezeket egybevetve a szerzők magabiztosan állítják, hogy az IE nyelvekre vonatkozó leszármazási modelljük sem a kurgán hipotézissel, sem az anatóliai hipotézissel nem kompatibilis. Ugyanakkor egybevág azzal a genetikai model-

lel, melyet a korábbiakban tárgyalt (Lazaridis és mtsai., 2022) genetikai cikkben vetettek fel. Heggarty és mtsi „hibrid modellként” foglalják össze ezt az elméletet, mely szerint a PIE ősnyelv a Kaukázus déli előterében alakulhatott ki, ahol a rézkorban kezdett divergálódni, és vált szét alágaira. Ezek közül egyes alágak nyugat felé terjedtek el (pl.: anatóliai, görög, albán), míg más alágak észak felé terjedtek, így juttatva el a PIE ősnyelvet a kelet-európai steppére. Fontos megjegyezni, hogy ebben a modellben a jamnajai nomádok elsősorban a baltoszláv, italo-kelta és germán alágak terjesztéséért felelősek, míg – a korábbi genetikai eredményekkel (Narasimhan és mtsai., 2019) ellentétben – az indoírani alágat a szerzők az eredeti PIE nyelvet beszélők keleti irányú vándorlásából eredeztetik, annak korai leválása miatt (bár itt kételyüket fejezik ki).

7. ábra: Az IE nyelvek elterjedésének „hibrid modellje”, Heggarty és munkatársainak (2023) közleménye nyomán.

A Pontusz–Kaszpi-steppe demográfiai történetét illető legújabb eredmények

A korábban már tárgyalt Lazaridis és munkatársai 2025-ben újabb tanulmányban vizsgálták az IE nyelv eredetét. Ezúttal a kurgán hipotézisben feltételezett PIE őshazát vonták a fókuszba a Dnyeper és Volga folyók közti steppe régió kimerítő mintázásával (Lazaridis és mtsai., 2025). 435 új teljes genom szekven-

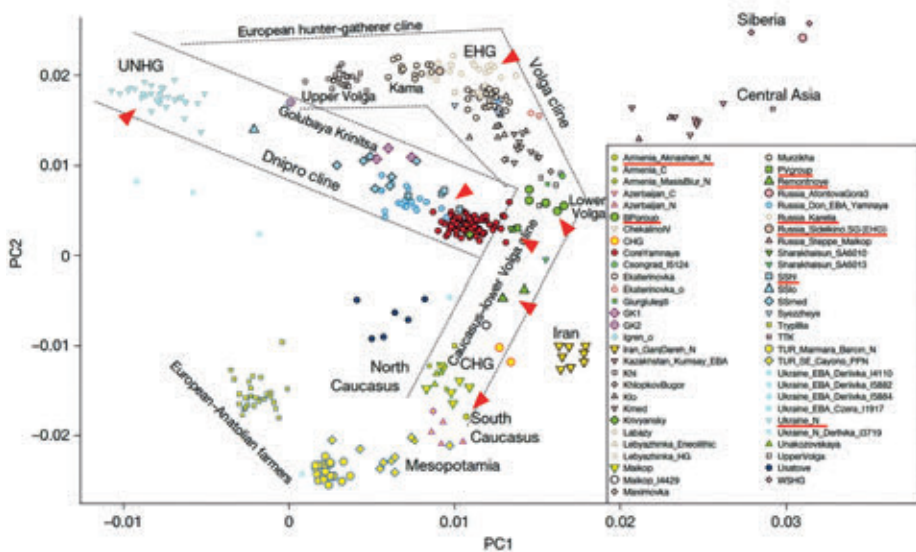
ciát publikáltak 198 radiokarbonos korbecsléssel egyetemben, melyek 4 ezer év időtávlatát fedték le (Kr.e. VI–II. évezred). A 2022-es cikküktől merőben eltérő következtetésekre jutottak, miközben a 2025-ös tanulmány nyelvezete erősen arra utal, hogy az IE kérdést ezzel a munkával kvázi lezártnak tekintik. Ezen cikk megismerése már csak ezért is indokolt lehet.

8. ábra: A Pontusz–Kaspi régióban újonnan szekvenált minták lokalizációja. Az ábra a Lazaridis és mtsai. (2025) közleményben található kép módosításával készült. A piros nyilak a diszkusszió szempontjából jelentősebb mintákat és a PCA verifikációjához használt modellezésekben szereplő csoportokat mutatják. A hozzájuk tartozó jeleket piros aláhúzás emeli ki a jelmagyarázatban.

Az eredmények döntő többsége jól körüljárt, kombinált analízisek alkalmazásával született. A cikk mondanivalójának megértéséhez jelen munkában azonban elegendő a Főkomponens Analízis (Principal Component Analysis, PCA) és eredményeinek áttekintése. A PCA egy olyan statisztikai módszer, mely képes az egyes genomok között fennálló teljes genetikai varianciát azonosítani, és azt egy egyszerű genetikai távolságban összefoglalni. Ez a genetikai távolság két dimenzióban vizualizálható, mely szabad szemmel is jól értelmezhető eredményeket produkál. Mivel az egyes egyének között fennálló legnagyobb genetikai távolság elsősorban a földrajzi távolságuk függvénye, így a PCA-vizualizációban megjelenő genetikai távolságok többé-kevésbé egy valós földrajzi térképet rekonstruálnak. A PCA

analízis során a szerzők azt tapasztalták, hogy a vizsgált minták többsége jól definiálható vonalak mentén szóródott, melyek végpontjain specifikus csoportokból származó egyéneket találtak. A minták ilyen jellegű eloszlását genetikai cline-nak szokták nevezni, amely jellemzően két végpontban található csoport különböző arányú keveredéséből létrejövő egyéneket reprezentál. A vonalszerű eloszlás azért jön létre, mert a végpontokban található csoportok keveredési arányától függően az egyes egyének eltérő genetikai hasonlóságot mutatnak a végpontokhoz és a cline-ban található többi egyénhez. A közleményben azonosított genetikai cline-okat további vizsgálatoknak is alávetették, és így függetlenül is validálták, hogy a megfigyelt jelenségek valóban a végpontok keveredésének eredményei.

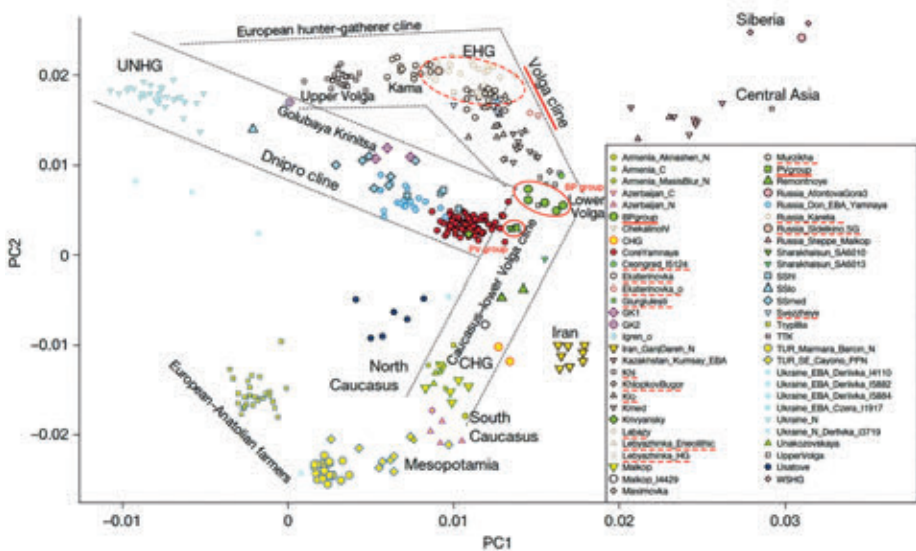
9. ábra: A tanulmányban vizsgált egyének PCA-eloszlása. Jól látható az egyes genomok cline-szerű elrendeződése. Az ábra a Lazaridis és mtsai. (2025) közleményben található kép módosításával készült. A piros nyilak a diszkusszió szempontjából jelentősebb mintákat és a PCA-verifikációjához használt modellezésekben szereplő csoportokat mutatják. A hozzájuk tartozó jeleket piros aláhúzás emeli ki a jelmagyarázatban.

A vizsgált egyének a genetikai összetételük alapján 3 nagy genetikai cline-t alkottak (9. ábra), melyek többé-kevésbé a Pontusz–Kaspii steppe 3 alrégióját

reprezentálták. Ezen régiók a Dnyeper folyó menti területek (Dnyeper-cline), a Volga-menti területek (Volga-cline), valamint a Volga alsó folyása és a Kaukázus közti régió (Kaukázus–Volga-cline) voltak. A közleményben ezen három cline sajátosságait többé-kevésbé külön tárgyalják az eredmények ismertetése során, így érdemes ezeket nekünk is külön-külön áttekinteni.

Volga-cline

A Volga-cline egy jól körülhatárolható földrajzi régiót reprezentált, mely északon a már jól ismert kelet-európai halász-vadászokat (EHG) foglalta magába, míg a Volga mentén dél felé haladva olyan egyéneket, akikben ez az EHG-összetevő csökkenő tendenciát mutat, és a helyét kaukázusi halász-vadász (CHG) komponens váltja föl (10. ábra).

10. ábra: A Volga-cline-ba tartozó egyének PCA-eloszlása. A diszkusszió szempontjából releváns csoportokat a képen karikázás jelöli, míg a jelmagyarázatban aláhúzás. Az ábra a Lazaridis és mtsai. (2025) közleményben található kép módosításával készült.

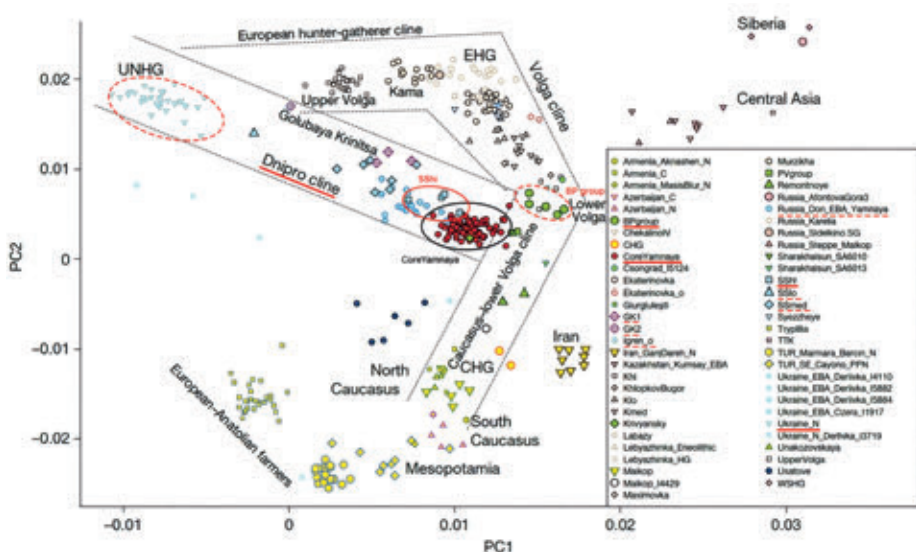
A cline „déli” végén 2 elkülönülő, de nagyon hasonló genetikai klasztert tudtak azonosítani. Az egyikbe 4 egyén esik az alsó volgai Berezhnovka-2 temetőből, valamint 1 egyén (PG2004, 4240-4047 BC) az észak-kaukázusi Progress-2 temetőből. Ezt a klasztert BPgroupnak nevezték el (a két temető kezdőbetűiből). A másik klaszterbe 2 egyén tartozott, egy további egyén a korábban említett Progress-2 temetőből (PG2001, 4994-4802 BC), valamint egy másik személy (VJ1001, 4337-4177 BC) az észak-kaukázusi Vonyuchka-1 temetőből. Ezt a klasztert PVgroup-nak nevezték el.

A Volga-cline-ba tartozó egyéneket – pár kivétellel – modellezni tudták a felső-Volga vidékéről származó EHG és a BPgroup keverékeként. Míg a BPgroup és PVgroup egy eddig ismeretlen genetikai összetevőként jelentkezett a régió populációtörténetében, mivel egyik korábbi csoportból sem voltak kizárólagosan leszármaztathatók.

Dnyeper cline

A Dnyeper cline újkőkori halász-vadászokat (36 egyén; Kr.e. 6242–4542; Ukraine Neolithic Hunter-Gatherers / UNHG), a Sredny Stog kultúrából származó egyéneket (13 egyén; Kr.e. 4996–3372; a közleményben konzisztensen Serechnii Stih néven hivatkoznak rájuk), valamint a későbbi, bronzkori Jamnaja kultúrába tartozó egyének döntő többségét (104 egyén) foglalta magába (11. ábra). Itt fontos megjegyezni, hogy a három alrégióról elnevezett cline a cikkben végig genetikai fogalomként szerepelt. Példának okáért a jamnaja egyének igen széles földrajzi elterjedésből kerültek elő (a Dnyeper mentén csak egy lokalizációból), így ebbe a cline-ba csupán a genetikai összetételük miatt sorolták be őket.

A Sredny Stog-kultúra különösen érdekes, mivel az ehhez tartozó lelőhelyeken találták meg a lovak házasításának első régészeti nyomait, és a régészeti adatok alapján ezt tartják a Jamnaja kultúra elődjének. Genetikai szempontból a csoport igen heterogén képet mutatott a Dnyeper cline mentén. Egyes egyének magas affinitást mutattak a későbbi jamnajai egyének felé, ezeket SShi-nak nevezték el („Sredny Stog high Yamnaya affinity”). Míg mások közepes (SS-med) vagy semmi (SSlo) affinitást nem mutattak a jamnajai csoport irányába.

11. ábra: A Dnyeper cline-ba tartozó egyének PCA eloszlása. A diskusszió szempontjából releváns csoportokat a képen karikázás jelöli, míg a jelmagyarázatban aláhúzás. Az ábra a Lazaridis és mtsai. (2025) közleményben található kép módosításával készült.

Ezzel a genetikai diverzitással szemben a jamnajai egyének magasfokú homogenitást mutattak. Ez különösen érdekes a több ezer kilométeres mintázási térséget tekintve, és arra utal, hogy a jamnajai egyének különösebb lokális bekeveredések nélkül tudtak elterjedni Euráziában. A csoporton belül is kitűnt egy belső klaszter, melyet a szerzők CoreYamnaya csoportnak neveztek el. Bár ez a csoport genetikai összetételét tekintve közel esett a Volga-cline-nál tárgyalt PVgroup és BPgroup egyénekhez, sem ezekből, sem más regionális csoportból nem volt kizárólagosan modellezhető. Ugyanakkor a clineba tartozó többi egyén jól modellezhető volt a korai UNHG és a CoreYamnaya keverékeként. Ez a megközelítés azonban problémásnak mutatkozott, mivel a Jamnaja a régió legkésőbbi lakosait reprezentálja, így a szerzők más csoportokat is megpróbáltak forrásként használni. A BPgroupot használva másik komponensként képesek voltak modellezni a Dnyeper-clineba tartozó egyéneket, azonban a Co-

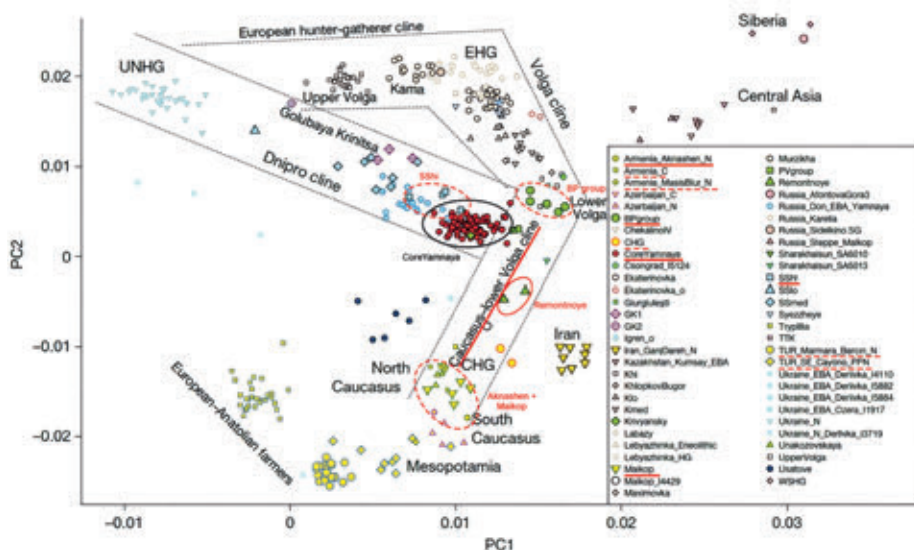
reYamnaya csoportra nem illett ez a modell sem. Tehát a jamnaja populáció nem volt levezethető a Dnyeper és a Volga közti populációk keverékeként sem.

Kaukázus–Volga-cline

A CoreYamnaya csoport csak egy bizonyos típusú 2 forrást tartalmazó modellel lehetett jellemezni, amely a korábban említett SShi egyéneket (~75%; „Sredny Stog high Yamnaya affinity”) és az észak-kaukázusi Remontnoye település környékéről előkerült egyéneket (~25%; I28683, I28682) tartalmazta. Ezek a Remontnoye egyének nem voltak beilleszthetők a Dnyeper cline-ba, mivel nem rendelkeztek UNHG affinitással. Sokkal inkább egy független, harmadik genetikai cline részét képezték, mely genetikailag a BPgroup és egy dél-kaukázusi ősi populáció között húzódott. Ezt a szerzők Kaukázus–Volga-cline-nak nevezték el (12. ábra). A cline kaukázusi összetevőjét két forrásból is – az örményországi Aknashen temető újkőkori földműveseiből (I3931; Kr.e. 5985–5836), vagy az észak-kaukázusi, bronzkori Maikop kultúra egyéneiből (8 egyén; Kr.e. 3700-2934) – megfelelően modellezni tudták, azonban mindkettő forrás problémásnak bizonyult. Az Aknashen egyének jóval korábbi és térben távoli csoportot reprezentálnak, míg a Maikop egyének jóval későbbi, a Jamnaja kort követő időkből származnak. Tehát továbbra is fennáll az a helyzet, melyre a szerzők már korábbi közleményükben is felhívták a figyelmet (Lazaridis és mtsai., 2022), nevezetesen, hogy a régióban megjelenő kaukázusi genom összetevőt még mindig nem tudják egy pontos csoporthoz kötni, mivel a komponenst reprezentáló források mindig vagy túl kései, vagy nagyon távoli lokalizációból származnak.

Ezek az eredmények tehát azt mutatták, hogy a CoreYamnaya csoport a Kaukázus–Volga-cline-ba is beleesik, és a megfelelő modellezéséhez mind a 3 genetikai cline-ba tartozó egyénekre szükség van. A szerzők ezt konkrét eredményekkel is alátámasztották, mivel megfelelő három forrású modelleket tudtak előállítani UNHG, BPgroup és az Aknashen egyének bevonásával, sőt ez a modell különböző forrásarányokkal a Dnyeper cline többi egyénére is alkalmasnak bizonyult, ami azt mutatja, hogy a Dnyeper cline valójában nem

a BPgroup és UNHG között húzódik, hanem az UNHG és egy a Kaukázus–Volga-cline-ba tartozó csoport között (a cikkben a Remontnoye jó reprezentánsnak bizonyult).

12. ábra: A Kaukázus–Volga-cline-ba tartozó egyének PCA eloszlása. A diskuszió szempontjából releváns csoportokat a képen karikázás jelöli, míg a jelmagyarázatban aláhúzás. Az ábra a Lazaridis és mtsai. (2025) közleményben található kép módosításával készült.

Kaukázus–Volga-cline anatóliai hatása

A szerzők arra is rámutattak, hogy a Kaukázus–Volga-cline genetikai hatása a Kaukázustól délre eső területeken is felfedezhető, mivel jelentős BPgroup affinitást (~30%) tudtak kimutatni az örményországi Areni-1 barlangban feltárt bronzkori egyénekből (erről már volt szó a szerzők korábbi publikációjában). Sőt ez az affinitás túlmutatott a Zagrosz-mikrorégió. A rézkori anatóliai mintákat tüzetesebben megvizsgálva azt találták, hogy specifikusan a Közép-Anatóliából származó minták több ízben is kimutatható BPgroup affinitással rendelkeznek, míg az égei partvidéken ez már nem volt felfedezhető. Bár ez

az affinitás nem volt jelentős (~5-15%), a Dél-Kaukázus és a Közép-Anatóliai-fennsík között egy vékony sávban több ízben is ki tudták mutatni, mely alapján ezt a genetikai szignált egy vándorlási útvonal nyomaként azonosították. Ez alapján arra a következtetésre jutottak, hogy a Kaukázus–Volga-clineből származó emberek a rézkorban (Kr.e. ~4400) dél felé vándoroltak és a Dél-Kaukázuson keresztül elérték Közép-Anatóliát, ahol a helyiekkel keveredtek.

Összefoglaló

A legfontosabb eredményeket még egyszer röviden összefoglalva:

A Volga-cline (10. ábra) olyan egyéneket tartalmazott, akik a Volga folyó mentén fölfelé haladva növekvő EHG-összetevőt hordoztak, míg a torkolat felé haladva ezt felváltó, növekvő CHG-összetevőt mutattak. Ennek a cline-nak a „déli” végpontjában 2 csoportot találunk, akik genetikailag nagyon hasonlóak voltak, de mégsem alkottak egymásból teljesen leszármaztatható klasztert. Ezen csoportoknak a BPgroup és PVgroup nevet adták a szerzők. A Dnyeper cline (11. ábra) látszólag az UNHG és a Volga-cline „déli” végét képező BP/PVgroup között szóródó egyéneket tartalmazott. Ennek részét képezték a Sredny Stog kultúrába tartozó egyének is, de a változatos földrajzi lokalizációban feltárt bronzkori Jamnaja kultúra egyénei is (CoreYamnaya). A Sredny Stog egyének genetikai szempontból igen heterogén képet mutattak és – többek között – tartalmaztak egy olyan alcsoportot, amely jamnaja affinitása jóval magasabb volt a cline-ba tartozó többi egyénhez képest. Ezt a csoportot SShi-nek („Sredny Stog high Yamnaya affinity”) nevezték el. Ezzel nagyjából egyidőben egy harmadik genetikai cline is létezett a régióban, mely nagyrésztben a Kaukázus és a Volga alsó folyása között feltárt egyéneket foglalta magába (Kaukázus-Volga-cline, 12. ábra). Genetikai szempontból ez a cline a BPgroup egyénei és valamely Kaukázus környéki ősi populáció között húzódnak, melyet azonban nem tudtak pontosan azonosítani, csak időben vagy térben valószínűleg távolabbi reprezentánsokkal helyettesíteni (a cikkben az Aknashen temetőből feltárt és a Maikop kultúrából származó egyéneket használták). Ebbe a cline-ba tartozott a Remontnoye lelőhelyen feltárt 2 egyén is. A CoreYamnaya egyéneket

– de a Dnyeper cline-ba tartozó többi egyént is – ebből a két csoportból (az SShi és Remontnoye) megfelelően modellezni lehetett, mely arra is rámutatott, hogy a Dnyeper cline valójában az UNHG és a Kaukázus-Volga-cline egy specifikus pontja között húzódott. A CoreYamnaya tehát mind a 3 genetikai cline nyomait tartalmazta, és ennek megfelelően a szerzők a cline-ok alapkomponenseiből is modellezni tudták azt, amikor UNHG, BPgroup és CHG-forrásokat adtak meg. A Kaukázus-Volga-cline genetikai hatása a Kaukázustól délre eső területeken is detektálható volt, ahova feltehetőleg a rézkorban északról egy a cline-ba tartozó csoport bevándorolt, majd nyugat felé a Közép-Anatóliai-fennsíkig is eljutott.

Ezen eredmények alapján a szerzők mégis kitartanak a kurgán hipotézis eredeti megállapításai mellett, mely szerint a PIE nyelv a keleti steppén alakult ki, és eredeti beszélői a Jamnaja vagy valamely ehhez kapcsolódó (pl. Sredny Stog) kultúra tagjai lehettek. Ezt a következő eredmények alapján gondolják:

A Jamnaja populáció kialakulása és expanziója Kr.e. ~4000-ben történt, mely egybevág a PIE-anatóliai nyelvek becsült szétválási idejével (Kr.e. 4300–3500).

A Minuszinszki-medencében megjelenő Afanaszjevói kultúra egyértelműen a Jamnaja expanzióhoz köthető, mely magyarázatot ad a tokhár nyelv kelet-ázsiai elterjedésére és korai leválására. Ezt a pontot már korábbi cikkekben taglalták (Allentoft 2015, Mathieson 2015, Zhang 2021), itt az eredmények szintjén minimális továbblépés volt, ezért is nem taglaltam korábban.

A jamnaja népesség közvetlen kapcsolatban állt a Kaukázus déli előterének népességével, valamint a Balkán északi területeinek lakosságával, ami magyarázatot adna az örmény, görög és egyéb már kihalt, de feltételezhetően korán leváló IE nyelv lokalizációjára (pl. illír, trák).

Diszkusszió

A fent tárgyalt tudományos publikációk eredményei alapján látható, hogy merőben eltérő perspektívák is tudományos elismeréshez juthatnak a kérdéskör tanulmányozása során. A részben ellentétes megállapítások ellenére fontosnak tartom megjegyezni, hogy mind a három tanulmány tudományosan megalapozott, és a saját módszertanát tekintve alaposan körbejárta a tárgyalt kérdés-

köröket. A szerzők elkötelezettsége elvitathatatlan, de az interpretációk néhány helyen kételyeket ébresztőek.

Aggodalomra ad okot, hogy Lazaridis és munkatársainak (2025) cikkében egyszer sem hivatkoznak a két évvel korábbi Heggarty-féle nyelvészeti cikkre (Heggarty és mtsai., 2023). Ez véleményem szerint különösen problematikus, mivel a közleményben prezentált érvelésük döntően a PIE ősnyelv feltételezett késő elvállási idején alapszik. Ha el is fogadjuk, hogy a Heggarty-cikkben közölt modell leegyszerűsített és bizonytalan, akkor is látnunk kell, hogy ebben a kérdésben még nincs teljes konszenzus, tehát erre az elméletre érvelést felépíteni csak annyira erős, amennyire az elválási időt alátámasztó adatok. A cikkben tárgyalt anatóliai irányú vándorlás genetikai bizonyítékai (maximum 15%-os affinitás, mely közelíti a szakirodalomban ajánlott biológiai detektálhatóság határát) pedig korántsem elég erősek ahhoz, hogy kizárólag ezen bizonyíték mentén érvelhessenek. Természetesen lehet a kulturális transzmisszió elsőbbsége mellett is érvelni, de ekkor felmerül a kérdés, hogy mi értelme az egész IE-kérdés genetikai megközelítésének.

További problémának tartom, hogy a cikkben továbbra is kitartanak az indo-iráni nyelv északi vándorlási útvonalának tényszerű tárgyalása mellett. Ezt a modellt a Narasimhan és mtsai. (2019) cikkben dolgozták ki először részletesen, és azóta tényszerű megállapításként bukkan fel a szakirodalomban újra és újra. Ez az elmélet – bár valóban jó magyarázatot adna a steppén megfigyelt demográfiai jelenségekre – még a Lazaridis és mtsai. (2025) közlemény alapján is bizonytalan, mivel a feltételezett közép-anatóliai vándorlással egyidőben semmi sem zárja ki egy keleti, Iráni-fennsík irányú vándorlás lehetőségét.

A görög és albán nyelvek kurgán hipotézis szerinti balkáni elterjedése is csak akkor állja meg a helyét, ha ezen nyelvek egy igen késői elválásával számolunk, mivel az Anatóliából a Balkánra vezető vándorlást a rézkorban, a steppei összetevők mentén, a Lazaridis és mtsai. (2025) közleményében nem tudták detektálni.

Ezzel szemben sokkal egységesebb képet ad a Lazaridis és mtsai. (2022) közleménye. Ennek genetikai eredményei jól összhangban állnak a Heggarty és mtsai. (2023) által generált nyelvészeti eredményekkel. A hibrid modell sokkal egyértelműbb magyarázatot szolgáltat az IE nyelvcsalád korai ágainak elterje-

désére, sőt az indoiráni alág elterjedésére is. A 2022-es közleményben tárgyalt genetikai eredményeket a 2025-ös tanulmány gyakorlatilag csak akkor írja felül, ha elfogadjuk az abban közölt ~5-15% Volga-cline affinitású minták szignifikanciáját, míg ezzel egyidőben figyelmen kívül hagyjuk az Alsó-Volga környékén jelentkező 50-75%-os kaukázusi affinitás jelentőséget. A hibrid modell leggyengébb pontjának mindenképpen a tokhári nyelv távol-keleti elterjedése mutatkozik, mely a kurgán hipotézissel kétségtelenül jobban magyarázható. Ez azonban inkább csak arra mutat rá, hogy a kérdés teljes tisztázása még mindig nem megoldott.

Az itt ismertetett tudományos közlemények eredményei alapján – véleményem szerint – a Heggarty és mtsai. (2023) közleményében prezentált hibrid modell írja le az IE nyelvek elterjedésének legvalószínűbb eseménysorát, míg a Lazaridis és mtsai. (2025) közleményében tárgyalt genetikai eredmények koránt sem olyan döntőek, mint ahogy azokat bemutatják.

Felhasznált irodalom

- Allentoft et al. 2015.** Allentoft, M. E., Sikora, M., Sjögren, K.-G., Rasmussen, S., Rasmussen, M., Stenderup, J., Damgaard, P. B., Schroeder, H., Ahlström, T., Vinner, L., Malaspinas, A.-S., Margaryan, A., Higham, T., Chivall, D., Lynnerup, N., Harvig, L., Baron, J., Casa, P. D., Dąbrowski, P., ... Willerslev, E.: Population genomics of Bronze Age Eurasia. *Nature*, 522(7555), 2015. 167–172. <https://doi.org/10.1038/nature14507>
- Anthony 2007.** Anthony, D. W.: *The Horse, the Wheel, and Language: How Bronze-Age Riders from the Eurasian Steppes Shaped the Modern World*. Princeton University Press, 2007
- Gimbutas 1997.** Gimbutas, M.: *The Kurgan culture and the Indo-Europeanization of Europe: Selected articles from 1952 to 1993*. Institute for the Study of Man, 1997.
- Gray–Atkinson 2003.** Gray, R. D. – Atkinson, Q. D.: Language-tree divergence times support the Anatolian theory of Indo-European origin. *Nature*, 426(6965), 2003. 435–439. <https://doi.org/10.1038/nature02029>

- Haak et al. 2015.** Haak, W., Lazaridis, I., Patterson, N., Rohland, N., Mallick, S., Llamas, B., Brandt, G., Nordenfelt, S., Harney, E., Stewardson, K., Fu, Q., Mittnik, A., Bánffy, E., Economou, C., Francken, M., Friederich, S., Pena, R. G., Hallgren, F., Khartanovich, V., ... Reich, D.: Massive migration from the steppe was a source for Indo-European languages in Europe. *Nature*, 522(7555), 2015. 207–211. <https://doi.org/10.1038/nature14317>
- Heggarty et al. 2023.** Heggarty, P., Anderson, C., Scarborough, M., King, B., Bouckaert, R., Jocz, L., Kümmel, M. J., Jügel, T., Irlinger, B., Pooth, R., Liljegren, H., Strand, R. F., Haig, G., Macák, M., Kim, R. I., Anonby, E., Pronk, T., Belyaev, O., Dewey-Findell, T. K., ... Gray, R. D.: Language trees with sampled ancestors support a hybrid model for the origin of Indo-European languages. *Science*, 381(6656) 2023. eabg0818 <https://doi.org/10.1126/science.abg0818>
- Jones et al. 2015.** Jones, E. R., Gonzalez-Fortes, G., Connell, S., Siska, V., Eriksson, A., Martiniano, R., McLaughlin, R. L., Gallego Llorente, M., Cassidy, L. M., Gamba, C., Meshveliani, T., Bar-Yosef, O., Müller, W., Belfer-Cohen, A., Matskevich, Z., Jakeli, N., Higham, T. F. G., Currat, M., Lordkipanidze, D., ... Bradley, D. G.: Upper Palaeolithic genomes reveal deep roots of modern Eurasians. *Nature Communications*, 6(1), 2015. 8912. <https://doi.org/10.1038/ncomms9912>
- Lazaridis et al. 2022.** Lazaridis, I., Alpaslan-Roodenberg, S., Acar, A., Açıkol, A., Agelarakis, A., Aghikyan, L., Akyüz, U., Andreeva, D., Andrijašević, G., Antonović, D., Armit, I., Atmaca, A., Avetisyan, P., AYTEK, A. İ., Bacvarov, K., Badalyan, R., Bakardzhiev, S., Balen, J., Bejko, L., ... Reich, D.: The genetic history of the Southern Arc: A bridge between West Asia and Europe. *Science*, 377(6609) 2022. eabm4247. <https://doi.org/10.1126/science.abm4247>
- Lazaridis et al. 2025.** Lazaridis, I., Patterson, N., Anthony, D., Vyazov, L., Fournier, R., Ringbauer, H., Olalde, I., Khokhlov, A. A., Kitov, E. P., Shishlina, N. I., Ailincăi, S. C., Agapov, D. S., Agapov, S. A., Batieva, E., Bauyrzhan, B., Bereczki, Z., Buzhilova, A., Changmai, P., Chizhevsky, A. A., ... Rei-

- ch, D.: The genetic origin of the Indo-Europeans. *Nature*, 639(8053), 2025. 132–142. <https://doi.org/10.1038/s41586-024-08531-5>
- Mathieson et al. 2018.** Mathieson, I., Alpaslan-Roodenberg, S., Posth, C., Szécsényi-Nagy, A., Rohland, N., Mallick, S., Olalde, I., Broomandkshobacht, N., Candilio, F., Cheronet, O., Fernandes, D., Ferry, M., Gamarra, B., Fortes, G. G., Haak, W., Harney, E., Jones, E., Keating, D., Krause-Kyora, B., ... Reich, D.: The genomic history of southeastern Europe. *Nature*, 555(7695), 2018. 197–203. <https://doi.org/10.1038/nature25778>
- Mathieson et al. 2015.** Mathieson, I., Lazaridis, I., Rohland, N., Mallick, S., Patterson, N., Roodenberg, S. A., Harney, E., Stewardson, K., Fernandes, D., Novak, M., Sirak, K., Gamba, C., Jones, E. R., Llamas, B., Dryomov, S., Pickrell, J., Arsuaga, J. L., de Castro, J. M. B., Carbonell, E., ... Reich, D.: Genome-wide patterns of selection in 230 ancient Eurasians. *Nature*, 528(7583), 2015. 499–503. <https://doi.org/10.1038/nature16152>
- Narasimhan et al. 2019.** Narasimhan, V. M., Patterson, N., Moorjani, P., Rohland, N., Bernardos, R., Mallick, S., Lazaridis, I., Nakatsuka, N., Olalde, I., Lipson, M., Kim, A. M., Olivieri, L. M., Coppa, A., Vidale, M., Mallory, J., Moiseyev, V., Kitov, E., Monge, J., Adamski, N., ... Reich, D.: The formation of human populations in South and Central Asia. *Science*, 365(6457) 2019. eaat7487. <https://doi.org/10.1126/science.aat7487>
- Reich et al. 2009.** Reich, D., Thangaraj, K., Patterson, N., Price, A. L., & Singh, L.: Reconstructing Indian population history. *Nature*, 461(7263), 2009. 489–494. <https://doi.org/10.1038/nature08365>
- Renfrew 1987.** Renfrew, C.: *Archaeology and Language: The Puzzle of Indo-European Origins*. Cambridge University Press, 1987.

RUSLAN SKHATUM

AZ ÉSZAKNYUGAT-KAUKÁZUS HAMVASZTÁSOS RÍTUSÁNAK ETNIKAI EREDETÉRŐL

KIVONAT: A tanulmány az Északnyugat-Kaukázus VIII–X. századi hamvasztásos temetkezési rítusának eredetét vizsgálja, különös tekintettel a forrásokban szereplő kaszogok etnikai meghatározására. A kutatás összeveti az arab–perzsa, bizánci, kazár és óorosz írott forrásokat a régészeti adatokkal, és értékeli a korábbi értelmezések pontosságát. A szerző rámutat, hogy a hamvasztásos rítus hordozói nem azonosíthatók egyértelműen a helyi kaukázusi népekkel (pl.: zikhok), hanem egy a VIII. század közepétől megjelenő jövevény népességhez köthetők. A „Kasza ország” és a Bíborbanszületett Konstantinnál szereplő Keszi nemzetségnév elemzése alapján felmerül a vegyes türk–ugor eredet lehetősége, amelyet régészeti párhuzamok – többek között a finnugor jellegű női viseleti elemek és a lóáldozati rítus sajátosságai – is alátámasztanak. A tanulmány arra következtet, hogy a kazár kori Északnyugat-Kaukázusban élő hamvasztásos temetkezés rítusát hordozó népesség etnogenezise összetett, és az ugor (magyar) komponens kimutathatóan jelen volt a térségben.

KULCSSZAVAK: Északnyugat-Kaukázus; kaszogok; Keszi nemzetség; Kazár Kaganátus; hamvasztásos rítus; etnogenezis; türk–ugor kapcsolatok; szaltovói kultúra; régészeti–írott forrás összevetése.

RUSLAN SKHATUM

ON THE ETHNIC ORIGIN OF THE CREMATION RITUAL IN THE NORTHWEST CAUCASUS

ABSTRACT: This study examines the origins of the 8th–10th-century cremation burial rite in the Northwest Caucasus, with a particular focus on the ethnic identification of the population referred to in the written sources as the Kasogians. By comparing Arabic–Persian, Byzantine, Judeo-Khazar, and Old Russian written sources with archaeological data, the research reassesses previous interpretations. The author argues that the bearers of the cremation rite cannot be clearly identified with the local Caucasian populations (such as the Zykhs), but are linked to an incoming group that appeared in the mid-8th century. An analysis of “Kasa Country” and the Keszi clan mentioned by Constantine Porphyrogenitus suggests a mixed Turkic–Ugric origin, which is supported by archaeological parallels, including female costume elements of Finno-Ugric character and the characteristics of horse offering practices. The study concludes that the ethnogenesis of the population practicing cremation burial rites in the Northwest Caucasus during the Khazar-period was complex, with a demonstrable presence of an Ugric (Magyar) component in the region.

KEYWORDS: Northwest Caucasus; Kasogians; Keszi clan; Khazar Khaganate; cremation rite; ethnogenesis; Turkic-Ugric relations; Saltovo culture; comparison of archaeological and written sources

A népvándorlás korát követően Kelet-Európában, így az Észak-Kaukázusban is stabilizálódott az etnikai és politikai helyzet. Ez nagyrészt a térségben megalakuló Kazár Kaganátusnak volt köszönhető, amely különböző eredetű törzseket foglalt magába (mások mellett bolgárokat, alánokat stb.).

A VIII. század közepe – második fele táján Kazária délnyugati határain új etnikum jelent meg. Anyagi kultúrájában az úgynevezett szaltovói kultúrába sorolt csoportokhoz hasonlított. A sok közös elem mellett (így lószerszámok, fegyverzet), egyedül sajátosságok is voltak. E csoport fő megkülönböztető jegye a temetkezési szokásaiban rejlett: a halottakat és tárgyaikat (fegyverek, ékszerek, lószerszám) külön gödrökben égették el (kremáció), majd a hamvakat viszonylag közel a felszínhez, legfeljebb egy méter mélyen helyezték el, ezen túlmenően a leletanyag bizonyos típusai¹ is jellemzőek voltak rájuk.

Ezt az újonnan betelepült népséget több kutató a forrásokban említett kaszogokkal (kaszohokkal) azonosította. Ennek oka, hogy a tudósok összevetették al-Mas‘ūdī híradását a ‘kasákokról, akik a mágusok vallását követték, vagyis halottaikat elégették — azoknak a rusz–skandinávoknak a szokásaival, akiket a IX–X. századi arab–perzsa szerzők szintén így neveztek, és akikről ugyancsak feljegyezték, hogy a holttesteiket elégették. Megjegyzendő, hogy E.H. Panes volt az első, aki felfigyelt al-Mas‘ūdī híradásában a hamvasztásos rítusra, és ezzel kapcsolatban a kaszogokra. Az utóbbiakat az adigék közé sorolta. Vele szemben Pjankov úgy vélte, hogy az adigék a kazárok által valamikor a VIII. század közepén ide telepített jövevény türkök leszármazottai voltak². F.K. Dzsigunova a kazár és a későbbi időszakok hamvasztásos rítusú temetkezéseit nemcsak a tulajdonképpeni kaszogokkal, hanem a zikhokkal is kapcsolatba hozta³. Később a szerző egyetértett azzal a nézettel, hogy a hamvasztásos rítus hordozói eredetileg nem kaukázusi eredetűek voltak, ám etnikai hovatartozásukat nem pontosította⁴. A. V. Pjankov viszont megcáfolta a hamvasztások zikhokhoz kapcsolását, megjegyezve, hogy a „zikh körbe

1 Пьянков, Тарабанов 2008.

2 Lásd: Панеш 1996, 71; Новичихин 2000, 92; Пьянков 2001, 205; Схатум 2002, 155; Армарчук 2003, 225 és mások.

3 Lásd: Джигунова 2000, 9.

4 Lásd: Джигунова 2003, 229–231.

tartozó törzsekre a csontvázas temetkezések a jellemzők⁵. Ugyanakkor e végkövetkeztetéssel is nehéz egyetérteni, mivel nem ismerünk a VIII. század második felére – X. század első felére keltezhető, a zikhokhoz biztonsággal köthető csontvázas temetőket. Mindazonáltal A. V. Pjankov – E. H. Paneshez hasonlóan – a kazár kori hamvasztásos temetőket a források kaszogjaival azonosította (ahogy több más kutató is⁶), ám hozzátette, hogy azok eredetileg idegen, nem kaukázusi eredetűek⁷.

Mindeközben a kazár kori hamvasztásos rítus hordozóinak temetkezési szokásai és részben leletanyaga alapján a kutatók régóta párhuzamokat vontak Nyugat-Szibéria népeiségeivel⁸. E megfigyelések nem teszik lehetővé, hogy a VIII–IX. századi kaszogokat a helyi etnikai tömbbel – például a zikhokkal – azonosítsuk. Ugyanakkor előre vetítve megjegyzendő: ez a jövevény népesség – függetlenül eredetétől – a későbbiekben, a Nyugat-Kaukázus őslakosságával (zikhok) keveredve közvetlenül részt vett az adigék etnogenezisében. Ezt a temetkezési rítus, a leletanyag, köztük a fegyverzet és lószerszám vizsgálata is igazolja; e tárgycsoportok közvetlen folytonosságot mutatnak a későbbi, az adige középkori kultúrához köthető régészeti anyaggal⁹.

Néhány kutató úgy véli, hogy ez az etnonim a Nyugat-Kaukázus valamely helyi népességének megjelöléseként a VII. vagy VIII. században tűnik fel. Többnyire Epiphanosz óorosz fordításaiban szereplő „kaszogdiánok”-ra hivatkoznak, amely megnevezés nagyon hasonlóknak tűnik a „kaszog” népnévhez¹⁰. Azonban ez az értelmezés a források elemzése alapján nem igazolható. V. G. Vasziljevskij például rámutatott, hogy Epiphanosznál (IX. század eleje) καὶ Σογδιανοί („és a szogdok”) szerepelnek¹¹, azaz a hívő keresztények sorában felsorolja a Krím déli partján fekvő Szugdaia (ógörög Σογδαία, óorosz Szurozs, ma Szudák) város lakóit. A szöveg óorosz fordítója később tévesen a görög καὶ kötőszót („és”) és a Σογδιανοί-t (Szogdianoí) egy szóként értelmezte, így lett belőle καισογδιανοί („kaszogdiánok”).

5 Пьянков 2001, 204.

6 Lásd: Новичихин 2000, 92; Армарчук 2003, 225.

7 Пьянков 2001, 202–205.

8 Vö. pl.: Дмитриев 1978, 49; Плетнева 1981, 71–72.

9 Схатум 2008, 19.

10 Pl. Гадло 1979, 75.

11 Васильевский 1909, 226.

Ez a forma hasonlóságot mutatott a fordító számára ismert „kaszog” etnonimmal, amely nagyjából ugyanazon a vidéken élő népre vonatkozott, ahol Epiphanosz a szogdokat említi; ezért javította a nevet „kaszozi”-ra (касози; az óorosz „kaszog” szó többes számú alakja)¹². További fontos érv: Epiphanosz nem a kaszogokról, hanem Szugdaia lakóiról szól. Mint fentebb jeleztük, az előbbieket a Nyugat-Kaukázus szaltovói időszakában (VIII. század második fele – X. század első fele) létesített hamvasztásos temetők régészeti kultúrájával hozzák kapcsolatba. E temetkezések sem a leletanyagban, sem pedig a halottegetés pogány rítusában nem viselik a kereszténység nyilvánvaló nyomait. Ez éles ellentétben áll Epiphanosz „felső szugdaiak”-ról tett megjegyzésével: „Szelíd emberek, nyitottak a hitre; örömmel fogadták a prédikáció szavát”¹³. Ez a tény teljes mértékben kizárja a kaszogok és Epiphanosz „kaszoldianjai” („kaszozi”) közötti etnikai kapcsolatot.

Általánosan tartják, hogy a „kaszog” etnonimot először „kašak” alakban al-Mas‘ūdī arab-perzsa szerző említi az „Aranymezők” című művében a X. század első felében¹⁴. Véleményem szerint azonban ennek az etnonimának akadnak korábbi, írott forrásokban fennmaradt említései is, amelyek valóban Epiphániosz korára nyúlnak vissza.

A kutatók régóta felfigyeltek a X. század közepi zsidó-kazár levelezés információira. József király leírása Kazáriáról alapvetően a VIII–IX. századi, azaz a kaganátus fénykorára jellemző állapotokat tükrözi¹⁵. A forrásban fontos közlés olvasható arról, hogy „mindenki, aki Kasza országában él”, adót fizet Kazária királynak¹⁶. A kontextus szerint ez Alaniához és Abháziához („Afghaziához”) közel, a Nyugat-Kaukázusban fekszik¹⁷. A „Kasza ország” elnevezésében bizonyos perszonifikáció is feltételezhető. Nem világos azonban, hogy egy Κασή (a magyar toponímiai megfelelője elismerten Keszi) nevű uralkodóról, vagy egy Kasza nevű nemzetségről van-e szó. Mindenesetre a IX. században már létezett ilyen nevű ország a Nyugat-Kaukázusban, amely feltehetően alapítójáról, vagy vezető nem-

12 Vö. Васильевский 1909, 275; Пьянков 2001, 199.

13 Васильевский 1909, 268.

14 Каминский 1993, 72; Пьянков 2001, 200.

15 Гадло 1994, 25.

16 Коковцев 1932, 101.

17 Vö. pl.: Гадло 1978, 188–189.

zetségéről kapta a nevét. A „mindenki, aki Kasza országában él” megfogalmazás valószínűleg nemcsak a tulajdonképpeni kaszogokat (a hamvasztásos rítus hordozóit) jelenti, hanem a területen élő más népeket is, például a zikhok egy részét.

Mivel a forrásból nem derül ki egyértelműen, hogy az ország egy Keszi nevű egyeduralkodóról vagy egy vezető nemzetségről nyerte nevét, célszerű Bíborbanszületett Konstantin adatait is idézni. Figyelmet érdemel a bizánci császár „A birodalom kormányzásáról” (DAI) című művében említett „Keszi nemzetség”, amely véleményem szerint kapcsolatban áll a kaszogokkal és a „Kasza országgal”¹⁸. A forrás a „Keszi” nemzetséget a nyolc kazár és „türk” (ugor, magyar) nemzetség között sorolta fel¹⁹. Noha a császár a X. század közepén alkotta meg művét,²⁰ az általa megerősített eseményeket (a zsidó vallást felvett hatalom elleni kazár nemesi felkelés) a kutatások körülbelül a 810–820-as évekre teszik²¹. A polgárháború mintegy húsz évig tartott. Kezdetét Obadja reformjaival (809 előtt) hozzák kapcsolatba, ettől számítják a háború kiindulópontját. Befejezését nagyjából 830-ra teszik. A háború eredményeként Kazáriából nyugatra száműzték a lázítókat, vagyis azokat a bizonyos „kabarokat”, akik elmenekültek, és a besenyők földjén a „türkökkel” együtt telepedtek le, és a „türkök” között a Keszi nemzetség is említésre került. A probléma viszont az, hogy Bíborbanszületett Konstantin a ‘kabar’ gyűjtőnéven túl nem nevezte meg, hogy a három kazár eredetű törzs mely nemzetségekhez tartozott, miközben a hét magyar (‘türk’) törzs nevét részletesen felsorolja.

A 39. fejezetben Bíborbanszületett Konstantin leírta, hogy kik azok a *kabarok* („a kazárok nemzetségéből valók”, és „egy fejedelem van náluk, azaz a kabarok három törzsében”), és milyen okokból egyesültek a „türkökkel” (azaz az ugorokkal/magyarokkal). A 40. fejezetben pedig részletezi, hogy valójában mely nemzetségekből állnak a kabarok és a „türkök” (magyarok): egy kabarból és hét „türkből”. Ugyanakkor a 38. és a 40. fejezetben megemlítette, hogy a „pacsinakiták” (besenyők) földjére települtek át. A besenyők azonban nem voltak okozói annak, hogy

18 Схатум 2008, 20.

19 DAI 1950, 174–175.

20 Forrásai azonban különböző korból valók, a megelőző 38. fejezetről kimutatható, hogy 9. századi leírásra megy vissza. (Kapitánffy 1999.)

21 Lásd: Артамонов 2001, 439, 634; Плетнева 1986, 77 és mások.

az ugorok nyugatra, a Duna irányába vonultak. A mozgató ok egyértelmű: a kabarok felkelése idején — „a türkökkel együtt” — a „pacsinakiták” földjén telepedtek le, miután a kazár uralom ellen indított lázadásukban vereséget szenvedtek.

„És úgy történt, hogy valami pártütés támadt közöttük a kormányzat ellen, és belháború ütven ki, felülkerekedett az előbbi kormányzatuk, és közülük egyeseket lemészároltak, mások pedig elmenekültek, és elmenvén letelepedtek a türkökkel együtt a besenyők földjén, összebarátkoztak egymással és holmi kabaroknak nevezték el őket. Ennek következtében a kazárok nyelvére is megtanították ezeket a türköket, és mostanáig használják ezt a nyelvet, de tudják a türkök másik nyelvét is”²².

A DAI 39. fejezetében megjegyezte, hogy a kabarok a legvitézesebbek e nyolc nemzetség közül. A 40. fejezetben név szerint felsorolta mind a nyolc nemzetséget, és megismétli, hogy „a pacsinakiták földjén” telepedtek le. A szöveg összefüggése alapján a kabarok és a türkök hét nemzetségének nyugatra távozásának oka a kazár vezető réteg ellen indított felkelés a zsidó hitre térítés miatt. A besenyők földje itt pusztán azt a helyet jelöli, ahová távoztak, nem pedig a távozás kiváltó okát.

Figyelemmel kell lenni arra, hogy a kabarok esetében itt csak egyes klánokról van szó, amelyek elhagyták a Kazár Birodalmat; egy részük – talán a nagyobbik – feltehetően megmaradt azokon a területeken, amelyeket még a VIII. század második felében jelölt ki számukra a kazár adminisztráció. Ezt támasztja alá az is, hogy ismertek a hamvasztásos temetkezések a Nyugat-Kaukázusban később is, a IX. században és a X. század elején, első felében is. Következésképp csak a nemzetség egy része távozhatott Etelközbe, majd a Dunához²³, ahol a IX. század végétől kezdve olyan temetőik ismertek, amelyek leletanyagukban hasonlóságot mutatnak a Nyugat-Kaukázus és a Szeverszkij Donyec hamvasztásos temetkezéseiből származó leletanyaggal²⁴. Aligha kétséges, hogy a Kazár Kaganátust sújtó, ún. „polgárháború” a 810–820-as években a Nyugat-Kaukázus „Kasza országa”

22 DAI 1950, 170–175.

23 Схатум 2008, 20.

24 Pl.: Крыганов 1989, 103; Пьянков, Тарабанов 2008, 275–295.

népét is érintette. Utóbbiak, pogányok lévén, a lázadással a régi hagyományos rend mellett is kiállhattak. Ezt jelzi közvetve a IX. – X. század első felére keltezhető hamvasztásos temetkezési rítus és a gazdag leletanyaga is.

A Keszi uralkodó nemzetség jelentős részének a Dunához történő távozása után²⁵ a kazárok két részre oszthatták a Nyugat-Kaukázusban visszamaradt harcias kaszog népséget: egyiküket a Szeverszkij Donyecre telepítették, a másik részük a Kubánontúli vidéken maradt. Ezzel egyszerre a kazárok több problémát oldottak meg: gyengítették a potenciálisan veszélyes „pogány” csoportosulást az Északnyugat-Kaukázusban, ugyanakkor kétfelől is fedezték a határuk leginkább veszélyeztetett szakaszait – immár nemcsak délnyugaton (Kaukázus), hanem északnyugaton (Alsó-Don-menti területeken) is. Az utóbbi terület ráadásul a 810–820-as évek beháborújának következtében jelentősen elnéptelenedhetett, miután a lakosság számottevő része – köztük a kaganátus északnyugati határait védő harcosok is – életüket veszítették vagy elhagyták e vidékeket. Feltehető, hogy a középső Kaukázusból az Alsó-Donhoz áttelepített alánok mozgása is hasonló okokkal magyarázható, és a IX. század első harmadának végén – második harmadának elején történt a határ védelmére. Hiszen a kaganátus új hatalmi rendszerének ellenfelei nyugatról is visszatérhettek – ugyanazok a kabarok és türkök, akik elvileg visszatérhettek volna, hogy erőt gyűjtve revánsot vegyenek. Ehhez kapcsolható a bizánci mérnökök által 834-ben az Alsó-Donnál épített Sarkel (Szarkel) erődje is.

Következésképp valószínű, hogy a IX. század első harmadának végén a Szeverszkij Donyec vidékén megjelenő hamvasztásos rítus hordozói az 810–820-as évek kazáriai harcainak eredményeként kerültek oda. E népséggel – akárcsak az alánokkal és a sarkeli erődítések új rendszerével – erősítették meg ezt a határszakaszt egy potenciálisan veszélyes ellenféllel szemben.

Egyes kutatók, összevetve a donyeci és a kubánontúli hamvasztásokat a temetkezési rítus és a leletanyag hasonlóságai alapján, feltételezték, hogy a kaszógok mindkét csoportja a felosztás után „talán többé-kevésbé szoros kapcsolatot

25 A kaszógok egy része (a Keszi nemzetség és mások) bizonyosan a kabarokkal együtt a Dunához távozott, a visszamaradottakat pedig szétosztották: egy részüket a Kubán vidékéről az Alsó-Donhoz (a Szeverszkij Donyec vidékére) telepítették át, ahol számos, ugyanolyan temetkezési rítust mutató temetőt ismerünk (pl. Szuhaja Gomolsa).

tartott fenn egymással”²⁶. A szerzők a két csoportot Kubán–Fekete-tengeri, vagy Nyugat-Kaukázusi Kremációs Csoportnak, és Donyeci Kremációs Csoportnak nevezték. E kapcsolatot kortárs példák is alátámaszthatják. Hasonló helyzetet írt le Bíborbanszületett Konstantin a „türkök” (magyarok, ugorok) esetében:

„A türköknek amaz előbb említett népéhez, amely kelet felé Perzsia vidékén telepedett le, a nyugati vidéken [a Dunánál – R. Sz.] lakó, előbb említett türkök mostanáig [ötven évvel később, a X. század közepén – R. Sz.] küldenek ügynököket, és látogatják őket és gyakran hoznak vászrt tőlük ezeknek”²⁷.

Ez azért szemléletes, mert az ugor-magyarok a IX–X. század fordulóján ket-tészakadva fél évszázad múltán²⁸ is fenntartották a kapcsolatot, jóval nagyobb – több ezer kilométeres – távolságon, mint amennyi a Szeverszkij Donyec és a Nyugat-Kaukázus hamvasztásos rítusú hordozóit elválasztotta. Ráadásul a kaszogok mindkét csoportja egyazon államalakulat – Kazária – keretein belül élt, ellentétben Bíborbanszületett Konstantin „türkjeivel”, ami nagymértékben megkönnyítette a közvetlen kapcsolattartást az Északnyugat-Kaukázusban és az Alsó-Don vidékén élő rokonaikkal. A két csoport közti tartós összeköttetés megmagyarázhatja a hasonló temetkezési rítus és leletanyag fennmaradását a két, kb. 100–120 évig külön élt csoportnál: az Alsó-Don vidékén (Szeverszkij Donyec) és a Nyugat-Kubánontúli területen (Anapa – Gelendzsik – Pszekupsz folyó). Ugyanakkor különbségek is megfigyelhetők: az alsó-doni kremációs sírokban rendszerint nem fordulnak elő védőfegyverzet-elemek (sisakok, láncingek, lábvért), míg a Nyugat-Kaukázusban többnyire, bár nem mindig, egy vagy több komplexumban is előkerülnek.

26 Пьянков, Тарабанов 2008, 286.

27 DAI 1950, 172–175.

28 Ugyanakkor egyes kutatók szerint Bíborbanszületett Konstantin „összekeverte, és valószínűleg összetévesztette a magyarokat a szavirokkal, akik nemcsak a IX., hanem már a VIII. században valóban behatoltak a Kaukázuson túli területekre, ott letelepedtek, és a sewordik (savardiek) név alatt váltak ismertté, ráadásul ez a név kiterjedt később a Kaukázusban megjelenő kazárookra is”. Lásd: Артамонов 2001, 468.

A fentiekhez kapcsolódóan még egy megfigyelés tehető. A szerzők által végzett kutatás, amely a Szeverszkij Donyec mentén és a Nyugat-Kaukázusban élő (kaszog) hamvasztásos rítusúak etnikai rokonságát vizsgálta²⁹, meggyőző. Fel-tűnő ugyanakkor, hogy a IX–X. századi „Kasza országa”, „Kaszachia” a kortársak szerint kizárólag a Kubán–Fekete-tengeri Kremációs Csoport területére esik, azaz az Északnyugat-Kaukázusra. A Donyeci Kremációs Csoportot viszont a források soha nem nevezik „országnak”, ilyen néven sem. Az óoroszcsevkben Szvjatoszláv 965. évi sarkeli (fehértoronyi) hadjárata kapcsán feltehetően épp a doni kaszogok említődnek, nem a nyugat-kaukázusi testvéreik³⁰, ám ismét csak, mint népességcsoport, és nem, mint ország. Mindez arra utal, hogy a hamvasztásos rítus hordozóinak a kagán által „adományozott” eredeti szállásterülete a Nyugat-Kubán és a Fekete-tenger partvidéke volt a Pszekupsz folyótól a mai Anapa és Novorosszijszk körzetekig. Itt jött létre a Kasza ország (Kaszachia) a VIII. század közepe – második fele között. Csak később, feltehetően a 810–820-as évek „polgárháborújának” eredményeként telepítettek át egy részt az Alsó-Donra, ahol a Szeverszkij Donyecen külön enklávét alkottak a 830-as évek elején.

Számunkra fontos, hogy Bíborbanszületett Konstantin kifejezetten „Keszi nemzetségről” beszél, nem pedig azonos nevű egyetlen uralkodóról. Következésképpen a nemzetség alapítójának eredete és élete legkésőbb a 8. század második felére – IX. század elejére tehető, ha már a IX. században létezett egy ilyen nevű nemzetség. Így József király levelének értelmezésében valószínűbb a „Keszi nemzetség országa” megoldás – hacsak nem a kaganátus VIII. századi szakaszára vonatkozik, amikor még maga az alapító is élhetett, akiről később az országot nevezték el, lakói pedig adót fizettek Kazáriának.

A kaszogok etnikai eredete

Bíborbanszületett Konstantin közlése alapján nem állapítható meg teljes bizonyossággal, hogy a „Keszi” megnevezés a kazárok három előkelő nemzetségé-

29 Пьянков, Тарабанов 2008, 275–295.

30 Lásd: Схатум 2002, 155; Аксенов 2005 362 stb.

nek valamelyikéhez tartozott-e, vagy inkább a hét ‘türk’ (magyar/ugor) csoport egyikét jelölte. A császár ugyanis az említett csoportokat egymás mellett, összefüggő felsorolásban említi, anélkül, hogy a közöttük lévő pontos viszonyrendszert kifejezetten tisztázná.³¹ A magyarországi helynévtanban ismertek olyan nevek, amelyeket a császár által említett nyolc nemzetség elnevezéseivel hoznak kapcsolatba. Néhány kutató ezeket többnyire magyar eredetűnek tartja³².

Ezek a középkori magyar írott forrásokban rögzített adatok nagymértékben megerősítik a császár közlését.

Vizsgáljuk meg közelebbről. A kontextusból úgy tűnik, hogy a forrásban „kavarok”-nak nevezett kazárokhoz három nemzetség tartozik a nyolcból; így öt a „türköké” (ugoroké, magyaroké). Konstantin megjegyzi: „Mivel pedig a háborúban a nyolc klán közül a legbátrabbnak mutatkoztak, és mivel ők vezettek a csatában, az első klánok közé emelték őket.”³³ Egy fejedelem (ἄρχοντα) van náluk, azaz a kabarok három törzsében (γενεαίς), aki máig is megvan³⁴. Ezután felsorolja mind a nyolc nemzetséget: „Első a kabaroknak a kazároktól elszakadt, előbb említett törzse, második a Nyekié, harmadik a Megyerié, negyedik a Kürtügyermatué, ötödik a Tarjáné, hatodik Jeneh, hetedik Kérié, nyolcadik Keszié”³⁵. A nevek alapján feltételezhető, hogy a magyar összetevőhöz a Megyeri, a Kürtügyermatu, feltehetően a Tarjan és a Jeneh sorolható. A türkökéhez a „kavarok” és feltehetően a Kéri.³⁶ Kérdéses marad a Nyeki és a Keszi.³⁷

31 DAI 1950, 174–175.

32 Шушарин 1997, 73; Fejérpataki 1892, 55–62.

33 A görög szövegnek pontosabb fordítása volna: „az első klánoknak tekintették őket”.

34 DAI 1950, 174–175.

35 DAI 1950, 174–175.

36 Talán ’fekete’ (*kara*); a magyar kutatásban általában egy másik török szóból (*kār* ’óriás’) származtatják, de ugyanakkor a Keszi törzsnévnek is török etimológiát javasolnak (Németh 1930, 264–268., Gyóni 1943, 66–67.), a két javaslat azonban egymással nehezen egyeztethető össze.

37 A magyar kutatásban eléggé általános az a nézet, hogy a Nyeki és Keszi törzsek is a türkökhöz tartoznak, mivel a „kabarok törzse” alatt tulajdonképpen a három, a 39. fejezetben említett törzs együtt értendő. Ebben az esetben viszont megmagyarázandó, miért használ Konstantin világosan egyes számot. A görög eredeti szöveg (szó szerinti fordítása: „Első ez a fent nevezett, a kazároktól elszakadt kabar törzs...”) úgy is érthető, hogy a három kabar törzs közül csak egyikre vonatkozik.

A kontextus alapján valószínű, hogy az első három, „az elsők közé emelt” a kazár nemzetségekhez tartozik, köztük biztosan a kavarak, így mellettük a „Nyeki” és a „Megyeri” is. Ebben az esetben a fennmaradó öt a „türköké” (ugoroké, magyaroké), s így az általános felsorolásban szereplő nyolcadik „Keszti” is. Ha így van, akkor a hamvasztásos rítus hordozói (Kasza ország lakói, kaszogok) etnikailag ugorok (magyarok) voltak, akik jelentős mértékben „türkösödtek”, vagy a két etnikum kölcsönös integrációján mentek át.

Hasonló jelenséget ír le Konstantin a magyarok („türkök”) és az etnikai türkök („kavarok”, „kazárok”) között legalábbis a nyelv tekintetében. Ezzel összefüggésben elképzelhető, hogy az a kérdés, vajon etnikai értelemben kazárokról (etnikus türkről) vagy „türk”-ugorokról volt-e szó, nem bír különösebb jelentőséggel, ha figyelembe vesszük Bíborbanszületett Konstantin későbbi beszámolóját e két különböző etnikai csoport integrációjáról. Eszerint a kazár előkelők (feltehetőleg a kaganátus előkelőinek egyes tagjai által felvett judaizmus ellen) fellázadva a magyarokhoz menekültek,

„odamentek és a türkök (magyarok – R. Sz.) földjén, a besenyők (pesceneg) vidékén telepedtek le, baráti viszonyba kerültek, és kavaraknak nevezték magukat. Ennek következtében a kazárok nyelvére is megtanították ezeket a türköket, és mostanáig használják ezt a nyelvet, de tudják a türkök másik nyelvét is”³⁸.

A fentiek alapján érdemes felidézni a szakirodalomban megfogalmazott nézeteket az északnyugati-kaukázusi (és a Szeverszkij Donyec-vidéki) kremációk népességének etnikai meghatározásáról. A kutatók szerint a halotthamvasztás hordozói: abazák³⁹, adigék⁴⁰, türkök⁴¹, ugorok⁴², türk nyelvű ugorok⁴³ vagy eredetileg

38 DAI 1950, 174–175.

39 Lásd: Алексеева 1971, 195–196.

40 Lásd: Панеш 1996, 71.

41 Lásd: Каминский 1993, 110; Зеленский, Пьянков 2006, 21.

42 Lásd: Михеев 1985, 23; Плетнева 1986, 43; Дмитриев 2003, 206.

43 Lásd: Тарабанов 1994, 58–59.

vegyes türk-ugor eredetűek⁴⁴. Vagyis az etnikai meghatározás jelentős vitát váltott ki. Nézetem szerint a vegyes türk-ugor eredet a leginkább elfogadható, ha az archeológiai analógiákat és a forrásokban követhető párhuzamokat együttesen vesszük figyelembe. Valószínű, hogy a vizsgált hamvasztások leletanyaga a két etnikai komponens (őstürk és ugor) nyelvi integrációját is tükrözi. Ugyanakkor a Keszi nemzetség eredendően talán inkább ugor, semmint türk lehetett.

Ezzel összefüggésben figyelemre méltó a XIX. századi magyar kutató, Besse János Károly megjegyzése (1829–1830). Azt írja (franciául), hogy

„ez a népes és bátor nemzet tíz köztársaságot vagy törzset alkot, az alábbiak szerint: 1. Notkaïtches (natuhajok); 2. Chapsouks (sapszugok); 3. Abatzaïks (abadzehek); 4. Psedouks (bzesdugok); 5. Oubighs (ubihok); 6. Hatiskaïs (hatukajok); 7. Kembouis (?); 8. Abazes (abazok); 9. Bezlémíés (beszlenejek), akik szintén a magyarok leszármazottjainak vallják magukat; 10. Koubertaïs (?)"⁴⁵.

Ugyanakkor írásában némi elfogultság figyelhető meg a magyar irányba⁴⁶.

Besse közlését kiegészíti F. D. de Montpéret megjegyzése, miszerint az adige nyelv „hasonlóságot mutat a szibériai vogulok és osztjákok nyelveivel"⁴⁷. Az adott helyhez fűzött megjegyzések szerint az abház–adige nyelvek a finn nyelvekkel való összehasonlítása csak a nyelvteremtő (glottogonikus) folyamat egységében értelmezhető⁴⁸. Hasonlóról számol be I. F. Blaramberg is: az adige nyelvben „észrevehető közelség van a finn gyökökhöz, főként a vogulok és a szibériai osztjákok gyökeihez. Ez a hasonlóság arra enged következtetni, hogy a cserkeszek, csakúgy mint a vogulok és osztjákok, közös eredetűek..."⁴⁹. Ám

44 Lásd: Новичихин 2000, 90–92; Носкова 2002, 177–179; Схатум 2008, 19.

45 Besse 1838, 380.

46 Például a szerző úgy vélte, hogy a karacsajok külsejükben nagyon hasonlítanak a magyarokra, és megjegyezte az adigék és a magyarok viselete közötti „hasonlóságot” is. Lásd: Besse 1838, 72, 77, 129.

47 Монпере 2002, 137, 163.

48 Адыги... 1974, 272.

49 Бларамберг 1999, 114.

e megállapítások nem önálló nyelvészeti vizsgálatokon alapulnak; Blaramberg feltehetően Montpérettől vette át az észrevételeket, ahogyan a kézírata nagy része is elődök – P. S. Pallas, S. M. Bronyevszkij, F. D. de Montpéret és a többiek – adataira támaszkodik.

Ismeretes, hogy a vogulok (manysi) és osztjások (hanti) a finnugor nyelvcsoporthoz tartoznak, és nyelvileg a legszorosabb rokonságban állnak a magyarokkal. Tekintetbe véve az itt tárgyalt kazár kori kremációkban megfigyelhető feltűnő ugor (magyar) nyomokat (lásd alább), a XIX. század első felének kutatói által jelzett adige-finnugor nyelvi hasonlóság talán nem teljesen alap-talan. Ugyanakkor egyik szerző sem nyelvész, megállapításaik felületesek, így az etnográfiai párhuzamok teljes bizonyossággal nem állíthatók párhuzamba a kazár kori Északnyugat-Kaukázus lakosságára vonatkozó régészeti és írott források adataival. Mindazonáltal valamilyen alapjuk talán van.

Ugyanezt az ugor komponenst az adigék etnogenézisében Han-Girej, az első cserkesz folklór- és néprajzkutató is említi, akinek megfigyelései cserkesz mondákból és egy névtelen szerző „fontos történeti forrásokra” alapozott kivonataiból származnak – talán ugyanattól a Besse János Károlytól, akivel személyesen is érintkezett. Han-Girej szerint „egyes cserkesz törzsek, a népmondák szerint, őslakosoknak tartják elődeiket..., azaz a ma általuk lakott vidék ősi lakóinak; ugyanakkor más [cserkeszföldi népek] elődeit jövevényeknek tartják, akik később csatlakoztak az előbbihez”⁵⁰. Hozzáteszi, hogy ez az adigék őseinek legősibb része⁵¹

„jelentős gyarapodást kapott a magyaroktól, és különösen a kazároktól, akiknek királysága három évszázadon át virágzott a Fekete-, a Kaszpi- és az Azovi-tenger között, és Cserkeszfölddel határos volt; a kazárok uralmuk alá hajtották az északi kaukázusi síkság cserkeszeit; ám a hegyi cserkeszek nem szenvedtek idegen iga alatt, így a hegyekbe menekült jövevények ott letelepedhettek, a bennszülöttekkel keveredve pedig idővel egy népet alkottak velük”⁵².

50 Хан-Гирей 2008, 130.

51 Han-Girej valamilyen okból ezt a „adigék őseinek legősibb részét” az alánokkal azonosítja.

52 Хан-Гирей 2008, 130–131.

Figyelemre méltó, hogy Han-Girej a „magyar és kazár gyarapodásról” szóló megállapításaira anélkül jutott, hogy ismerte volna a ma rendelkezésre álló régészeti anyagot és forrásokat – melyek bizonyos mértékig megerősítik az adige mondákból vett közléseit.

Ismeretes, hogy Han-Girej adatai Sz. Sz. Bogus művére támaszkodnak. Bogus így ír: „Három nemzetség, melynek a fője Kabarok néven ismert, összeküvést szőtt a (kazár kagán – R.Sz.) személye és a monarchikus kormányzat ellen... Harc bontakozott ki: ő (a ‘kazár kagán’ – R.Sz.) győztes lett...” – megjegyzi, hogy a kazárok elvesztették európai birtokaikat, és hogy

„a számos nemzetség közül egyesek Ázsiába, mások a Kaukázus hegyeinek lábához költöztek, ahol utódaik ma is élnek, kabardinok néven, ami ‘hegyi kabarokat’ jelent, vagyis a hegyek közelében lakókat. Néhány nemzetség az ugorokkal (akiket Bíborbanszületett Konstantin ‘türköknek’ nevez) egyesült”⁵³.

Látható, hogy Bogus véleménye Konstantin adataira támaszkodik. Az a verzió, hogy az adige-kabardinok a kazár kabaroktól származnak, összességében nem igazolható sem az írott, sem a régészeti forrásokkal; alighanem a „kabardin” név első elemének hangalaki hasonlóságán alapul. Mindenesetre a kabarok (kavarok) a magyarokkal (ugorokkal) együtt Délkelet-Európába távoztak, ott megtelepedtek és feloldódtak a feltehetően népesebb helyi, magyar nyelvű népességben. Mindazonáltal a XIX. századi szerzők – a bizánci császár adatai alapján – hangsúlyozták a türk (kazár) és ugor komponens integrációját, s ezt a jelenséget a kaukázusi szubsztrátumra is alkalmazták az adige mondák (Hán-Girej) alapján.

Régi megfigyelés, hogy a kazár kori északnyugati-kaukázusi hamvasztásos temetkezések rítusban és leletanyagban a Minuszinszki-medence úgynevezett csaatasz kultúrájának kremációival mutatnak párhuzamot⁵⁴. Ennek területe

53 Богуш 1806, 110–111.

54 Vö. pl.: Дмитриев 1978, 49; Дмитриев 1979, 56.

a VI–IXI. században az Óhakaszi államhoz tartozott, amely a VI. században jött létre, amikor „[a kirgizek] törzse keveredett a dinlinekkel”. A türk nyelvű kirgizek az alávett szamojéd, ugor és ket nyelvű csoportok feletti uralkodó arisztokráciává váltak⁵⁵. Az utóbbiak alatt feltehetően épp a „dinlineket” – Nyugat-Szibéria őslakosait – kell értenünk.

A „hjaszokról” szóló kínai forrásokban (Jia Hui műve alapján) erről a népességről így írnak: „Lakóik testalkata magas és nagy; vöröshajúak és zöldszeműek. A fekete hajúakat szerencsétleneknek tartják”, mivel Jia Hui műve szerint: ‘A fekete hajú és fekete szeműek Li Ling⁵⁶ utódai’. Ezért önelnevezésük ‘a duvej (főparancsnok, azaz Li Ling) leszármazottjai’⁵⁷. A korai középkori kirgizek hasonló leírását adja Gardízi is 1050–1053. körül: „A szláv eredet jelei még felismerhetők a kirgizek külsőjében, tudniillik a vörös haj és a fehér bőr”⁵⁸. I. L. Kizlaszov – Sz. J. Jahontov véleményével ellentétben – hangsúlyozza, hogy a Szudzsin-felirat kontextusa kifejezetten az ellen szól, hogy az „Óhakaszi állam” alattvalói a szövegekben kirgiznek nevezték volna magukat⁵⁹. Ráadásul a Kazár Kaganátus korában a „kirgiz” nem monoetnikus terminus. L. R. Kizlaszov idézi a Ҳудūd al-‘Ālam adatait, amelyben a kirgizekhez olyan, alájuk rendelt, de nyelvük és eredetük szerint nem kirgiz törzsek (a Bajkál-vidéki kurükanok és a kekszim) tartoznak. „Nyilvánvaló, hogy az efféle forrásokban a kirgiz – politikai vagy földrajzi, pontosabban állami, de semmiképpen sem etnikai terminus.”⁶⁰

Ez a kevert nyugat-szibériai népesség ugyancsak elégette a halottjait. A már említett koraközépkori kínai szerző, Jia Hui megjegyzi, hogy a „hjaszok” „el-

55 Кызласов 1981, 46–52.

56 Li Ling a közép-kínai Han fejedelemség hadvezére volt, aki a Kr. e. I. század elején az ősi dinglingeknél töltött be helytartói tisztséget. Kr. e. 99-ben a hunok legyőzték és fogságba ejtették. A hun *shanyu* fejedelem, Qiedihou lányát feleségül adta Li Linghet, azt Youxiao fejedelmé emelte, és Hjasz birtokát adta neki, ahol Kr. e. 75-ben hunyt el. Részletesebben lásd: Кызласов 1984, 17–18.

57 Кюнер 1961, 55.

58 Гардизи 1966, 47.

59 A jegyzetben ehhez a közléshez a következő megjegyzés található: „A kínai feljegyzések szerint a kirgizek magas termetűek, vöröshajúak, rózsásarcúak és kékszeműek voltak. Mindez arra utal, hogy a kirgizek eredetileg nem türk népcsoportokhoz tartoztak”. Lásd: Кызласов 1992, 72.

60 Кызласов 1984, 64.

égetik a halottat”⁶¹. Ugyanezt írja a Ғудүд ал-‘Алам (982): „Ők (‘hırhızok’ – R. Sz.) a Tüzet tisztelik és a halottakat elégetik”⁶². Gardízi a XI. század közepén részletesebben ír: „A kirgizek, az indusokhoz hasonlóan, a halottakat elégetik, és azt mondják: ‘A Tűz a legtisztább dolog; mindaz, ami a tűzbe kerül, megtisztul: [így] a halottat a tűz megtisztítja a szennytől és a bűnöktől”⁶³.

Következésképp a VIII. század közepén – második felében a Nyugat-Kaukázusra érkező hamvasztásos rítus hordozói feltehetően már kevert népeiséget alkottak. Kétnyelvűek is lehettek (ugor és őstürk), hasonlóan a Konstantin által leírt IX–X. századi „kavarokhoz”⁶⁴. Elitjük – miközben tudatában volt az alávetett ugor lakossághoz fűződő rokonságnak – feltehetően emlékezett talán őtürk eredetére is. Még ilyen etnikai meghatározás mellett is szem előtt kell tartani, hogy a korai középkor őstürkjei nem azonosak a későbbi (kipcsak nyelvű) türkökkel – a modern turkológusok meghatározásával ellentétben⁶⁵. A VII–XI. században az őstürkök több, nyelvileg is különböző csoportból, törzsből és népből – finnugor, iráni és más elemekből – álltak. Sőt, egyes kortárs szerzők a „türk” („turk”) etnonimán például kizárólag ugorokat (magyarokat) is érthettek, nem pedig a szó szoros értelmében vett etnikai türköket⁶⁶. M. I. Artamonov megjegyzi:

„A magyarok elődei a Nyugati Türk Kaganátus részét képezték, és legfeljebb 631-ben szabadultak fel; ezután feltehetően a kazárok befolyási övezetébe tartoztak, ezért besorolásuk a kultúrába, amelyet a 7–11. században ‘türknek’ neveztek, teljesen indokolt, mivel ebben a korszakban a ‘türk’ terminusnak még nem volt nyelvi értelme”⁶⁷.

61 Кюнер 1961, 60.

62 Материалы... 1973, 42.

63 Гардизи 1966, 48.

64 DAI 1950, 174–175.

65 Кызласов 1992, 73.

66 Vö. pl.: DAI 1950, 170–175.

67 Артамонов 2001, 452, jegyz.

A források és a kutatók megállapításai szerint tehát a koraközépkori (pontosabban a VII–XI. századi) „türkök” nyelvileg, etnikai származásuk szerint, antropológiailag és kultúrájukban is különböztek egymástól; a terminus alatt ugor népek is érthetők voltak.

Az írott források adatait részben a régészet is megerősíti. A szaltovói időszak kremációinak női viseletében feltűnő elem a fésűs/csipkézett függők jelenléte számos temetőben: Gyurszo, Moldovanovszkij, Natuhajevszkij 1⁶⁸. Ez az elem a helyi népesség későbbi temetkezéseiben is követhető; egyszerűsödött formában megtalálható a modern adigék elődeinek temetőiben legalább a XIII. századig: pl. a Kabardinka település 9. kurgánjában⁶⁹, a Kedrovaja Roscsán⁷⁰ és más komplexumokban. Ismeretes, hogy ez a női viseletre jellemző részlet a VIII–X. században a finnugor, nem pedig a türk népesség sajátja⁷¹.

Másfelől azonban figyelembe kell venni, hogy a magyarok körében, különösen a honfoglalás időszakában a csontvázás temetkezés a jellemző rítus, nem a hamvasztás.

Az utóbbi években több olyan tárgyra hívták fel a figyelmet, amelyek a Nyugat-Kaukázuson magyar (ugor) jelenlétre utalhatnak. Például az Andrejevszkaja Scsel temetőben tarsolylemezhez hasonló előlap került elő, amely a IX–X. századi Kárpát-medencei magyar temetkezésekhez áll közel; párhuzamok mutathatók ki a szablyák és azok veretei, egyes övdísz típusok és a hajfonatrongok esetében is⁷². Ám e tárgyak többnyire lelőhely nélküli kontextusokból származnak, tehát nem hiteles régészeti feltárásokból.

Ugyanakkor a magyarokhoz közel álló temetkezési rítus néhány kazár kori csontvázás temetőben is megfigyelhető, mint például a Kazazovo 1, a Novovocsepsijszkij, amelyeket többnyire a bolgárokkal hoznak kapcsolatba⁷³. Ezekben

68 Дмитриев 2003, tábla 88, 42–44; Пьянков, Тарабанов 2008, 5, ábra 3–6.; Шишлов, Колпакова, Федоренко 2014, 7., 18. ábra.

69 Носкова 2010, 171, 19. ábra

70 Федоренко 2008.

71 Vö. pl.: Мажитов 1981, 49., 8. ábra; 50., 15–16. ábra

72 Новичихин, Лежак, Галл, Авар 2017, 202–217; **M. Lezsák et al. 2018, 143–168**; Новичихин, Лежак, Галл 2019, 246–254; Novicsihin et al. 2021, 147–168.

73 Тарабанов 1983, 148–155; Носкова 1990, 147–157.

a temetőben állatsontok is előfordulnak, rendszerint útravaló ételként (ló, sertés lábszárcsontja). A tájolás többnyire a keleti szektor felé mutat, de előfordul észak, északnyugat, ritkábban nyugat és délfelé is.

Sőt, a modern kutatások ezek etnikai értelmezését módosítják. V. A. Tarabanov felhívta a figyelmet a Kazazovo 1 temető vizsgált sírcsoportjának rítusbeli és leletanyag sajátosságaira: „A lábészelnél rendszerint áldozati étel maradványai fordulnak elő. A fegyverrel és lószerszámmal kísért temetkezésekben ez többnyire a ló combcsontja, másokban juh, szarvasmarha, sertés egyes csontjai”⁷⁴. Látványos példa a 106. „Z” sírban talált lócombcsont a Kazazovo 1 elit harcosának gazdag sírjában⁷⁵. Ezt a jegyet nem véletlenül emeljük ki. Néhány kutató felhívta a figyelmet arra, hogy például a ló combcsontjának jelenléte jellemző a Dél-Urál ugor-magyar népeiségére. J. A. Kruglov a Dél-Urál néhány temetkezésének rítusát és leleteit elemezve így foglalt állást:

„Noha Csman és Tamar-Utkül sírjai különböző típusú gödrökből állnak, de a nagy, magányos, csöves lócsontból álló speciális áldozati ‘rítus’ jelenléte mégis lehetővé teszi, hogy egy kultúrkörhöz soroljuk őket, és a kusnarenkovói-karajakupovói kör emlékeihez kössük. E sírok temetési szertartásának számos sajátossága csak ily módon magyarázható. Így a kusnarenkovói-karajakupovói népeiségnél megfigyelték, hogy a ló maradványait nem közvetlenül a sírba, hanem attól bizonyos távolságra helyezték el. ... Nyilvánvaló, hogy a Dél-Urál sztyeppéi a kusnarenkovói-karajakupovói kör [az ugor-magyarok] lakóterületéhez tartoztak. ... „A szerző ezt követően meglátásait így foglalta össze: „... a VIII–IX. századi, ugor-magyaroknak tulajdonítható temetkezések elkülönítését folytatni kell. Az ilyen komplexumok azonosításának ismérveit legalább a csöves comb- vagy felkarcsontról álló magányos lóáldozati oltár jelenlétével szükséges bővíteni”⁷⁶.

74 Tarabanov 1983, 150–151.

75 Пьянков, Схатум, Полицын 2023, 1., 37. ábra

76 Kruglov 2019, 212.

Ezek alapján és az analógiák fényében feltételezhető, hogy a Kazazovo 1 temető korai csoportjában nem bolgárok, hanem ugor-magyarok, illetve kevert népesség nyugszik. A Dél-Urál és az Északnyugat-Kaukázus csontvázas temetkezéseiben megfigyelhető rítusbeli hasonlóság a magyarok nyugatra vándorlásának útvonalát is jelezheti – többek között az Északnyugat-Kaukázuson át.

Az írott forrásokban, a régészeti leletanyagban, a helynevekben és a hagyományokban megfigyelhető számos párhuzam lehetővé teszi annak megállapítását, hogy a VIII–X. században az ugor elem jelen volt az Északnyugat-Kaukázus népességében.

Összegzőképpen: a magyar nyom – a Nyugat-Kaukázus emlékanyagában – kétségtelenül létezik. A nyitott kérdés az, milyen mértékben és mennyire volt jelentős? A további feltárások valószínűleg választ adnak rá.

Felhasznált irodalom

- Гардизи 1966.** Абу Саид Гардизи: Украшение известий / Перевод В.В. Бартольда // Отчет о поездке в Среднюю Азию с научной целью в 1893–1894 гг. Сочинения. В 9-и томах. М., 1966. Т. IV.
- Адыги... 1974.** Адыги, балкарцы и карачаевцы в известиях европейских авторов XIII–XIX вв. / Составление, редакция переводов, введение и вступительные статьи к текстам В.К. Гарданова. Нальчик, 1974.
- Алексеева 1971.** Алексеева, Е.П.: Древняя и средневековая история Карачаево-Черкесии. М., 1971.
- Армарчук 2003.** Армарчук, Е.А.: Историографический очерк // Крым, Северо-Восточное Причерноморье и Закавказье в эпоху средневековья: IV–XIII века. М., 2003.
- Артамонов 2001.** Артамонов, М.И.: История хазар. СПб., 2001.
- Besse 1838.** Jean-Charles de Besse : *Voyage en Crimée, au Caucase, en Géorgie, en Arménie, en Asie-Mineure et à Constantinople, en 1829 et 1830,...* Paris, 1838.
- Бларамберг 1999.** Бларамберг, И.Ф.: Историческое, топографическое, статистическое и военное описание Кавказа. Нальчик, 1999.
- Богуш 1806.** Богуш, С.С.: История о Таврии. СПб., 1806.

- Васильевский 1909.** Васильевский, В.Г.: Труды. СПб., 1909. Т. II. Вып. 1.
- Гадло 1979.** Гадло, А.В.: Этническая история Северного Кавказа IV–X вв. Л., 1979.
- DAI 1950.** *Bíborbanszületett Konstantin: A birodalom kormányzása; a görög szöveget kiad. és magyarra ford.* Moravcsik Gyula. Budapest, Közoktatásügyi Kiadóváll., 1950.
- Джигунова 2000.** Джигунова, Ф.К.: Западное Предкавказье в IV–IX вв.: Автореф. дис. ... канд. ист. наук. СПб., 2000.
- Джигунова 2003.** Джигунова, Ф.К.: К вопросу об этнической принадлежности раннесредневековых погребений с сожжениями в Западном Предкавказье // Степи Евразии в древности и средневековье. Материалы Международной научной конференции, посвященной 100-летию со дня рождения Михаила Петровича Грязнова. СПб., 2003. Кн. II.
- Дмитриев 1978.** Дмитриев, А.В.: К вопросу об этнической принадлежности трупосожжений конца VIII – начала IX века в районе Новоросийска-Геленджика // VIII «Крупновские чтения». Нальчик, 1978.
- Дмитриев 1979.** Дмитриев, А.В.: Могильник эпохи переселения народов на реке Дюрсо // Вып. 158. КСИА. М., 1979.
- Дмитриев 2003.** Дмитриев, А.В.: Могильник Дюрсо – эталонный памятник древностей V–IX вв. // Крым, Северо-Восточное Причерноморье и Закавказье в эпоху средневековья: IV–XIII вв. М., 2003.
- Gyóni 1943.** Gyóni Mátyás: *A magyar nyelv görög feljegyzéses szórványemlékei.* M. Kir. Pázmány Tudományegyetem, Budapest, 1943.
- Монпере 2002.** Дюбуа де Монпере, Фредерик: Путешествие вокруг Кавказа, у черкесов и абхазов, в Колхиде, Грузии, Армении и Крыму. Нальчик, 2002. Т. 1.
- Зеленский, Пьянков 2006.** Зеленский, Ю.В., Пьянков, А.В.: Тмутараканские князья: Исторические портреты // Кубанский сборник: сборник научных статей по истории края. Краснодар, 2006. Т. 1 (22).
- Каминский 1993.** Каминский, В.Н.: Военное дело алан Северного Кавказа // Древности Кубани Черноморья. Краснодар, 1993.
- Kapitánffy 1999.** Kapitánffy István: Konstantinos magyarokra vonatkozó tudósításának forrásai. *Antik Tanulmányok* 43. (1999) 283–285.

- Круглов 2019.** Круглов, Е.В.: Выбор в пользу угро-мадьяр: Тамар-Уткуль (курган № 3) и Яман // Из истории народов Северного Кавказа. Ставрополь, 2019. Вып. 11.
- Кызласов 1981.** Кызласов, Л.Р.: Древнехакасская культура чаатас VI–IX вв. // Степи Евразии в эпоху средневековья. М., 1981.
- Кызласов 1984.** Кызласов, Л.Р.: История Южной Сибири в средние века. М., 1984.
- Кызласов 1992.** Кызласов, И.Л.: Об этнонимах хакас и татар и слове хоорай (ответ оппонентам) // Этнографическое обозрение. 1992. № 2.
- Кюннер 1961.** Кюннер, И.В.: Китайские известия о народах Южной Сибири, Центральной Азии и Дальнего Востока. М., 1961.
- Lezsák et al. 2018.** Lezsák, G. M - Novichikhin, A. M. - Gáll, E.: The analysis of the discoid braid ornament from Andreyevskaya Shhel (Anapa, Russia) (10th century). *Acta Archaeologica Carpathica* 53. 2018, 143–168.
- Мажитов 1981.** Мажитов, Н.А.: Курганы Южного Урала VIII – XII вв. М., 1981.
- Материалы... 1973.** Материалы по истории киргизов и Киргизии / Перевод З.Н. Ворожейкиной. М., 1973.
- Михеев 1985.** Михеев, В.К.: Подонье в составе Хазарского каганата. Харьков, 1985.
- Németh 1930.** Németh Gyula: *A honfoglaló magyarság kialakulása*. MTA, Budapest, 1930.
- Новичихин 2000.** Новичихин, А.М.: Анапский район в средние века // Очерки по истории Анапы. Анапа, 2000.
- Новичихин, Лежак, Галл, Авар 2017.** Новичихин, А.М., Лежак, Г., Галл, Э., Авар, А.: Фрагмент лицевой пластины поясной сумки из могильника Андреевская щель. Размышления в связи с распространением поясных сумок на территории Восточной Европы и Карпатского бассейна // VII «Анфимовские чтения» по археологии Западного Кавказа. Социально-экономическое развитие населения Западного Кавказа в древности в средневековье: Материалы международной археологической конференции (г. Краснодар, 31 мая – 2 июня 2017 г.). – Краснодар: ИП Смородин, 2017, 202–217.

- Новичихин, Лежак, Галл 2019.** Новичихин, А.М., Лежак, Г., Галл, Э.: Параллели между находками из могильника Андреевская щель близ Анапы и материалами Карпатского бассейна X века // IX «Анфимовские чтения» по археологии Западного Кавказа. Проблемы исследования древних и средневековых поселений и могильников Западного Кавказа. К 110-летию со дня рождения Н.В. Анфимова: Материалы международной археологической конференции (г. Анапа, 29–31 мая 2019 г.). Краснодар: ИП Смородин Е.В., 2019, 246–254.
- Novicsihin, M. Lezsák, Gáll 2021.** A. Novicsihin, M. Lezsák G., Gáll E.: Az Anapa melletti Andrejevszkaja scsel 10. századi leleteinek Kárpát-mendencei párhuzamai. In.: Ephemera Hungarologica 2021, 147–168.
- Носкова 1990.** Носкова, Л.М.: Средневековые погребения Нововочепшицкого могильника // Древние памятники Кубани. Краснодар, 1990.
- Носкова 2002.** Носкова, Л.М.: К вопросу об этническом составе Закубанья в эпоху раннего средневековья // Материальная культура Востока. М., 2002. Вып. 3.
- Носкова 2010.** Носкова, Л.М.: Средневековый могильник в поселке Кабардинка близ Геленджика (по материалам раскопок 1990 года) // Материальная культура Востока. М., 2010.
- Панеш 1996.** Панеш, Э.Х.: Этническая психология и межнациональные отношения. Взаимодействие и особенности эволюции (на примере Западного Кавказа). СПб., 1996.
- Плетнева 1986.** Плетнева, С.А.: Хазары. М., 1986.
- Пьянков 2001.** Пьянков, А.В.: Касоги-кашаки-казахи письменных источников и археологические реалии // МИАК. Краснодар, 2001. Вып. 1.
- Пьянков, Схатум, Полицын 2023.** Пьянков, А.В., Схатум, Р.Б., Полицын, Е.Б.: Погребение 10 «запад» могильника «Казазово-1» в Адыгее // Воинские традиции в археологическом контексте: от позднего Латена до позднего Средневековья. Материалы Международной научной конференции памяти Анатолия Николаевича Кирпичникова и к 20-летию основания семинара «Военная археология» (с 2021 г. Научно-ис-

следовательский центр «Военная археология»). Тула. 24–28 ноября 2021 г. Тула, 2023 г.

Пьянков, Тарабанов 2008. Пьянков, А.В., Тарабанов, В.А.: Кремационные погребения Кубани и Подонья Салтовского времени: опыт сопоставления // Древности Юга России. М., 2008.

Схатум 2002. Схатум, Р.Б.: О некоторых этнических названиях адыгов в прошлом // Историко-археологический альманах. Армавир; М., 2002. Вып.8.

Схатум 2008. Схатум, Р.Б.: Военное дело адыгов в средние века (вторая половина VIII – XVII вв.): Дис. ... канд. ист. наук. Майкоп, 2008.

Тарабанов. Тарабанов, В.А.: Средневековый могильник у а. Казазово // Историческая этнография. Вып. II.

Тарабанов 1994. Тарабанов, В.А.: Кремационные погребения VIII–X вв. на территории Краснодарского края и их этническая принадлежность // XVIII «Крупновские чтения» по археологии Северного Кавказа. Кисловодск, 1994.

Федоренко 2008. Федоренко, Н.В.: Об археологических раскопках 19 курганов курганного могильника и поселения на территории пансионата «Кедровая роща» в пос. Кабардинка по ул. Дообская в г. Геленджике Краснодарского края в 2007 г. // Архив НИМЗ НА-8295/1-3. 2008.

Хан-Гирей 2008. Хан-Гирей: Записки о Черкесии. Нальчик, 2008.

Шишлов, Колпакова, Федоренко 2014. Шишлов, А.В., Колпакова, А.В., Федоренко, Н.В.: Грунтовой могильник «Натухаевский 1» (вторая хронологическая группа, погребения IX в.) // IV «Анфимовские чтения» по археологии Западного Кавказа: Западный Кавказ в контексте между народных отношений в древности средневековье. Материалы международной археологической конференции (г. Краснодар, 28–30 мая 2014 г.). Краснодар, 2014.

Шушарин 1997. Шушарин В.П.: Ранний этап этнической истории венгров. Проблема этнического самосознания. М., 1997.

SZUROMI RITA

A KÖZÖSSÉGI IDENTITÁS SZEREPE EGY FALU ÉLETÉBEN – HANGSÚLYVÁLTÁS A TELEPÜLÉSTÖRTÉNET-ÍRÁSBAN KEREKHARASZT PÉLDÁJÁN KERESZTÜL

KIVONAT: Az identitásvizsgálatokat többnyire ma is a történelmi szereplőre vetítve végzik a kutatók, holott a kollektív identitás egy-egy település múltjának vizsgálatakor is meghatározó. Az identitás fogalmát a pszichológiai és társadalomtudományi diskurzus összetett konstrukcióként kezeli, amely dinamikusan változik a történelmi és társadalmi kontextusokban. Ha mindezt egy közösség fejlődésére vetítjük, akkor láthatjuk, hogy a lakóközösségek sorsát, összetartozását vagy éppen struktúráinak széthullását a pusztán kronológiai események mellett egyéb tényezők is befolyásolják. A településtörténet-írás Magyarországon különösen a XX–XXI. század fordulójától új lendületet vett. A heves vármegyei Kerekharaszt rövid, de fordulatokban gazdag története lehetőséget nyújt arra, hogy az identitás változó rétegeit részletesen vizsgáljuk. A vitézi földosztások a közösség szimbolikus alapításának aktusai voltak, amelyek a nemzeti múlt emlékeztetőhöz kapcsolódtak. A második világháború és az azt követő kollektivizálás új gazdasági és társadalmi identitást hozott létre, amelyben a szövetkezeti lét vált meghatározóvá. A szocialista állam fejlesztései Kerekharasztot mintafaluvá tették, miközben a közösség fokozatosan elfogadta a „szocialista ember” ideált. Az 1969-es közigazgatási átszervezés Hatvanhoz csatolta a falut, ami egyszerre

biztosított modernizációs előnyöket és okozott identitásvesztést. A rendszerváltás gazdasági krízist eredményezett, különösen a helyi ipar összeomlásával, ugyanakkor felerősödött az önállóság iránti igény, amely 2006-ban intézményesen is megvalósult. A kerekharaszi példa jól szemlélteti, hogy az állami beavatkozások (vitézi telkek kialakítása, kollektivizálás, a település Hatvanhoz csatolása) hatással voltak a településen élők identitásának változására, ugyanakkor a közösség képes volt megőrizni különállósága tudatát. A településtörténet kronologikus és identitásközpontú megközelítései nem zárják ki egymást, hanem egymást kiegészítve nyújtanak komplex képet a múltról.

KULCSSZAVAK: kollektív identitás, közösségi emlékezet, településtörténet, mintafalu, kollektivizálás, rendszerváltás, identitásválság, lokálitás, társadalmi kohézió.

RITA SZUROMI

THE ROLE OF COLLECTIVE IDENTITY IN THE LIFE OF A VILLAGE: SHIFTS IN LOCAL HISTORIOGRAPHY THROUGH THE EXAMPLE OF KEREKHARASZT

ABSTRACT: This study explores how collective identity can serve as an analytical framework in local historiography, using the example of the Hungarian village of Kerekharaszt. While identity research has often focused on individuals, the history of communities also reflects shifting layers of belonging and self-understanding. Identity, conceived in psychology and the social sciences as a dynamic construct, reveals how local societies are shaped not only by chronological events but also by symbolic and structural factors. Kerekharaszt's twentieth-century history illustrates this process: the symbolic foundation through land grants to war veterans, the transformation under socialist collectivization, and the community's adaptation to the "socialist man" ideal. The 1969 administrative annexation to Hatvan both modernized the village and eroded its local identity, while the collapse of socialism in 1990 deepened economic crisis but rekindled aspirations for autonomy, achieved in 2006. The case of Kerekharaszt demonstrates that chronological and identity-focused approaches complement one another, offering a richer understanding of local history and the dynamics of collective identity.

KEYWORDS: collective identity, local history, collectivization, regime change, social cohesion.

A rendszerváltást követően az önkormányzati rendszer újjászerveződése jelentős impulzust adott a közösségek múltja iránti érdeklődésének, összefoglalásának, vagyis a helytörténeti kutatásoknak. A levéltári források alacsony fokú feldolgozottsága és a digitalizáció teljes hiánya viszont ekkor még számos esetben korlátja volt a széleskörű adatgyűjtésnek. Ennek következtében a megjelent kötetek gyakran részeredményeket tartalmaztak, és elsősorban a könnyebben hozzáférhető forrásokra támaszkodtak, miközben azok szintetizálása sokszor elmaradt. A mikro- és makrotörténeti szintek között így nem alakult ki koherens kapcsolat, a településtörténetek gyakran elszigetelten születtek meg, függetlenül a regionális vagy nemzeti fejlődési kontextustól. A kutatók munkáját nehezítette az is, hogy a történelmi fogalomrendszerünk még erőteljesen a marxista történetírás kategóriáira épült, ami a települések kora újkori fejlődését a jobbágy–földesúri viszony és a robotoltatás negatív aspektusaival értelmezte, kevésbé érvényesítve a komplex társadalmi és gazdasági folyamatok vizsgálatát.

Harmincöt évvel a rendszerváltást követően a településtörténeti monográfiáírás a történészek számára már nem pusztán adatgyűjtést jelent, hanem a rendelkezésre álló források szelektálásának és azok globális, illetve lokális eseményekkel való összefüggésbe helyezésének kihívását. A kutatási folyamat új fogalmi keretek között, elsősorban adatbázisokra és digitalizált forrásokra támaszkodva zajlik. A változó olvasói igények és elvárások a hangsúlyt a régimúlt vizsgálatáról az újabb, egyéni és családi emlékezetben még fellelhető eseményekre és korszakokra helyezték át. Ezen kívül a XX. század kimondott vagy kimondatlan történelmi traumái szintén alakítják az olvasói elvárásokat, amelyekhez a kutatóknak alkalmazkodniuk kell.

A globális perspektívák helyett a nemzetmegtartó erő és a lokális múlt vizsgálata vált jelentőssé, amely egyúttal az identitás és a közösségi tudat erősítését is szolgálja. Ennek következtében a települési monográfiákkal szembeni elvárások is módosultak: a korábbi, szigorú történeti kronológia ismertetése helyett elsődlegessé váltak a közösségvizsgálatok. Ez rámutat arra, hogy fontos feltárni, melyek azok a történelmi események, fordulópontok vagy traumák, amelyek megtartották, illetve szétforgácsolták a helyi közösségeket; hol és miért szakadt meg a vidék identitása; visszatérhetünk-e történeti pillanathoz a XXI. század-

ban, és ha igen, milyen módon. A településtörténetek ilyen megközelítésben nem csupán a múlt feltárását szolgálják, hanem a közösségi kohézió és az identitásformálás támogatásában is jelentős szerepet tölthetnek be.¹

Az identitás szerepe a közösségek életében

Az identitás a pszichológiai és társadalomtudományi diskurzusban olyan komplex konstrukcióként értelmezhető, amely az egyén önmagáról alkotott reprezentációit, értékeit, társadalmi szerepeit és interperszonális kapcsolatait integrálja. Erik H. Erikson a pszichoszociális fejlődés elméletében az identitást a személyiségfejlődés központi szervező elvének tekintette, hangsúlyozva, hogy az identitáskrizis az élet különböző szakaszaiban normatív fejlődési feladatokként értelmezhető.² A későbbi pszichológiai kutatások tovább finomították a fogalmat, az identitás alakulásában a döntési és elköteleződési folyamatokat ragadták meg.³ A pszichológiai megközelítések rámutatnak arra, hogy az identitás dinamikus, kontextusfüggő és történetileg változó jelenség, amely folyamatosan formálódik a társas környezet, a kulturális keretek és az élettör-

1 A rendszerváltás idején azoknak a helységeknek, amelyek megőrizték saját közösségi tudatukat, és lehetőséget láttak arra, hogy visszakapják autonómiájukat, szüksége volt arra, hogy azt a történelmi tudást, amely biztosította összetartozás-tudatukat összegyűjtsék. Ennek két célja volt: saját közösségük identitásának megerősítése, valamint autonómiájuk visszaszerzésének indoklása. Ennek az időszaknak a lenyomatai a helytörténeti munkák iránti erőteljes igény megnyilvánulása, a települési címerek és zászlók elkészíttetése, valamint az önállósulás után az új pecsétnyomók ábráinak megtervezése. Ezek a szimbólumok, amelyeknek elkészíttetése a legtöbb esetben megelőzte a részletes helytörténeti feldolgozások elkészítését, világos, esszenciális kinyilatkoztatása annak az ismeretanyagnak, amely az adott közösség saját történeti tudatából fakadó identitását kialakította, meghatározta és fenntartotta. Így történt ez Kerekharaszt esetében is, amelynek címere azokat a történeti momentumokat jeleníti meg, amelyeket a közösség fontosnak tart. A község címere összetett jelkép: egyrészt az Árpád-korban a hadi út védelmét ellátó, Varsányon lakó, és katonai szerepet betöltő lakosságra emlékeztet, másrészt pedig azokra a birtokosokra, akik a Horthy-korszakban itt kaptak vitézi telket. A pajzs bal oldalán zöld mezőben öt stilizált, összefűzött, aranyszínű búzaszál, ami a település mezőgazdasági jellegét, a termőfölddel való szoros kapcsolatát hivatott szimbolizálni.

2 Erikson 1959, ill. Erikson 1968.

3 Marcia 1966, 551–558.

téneti tapasztalatok kölcsönhatásában. E konstrukció a pszichológiai stabilitás és a szubjektív folytonosság élményét biztosítja, miközben lehetőséget ad az egyénnek arra, hogy változó társadalmi feltételek között is koherens énképpel rendelkezzen.

Az identitás történeti dimenziója szorosan összefonódik a közösségi hovatartozás formáival, különösen a vallási, etnikai és nemzeti keretekkel. A tradicionális társadalmakban az identitás erőteljesen determinált volt a közösségi normák és öröklött szerepek által, míg a modernitás kibontakozásával az identitás pluralizálódott és fragmentálódott. Anthony Giddens hangsúlyozta, hogy a késő modern társadalmakban az identitás reflexív projektként jelenik meg, amelyet az egyén folyamatosan alakít az önreflexió és a döntések révén.⁴

A kollektív identitások történelmi perspektívában a társadalmi kohézió és a politikai mobilizáció alapvető erőforrásaiként működnek. A nemzeti, vallási és etnikai identitások központi szerepet játszanak a társadalmak önszerveződésében és az államépítési folyamatokban, miközben gyakran konfliktusok forrásává válhatnak.⁵ A globalizáció és a posztkoloniális gondolkodás térnyerésével az identitás új megközelítést kapott: Stuart Hall munkájában az identitást nem fix, hanem folyamatosan konstruktív és dekonstruktív folyamatként értelmezte, amelyet kulturális diskurzusok és hatalmi viszonyok alakítanak.⁶

A XXI. században az identitás kérdése új kontextusba került a migráció, a transznacionális mobilitás, a multikulturalizmus, valamint a digitális technológiák által létrehozott virtuális közösségek és hálózatok hatására. Ezek a tényezők tovább erősítették az identitás fragmentált, többszörös és kontextuálisan meghatározott természetét. Az identitás pszichológiai és történeti értelmezése egyszerre világít rá az egyéni önmeghatározás folyamataira és a közösségi összetartozás szerveződési elveire, s így a társadalomtudományi diskurzus egyik központi kategóriájaként értelmezhető.

Az identitásvizsgálat az elmúlt két évtizedben vált hangsúlyos területté a magyar történeti és társadalomtudományi kutatásokban. A települések

4 Giddens 1991.

5 Anderson 1983.

6 Hall 1996.

múltjának feltárása során azonban, ismereteink szerint, eddig nem történt kísérlet arra, hogy a hagyományos kronológiai megközelítést az identitás alapú elemzés váltsa fel.

Jelen tanulmány fókuszában álló település, Kerekharaszt község története mindössze nyolc évtizedes. Ez a viszonylag rövid múlt azonban elegendő ahhoz, hogy fel lehessen tárni a közösség fejlődésének ütemét és kiemelt folyamatait, ugyanakkor kellően rövid ahhoz, hogy az identitásformáló tényezők alapos vizsgálatára lehetőséget adjon.

A község története jól példázza a XX. század nagy történelmi, politikai és társadalmi átalakulásait. A Heves vármegye nyugati részén fekvő település a XIX. században még a Pest megyei Aszód lakott külterületeként, uradalmi birtokként létezett. Önálló települési státuszát 1947-ben nyerte el, Heves vármegyéhez pedig az 1950-es közigazgatási átszervezéskor került. Önállóságát 1969-ig őrizte meg, amikor Hatvan város részévé vált. A „kertvárosi múlt” a rendszerváltást követően fokozatosan erodálódni kezdett, és a részönkormányzati formát 2006-ban felváltotta a valódi önállóság.

A település múltja tehát jól korszakolható, ami lehetővé teszi, hogy a globális történelmi és politikai események konkrét identitásformáló hatásait vizsgáljuk, vagyis a közösség identitásának fejlődését elemezzük.

Vitézi földekből kisközség

A Zagyva–Tarna völgye menti sík- és dombvidék a IX–X. században még viszonylag gyéren lakott terület volt. Többnyire zárt cseres és tölgyes erdők fedték a környező területeket, míg a sík részeken lösztölgyesek, szárazabb barna erdőtalajú tölgyesek alakultak ki. Ezt őrizte meg a *haraszt* név, amely magyar eredetű, legkorábbi jelentése: *cserjés, erdő, bozótos*. A későbbiekben a kifejezést a lehullott avar miatt a *tölgyes erdők*re is használták.⁷ A mezőgazdasági termelés a XIX. századig az erdőket felszámolta, helyét szántók váltották fel.

7 Kiss 1978, 717.

A terület 1695-ben került a Podmaniczky család birtokába.⁸ A helyet 1848-ban Kerekudvar néven említik.⁹ A második katonai felmérés (1853–55) szerint a Pest–Kassa országút nyomvonalán Kerekharaszt pusztánál egy útkaparó ház állt.¹⁰ A XIX. század közepén „Kerek Haraszt” Verseg dűlőnevei között szerepelt.¹¹

Kerekharaszt a XVIII–XIX. században többegyházi és többközpontú filialis hálózat részeként rajzolódik ki. A Váci egyházmegye herédi plébániájának házassági anyakönyvéhez csatolt filiajegyzék 1880-tól külön is használja a Kerekharaszt és a „Szarkás (Kerekharaszt)” megjelölést, ami arra utal, hogy a település-pusztarész, majorság, majd formálódó lakott hely, amely egy ideiglenes, változó adminisztratív státusban illeszkedett a környék egyházi ellátórendszerébe. E bejegyzés egyfelől a lokális vallásföldrajzi függés irányát jelzi (Heréd felől), másfelől az 1880-as években zajló névhasználati konszolidációra is rávilágít, amikor a „Haraszt” toponima különböző változatai (Szarkás, Harashti) stabilabban kapcsolódnak a Kerekharaszt névalakhoz. A XVIII–XIX. századi egyházi anyakönyvi segédletek Kerekharasztot olyan településtörténeti csomópontként láttatják, amely több felekezetre bomlik, és több centrumú ellátási rendszer peremén, de azok metszéspontjában helyezkedik el.

Az eladósodott Podmaniczky család birtokai 1873 után fokozatosan kerültek a Hatvani-Deutsch család tulajdonában, a versegi földek felvásárlása az 1880-as években következett be.¹²

8 A Podmaniczky család eredete a középkorra nyúlik vissza, és nevük egy korábbi, Podmanicz nevű településhez köthető, amely a család ősi birtokai közé tartozott. Verseget 1691-ben Lipót császár adta Osztrólczy Jánosnének az aszódi uradalommal együtt. Osztrólczy Jánosnének fiúörököse nem volt, így az Osztrólczy Juditra, férjezett Podmaniczky Jánosnéra szállt. A Podmaniczky uradalom központja Aszód volt. Bene 1980, 37.

9 Dér–Hajagos 2002, 68.

10 Útkaparó: A fontosabb közlekedési utak karbantartásáról gondoskodó személy, aki kézi erővel javította az utak egyenetlenségeit, hibáit, tisztította az árkokat és gondoskodott a közlekedés biztonságáról. Az útkaparót az út tulajdonosa alkalmazta és fizette.

11 Asztalos 1976, 46. – Verseg, a Podmaniczky uradalom jobbágyfaluja 1848 után vált önálló községgé, területrendezésekor csatolták hozzá a kerekharashti földeket.

12 A Hatvani-Deutsch uradalom a XIX. század második felében jelentős gazdasági és társadalmi központtá vált. A család, amely eredetileg ipari és kereskedelmi tevékenységeiről volt ismert, fokozatosan terjeszkedett a mezőgazdasági területek irányába is, így jött létre

Az 1920. évi földreform érintette a Hatvani-Deutsch birtok egyes részeit, így például a Kerekharaszt határában lévő földeket is. A területen az 1920-as földosztáskor néhány helyi földműves és föld nélküli zsellér kisebb házhelyhez vagy kisparcellához jutott, azonban a nagybirtok dominanciája a település gazdasági szerkezetében továbbra is fennmaradt. A kiosztott földek nem voltak elegendőek ahhoz, hogy a korábban uradalmi alkalmazásban álló parasztság önálló, életképes gazdaságokat hozzon létre. A munkaerő nagy része így továbbra is az uradalmi rendszer keretein belül maradt, függő viszonyban a földbirtokos gazdasági irányításától.

A Verseghez tartozó lakott külterület önállósodása az 1930-as évek legvégén a vitézi telkek kiosztásával kezdődött.¹³ A vitézi földjuttatások a rend egyik legjelentősebb és leginkább kézzelfogható előnyét jelentették. A vitézzé avatott személyek „vitézi telkek” formájában földet kaptak az államtól vagy nagybirtokosok felajánlásai révén, jellemzően 520 holdat. A telkek nem voltak teljes mértékben szabadon eladhatók vagy örökíthetők: a vitézi birtokot csak a család férfi tagja örökölhette és a rend szabályai szerint lehetett vele rendelkezni. Ezzel a rendszerrel a kormány célja az volt, hogy a hadviselt, gyakran földnélküli rétegeknek társadalmi felemelkedési lehetőséget biztosítson, ugyanakkor megerősítse a politikai lojalitáson alapuló birtokrendszert. A vitézi földek szimbolikus

a Hatvani-Deutsch uradalom. A család 1879-ben nyerte el a magyar nemességet. 1897-től a kettős név engedélyezésével hivatalosan is „hatvani Hatvany-Deutsch” néven szerepeltek. 1910-ben bárói címet kaptak, és 1911-től a „báró hatvani Hatvany” névvel emlegették őket. A Hatvani-Deutsch birtok egyik fő törekvése a korszerű mezőgazdasági termelés kialakítása volt. A birtokok – köztük a kerekharashti földek – működését részben nyugat-európai minták alapján szervezték meg. Kerekharaszton jelentős szerepet kapott a gabona- és takarmánytermesztés, valamint a marha- és sertéstartás.

13 A Vitézi Rend megalakulása szorosan kapcsolódott a Horthy-korszak azon politikai törekvéseihez, amelyek célja a trianoni békeszerződés utáni társadalmi és nemzeti konszolidáció előmozdítása volt. A rendet 1920-ban alapította Horthy Miklós kormányzó, jogi alapját az 1920. évi 33. törvénycikk adta, amely lehetőséget biztosított a háborús érdemeket szerzett személyek kitüntetésére és jutalmazására. A Vitézi Rend tagjaivá elsősorban azok a volt katonák válhattak, akik az első világháborúban vagy az azt követő forradalmak és intervenciók idején kiemelkedő hősiességet tanúsítottak, illetve hűséget mutattak a nemzeti eszmék iránt.

és gyakorlati szerepet egyaránt betöltöttek: a hősiesség anyagi elismerésén túl a nemzeti eszmék területi és társadalmi meggyökereztetésének eszközei voltak.

Kerekharaszt pusztát – mint zsidó birtokot – 1939–1940-ben osztották ki az első világháborúban harcolt 27 kiváló katonának. A földeket, fejenként 15–15 holdat 50 évi megváltás terhével kapták meg az új tulajdonosok,¹⁴ de a Hatvany-Deutsch birtokon dolgozó sokgyerekes családok egy része is hozzájutott 6–12 hold földhöz.

A vitézi telekosztás a Hatvan település 20–30 kilométeres körzetében élő, az első világháborúban harcolt veteránokat juttatta földhöz, vagyis egy lokálisan jól körülhatárolható szociális feszültségoldás történt.

A vitézi telkek és házhelyek osztása tervszerűen történt, így szabályos alaprajzú lakott külterület jött létre Verseg közigazgatási hatásain belül. Az első utcák kezdetben nem rendelkeztek hivatalos nevekkal, hanem azokat helyrajzi számokkal és funkcióval jelölték meg. Az utcanevek kialakulása fokozatosan történt, ami szoros összefüggésben állt a település társadalmi és közigazgatási fejlődésével.

A település szerkezeti átalakulása és az utcák kialakulása a helyi közösség identitásának formálódását mutatja. Az új utcák és közterületek nemcsak a fizikai térszervezésben, hanem a közösségi életben is új lehetőségeket teremtettek. A település fejlődése tehát nemcsak a fizikai környezet változását jelentette, hanem a közösségi kapcsolatok és a helyi identitás erősödését is. Az identitást

14 A települést alapító vitézek névsora: Bárdos Mihály (korábban: Bulejka Mihály sz. 1895. Rétság), Bazsik András (sz. 1914. Hévízgyörk), Bereczky István (Berecki István sz. 1908. Kartal), Babály János, Csányi János (sz. 1894. Hatvan), Dalina Pál (sz. 1912. Debrecen), Gál János (sz. 1891. Hatvan), Godor István (sz. 1893. Tura), Kárpáti András (korábban: Kajos András, sz. 1893. Iklad), Kenéz Károly (korábban: Kosztovics Károly, sz. 1888. Nőtincs), Kevés István (sz. 1892. Lőrinci), Király János (sz. 1881. Litér), Lénárd Béla dr. (sz. 1895. Hatvan), Mákos István (-né, sz. 1891. Hatvan), Molnár József (sz. 1891. Hatvan), Nagy Mihály (sz. 1890. Hort), Nánai Pál (sz. 1888. Erdőkürt), Pokorádi István (sz. 1893. Hévízgyörk), Rab Gábor (sz. 1885. Bag), Sáfrán János (sz. 1886. Tura), Szabó Károly, Szatmári István (sz. 1891. Aszód), Szilágyi István, Szurdoki Ádám (sz. 1896. Tápiósáp), Várhegyi István (korábban: Vankó István sz. 1892. Tura), Takács János (sz. 1892. Hatvan), Tóth Ferenc (sz. 1892. Gyöngyös), Vas Kálmán (Cegléd), Zenyő János István (korábban: Zmák János István, sz. 1917. Galgahévíz), Zsíros József (sz. 1888. Galgahévíz).

tükrözték az első utcanevek, amelyek gyakran vitézi- vagy agrártudatot hordoztak: Hősök utcája, Vitézi köz, Szántó utca, Arató utca.¹⁵

Az „Vitéztelepen” a földosztással egy időben megkezdték a villanyvilágítás bevezetését, 1944-ben pedig postát nyitottak és temetőt alakítottak ki.¹⁶

A vitéztelep kialakításával párhuzamosan fontos intézkedések történtek a szegénység enyhítésére. Ezek közül kiemelkedő volt 1940-ben az ONCSA (Országos Nép- és Családvédelmi Alap) létrehozása, amely célzottan a nagycsaládos, szegény paraszti rétegeket segítette. Az állami kezdeményezésre létrejött Népjóléti szövetkezet pedig közösségi alapon segítette a legszegényebbeket vetőmaghoz, állathoz vagy élelmiszerhez jutni.

Kerekharaszton az imént említett szociális intézkedéseknek köszönhetően épült fel az első 54 ház, amely a falu alapja lett.

A külterületi lakott hely Kerekharaszt néven és vitézi identitással a második világháború legnehezebb éveiben fejlődött telepés közösséggé.¹⁷

Az 1944. év tele különösen nehéz időszak volt a kerekharasztiaknak, mivel Hatvan stratégiai jelentőséggel bírt – hiszen itt találkozott a Karola-vonal, amely az Északi-középhegység lábánál húzódott, valamint a Budapest körüli Attila-vonal – így a hadműveletek érzékenyen érintették a környéken élőket. A Hatvan–Verseg–Kerekharaszt térségében lezajlott harcok 1944 novemberének végén és decemberének elején kulcsfontosságú szerepet játszottak a Buda-

15 Ezek az utcanevek identitásformáló szerepet töltek be a telepés közösségben, a névadásban visszaköszön a trianoni időszak veszteségtudata és nemzeti mitológia (pl. Hősök, Vitézek).

16 Ezek a fejlesztések Verseg külterületét érintették. Érdekes viszont, hogy felekezetiileg a lakosság megosztott volt, mert a reformátusok már ekkor Hatvanhoz, a Dunamelléki református egyházkerülethez tartoztak, tehát a temetések is két irányban történtek.

17 A telepés közösségek a XX. század első felében kialakított, mesterségesen létrehozott falvak vagy kisebb települések voltak, amelyeket az állam vagy különböző társadalmi szervezetek szerveztek meg abból a célból, hogy meghatározott társadalmi csoportokat földhöz és otthonhoz juttassanak. E települések létesítését gyakran agrárreformok, földreform-törekvések vagy nemzetpolitikai szempontok indokolták. A telepés közösségek sajátos társadalmi és gazdasági struktúrával rendelkeztek: gyakran mintagazdaságokként működtek, és állami támogatással jöttek létre, ezért a helyi közösségek identitása és fejlődése sok esetben hosszú távon is eltért a hagyományos falvakétól.

pestért vívott hadműveletekben, ezért súlyos emberi és anyagi veszteségekkel jártak mindkét fél számára.

Az 1945 és 1947 közötti időszak Kerekharaszt történetének egyik legmeghatározóbb fejezete. Az önállósodási törekvések háttérében a földrajzi és közlekedési elszigeteltség, valamint a helyi közösség intézményesülési igényei álltak, amelyek már a háborút követő években egyértelművé tették, hogy a telep megérett arra, hogy önálló közigazgatási egységként működjön.

A lakossági kezdeményezést a Nemzeti Bizottság¹⁸ és a földreformbizottság¹⁹ kedvezően fogadta. Az állami politikában ekkor általános irányelv volt a decentralizáció és a kis falusi közösségek megerősítése, így a kérelmeket gyorsított eljárásban bírálták el.

A Versegtől való elcsatolás folyamata 1945 tavaszán megkezdődött, konkrét kérelmüket 1946. április 30-án nyújtották be.²⁰ A település jogi önállóságát – a környező külterületi lakott pusztákkal, Óvarsány Újvarsány, Józsefmajor és Ciframajor területekkel – 1947. augusztus 1-jével kapta meg, akkor még ideiglenes jelleggel.²¹ A fiatal kisközség végleges nevét 1948 márciusában – a he-

18 Nemzeti Bizottság: a második világháború végén kialakuló új magyar politikai rendszer helyi hatalmi és közigazgatási szerve. 1945-ben a demokratikus pártok kezdeményezésére jöttek létre, és átmeneti jelleggel átvették a közigazgatás irányítását. A bizottságokban a legális politikai erők – mindenekelőtt a Magyar Kommunista Párt, a Független Kisgazdapárt, a Szociáldemokrata Párt és a Nemzeti Parasztpárt – képviselői vettek részt. Feladatuk közé tartozott a közigazgatás újjászervezése, a közrend helyreállítása, az élelmiszer-ellátás biztosítása, valamint a háborús bűnösök felelősségre vonásának előkészítése.

19 Földreformbizottság: többnyire helyi szinten működtek, tagjaikat a demokratikus pártok és parasztszervezetek delegálták. Feladatuk volt a kisajátítandó nagybirtokok összeírása, a földek felosztása, valamint az új birtokosok kijelölése. A gyakorlatban jelentős döntési jogkörrel rendelkeztek, ami lehetőséget adott arra is, hogy a helyi politikai erőviszonyok befolyásolják a földosztás menetét.

20 1945-ben Magyarországon a települések jogállását és besorolását még a két világháború közötti jogszabályi keretek határozták meg. A kisközség ebben az időszakban olyan 2000 fő alatti falu, amelyek csak alapvető közigazgatási funkciókat látnak el. A nagyközséggé alakulást 1948-ban a kerekharasziak kezdeményezték, mivel Versegtől való távolságuk nehezítette ügyintézéseiket, s a falufejlesztést csak úgy tudták gyorsítani, ha nagyközséggé minősítik őket. Ez azt is jelentette, hogy a település önálló jegyzőt kap. – MNL HML XXII -344.

21 A rendezett és viszonylagos jómódról tanúskodó Vitéztelep mellett a Radványszky kastély és a környezetében elhelyezkedő 6 cselédház körül alakult ki Óvarsány. A kastély az ostrom alatt leégett, a maradék bútorokat és építőanyagot a helyi lakosság széthordta. Elpusztult a közeli Ciframajorban álló iskola is, amelybe a környékbeli gyerekek jártak. A Hatvani-De-

lyiek akaratával megegyezően – a belügyminiszter 192.378/1948. III. 1-2. számú rendeletével fogadta el.²² A névválasztás nem volt egyértelmű: felvetődött a Harasztvarsány elnevezés lehetősége is, amely a középkorban lakott Varsány település nevével a történeti kontinuitás emlékezetét őrizte volna meg, végül azonban a szabályos utcaszerkezetű, a külterületi pusztáktól nagyobb fejlettséget mutató Kerekharaszt vált névadóvá.

A nagybirtok felszámolása után a gazdálkodást a törpe- és kisbirtokosok szövetkezeti formában kezdték meg. Ennek elsődleges oka a közös gazdálkodás hatékonysága volt. Ennek előnyei magyarázzák, hogy a kisbirtokosok a későbbiekben is erősen ragaszkodtak a közös gazdálkodáshoz. A pozitív tapasztalatok átalakították az identitást és a politikai hovatartozás iránya is megváltozott: 1947-ben a lakosságuk már több mint 50 százaléka szavazott a Magyar Kommunista Pártra.²³ Az első szövetkezet létrehozása még a közösség önállóvá válását is megelőzte, a Verseg-Kerekharaszt Földművelésügyi Szövetkezet 1946. december 15-én alapította 81 tag.

A község alakuláskor még erősen kísértett a múlt.

„Vakítóan fehérre meszelt, ragyogóan tisztafalú házacskák hibátlan cserépteteje integet barátságosan az utas felé, amint a hatvani országútról bekanyarodik Kerekharaszt felé. Kitakarított uccák, gondosan kisöpört udvarok fogadják a látogatót, bizonyosságul annak, hogy dolgos, szorgalmas nép lakja a községet. Pedig nagyon nehéz az életük. 1940-ben építette az ONCSA Kerekharaszt házait. [...] A háború épp úgy, mint az egész országot, nem kímélte Kerekharasztot sem. Négy hétig állt a front kellős közepén a község. Foghíjas uccák, összeomlott házak,

utsch család birtokához tartozott Újvarsány. Józsefmajor Hatvani András birtoka volt, az itteni mintagazdaság korábban 33 családnak adott munkát. Az egyéni gazdálkodás itt maradt meg legtöbbször, s ezt bizonyítják a korábban magas szinten működő telepek is indokoltak.

22 Honvédségi Közlöny 75. évf. 29. sz. 1948. október 15. 434.

23 Szabad Föld 3. évf. 36. sz. 1947. szeptember 7. 2. - Az 1947-es magyarországi választásokat augusztus 31-én tartották, és ez volt a második szabad választás a második világháború után. A Magyar Kommunista Párt (MKP) már erősen befolyásolta a lakosságot („kékcédulás” választás). A Kisgazdapárt jelentősen meggyengült, míg az MKP és szövetségesei növelték befolyásukat. A választások után a kommunisták fokozatosan kiszorították a politikai életből a többi pártot, és megkezdődött az egypártrendszer kialakítása.

az urak gonosz háborújának megannyi emlékköve. (...) Keresztülme-gyünk a tiszta udvarokon, kinyitjuk a gondosan fehérre meszelt házak frissen gyalult kapuit és nem hiszünk a szemünknek. Kívülről úgy fest minden épület, mint egy-egy boldog fészek. Az ajtónyíláskor azonban a legsötétebb nyomorúság tárul elénk.²⁴

Ezt az országosan is kiemelkedően rossz állapotot a pártvezetés is érzékelte, így az első hároméves terv keretében ígéretet tettek az iskola felépítésére,²⁵ a ha-rasziak pedig sok más településsel ellentétben kedvezően fogadták az oktatás államosítását. A pártállam beváltotta az ígéretét, 1948-ban megépült az új isko-la, igaz, ehhez a Magyar Közlekedési Alkalmazottak Szabad Szakszervezetének közreműködése is kellett.²⁶

A falufejlesztés sokkal dinamikusabb volt, mint a megye déli részein: 1949-ben elkészült a bekötő út, 1950-ben pedig elhelyezték az első telefonoszlopokat, megépült az első buszmegálló. Ezek a fejlesztések már mind Hatvan megköze-lítését segítették, vagyis a Pest megyétől való elszakadás felgyorsult. A község fejlődésében fontos szerepe volt a hatvani vasút közelségének, amely a nem-zetgazdaság szempontjából stratégiai jelentőséggel bírt. Ezek a szempontok is közrejátszhattak abban, hogy a kisközség gyors fejlesztését és Hatvan irányába történő orientációját a pártállam támogatta.

Az egykori Vitéztelepen élők attitűdjét és a történelmi nemzetállam eszmé-nyéhez való erős kötődésüket nem erőszakkal, hanem a meggyőzés módszeré-vel számolta fel a párt. A nehéz fizikai munkával megművelt kis családi gazda-ságok helyett a szövetkezetesítés lehetőségét kínálta fel, sőt gondoskodó arcát is megmutatta: a kis közösségnek iskolát épít, postát nyit, települést fejleszt. A szovjetizálás éveinek Janus-arca szinte észrevétlen formálta át az emberek gondolkodását. A fiatal közösség identitást váltott.

24 Föld és Szabadság 18. évf. 35. sz. 1947. szeptember 2. 4.

25 Népszava 76. évf. 127. sz. 1948. június 5. 2.

26 Magyar Közlekedési Alkalmazottak Szabad Szakszervezete: 1945-ben létrejött érdekvédel-mi szervezet volt, amely a közlekedésben dolgozó munkavállalókat, elsősorban vasutaso-kat, villamos- és autóbusz-alkalmazottakat, tömörítette. A szervezet a településen társadal-mi munkát vállalt, amely a korszak közösségépítésének elfogadott gyakorlata volt.

Szocialista ember, termelőszövetkezeti falu

Az 1950 és 1953 közötti időszakban zajlott a sztálinista modell teljes körű kiépítése. A Rákosi-éra gazdaságpolitikájának középpontjában az erőltetett iparosítás és a mezőgazdaság kollektivizálása került. Az átalakítás erőszakos eszközökkel történt: a nagygazdák elleni propaganda, a beszolgáltatási kötelezettség és a retorziók célja a gazdagparaszttság megtörése és a közös gazdálkodási keretek elfogadtatása volt. A munkaversenyek a szocialista építés szimbólumává váltak, amelyek során a dolgozók egymással versengve próbálták túlteljesíteni a tervszámokat. A szocialista embertípus eszménye a munkaverseny és a békemozgalom lett. Ezek jelentős, nem egyszer pszichés terheket róttak a dolgozókra: a normák emelése és a teljesítménykényszer növelte a társadalmi feszültségeket és minőségi problémákhoz vezetett.

A tanácsrendszer²⁷ szervezésével párhuzamosan zajlott a termelőszövetkezeti csoportok (tszcs) létrehozása, az előbbi a pártállam politikai, az utóbbi az ország gazdasági helyzetének stabilitását szolgálta.²⁸ Kerekharaszton, az akkor 700 lelket számláló településen 1950 elején már 11 család tervezte, hogy közös gazdaságot hoz létre 55 holdon. A szövetkezetesítés elsősorban a birtok nélküli lakosság érdeke volt. A Rákosi diktatúra kezdetén az itt élők 78 %-ának nem volt földje (561 fő), s csak 21 %-a számított önálló gazdának (152 fő). A földbirtokból 50 darab 5 hold alatt, 58 darab 5–10 hold között, 42 darab

27 Az 1950-ben bevezetett tanácsrendszer az addig önálló önkormányzatokat szüntette meg és alakította át centralizált, politikailag irányított szervezetté. A községi bíró helyére a tanácselnök, a jegyző helyére a Végrehajtó Bizottság (VB) titkára került.

28 A termelőszövetkezeti csoport (tszcs) és a termelőszövetkezet közötti különbség a kollektivizálás eltérő fejlettségi fokában ragadható meg: míg a tszcs az 1948 után kibontakozó agrárátalakítás korai, részleges és szervezetenként kevésbé stabil formáját jelentette – amelyben a tagok földje és termelőeszközei gyakran csak részben kerültek közös használatba –, addig a termelőszövetkezet a mezőgazdaság teljes körű kollektivizálásának intézményesült egységeként működött, a föld, az eszközállomány és a munkaerő döntő hányadának közös tulajdonba vonásával és nagyüzemi, tervutasításos keretek között zajló gazdálkodással, szorosan illeszkedve a Magyar Dolgozók Pártja agrárpolitikájához.

10–20 hold között volt.²⁹ A tulajdonosi szemlélet elsősorban az utóbbi két kategória gazdáiban alakult ki, ami kezdetben hátráltatta a törpebirtokos és birtok nélküli lakosság érdekérvényesítését.

Az agitáció hatására néhány embert mégis sikerült meggyőzni, akikkel együtt a hangadók felkeresték a jól prosperáló gyöngyöstarjáni termelőszövetkezetet, döntést viszont nem hoztak a szövetkezetesítésről. Hamarosan Nagykökényesről érkeztek a faluba népnevelők, vagyis agitátorok, akik a bizonytalan gazdákat „megpuhították”, s az eredmény nem maradt el: 24 taggal 75 katasztális holdon megalakult az első termelőcsoport.³⁰ Az arányokból arra következtethetünk, hogy a belépők 5 hold alatti gazdák voltak.

A létrejött termelőcsoportok gyakran instabilak voltak, és a belső feszültségek határozták meg működésüket. A kényszer hatására 1951-ben mégis létrejött két új haraszi termelőcsoport, a Béke és Szabad Nép. Ezzel elérték, hogy a földdel rendelkezők nagy többsége tag lett, a falu szövetkezeti község lett és a begyűjtésben elért eredményeikért vándorzászlót kapott.³¹ Nem kis szerepet tudhattak magukénak ebben a pártszervezet, a tanács és a népnevelők, akik mindezért nyilvános dicséretet kaptak.³² Az aktív párttagok agitációja meghozta az eredményt: Kerekharaszt a szocialista újjáépítés mintafaluja lett.

A pártvezetés „jutalma” nem maradt el: 1952-ben a községben bevezették a villanyvilágítást és mindhárom közkutat kitisztították, ezáltal vize emberi fogyasztásra alkalmassá vált.³³

Sztálin halála ugyan politikai enyhülést hozott, de a szocialista modell akkorra meggyökeresedett. A munkaversenyek folytatódtak, a Béke Termelő-

29 1949. évi népszámlálás 3. Budapest, 1950. 422-423. – A kisközségben csak 2 olyan gazdálkodó volt, akiknek a földbirtoka 25–35 hold között volt, tehát valóban megélhetést biztosító családi gazdaságnak számított.

30 Hevesmegyei Népújság 7. évf. 38. sz. 1950. szeptember 16. 3.

31 *Szövetkezeti község*: olyan falu az 1950-es évek elején, ahol a termelőszövetkezet uralta a gazdasági életet, és a lakosság szinte teljes egészében tagja volt. Az állam ezeket támogatta, hogy mintaszerűen mutassák be a szocialista gazdasági modellt. *Vándorzászló*: a legjobban teljesítő szövetkezetek évenkénti elismerése - Hevesmegyei Népújság 8. évf. 35. sz. 1951. szeptember 1. 1.

32 Népújság 9. évf. 105. sz. 1952. december 25. 4.

33 Népújság 10. évf. 79. sz. 1954. október 7. 2.

szövetkezet eredményeit országosan is a szövetkezés példájának nevezték.³⁴ Rendszeressé vált a társadalmi munka, ami a Kádár-korszak végéig a községfejlesztések legfőbb anyagi és társadalmi erejét adta. Kerekharaszton az utak 80 %-át ebben az időben társadalmi munkával hozták létre, amelyhez a munkaeszközt („igát”, vagyis lovakat) a termelőszövetkezetek adták.

A gépesítettség hiánya, illetve az elavult géppark ugyanakkor nem segítette a termelés hatékonyságát. Utóbbi problémát egyesek áthidalták: a selypi Cementgyár³⁵ dolgozói patronálni kezdték a harasziakat, segítették gépeik javítását, a harasziak pedig a Cementgyár konyhájára küldtek friss zöldségfélét.³⁶ A selypi kapcsolatnak folytatása is lett: 1955. november 7-én átadták a *kultúrotthont*, amelyet társadalmi munkával építettek fel, s ebben a patronáló szervezet tagjai is részt vettek.³⁷

Az 1956-os esztendő forradalma a községet is érintette: Kerekharaszt Község Forradalmi Tanácsa 15 taggal 1956. október 27-én alakult meg. Nemzetőrségének parancsnoka Urbán Kálmán MÁV-alkalmazott lett.³⁸ Forradalmi követeléseik azt mutatják, hogy az évtized közepén a község identitása ismét erősödött: a nemzeti kormányhoz intézett 18 pontos követésüknek csak egy része volt átfedésben az országgal, kiadványuk saját céljait is tartalmazta.

„15. Kívánjuk, hogy a termelőszövetkezeti tagok belépését vizsgálják felül. Akik kívánják a közös gazdálkodást folytassák azt, de akik jobbnak

34 Országgyűlési napló 1953. július 3. – 1956. február 11. 806. (1955. április 25-i ülésnap)

35 A Selypi Cementgyár 1908-ban jött létre, alapítója Hatvany-Deutsch Sándor volt, a neves iparos és nagybirtokos, aki a térség kedvező nyersanyag- és vasúti adottságaira alapozva hozta létre az üzemet. A gyár a 20. század során Heves megye egyik meghatározó ipari létesítményévé vált: nem csupán az építőipar számára állított elő nélkülözhetetlen alapanyagot, hanem évtizedeken át a helyi foglalkoztatás és társadalmi élet egyik szervező erejeként is működött. Működése hozzájárult ahhoz, hogy a Hatvantól északra elhelyezkedő Zagyva menti településeket idővel a selypi ipari medence részeként emlegették.

36 Népújság, 9. évf. 86. sz. 1955. november 3. 4.

37 A Cementgyár segítségével készült el a következő évben az Alkotmány termelőszövetkezet kútja. - Népújság 10. évf. 5. sz. 1956. január 18. 1.

38 Cseh 2006, 437.

látják az egyéni gazdálkodást, minden bántódás nélkül kiléphessenek a tsz-ből.

16. A kilépő tagság kapja vissza az eredeti földjét, telekkönyvezzék azt, hogy teljesen magáénak érezve legjobb tudása és szorgalma szerint művelhesse azt.

17. A termelészövetkezeti és egyéni gazdálkodók részesüljenek adózás és egyéb kedvezmény szempontjából egyenlő elbírálásban.

18. Kívánjuk a jelenlegi beszolgáltatási rendszer eltörlését, hasonlóképpen a zsírbeadás eltörlését. Minden család tehetőséghez képest annyi állatot vágjon le, amennyire szüksége van.”³⁹

A kerekharasziak ezekben a napokban példát mutattak demokráciából: nem vonták kétségbe a szövetkezés szükségességét, viszont elismerték a nagygazdák földhöz való ragaszkodását és tulajdonosi személetét. Ez egy fiatal, egymás érdekeit szem előtt tartó közösség megnyilatkozása volt.

Az Alkotmány Termelészövetkezet több tagja a forradalom alatt kilépett a közös gazdaságból, a tsz, ha jelentős területvesztéssel is, de túlélte a forradalmi eseményeket.⁴⁰ Az élet fokozatosan helyreállt: 1959-ben ismét elnyerték a szövetkezeti falu címet,⁴¹ s ez a következő évtizedekre is irányt mutatott a harasziaknak.

A Kádár-korszak 1960-as évek elején kezdődött társadalmi kiegyezése egy olyan hallgatolagos megegyezés volt, amely a párt és a lakosság között született: a politikai passzivitásért cserébe az állampárt fokozatosan biztosította a viszonylagos jólétet, a kiszámíthatóságot és a mindennapi élet nyugalmát. Az emberek számára lehetőség nyílt a magánélet szűk keretein belül korláto-

39 Kerekharaszt község honlapja, történelmi dokumentumok - <http://kerekharaszt.hu/tortelenmi-dokumentumok/> Letöltve: 2025. 09. 28.

40 Népújság 1. évf. 46. sz. 1959. február 24. 5.

41 Szövetkezeti falu: a szocialista agrárátalakítás eredményeként létrejött településtípus volt, amelyben a mezőgazdasági termelés döntően termelészövetkezeti keretek között zajlott, a földtulajdon és a termelőeszközök túlnyomó része közös kezelésbe került, s a helyi társadalom gazdasági és intézményi struktúrája a kollektivizált nagyüzemi gazdálkodás elveihez igazodott.

zott szabadságra, miközben a hatalom eltekintett az ideológiai túlteljesítéstől és a korábbi évek merev dogmatizmusától. A rendszer stabilitását ez a társadalmi kiegyezés biztosította.

A szemléletváltás tükröződött a kerekharasziak életében is. Sorra alakultak a sportszervezetek (asztalitenisz, sakk, röplabda, kézilabda, teke), amelyek ebben az időben tömegszervezeteknek számítottak.⁴² 1960-tól már mozgókönyvtár járt ki a faluba,⁴³ 1962 júniusában átadták az új könyvtárat.⁴⁴ A fiatalok színdarabokat és táncokat tanultak, elindult a kézimunka szakkör. A selypi Cementgyár és a járási KISZ-bizottság⁴⁵ anyagi támogatásával – a helyi ifjúság passzivitása ellenére – 1961-ben megépült az Ifjúsági klub, falai közt megnyílt az első cukrászda.⁴⁶ Az 1960/61-es tanévben megszervezték a dolgozók iskoláját, ahol a nyolc osztályt lehetett befejezni. Az Alkotmány termelőszövetkezetben megkezdte működését a „csibetelep”, s kiadták az első háztáji földeket is. A tulajdonosi szemlélet ismét erősödött.

A kerekharasziak mégsem voltak elégedettek. Az egészségügyi ellátás javult, a fiatalasszonyok már a hatvani szülőotthonban hozták világra gyermekeiket, ennek viszont az lett a következménye, hogy ott is anyakönyvezték őket, így a helyi születési anyakönyvek lapjai üresen maradtak. Sok gondot okozott a kutak egészségtelen ivóvíze is, s talán ezt a problémát tekinthetjük az első olyan jelzésnek, ami már éreztette, hogy szükségük lesz „keresztapára”, ami csakis a hatvani tanács lehet.⁴⁷

42 A sportélet csúcsa az 1960-as évek közepe volt, amikor az akkor 600 lelkes faluban 50 fiatal volt a sportkör tagja. A tekepálya 1965-ben készült el.

43 *Mozgókönyvtár*: A mozgókönyvtár olyan könyvtári szolgáltatás, amely nem állandó épületben működik, hanem egy településről településre közlekedő – többnyire speciálisan kialakított buszban vagy furgonban elhelyezett – könyvállománnyal biztosít kölcsönzési és információs lehetőséget. Célja elsősorban az, hogy a kisebb falvakban, külterületeken vagy könyvtárral nem rendelkező településeken élők számára is hozzáférhetővé tegye az olvasnivalót és a kulturális szolgáltatásokat. A korszakban ezt feladatot a megyei könyvtár látta el.

44 Népújság 13. évf. 127. sz. 1962. június 2. 1.

45 KISZ: Kommunista Ifjúsági Szövetség, a állampárti hivatalos, politikailag és ideológiailag ellenőrzött ifjúsági szervezete.

46 Népújság 12. évf. 95. sz. 1961. április 23. 3. – A helyiek passzivitásának oka az újabb társadalmi munka szükségessége volt.

47 Népújság 12. évf. 113. sz. 1961. május 16. 3.

Az 1960-as évek közepén elkezdődött az új gazdasági mechanizmus előkészítése, amelyet 1968. január 1-jén vezettek be. Célja a központilag irányított tervgazdaság merev struktúrájának oldása, valamint a vállalati önállóság és a piaci mechanizmusok részleges visszaállítása volt. Kerekharaszton ebben az évben jelent meg az első ipari tevékenység a termelőszövetkezet égisze alatt: a Mátravidéki Hőerőmű salakhegyéből kezdtek el építőblokkokat gyártani.⁴⁸

Az 1969. év két komoly változást hozott a harasziak életében: az Alkotmány termelőszövetkezet beolvadt – a kor divatos szóhasználatában egyesült – a hatvani Lenin téessel, október 1-jén pedig az Elnöki Tanács döntésével Kerekharasztot Hatvan városához csatolták, s ezzel a település elvesztette a két évtizede kivívott önállóságát.

Kertvárosi lét – városias identitás

A közigazgatási racionalizálás jegyében 1969-ben több kisközséget a városi tanácsok igazgatása alá vontak, amely intézkedés a korszak központosító politikai terveibe illeszkedett. A szocialista államvezetés célja az volt, hogy hatékonyabban tegye a közigazgatást, erősítse a pártakat érvényesülését, valamint előmozdítsa az iparosítás és urbanizáció által kijelölt fejlődési irányt.

A változás gyorsan érezhető volt Kerekharaszton: még ebben az évben megszerverték a rendszeres buszközlekedést, majd elkezdődött a budapesti Duna Cipőgyár kihelyezett részlegének építése. Utóbbi három évtizedre megoldotta a női munkaerő foglalkoztatását, s egyben gondoskodott a településrész „iparosításáról” is. Az eredmény mégis késlekedni látszott.

„Jószertint valamennyien ugyanazt hangoztatják: rosszabb a soruk, mint mielőtt Kerekharasztot a városhoz csatolták. [...] Sok hivatalos ügyet itt, helyben elintézhettünk. Élénk sportélet folyt Kerekharaszton. S az idősebbek is szórakozhattak, művelődhettek a klubházban. De mindezt nem

48 *Salakblokk*: építőanyag, amelyet főként falazatok építésére használnak. Nevét onnan kapta, hogy eredetileg ipari salakból – például kohósalakból – készítették, amit cementtel, vízzel és egyéb adalékanyagokkal kevertek össze, majd formába öntve megszáritottak.

sajnálná az ember, ha azt tapasztalná, hogy egyéb dolgokban felkarol bennünket a városi tanács. Gondoskodna például egészséges ivóvízről, utat, járdát építtetne, s eljuttatná a villanyt a pár esztendeje parcellázott településrészekre, ahol szépen építkeznek az új telektulajdonosok, s még többen emelnének házat, ha közművesítés dolgában nem lennénk úgy lemaradva. Valahogy az az érzésük a kerekharasziaknak, hogy nem oszlik meg arányosan Hatvan külterületei között a rendelkezésre álló pénzesz-szeg. Ez a település kiesik egy kicsit a szórásból, a forgalomból. Lesz belőlünk egyszer valami?”⁴⁹

A negatív folyamatokat jelezte, hogy egyre többen hirdették meg ingatlanukat, s költöztek be Hatvanba. Mindezen az sem változtatott, hogy 1974 tavaszán felavatták a cipőgyár új, 13 millió forintból épült üzemcsarnokát. Hatvan igyekezett jó gazdája lenni Kerekharasznak, óvoda épült, biztró nyílt, megszervezték a közösségi életet, az itt élők mégsem voltak elégedettek a helyzetükkel. A megyei lapokból eltűnt a Kerekharaszt településnév, helyette a korábban önálló falut „Hatvan-külsőként” emlegették, ami egyértelmű jelen annak, hogy a közösség elkezdett betagozódni Hatvan struktúrájába. Megszűnt a felső tagozatos iskola, visszaesett a sportélet és a kulturális önállóság, a közszolgáltatások fejlesztése (ivóvíz, közművesítés) Hatvan város anyagi erőforrásainak szükségése miatt lassan haladt. A lakosság egy része úgy érezte, „lekerült a térképről.” Identitásuk fokozatosan feloldódott Hatvan részeként. A hetvenes évek közepén az elvándorlás felerősödött, az együttélés időnként konfliktusokkal terhelt volt, bár a városvezetés célzott fejlesztésekkel igyekezett javítani a helyzeten. A kerekharasziakat ekkor már csak „Hatvan-külső” lakóiként emlegették, ami az identitásvesztés szimbolikus jele volt. A közigazgatási beolvasztás egyszerre hozott modernizációs eredményeket és társadalmi-kulturális veszteségeket.

A Kerekharaszon lakók megélhetését ekkor már nem a mezőgazdaság, hanem a könnyűipar biztosította: a cipőgyár mellett a hatvani konzervgyár is munkát adott a környéken élőknek, sőt még a Lenin Termelőszövetkezet is

49 Népújság 25. évf. 58. sz. 1974. március 10. 5.

igyekezett ebbe az irányba elmozdulni: 1982-ben a településrészen tanműhelyt létesítettek, ahol a fiatalok a gép- és műszeripar alapjaival ismerkedhettek meg. Az egyre jobban emelkedő bérek mellett nem voltak ellátási gondok, megoldódott a Hatvan és Kerekharaszt közti közlekedés, a vasútállomás, az M3-as autópálya, amelynek Gödöllő–Hatvan közti szakasza 1980 végére készült el, összeköttetést biztosítva a fővárossal.

A társadalmi átalakulás máris érezhető volt. Hiába rendeztek be a régi vegyesboltban ifjúsági klubot, az épület üresen maradt, a fiatalok eljártak Hatvanba szórakozni, vagy otthon nézték a tévét, hallgatták a magnetofont. A pártállamnak egyre kevesebb lehetősége volt az emberek hétköznapjait megfigyelni, irányítani, s ekkor már az sem volt tilos, hogy leírják, a haraszi cipőgyár az USA megrendelésére szállít a tengerentúlra késztermékeket. A földművelés csak jövedelemkiegészítésként vagy hobbiként volt jelen az emberek életében. 1983 nyarán a hatvani Lenin Termelőszövetkezet egyik vezetője úgy fogalmazott:

„Túlzottan elburjánzott nálunk az ipari tevékenység! Mintha megfeledtünk volna arról, hogy első és legfontosabb feladatunk a földek művelése, így aztán az irányítás alapvető korrekciót hajtott végre.”⁵⁰

Az életszínvonal emelkedése ellenére az 1984-es esztendő megmutatta a központilag irányított gazdálkodás tarthatatlanságát. A cipőgyári dolgozók anyagiánnyal és kényszerszabadsággal szembesültek, a termelőszövetkezet tárolási és szállítási gondokkal küzdött. A cipőgyár vezetői döntöttek úgy, hogy a külföldi piac helyett a hazait részesítik előnyben.

Ezeket a változásokat közvetlenül is megéreztek a kerekharasztiak: a cipőgyárban dolgozók 1986-ban azt tapasztalták, hogy egyre nehezebb az általuk készített cipők hazai piacon történő eladása, mivel

„a kínai piac révén nagy mennyiségű női és leánykacipő került hazánkba, a mi termékeinknél lényegesen olcsóbb áron, s a fogyasztók természetesen

50 Népújság 34. évf. 285. sz. 1983. december 3. 3.

*azt vásárolták. Nem tudjuk, hogy az ilyesféle külkereskedelmi tendenciák meddig lesznek érvényben. Épp ezért a tőkés-, valamint a szovjetexport-tevékenységünket kell fokoznunk, ha talpon akarunk maradni.*⁵¹

Az itt készített cipőknek új piacot kellett keresni: az árucikkek egy része ismét szovjet és NSZK, a másik része tőkés piacra utazott, kis hányada pedig belföldön került forgalomba. A lábbelik eladhatósága érdekében Líbiával is tárgyaltak. Az évtized végére nehéz helyzetbe került a tanműhely is, ahol a három évfolyamon százan tanultak és állandó helyhiánnyal küzdöttek. Az autószerelők képzését biztosító intézet bővítését a közlekedési tárca nem támogatta, így reménytelen messzeségbe került a kibővített és korszerű szerelőcsarnok.

A politikai rendszerváltás nem egyszerű ágazati válságot, hanem szerkezeti összeomlást hozott. A könnyűipar a rendszerváltásig elveszítette fő piacait, védőmechanizmusait és állami támogatási rendszerét.

A politikai rendszerváltáskor már kongatták a vészharangot a Duna Cipőgyár kerekharaszti üzeme fölött: az értékesítési nehézségek és a pénzügyi gondok előrevetítették az önálló egységgé vagy korlátolt felelősségű társasággá történő átalakulás kényszerét. Miután a finn partnerrel folytatott tárgyalások elakadtak, a Duna Cipőgyár és a Börker Kereskedelmi Rt.⁵² tőkerészeinek összevonásával 1992. április 1-jével létrejött Kerekharaszton egy új üzem, a Mono-Hatvan Kft. A 254 dolgozó megmentése úgy sikerült, hogy „frigyre léptek” egy veronai gyárral, ami női cipő-, és felsőrész-megrendeléssel látta el az üzemet. A helyzetet stabilizálni úgy tudták, hogy szerződést kötöttek egy ceglédi gyárral is, ahová PUMA jellegű utcai és sportcipőket, illetve ezek alkotóelemeit szállították. Az immár tisztán piacgazdasági körülmények között dolgozó vállalat 1999-ig bírta a versenyt, ekkorra már komoly fizetési nehézségekkel küzdöttek és az adóhatóság 50 millió forint tartozás miatt megindította a felszámolást. 1999. május végén leállt a termelés, és az utolsó száz dolgozót is elbocsátották.⁵³

51 Népújság 37. évf. 202. sz. 1986. augusztus 28. 3.

52 *Börker Kereskedelmi Rt.*: állami tulajdonú kül- és belkereskedelmi vállalat a szocialista időszakban, amely a bőr- és bőripari termékek nagykereskedelmével foglalkozott.

53 Heves Megyei Hírlap 10. évf. 174. sz. 1999. július 28. 1-2.

Az átalakulás évei a tanműhelyt sem hagyták érintetlenül. A kerekharaszi tanműhely eladásának gondolata már 1991-ben is felmerült, mivel a termelőszövetkezet tovább nem tudta a szakmunkásképzést finanszírozni. A megoldást a 213-as szakmunkásképző intézetbe, vagyis a későbbi hatvani székhelyű Damjanich Szakképzési Intézetbe történő beolvadás jelentette.

Az első szabad önkormányzati választásokon a kerekharasziak továbbra is Hatvan város lakosaiként járultak az urnák elé, de a politikai helyzet változása felerősítette a Hatvan és Kerekharaszt lakói közti kényszerű együttélés feszültségeit. Ekkor már nyíltan kimondták, hogy a község fejlődése stagnál. Az elhatározás a mélyben már megszületett: az önállóságra kell törekedni.

Hatvan városa a rendszerváltás után is igyekezett Kerekharasztot megtartani: kiépítették a gáz- és telefonhálózat, az iskolába bevezették a gázfűtést, kialakítottak egy melegítőkonyhát, 1994-ben pedig eldöntötték, hogy a Magyarok Nagyasszonya tiszteletére és Szent László király emlékére felépítik a 300 személy befogadására alkalmas templomot. A templom megépítése már a kerekharaszi lakosok akarata volt. Az önállósodás folyamata megállíthatatlan lett: 2000-ben részönkormányzatot alakítottak, amely a három évtizede elvesztett önállóság visszanyerésének első lépése volt.

Kerekharaszt helyzete Hatvan közigazgatásában kettős megítélés alá esik. A város közelsége és gazdasági ereje hozzájárult a településrész fejlődéséhez, a beruházások hosszú távon növelték a kerekharaszi közösség életminőségét, tehát a városvezetés nem hagyta teljesen figyelmen kívül a peremterület szükségleteit. A nagyobb településhez való tartozás gazdasági biztonságot és intézményi háttérrel biztosított, amelyet önállóan Kerekharaszt aligha tudott volna megteremteni. Másrészt a lakosság részéről mindvégig jelen volt a mostoha-gyermek érzés. Ez az ellentmondás – a központtól kapott fejlesztések és a helyi problémák elhanyagolása között – vezetett ahhoz a feszültséghez, amely 2006-ban a teljes önállóság megteremtéséhez vezetett.

Kerekharaszt története jól példázza, hogy a közigazgatási kötődés és a helyi identitás sokszor feszültséggel terhelt, ambivalens viszonyban állhat egymással. A rendszerváltást követően a helyi önkormányzatok újjászervezése új lehetőséget teremtett a kisközösségek számára a saját identitásuk kifejezésére és érde-

keik képviselőjére. Ez a szabadságélmény különösen azokban a településrészekben és falvakban erősítette fel az önazonosság érzését, ahol a központi irányítás alatt elhanyagoltságot éreztek. A templomépítések, egyesületi szerveződések, illetve a részönkormányzatok megalakulása mind ennek a folyamatnak a megnyilvánulásai voltak, amelyekben a közösségek nemcsak infrastrukturális, hanem történelmi és kulturális önállóságukat is igyekeztek visszaszerezni.

Kronológia vagy identitásvizsgálat?

Kerekharaszt településtörténete a XX. századi magyar társadalom átalakulásainak tükröként értelmezhető. Az alig nyolc évtizedes múltra visszatekintő község példája mutatja, miként kapcsolódik össze a helyi társadalom önértelmezése a politikai, gazdasági és kulturális környezet változásaival. A közösségi identitás formálódása Kerekharaszton a földosztások, a szocialista kollektivizálás, a közigazgatási beolvasztás, valamint az önállóság visszaszerzése során egymást váltó korszakokban fejeződött ki, melyek mindegyike maradandó lenyomatot hagyott a helyiek önazonosságában.

A település formálódása a XX. század közepén, a vitézi földek kiosztásával kezdődött, amely nemcsak gazdasági, hanem szimbolikus jelentőséggel is bírt. Az első világháborús veteránok földhöz juttatása a nemzeti eszme és a hősi múlt megerősítését szolgálta. Az újonnan létrejött utcák az identitás tudatos kifejeződését jelentették, míg a falusias településszerkezet kialakulása a közösségi összetartozást erősítette.

A második világháborút követően a település társadalmi identitása átalakult. A kollektivizálás nem csupán gazdasági struktúraváltást hozott, hanem a közösségi önértelmezést is új alapokra helyezte. A szocialista állam által támogatott fejlesztések hozzájárultak ahhoz, hogy a helyiek fokozatosan elfogadják a „szocialista ember” eszményét, s Kerekharaszt a szövetségi mintafalu szerepével az új kollektív identitás egyik szimbólumává vált.

Az 1969-es közigazgatási döntés, amely a falut Hatvan városához csatolta, újabb fordulópontra hozott. A település kertvárosi miliője kettős tapasztalaton alapult: egyrészt az iparosítás és az urbanizáció lehetőségeit kínálta, másrészt

az önállóság elvesztése miatt identitásvesztést is eredményezett. A helyieket ekkor gyakran „Hatvan-külső” lakóiként emlegették, ami a kollektív önazonosság gyengülését szimbolizálta.

A rendszerváltás időszaka tovább mélyítette ezt a válságot, mivel a helyi könnyűipar összeomlása gazdasági bizonytalanságot idézett elő. Ugyanakkor éppen ez a társadalmi és gazdasági krízis teremtette meg az alapot a helyi önállóság újrafogalmazásához. A részönkormányzat létrejötte (2000), majd az önálló települési státusz visszaszerzése (2006) a közösségi identitás tudatos újraalkotásának aktusai voltak, amelyek kifejezték a helyiek törekvését saját múltjuk és jövőjük önálló alakítására.

Kerekharaszt példája rávilágít arra, hogy a településtörténet nem pusztán kronologikus eseménysor, hanem a kollektív identitás folyamatos újratemtésének terepe. A vitézi múlt, a szocialista kollektivizmus, a városhoz kapcsolt kertvárosi lét és a rendszerváltás utáni önállósodás mind olyan identitásrétegeket képeztek, amelyek váltakozva erősítették, gyengítették, majd újraértelmezték a helyiek önazonosságát. E folyamat jelzi, hogy a közösség önmeghatározása nem statikus, hanem dinamikusan változó konstrukció, amelyben a helyi társadalom mindig az adott történelmi és politikai kontextushoz igazítva keresi saját különállását és kohézióját.

A településtörténet vizsgálatában a kronológiai sorrend követése elfogadott módszernek számít, hiszen lehetővé teszi az események lineáris áttekintését, a fejlődési folyamatok és társadalmi-gazdasági változások összefüggéseinek feltárását. Ez a megközelítés különösen fontos a történelmi folyamatok objektív rekonstrukciója és az ok-okozati összefüggések elemzése szempontjából. Ugyanakkor az identitásközpontú elemzés sem mellőzhető, mivel az a helyi közösség önazonosságának, kollektív emlékezetének és kulturális hagyományainak vizsgálatára helyezi a hangsúlyt.

Az identitásközpontú megközelítés előnye, hogy a településtörténet narratíváját a közösség értékei, hiedelmei és társadalmi struktúrái mentén szervezi, így a történetírás nem csupán múltbeli események kronológiája, hanem a lokális társadalom történelmi tudatának és önértelmezésének kifejeződése is. A két megközelítés azonban nem feltétlenül kizárólagos; az ideális településtörténet

integrálja a kronológiai rend áttekinthetőségét az identitásformáló tényezők gazdagításával, ezáltal nemcsak rekonstruálja a múlt eseményeit, hanem a közösség kulturális és társadalmi fejlődésének kontextusában értelmezi azokat.

Ez a kettős megközelítés lehetővé teszi, hogy a településtörténet ne csupán az események felsorolása legyen, hanem a helyi közösség múltja és társadalmi kohéziója komplex és releváns tudományos feldolgozásaként jelenjen meg.

Felhasznált irodalom

Források

MNL HML XXII. 344.

1949. évi népszámlálás 3. Részletes mezőgazdasági eredmények. Statisztikai Hivatal, Budapest, 1950. 422–423.

Az 1953. évi július 3-ára összehívott országgyűlés naplója. I. kötet. 1–27. ülés (1953. VII. 3–1956. II. 11.) Budapest, 1967.

Szakirodalom

Anderson 1983. Benedict Anderson: *Imagined Communities*. London, 1983.

Asztalos 1976. Asztalos István: Galga völgy földrajzi nevei Pesty Frigyes kéziratok helynévtárában. *Múzeumi Füzetek*, 8. Petőfi Múzeum, Aszód, 1976.

Bene 1980. Bene Mihály: Adatok Verseg történetéhez. *Múzeumi Füzetek*, 16. Petőfi Múzeum, Aszód, 1980.

Cseh 2006. Cseh Zita: Az 1956-os forradalom és megtorlás Heves megyei dokumentumai. *A Heves Megyei Levéltár forráskiadványai*, 12. Eger, 2006.

Dér-Hajagos 2002. Dér Dezső – Hajagos József: Az 1848-49-es I. magyar hadtest iratai. Megalakulástól az 1849. január 4-i kassai vereségig. *A Heves Megyei Levéltár forráskiadványai*, 9. Eger, 2002.

Erikson 1959. Erik H. Erikson: *Identity and the Life Cycle*. International Universities Press, New York, 1959.

Erikson 1968. Erik H. Erikson: *Identity Youth and Crisis*. New York, 1968.

Giddens 1991. Antony Giddens: *Modernity and Self-Identity*. Cambridge, 1991.

Hall 1996. Stuart Hall: *Questions of Cultural Identity*. Sage, London, 1996.

Marcia 1966. James E. Marcia: Development and validation of ego-identity status. *Journal of Personality and Social Psychology* 3. sz. (1966) 551–558.

Kiss 1978. Kiss Lajos: *Földrajzi nevek etimológiai szótára* I. A-K. Budapest, 1978.

Folyóiratok

Honvédségi Közlöny (1948. október)

Szabad Föld (1947. szeptember)

Föld és Szabadság (1947. szeptember)

Népszava (1948. június)

Népújság (1950. szeptember, 1951. szeptember, 1952. december, 1954. október, 1955. november, 1956. január, 1959. február, 1962. június, 1961. április, május 1974. március, 1983. december, 1986. augusztus)

Heves Megyei Hírlap (1999. július)

Képmelléklet⁵⁴

1. kép: A második világháború alatt megsemmisült Radvánszky kastély Pusztavarsányban

54 A képek forrása: Szuromi Rita: *Kerekharaszt története (1939/40–2025)*. Kismonográfia. Kerekharaszt, 2025.

2. kép: Ismeretlen első világháborús katona fotója, aki később vitézi kitüntetést és földet kapott

3. kép: Vitézek ünnepe Kerekharaszt pusztán

4. kép: Szövetkező gazdák 1946-ban

5. kép: Az 1948-ban felépített új iskola

6. kép: Kádár János a cipőgyár avatásán 1973-ban

7. kép: A települést alapító vitézek emlékműve ma a községben

TÓTH ANNA JUDIT

NYELVEK KINCSTÁRA – A NYELVTANÍTÁS KIADVÁNYAI MAGYARORSZÁGON A XVII. SZÁZAD MÁSODIK FELÉBEN

KIVONAT: A tanulmány műfajonkénti csoportosításban mutatja be a XVII. század második felének azon magyarországi kiadványait, amelyeket élő idegen nyelvek tanítására használtak. Azok az egységek, amelyeket a modern nyelvkönyvek egy kiadványban fognak össze: a grammatika, a hétköznapi beszélgetések szövegmintái, a különféle tematikus szószedetek ekkor még külön jelentek meg. Hazai különlegesség a kontinens egyik első angol nyelvtana. A magyar nyelv tanításához nemcsak a magyar nyelvtankönyveket használták, hanem a latin nyelvtanokat is. A hazai beszélgetésgyűjtemények célközönsége elsősorban a kisdíákok, de hazánkban jelent meg az európai szinten is egyedülálló, tíznyelvű *Gazophylacium*. A korszakban továbbra is megjelennek tematikus szószedetek, bár szerepüket nagyban átveszik a korszak forradalmian új didaktikáját képviselő Comenius-tankönyvek. Ezek mellett további műfajok, mint ábécéskönyvek, katekizmusok is a nyelvtanulás szolgálatába voltak állíthatók.

KULCSSZAVAK: nyelvtanulás, grammatika, colloquia, oktatástörténet

TÓTH ANNA JUDIT

TREASURY OF LANGUAGES. PUBLICATIONS ON FOREIGN LANGUAGE TEACHING IN HUNGARY, IN THE LATTER HALF OF THE 17TH CENTURY

ABSTRACT: This study presents Hungarian publications from the second half of the 17th century that were used for teaching modern foreign languages, grouped by genre. The units that modern language books combine in a single publication, grammar, sample texts of everyday conversations and various thematic glossaries, were then published separately. A distinctive Hungarian contribution was one of the earliest English grammars on the European continent. Foreign languages were taught not only through dedicated grammar books but also through Latin grammars, which were used in the instruction of modern languages. The target audience of Hungarian conversational collections consisted primarily of young schoolchildren, but an unprecedented ten-language *Gazophylacium* was also published in Hungary. Thematic glossaries continued to be published during this period, although their role was largely replaced by Comenius textbooks, which represented the revolutionary new didactics of the era. In addition to these, other genres, such as alphabet books and catechisms, were also used for language learning.

KEYWORDS: language learning, grammar, colloquia, history of education,

A tanulmány célja azon nyomtatványok számbavétele, amelyek nem a klasszikus holt nyelvek, hanem az élő nyelvek tanítását segítették, segíthették, s ezen túl néhány következtetés levonása arról, hogy maga a tanítási folyamat hogyan zajlott a hazai iskolákban. A kérdés forrásanyaga nagyobb annál, mint amit bemutatok, hiszen az iskolai tanmenetek, személyes visszaemlékezések, az iskolát fenntartó rendházak diáriumai alapján lehetne csak teljes képet adni a kérdésről. Az egyes műfajokat és a hozzájuk tartozó nyomtatványokat egyenként tekintem át, számba véve az 1650 és 1700 közötti periódust, azonban részletesebben csak azokkal a nyomtatványokkal foglalkozom, ahol alapvető szerzőségi, könyvészeti kérdések is tisztázásra szorulnak.

Amikor felvetődik a kérdés, hogy hogyan tanítottak „régén” nyelveket, valószínűleg mindenki a tipikus XIX. századi, nyelvtan-fordítás módszertanú iskolai órák idéződnek fel,¹ és azok csekély hatásfoka, már amennyiben az élő nyelvek esetében tanítási célnak az eredményes szóbeli és írásbeli kommunikáció készségét tekintjük. Azonban a nyelvtan-fordítás módszertanának nemcsak időbeli végét lehet meghatározni, hanem kezdetét is, hiszen egy tipikusan XIX. századi metodikáról van szó, ami nehezen választható el a modern gimnázium tantárgybeosztásának kiformalódásától. A modern értelemben vett idegennyelvet tanító „tankönyv” is ennek a kornak a szülötte, amely azonban a XX. század közepéig, sőt néha azon túl is,² őrzi nyomait annak, hogy valójában több műfaj keveredéséből alkotott kiméra: a könyv elején sorakoznak az olvasmányok, majd attól elkülönülve a grammatika, a szószedet, és a feladatok, tehát a tankönyv használata folyamatos lapozgatást igényel a tanulótól. Ez a rendszer mutatja, hogy a tankönyv végső soron három, eredetileg elkülönült műfaj kombinációja, ezek: a fordítandó szöveg, a rendszeres grammatika és a szótár.

Ha időben visszamegyünk a XIX. század elé, e műfajok reprezentánsait még külön kiadványokban találjuk, és gyakran olyan módszertanra alapozva, amelyek gyakorlatiasabb megközelítésűnek tűnnek a XIX. századénál. Az eddigi kutatás leginkább két szempontból vizsgálta a korai nyelvkönyve-

1 Bárdos 2019b, 74–82.

2 Magyarországon talán az utolsó ilyen szerkezetű tankönyv Györkösy Alajos és Kerényi Károlyné Görög nyelvkönyve (8. kiadás. Tankönyvkiadó, Budapest, 1976.).

inket. Az egyik fókuszpont a magyar nyelv grammatikáinak kutatása.³ Ezek a szövegek fontos dokumentumai a magyar nyelv fejlődésének, változásainak, és ugyanakkor a magyar tudományos nyelvészet kezdeteinek, a helyesírás történetének stb. Számszerűen a grammatikák és tankönyvek legnagyobb csoportját a latin nyelvet oktató grammatikák, retorikák, poétikák, logikai tankönyvek képezik, amelyek a korabeli oktatás gerincét adták, s egyszersmind a magyar művelődéstörténet jelentős forrásai.

Jelen tanulmány kizárólagosan az élő nyelvek tanítását segítő kiadványokra összpontosít, beleértve a magyart mint idegennyelvet. Ezek tanulása a korban merőben gyakorlati célokat szolgált, mivel a műveltség és a műveltség közvetítésének nyelve a latin volt, kiegészülve a teológiai stúdiumokhoz szükséges további biblikus nyelvekkel, tehát egy élő nyelv ismerete – mint presztízs értékű műveltségi terület – nem volt jellemző. Bár a latin nyelv Magyarországon jól funkcionált közvetítő nyelvként is a mindennapi életben, de ezen túl szükségessé válhatott további nyelvek megtanulása, itt elsősorban a német és a magyar nyelvre gondolok. A hódoltság idején a török nyelvismeret szükségessége is felmerült, ill. más, nyugat-európai nyelveké. Nem elhanyagolható tényező az sem, hogy a Magyar Királyság városai jellemzően többnyelvűek és gyakran német dominanciájúak voltak, így a lakosság jelentős része többnyelvű közegben eleve többnyelvűként nőtt fel – viszont ebben az esetben is külön tanulást igényelhetett a nyelvtudás konyhanyelvi szintről való továbbfejlesztése. Ennyi bevezetés után tekintsük át magukat a kiadványokat műfaji csoportosításban.

Grammatikák

A rendszeres nyelvtan a nyelvészeti és a nyelvtanítási műfajok közül is talán a legrégebb óta létező műfaj,⁴ amely több funkciót is betöltött, betölthetett:

-
- 3 Az első szöveggörpusz ebben a műfajban még XIX. századi: Toldy 1866. Vö. még C. Vladár 2016 további irodalommal, Szathmári 1968, Bartók 1998.
- 4 Donatus nyelvtanának (Kr.u. IV. sz. közepe) variánsai váltak a középkorban kanonikus szöveggé, de Donatus művei már egy hagyomány betetőzését képviselik (vö. Schönberger 2008 és 2009).

egyrészt szerepe volt a nyelvoktatásban, másrészt az anyanyelv tudományos igényű leírásában, az anyanyelvi tudatosság fokozásában, s ehhez kapcsolódva nem elhanyagolható jelentősége volt a normatív nyelvhasználat és a normatív helyesírás kialakításában. A Magyarországon megjelent grammatikák túlnyomó többsége a latin nyelvet tanította, emellett ógörög és héber nyelvtanok is megjelentek.⁵

A latin grammatikák alapvető nyelve a latin,⁶ így a magyarázatoké is, azonban egyes kiadványok a példamondatokhoz fordítást adtak, esetenként több nyelven is: Álvarez nyelvtanának vannak magyar–német kétnyelvű⁷ és magyar–cseh kétnyelvű kiadásai is.⁸ Tudható, hogy ezeket Európa-szerte, így hazánkban is, használták nemzeti nyelvek tanítására is.⁹

Korszakunkban három új magyar nyelvtan is kikerült a sajtó alól, amelyek hatástörténete és tulajdonképpeni oktatási-tudományos célja is nagyon eltérő volt. A korábbi nyelvtanok közül Sylvester Jánosé ekkor még lappangott, azonban a század elején megjelent Szenczi Molnár nyelvtana, amely már komoly hatást gyakorolt későbbi nyelvtanainkra, és az első magyar nyelvű grammatika is ekkor elkészült el.¹⁰

5 Bartók 1998, 23–26. Görög nyelvtanok a korban: Lőcse, 1678, RMNY 4196; Lőcse, 1699, RMK II. 1956; Nagyszombat, 1699, RMK II. 1970. Az első héber betűs, magyar szerzőjű és Magyarországon nyomtatott könyv Kaposi Juhász Sámuel *Memoriale Hebraicum* című szöszedete (Kolozsvár, 1698, RMK II. 1921). Szintén Tótfalusi Kis Miklós 1698-ban jelentette meg Altling héber grammatikáját (Kolozsvár, RMK II. 1917) még ugyanabban az évben. A Komáromi Csipkés György írta *Schola Hebraica* 1654-es (Utrecht, RMK III. 1904). Bartók további három külföldön megjelent, magyar szerzőjű héber grammatikát ismer.

6 A vonatkozó fél évszázad magyarországi latin grammatikáihoz ld.: Bartók 1998. 26–32.

7 RMNy 2856 (Nagyszombat, 1659) Alvarez latin nyelvtana magyar német magyarázatokkal. Ennek egy példánya, Zrínyi Ádám tankönyve magyar, latin, horvát kéziratos bejegyzéseket tartalmaz. RMNY 4539 (Lőcse, 1684): szintén Alvarez latin nyelvtana magyar és német magyarázatokkal.

8 Így például egy 1688-as nagyszombati kiadás (bibliográfiai leírása: Kunkin 1996, 93–96) és egy szintén nagyszombati kiadás 1693-ból (ld.: Čaplovič 1984, 2259a).

9 C. Vladár 2016, 51–52.

10 Geleji Katona István: *Magyar Grammatikatska Ávagy, Az igaz magyar irasban, és szollásban kévántato néhány szükséges Observatiok...* Gyulafehérvár, 1645.

Az itt tárgyalt korszakban a következő magyar nyelvtanok kerülnek sajtó alá:

1. Komáromi Csipkés György: *Hungarica illustrata*.¹¹ Ennek mindössze öt ismert példánya maradt fenn, mivel sosem vált elterjedtté az iskolai oktatásban.
2. A jezsuita Pereszlényi Pál magyar grammatikája,¹² amely aztán a katolikus iskolák sztenderd alaptankönyve lett, és a XVIII. század végéig használták. Ennek első kiadása 1682-ben jelent meg, és legalább két alkalommal forgalomba hozták: számos fennmaradt példánya ugyanis tartalmaz egy nyolcleveles füzetből álló Supplementumot, amelynek nyomtatása tipográfiai alapon 1690 és 1700 közé datálható.¹³ E Supplementumra maga a grammatika is tartalmaz belső hivatkozásokat, tehát Pereszlényi a megírását kezdetektől tervezte, nem világos, hogy miért csak a szerző 1689-es halála után került sajtó alá.¹⁴ Pereszlényi grammatikája a XVIII. században még két további kiadást is megért.¹⁵ A Supplementum nélküli első kiadásból 18 példány maradt fenn, a Supplementummal kiegészített változat is nagyságrendileg hasonló számban ismert.
3. Kövesdi Pál magyar nyelvtana.¹⁶ Ennek kiadástörténete sokkal bonyolultabban alakult. Kövesdi Pál rövid, 43 lapos nyelvtana 1686-ban jelent meg Lőcsén.¹⁷ Kövesdi a soproni evangélikus gimnázium igazgatója volt és magyar lelkész,¹⁸ akinek grammatikája csak posztumusz jelent meg, a szerző 1682-ben bekövetkezett halála után négy évvel.¹⁹ A kiadvány rövid előszo-

11 Komáromi Csipkés György: *Hungaria illustrata, hoc est brevis sed methodica naturae et genii linguae Hungaricae explicatio*. (Utrecht, 1655, RMNY 2618.) Facsimile kiadás fordítással: C. Vladár 2008.

12 *Grammatica lingvae Ungaricae a p. Paulo Pereszlenyi e Societate Jesu*. Tyrnaviae 1682 (RMNY 4439.) Facsimile kiadása és magyar fordítása C. Vladár Zsuzsától: Bp, 2006. Forrásaihoz ld. Szathmári 1968, 308–339. és az ő nyomán C. Vladár Zsuzsa (2006, 16–21.)

13 C. Vladár 2006, 12–13.

14 C. Vladár 2006, 13.

15 1702-ben és 1738-ban, ld. C. Vladár 2006, 12.

16 C. Vladár 2016, 51–57.

17 Kövesdi Pál: *Elementa linguae Hungaricae sive grammatica Hvngarica, succincta methodo comprehensa et perspicuis exemplis illustrata*. (Lőcse, 1686, RMK II. 1584.) A mű szövegkiadásai: Toldy 1866, 549–584., Kövesdi 2010.

18 Müllner 1857, 36.

19 C. Vladár (2016, 51) feltételezése szerint a kinyomtatás közvetlen oka az volt, hogy a soproni evangélikus iskolát csak a magyar és a német iskola összevonásával indíthatták újra, és

vának végén Kövesdi Pál aláírása áll, aki ígéretet tett munkája későbbi bővítésére. A kiadó ezt az ígéretet benne hagyta a szövegben, noha az aláírás mellé már a *néhai* jelzőt helyezte el.

Gulyás István feltételezte, hogy a nyomtatvány létrehozásában Kövesdi Pál fia, János is közreműködött társszerzőként²⁰ Gulyás ugyanis kiadott egy *Excerpta* című magyar nyelvteni kéziratot is, amelynek keletkezését a XVII. század közepére datálta, és feltételezte, hogy ez volt Kövesdi Pál nyelvtenának eredeti kézírata, amelyet Kövesdi János átdolgozásokkal jelentetett meg nyomtatásban. Érvelését arra alapozta, hogy az életrajzi források szerint Kövesdi János, a fiú, gyengébb képességű tanárnak bizonyult, akit apja érdemeire tekintettel alkalmaztak, hogy segítséget nyújtssanak neki, miután a Rákóczi-felkelés leverése után nehéz helyzetbe került.²¹

Ezzel szemben C. Vladár Zsuzsa valószínűbbnek tartja, hogy Szenci Molnár Albert nyelvtenának,²² amelynek hatása erősen érezhető Kövesdi szövegén is,²³ több, gyakorlati célokra használt kivonata forgott közkezen egymástól függetlenül, és nem szükséges közöttük leszármazási kapcsolatot látni²⁴ – Kövesdi János közreműködésére semmilyen direkt bizonyíték nem utal.

Vladár szerint, mivel a soproni evangélikus gimnáziumban nem volt megengedett a német nyelv használata, Kövesdi magyar grammatikáját eredetileg nem magyar anyanyelvű diákjai oktatására használhatta,²⁵ a szöveg Kövesdi nyelvtenítási gyakorlatára épül, de amellet hangsúlyozza, hogy a szöveg az egyszerűsítések ellenére is kevésbé didaktikus. A szintaktikai fejezet Szenci kivonatosolása, de az alaktan jobban eltér attól.

ettől kezdve minden tanulóknak tanulnia kellett magyarul és németül is.

20 Gulyás 1908, 56–59.

21 Gulyás 1908.

22 *Novae grammaticae Ungaricae succincta methodo comprehensae et perspicuis exemplis illustratae libri duo*. Hanau, 1610, RMNY 995.

23 Szathmári István (1968, 339–360) kimondottan Szenci leegyszerűsített változataként értékelte Kövesdi grammatikáját. Vö. még C: Vladár 2016, 52–53.

24 C. Vladár in: Kövesdi 2010, 7–9.

25 C. Vladár in: Kövesdi 2010, 6.

Kövesdi nyelvtana egy második kiadást is megért, amely évszám és a nyomda megnevezése nélkül jelent meg.²⁶ E kiadást betűkészletének vizsgálata alapján V. Ecsedy Judit XVIII. századi nyomtatványként azonosította, és megjelenését Kassára és 1720 körüli évekre tette.²⁷

Szinnyei életrajzi lexikona külön szócikkben ismerteti egy állítólagos Kövesdi Mihály nevű, komáromi származású evangélikus conrector pályáját, aki szintén grammatikáíró lett volna. Eszerint Kövesdi Mihályt 1709-ben, amikor apja, Kövesdi János Sopronban magyar lelkész volt, meghívták a gimnáziumba, ahol 1734-ig tanított. Mihály korábban táborigazgató volt Rákóczi seregénél és írt egy latin-magyar nyelvtant, amely először 1690-ben Lőcsén, majd másodszor Kassán jelent meg. Itt nyilvánvalóan tévedésről van szó, amely végső soron Czvittinger Dávid nyomán terjedt el a bibliográfiai és biográfiai szakirodalomban, aki Mihálynak nevezi a grammatika szerzőjét.²⁸ Szinnyei ezt a téves információt még kiegészítette Kövesdi Pál fiának, Jánosnak az életrajzi adataival.²⁹ A tévedés elterjedtsége azért is riasztó, mert mind Horányi Elek, mind Bod Péter esetében feltételezhető, hogy Kövesdi Pál valóban létező nyelvtana megfordult a kezükben,³⁰ ennek ellenére mégis Czvittinger téves névadatait idézik.

Kétségtelen, hogy Kövesdi Mihály mint grammatikáíró nem létezett, de az ezután is kérdéses, hogy Czvittinger adatai Kövesdi Pál grammatikájának, egy példányból ma már ismeretlen, 1690. évi, második lőcsei kiadására vonat-

26 Kövesdi Pál: *Elementa linguae Hungaricae sive grammatica Hungarica, succincta methodo comprehensa et perspicuis exemplis illustrata*. Ezt az impresszumadatok nélküli újabb kiadást Toldy Ferenc ismertette először (*Corpus grammaticorum linguae Hungaricae*, Pest, 1866, XIII.). Szabó Károly bibliográfiájába (RMK II. 2041) mint nagyszombati és XVII. századi kiadványt vette fel, azaz az említett 1686-os kiadás és 1700 közöttre feltételezte a kiadatását.

27 C. Vladár in: Kövesdi 2010, 10.

28 Czvittinger Dávid (1711, 219) nyomán Horányi Elek (1776, 441) és Bod Péter (1766, 153) is említik Kövesdi Mihály személyét, azonban művének pontos címét nem adják meg.

29 Szinnyei VII. 163. Az életrajzi adatokhoz ld.: Müllner 1857, 58 és Zoványi 1977, 349.

30 Bod Péter a kutatás szerint csak olyan köteteket említ munkájában, amelyeket kézbe is vehetett Bethlen Kata könyvtárában (Simon–Szabó 1997, 192.sz.). Horányi Elek is olyan pontos adatokkal egészíti ki Czvittinger tévedését, amelyeket csak Kövesdi grammatikájából ismerhetett közvetlenül.

koztak-e. Egy ilyen kiadás létezése mellett érvelt Gulyás István.³¹ Érvelésének alapja az, hogy Imre Sándor direkt idézeteket is közöl Kövesdi Pál grammatikájából,³² tehát bizonyosan első kézből ismerte a művet, ugyanakkor 1690-re teszi a grammatika első kiadását, ezért Gulyás feltételezte, hogy Imre kezében csakugyan megfordulhatott egy ma már ismeretlen 1690-es kiadás példánya. Érvelését gyengíti, hogy Imre Sándor irodalomtörténetének első kiadásában (Debrecen, 1865. 147) a grammatika bibliográfiai leírásában nem csak az évszám, hanem a szerző Mihály keresztnéve is Czvittinger téves adatait követte, majd Imre irodalomtörténete második, javított kiadásában a szerző nevét Pálra helyesbítette (Debrecen, 1870. 130.), ezért valószínűbb, hogy az 1690-es évszám tévedésből maradt meg a javított kiadásokban is. Kövesdi nyelvtanának XVII. századi kiadásából 23 fennmaradt példányt ismerünk.

4. A teljes 1700 előtti hungarikaanyagból egyetlen könyvet ismerünk, amely egy magyaron kívül, másik élő idegen nyelv grammatikáját tartalmazza, ez pedig Komáromi Csipkés György angol nyelvtana.³³ Rendkívül szokatlan könyvecskéről van szó,³⁴ hiszen ebben az időben a kontinensen még nem jelentek meg önálló grammatikák, a korabeli, jellemzően Németalföldön nyomtatott beszélgetésgyűjtemények tartalmaznak nyelvtani részeket, amelyekben korábbi, angliai grammatikákat kivonatolnak.³⁵ Komáromi Csipkés esetében az expliciten megfogalmazott oktatási cél: elősegíteni az angol nyelvű Biblia, bibliakommentárok és angol teológiai szerzők olvasását, tehát a passzív nyelvtudás elérését. A szerző nyelvtudására egy ko-

31 Gulyás 1908, 52.

32 Imre 1877, 169.

33 Komáromi Csipkés György: *Anglicvm spicilegium, hoc est breues quaedam observatiunculæ ad discendam, legendam et intelligendam(m) linguam, scripturamque Anglicam ... quas antehac duodecennio peregrinus in Anglia notavit; nunc autem in usum popularium in ordinem redegit, methodo ornavit et exhibuit Georgius C. Comarinus ... theol. doctor et eccles. Debr. pastor.* Debrecini 1664 per Georgium Karancsi. Vö. RMNY 3143. Modern kiadása: Komáromi 2023. C. Vladár Zsuzsa fordításában. Ld. még hozzá: Kerékgyártó 1938.; Korponay 1972.

34 Maga a főszöveg 49 oldalas, amelyet 18 oldalas ajánlás vezet be.

35 Loonen 1991, 256–263. Egyes beszélgetésgyűjtemények aránylag terjedelmes grammatikai részt közölnek. Bár Anglián kívül jelentek meg, nyelvtani anyaguk végső forrását azonban angol szerzők által írt nyelvtanok jelentették.

rábbi, angliai peregrináció során tett szert.³⁶ Az ajánlás egyértelművé teszi, hogy Komáromi Csipkés ténylegesen tanított angol nyelvet a Debreceni Református Kollégium falai között, és a kiadvánnyal elsősorban hallgatóit kívánta segíteni.³⁷ A mű nem teljes értékű grammatika, inkább tanulási segédeszköz: elsősorban az angol kiejtés szabályait tárgyalja, a nyelvtani része pedig egy szószedet, amely a grammatikai funkciószavakat és kötőszavakat listázza. A kiadványnak két példánya maradt fenn.³⁸

Beszélgetésgyűjtemények

A társalgási zsebkönyv a nyelvtanítási műfajok között ma is nagyon elterjedt, és a nyelvi praxisra összpontosító szerkezete miatt modern műfajnak gondolhatnánk, valójában azonban ez is már az ókorban kialakult, elnyerve a maga jellegzetes műfaji sajátosságait.³⁹ A ma készülő ilyen kiadványok jellemzően a turizmus vagy munka kapcsán felmerülő helyzetekhez adnak többnyelvű mintapárbeszédet, sokszor tematikus szószedeteket is beillesztve a szövegekbe, esetenként rövid nyelvtani összefoglalást, illetve kiejtési útmutatókat adnak. Az ókori és koraujkori kiadványokra nagyjából ugyanez a szerkesztésmód jellemző. Nemzetközileg a colloquia műfajának is vannak nagy tudású és hatású klasszikus szerzői, itt elsősorban Erasmus *Colloquia familiaria*ira gondolok, azonban e műfajra még fokozottabban igaz, hogy közvetlen gyakorlati célokat szolgál, és könnyen átdolgozható, így a szerzőség és az egyéni szellemi hozzájárulás mértéke nem könnyen ragadható meg. A Magyarországon meg-

36 Komáromi 2023, 15–17.; Balázs 2011.

37 Komáromi 1664, A7b–A8a, magyarul Komáromi 2023, 129–131.

38 Ld. RMNY 3143, valamint Tóth Anna megjelenés előtt álló recenziója a *Spicilegium* modern kiadásához (Komáromi 2023) in: Irodalomtörténeti Közlemények, 2026.

39 A műfaji hagyomány fenntartása szempontjából a legfontosabbak a galliai colloquiák, amelyek nagyon hasonlók koraujkor megfelelőikhez: párhuzamosan közölnek görög és latin szöveget, többségében, de nem kizárólagosan párbeszédet, amelyek a gyerekek iskolai életéhez, a város mindennapjaihoz kapcsolódnak, és amelyek az élő nyelvi fordulatok gyakoroltatásán túl tematikus szószedetként is használhatók (ld. Dickey 2012., vö. még: Dickey 2015). Ezek a galliai szövegek egy már teljesen kiformalódott műfajt mutatnak, papirusz töredéken más példákat ismerünk, pl. latin–görög–kopt dialógusok (Schubart 1913).

jelent colloquiák állandó nyelve a latin, és a latin mint beszélt nyelv tanítására, gyakoroltatására is alkalmasak voltak, azonban a grammatikákkal ellentétben e kiadványokban a közölt nyelvek anyaga teljesen azonos terjedelemben jelenik meg, a szövegek tartalmát pedig teljes egészében a bemutatandó hétköznapi élethelyzet határozza meg, így e könyvek egyformán alkalmasak voltak bármelyik szerepeltetett nyelv tanulására, tehát egy magyar-latin colloquia például a magyar nyelv gyakorlására. Ezek a művek a történeti nyelvpragmatika megismerésének is egyedülálló forrásai.

A magyar szöveget tartalmazó vagy Magyarországon megjelent beszélgetésgyűjtemények két mű kiadásainak tekinthetők. Az első, és messze sokkal elterjedtebb Sebald Heyden *Formulae puerilium colloquiorum*ja. Ez a kis mű az alapozó szintű iskolai nyelvoktatást segítette, ezért a nagyon egyszerű párbeszéd az iskolai élet, a gyerekek hétköznapijainak témájához kapcsolódnak. Elsődlegesen természetesen latin nyelvkönyv, amelynek a célja a latin beszéd-készség fejlesztése, azonban a latinnal párhuzamosan közölt élő nyelv(ek) tanulására is alkalmas. Ennek első, magyar szöveget is tartalmazó kiadása igen korai, Krakkóban 1527-ben jelent meg,⁴⁰ a magyar szöveg Sylvester János fordítása volt. Korszakunkhoz tartozik két lőcsei kiadás: 1653-ban egy latin-magyar-német kiadás (RMNY 2473), majd 1655-ben egy latin-német-cseh változat (RMNY 2583), majd jóval később egy lőcsei latin-magyar-német változat 1689-ből,⁴¹ valamint egy szebeni latin-magyar-német kiadás 1693-ból, amely szövegében a lőcsei változatot követte.⁴² Nyelvi szempontból a magyar szövegeket folyamatosan aktualizálták, újrafordították. A kötetek használatára nézve jelzésértékű, hogy a hat XVIII. századi kiadásból öt kiadás egy-egy unikum példányból ismeretes, a hatodiknak pedig nincs is fennmaradt példánya. A látványosan kevés fennmaradt példányt, ami szöges ellentétben áll a tudományo-

40 RMNy 8. Krakkó, 1527, magyar-lengyel-latin háromnyelvű változat. Majd: RMNY 11. (Krakkó, 1531), 99. (Krakkó, 1552, latin-német-lengyel-magyar), 658. (Debrecen, 1591, latin-magyar), 776. (Debrecen, 1596), 1626. (feltételezett kiadvány, Lőcse, 1635 körül, latin-cseh-német), 1738. (Nürnberg, 1638, magyar-latin-német).

41 Lőcse, 1689, RMK II. 1648.

42 Heyden, Sebald: *Formulae puerilium colloquiorum Latino-Germanico-Ungaricae, pro primis tyronibus scriptae*. (Szében, 1693). Első bibliográfiai leírása: Fazekas 1959, 186.

sabb igényű és sok példányból ismert grammatikákkal, alighanem az intenzív felhasználódásnak kell tulajdonítanunk.

Egy másik colloquia-hagyományhoz tartozik Christopher Warmer 1691-ben megjelent tíznyelvű *Gazophylacium*ja,⁴³ amely német, lengyel, cseh, holland, angol, latin, francia, spanyol, olasz és magyar nyelven közöl ragozási táblázatokat és változatos témájú beszélgetésmintákat. A kiadvány összeállítója, Christoph Warmer, 1644-ben született a sziléziai Bulkolukán, Boroszlóban és Lipszében tanult, majd Tökésen lett lelkész, 1691-től a kassai evangélikusok fődiakónusa.⁴⁴ Az általa összeállított kiadvány alapja Noël de Berlaimont *Colloquia et dictionariolum*. Ez a beszélgetésgyűjtemény eredetileg francia és holland nyelvű szövegeket tartalmazott és 1530-tól kezdve több mint száz kiadást ért meg. A számos változat között a *Gazophylacium* tartalmazza a legtöbb nyelv anyagát. A germán és neolatin szövegeket Warmer Berlaimont könyvének több különböző kiadásából vette át. Ez az első kiadás, ami magyar nyelvű szöveget tartalmaz, valamint a cseh és a lengyel is eltér a korábbi kiadásoktól, így feltételezhető, hogy ezek is Warmer saját fordításai.⁴⁵ A Berlaimont műből örökölt szerkezetnek köszönhetően a párbeszéd mellett néhány, teljesen a latin mintáját követő ragozási táblázatot is tartalmaz,⁴⁶ a kiadás sajátossága a kiejtés részletes tárgyalása.⁴⁷ Ez a munka – bár az iskolai témák néha itt is szóba kerülnek – inkább felnőtt közönségnek készült, kimondottan szakmai-kereskedelmi fókuszú szövegeket is tartalmaz, igen gyakorlatias, és nagy kedvvel építi be a hu-

43 Warmer, Christoph: *Gazophylacium decem Lingvarum Europaearum apertum, in quo Non solum Pronunciationes, Declinationes et Conjugationes; sed etiam diversi Dialogi in Sermone Germanico, Polonico, Bohemico, Belgico, Anglico, Latino, Gallico, Hispanico, Italico et Vngarico reperiuntur. Das ist: Neü-eröffneter Schatz-Kasten...* (Kassa, 1691, RMK I. 1404 = RMK II. 1684).

44 Newerkla szerint (2024, 74) az életrajzi adatok végső forrása Samuel Klein *Nachrichten*-je.

45 Newerkla 2024, 67–86.; Podhajecka 2014, 193–212.

46 Szabó Dénes (1980, 707–711.) ezt tekintette az első, Magyarországon megjelent nyelvkönyvnek, ezzel szemben Szili Katalin hangsúlyozza (2014, 120–126.), hogy a kiadvány még nem tekinthető teljes értékű nyelvkönyvnek.

47 Nuñez 2020, 218–220.

mort a szövegekbe.⁴⁸ A *Gazophylacium*nak körülbelül hét-nyolc fennmaradt példányával számolhatunk.

Ezeken túl egy harmadik beszélgetésgyűjtemény is megjelent korszakunkban, Corderius Maturinus gyűjteménye, amely Rotterdami Erasmus *Colloquiáiból* közölt válogatásokat, azonban ez itt mellőzhető, mivel csak latin szöveget tartalmaz.⁴⁹

Még egy kötetet említhetünk meg itt, Harsányi Nagy Jakab török-latin beszélgetésgyűjteményét, amely külföldön jelent meg.⁵⁰ A könyv latin betűs átírásban hozza a török anyagot, amely bemutatja a török mindennapokat, életmódot is bemutatja, így elsősorú művelődéstörténeti forrás.

A beszélgetésgyűjtemények azok, amelyek legközelebb állnak a későbbi nyelvkönyv (*Sprachmeister*) műfajához, mivel gyakran tartalmaznak egy minimális szintű nyelvtani anyagot, illetve szókincsfejlesztésre is alkalmasak, részben a párbeszédtek didaktikusan kiválasztott szóanyaga, részben a kiadványokhoz kapcsolódó szöszedetek révén. Bár az elsődleges cél a latin nyelv tanítása, ezek minden további nélkül alkalmasak voltak élő idegen nyelv tanítására is, mivel a fordítások nem a latin változat szóról szóra való fordításai voltak, hanem alkalmazkodtak az élő nyelv fordulataihoz.⁵¹

48 Például: Hh2a–b „A.:Hol a' húgy fazék? hol az árnyék-szék? F.: Jere utánnam, én tenéked az útat meg-mutatom, hájg-fel egyenessen ott meg-találoed jobb kéz felől. Ha nem láthatod-is, de meg-érzed a' szagát.” Valamivel később a beszélgetés már-már frivol irányba fordul, mivel a vendég csupáncsak a könnyebb elalvás végett jó éjt csókot próbál váltani a gazdasszonnyal, aki határozottan leépíti a tolakodó vendéget.

49 Corderius Maturinus: *Colloquiorum centuria una cum Erasmi Rotterdami colloquius selectis ac loquendi formulis, copiosoque verborum compendio. In usum scholarum.* (Kolozsvár, 1697, RMK II. 1879).

50 *Colloquia familiaria Turcico Latina seu status Turcicus loquens...* per Jacobum Nagy de Harsany. Coloniae Brandenburgicae Georg. Schultz. 1672. Ld. hozzá: Kármán 2010, 2012, 2013.

51 Csak egy kiragadott példa Heyden *Formulae*jából (Szeben, 1693, A5b): az egyik megszólaló „Vagyon valami beszédem veled” megszólalására a válasz: „Modo non vacat /Ich hab ietzt nicht die Weil. / Nem érzekem most.”

Szótárak, tematikus szószedetek

A korszakban az egyetlen hozzáférhető magyar nyelvű szótár Szenci Molnár Albert 1604-es szótára. Azonban megjelentek olyan szószedetek, amelyek közvetlenül a nyelvtanulás célját szolgálták.

Az első teljes egészében hazai szellemi termék: Erdőbényei Deák János *Janua linguarum*,⁵² egy latin-magyar szótár, amelyet tematikusan csoportosított szentenciák követnek. Ennek első kiadása 1635-ben jelent meg Gyulafehérvárott, további három kiadást ért meg a század első felében.⁵³ Az ezt követő kiadás már a század második felére esett, Váradon 1654-ben jelent meg újfent.⁵⁴ A következő, címlappal rendelkező példányból ismert kiadás már 1702-es,⁵⁵ tartalmilag ez egy az előzőkhez képest jelentős mértékben átszerkesztett, *Dictionariolum* címen kiadott kiadás, és már Szabó Károly jelezte, hogy az előszó aláírójaként Tótfalusi Kis Miklós és egy 1694-es évszám szerepel. Haiman György és Ballér Piroska bizonyították, hogy nem csak egy kéziratos előszó posztumusz megjelentetéséről van szó, hanem Tótfalusi valóban kiadta 1694-ben, sőt, e kiadásnak egy címlap és előszó nélküli töredékes példánya fenn is maradt.⁵⁶ A *Dictionariolum* előszavát szerencsére az 1702-es kiadásból ismerjük,⁵⁷ pedagógiatörténeti jelentőségét az adja, hogy a szöveg leírja, hogy a kiadvány az erdélyi református iskolák megegyezése alapján jött létre azzal a céllal, hogy tanmenetüket összehangolják.

52 Erdőbényei Deák János: *Janua lingvarum bilinguis Latina et Hungarica*. (Gyulafehérvár, 1635, RMNY 1613). Forrásként, az előszó tanúsága szerint, Szenci szótárát és Calepinust használta.

53 Lócse, 1635–41 között, RMNY 1733; Bártfa, 1641, RMNY 1864; Lócse, 1641, RMNY 1890

54 *Janua lingvarvm bilingvis Latina et Hungarica... praecedente dictionario. Nunc denuo excusa et ab inflnitis mendis, quibus aliae editiones scatebant, repurgata. Varadini MDCLIV apud Abrahamum Szencinum*. RMNY 2560.

55 *Dictionariolum Latino-Hungaricum, vulgo centuria vocabulorum...* (Kolozsvár, 1702, RMK II. 2108).

56 Haiman–Ballér 1983, 21–31.

57 Fordítása: Haiman–Ballér 1983, 22–23.

A másik Magyarországon is kiadott szószedet sokkal kisebb terjedelmű. Sebald Heyden a *Formulae* mellett egy latin-német kétnyelvű tematikus szószedetet is készített, amelynek egy hazai kiadásáról is tudunk, *Nomenclatura* címen Lőcsén 1684-ben jelent meg.⁵⁸ A forrásművet erősen rövidíti és átszerkeszti ez a mindössze 20 folio terjedelmű kiadvány, egyetlen fennmaradt példánya ma csak másolatban hozzáférhető. Ennek több kiadása nem ismert, azonban egy kivonata *Nomenclatura de homine et omnibus partibus ejus exterioribus et interioribus* fejezetcímmel Heyden *Formulae*jának az 1689-es lőcsei kiadásának a végére került.⁵⁹

Jobb híján ebben a fejezetben érdemes tárgyalnunk Comenius több munkáját is. A *Janua* és rövidített változata, a *Vestibulum* nem tekinthető hagyományos beszélgetéskönyvnek, de szótárnak sem, hiszen teljes mondatokat ad meg. A teljes *Janua* első magyar nyelvű kiadása 1643-ban jelent meg Váradon.⁶⁰ 1650 után hat kiadásáról tudunk.⁶¹ A rövidebb *Vestibulum* valószínűleg 1641-ben jelent meg, méghozzá latin-magyar változatban Gyulafehérvárott.⁶² 1650 utáni kilenc kiadásáról tudunk.⁶³ Ezek között több három-, sőt négynyel-

58 *Nomenclatura rerum domesticarum, jam denuo multis in locis aucta, emendata, & a' pristinis mendis purgata.* (Lőcse, 1684, RMNY 4546).

59 RMK II. 1648. Elképzelhető, hogy a lőcseit követő szebeni kiadás is tartalmazta ezt a részt, azonban ez a példány töredékessége miatt nem állapítható meg.

60 RMNY 2039, Szilágyi Benjámin István magyar fordításában. Az első magyarországi kiadás német-latin nyelvű volt és Brassóban jelent meg 1638-ban (RMNY 1717). További kiadások: RMNY 1983 (Bárfá, 1643), RMNY 2002 (Lőcse, 1643), RMNY 2064 (Lőcse, 1644), RMNY 2211 (Gyulafehérvár, 1648), RMNY 2265 (Lőcse, 1649).

61 RMNY 2581 (Lőcse, 1655, latin-német, 15 példány), RMNY 2754 (Brassó, 1658, latin-német, 4 példány), RMNY 2985 (Lőcse, 1661, latin-magyar, 9 példány), RMNY 3814 (Lőcse, 1672, latin-német, 3 pld.), RMNY 3889 (Kolozsvár, 1673, latin-magyar, 9 pld.), RMK I. 1440 (Lőcse, 1693, latin-magyar, 9 pld.).

62 Ez későbbi adatokból feltételezhető kiadás ld. RMNY 1882. További kiadások még 1650 előtt: RMNY 1982 (Bárfá, 1643), RMNY 2002 (Lőcse, 1643, a *Janua* mellékleteként), RMNY 2038 (Várad, 1643), RMNY 2220 (Lőcse, 1648, ez görög szöveget is tartalmaz), RMNY 2258 (Brassó, 1649), RMNY 2265 (Lőcse, 1649, a *Januával* egy kötetben).

63 RMNY 2582 (Lőcse, 1655, latin-német-magyar-cseh, 2 példány), RMNY 2881 (Trencsén, 1655–63 között, latin-német-cseh, 0 példány) RMNY 2911 (=RMK I 957, Lőcse, 1660, latin-német-magyar-cseh, 2 pld.), RMNY 2944 (Szeben, 1660, latin-magyar-német, 2 pld.), RMNY 3654 (Lőcse, 1670, latin-német-magyar-cseh, 1 pld.). RMNY 4064 ((=RMK I. 1190, Kassa, 1676, latin-magyar, 1 pld.), RMNY 4120 (Brassó, 1677, latin-német, 1 pld.), RMK II. 1613 (Lőcse, 1687, latin-német, négy nyelvű indexszel, 3 pld.), Čaplovič 1984, 2550 (Zsolna, 1690, magyar-latin, 2 pld.).

vű kiadást is találunk. Az illusztrált *Orbis pictus* kiadástörténete még inkább hazánkhoz köti, mint azt egy illusztrációk nélküli, 1653-as próbanyomata is bizonyítja, mely Sárospatakon jelent meg.⁶⁴ Hat magyarországi vagy magyar nyelvű szöveget is tartalmazó kiadása ismert a XVIII. század második feléből,⁶⁵ ezek között is találunk három, sőt négy nyelvű kiadásokat. Egy képek nélküli kiadás is ismert.⁶⁶

A Comenius művek kiadásainak nagy száma – és ugyanakkor a legtöbb esetben kisszámú fennmaradt példány – mutatja, hogy e nyelvkönyvek hazai népszerűsége nem maradt el nemzetközi sikerüktől. A Janua jelentős mértékben kiszorította a használatból a régi típusú nomenclaturákat,⁶⁷ hiszen meghaladta őket, nemcsak azzal, hogy tárgyi ismereteket is közölt, hanem nyelvileg is didaktikusabb volt, amikor nyelvtani és tartalmi kontextusba ágyazva tárgyalta a tematikusan csoportosított szavakat. Az *Orbis pictus* elsőként használta ki a nyomdatechnika lehetőségeit, hogy a nyelvoktatásban használja fel a vizualitást, a képeket. A kép, a könyvillusztráció legáltalánosabb célja eddig a szóban nehezebben vagy sehogy sem elmagyarázható információk bemutatása volt. Az *Orbis pictus* legtöbb képe esetében nem ez volt az elsődleges szempont (egy gyerekeknek sem kell magyarázni, hogy mi a nap vagy a fa), hanem a gyönyörködtetés, méghozzá a kimondottan a gyermekek pszichológiai igényeihez mért gyönyörködtetés. Még egy harmadik célt is kiemelhetünk: az ókor óta minden mnemotechnikai eljárás közös pontja a vizualizáció volt és a vizuális fantázia: a megjegyzendő tételeket képként rögzítették fejben egy állandó háttérbe belehelyezve.⁶⁸ Comenius képei ezeket a mnemotechnikai eszközöket gyakorlatilag áthelyezték a képzelet világából a nyomtatott papírra.

64 Comenius: *Vestibuli et januae linguarum lvcidarivm, hoc est nomenclatura rerum et autopsiam deducta.* ([Patak] 1653, RMNY 2484)

65 RMNY 3587 (Nürnberg, 1669, magyar–német–latin, 6 pld.), RMNY 4001 (Brassó, 1675, latin–német 2 pld.), RMNY 4002 (Brassó, 1675, latin–magyar, 6 pld), RMNY 4554 (Szeben, 1684, latin–német–magyar, 2 pld.), RMNY 4600 (Lőcse, 1685, latin–német–magyar–cseh, több mint 30 példány), RMNY 4601 (Lőcse, 1685, latin–német–magyar, 17 pld.).

66 RMNY 3864 (Szeben, 1672, latin–német, 1 pld.)

67 Bakos 1964,176.

68 Engel 2020, 90.

További műfajok

Miután számba vettük a kimondottan nyelvoktatási célra készült kiadványtípusokat, utolsóként még egy, vegyesebb csoportot is számba kell vennünk. Tudniillik eléggé bizonyosak lehetünk benne, hogy több, elsődlegesen nem nyelvoktatási célzatú műfaj kiadványait is rendszeresen használták nyelvtudásuk fejlesztésére. Idetartoznak például az ábécéskönyvek, amelyeknek szöveges részeit leginkább imaszövegek alkotják, latin, gyakran anyanyelven.⁶⁹

A mai nyelvkönyvek arra törekszenek, hogy ismeretlen tartalmú szövegeket adjanak a tanulók kezébe, abban a reményben, hogy az ismeretszerzés vágya, az érdekes szöveg motivációt fog adni a fordításhoz. Ezzel szemben a XIX. század előtti nyelvoktatás gyakran ellentétes megközelítést alkalmazott: a nyelvtanuláshoz való ideális szöveg tartalma pontosan ismert, így a tanuló könnyebben lesz képes visszafejteni az értelmét, hamarabb lesz képes memorterként megtanulni.⁷⁰ Ilyen módon nyelvi tankönyvvé válhat akár a katekizmus is⁷¹ – a kétnyelvű katekizmus kiadások létét más szemponttal nem is igen lehet megmagyarázni, ilyen például egy Lőcsén 1677-ben megjelent latin–ógörög

69 Korszakunkból a következők ismertek: címlap nélküli töredék (Sárospatak, 1659, RMNY 2865), *Abecedarium Latino-Hungaricum* (Patak, 1667, RMNY 3382), címlap nélküli ábécéskönyv (Patak, 1666–1670 körül, RMNY 3476A), latin-magyar ábécéskönyv töredék (Kolozsvár, 1669–1683 között, RMNY 4068), *ABCD...* (Debrecen, 1681, RNY 4338, 1 db. ép példány), *Prec[es] element Lati[nae] et Bohemicae lingvae* (Zsolna, 1665–1708, RMNY 4626). Az eddig felsoroltak közül egy kivétellel mindegyik töredék, többet kötéstáblákban találtak meg. Valamivel jobb a helyzet a század végén, de a kiadványok többsége így is unikális: *Abecedarium* (Lőcse, 1694, I. 1457), *Magyar iskola* (Kolozsvár, 1695, RMK I. 1473), *Libellus alphabeticus* (Lőcse, 1697, RMK I. 1509), *A magyar szólásnak...* (h.n. é.n., I. 1613j, töredék, Čaplovič, 1609a), *Libellus alphabeticus* (Kassa, 1686, vö. Magyar Könyvszemle 1913, 348), *Abecedarium Latino-hungaricum* (Lőcse, 1694, RMK II. 1772). *Bucovna* (Gyulafehérvár, 1699, II.1951, román nyelvű), *Bukvar Jazyka Slavenska* (Nagyszombat, 1699, RMK II.1966, cirill betűs ábécéskönyv).

70 Az alkalmazott módszertanhoz ld. Bárdos 2019a

71 Valójában a gyerekeknek szánt katekizmus, az olvasókönyv, és esetlegesen a kezdőknek szóló latin nyelvkönyv műfajilag nem is válnak el élesen egymástól, az ábécéskönyv is tartalmaz imákat, a katekizmus is alkalmas az olvasás és a helyes nyelvhasználat gyakoroltására, vö. pld. *Kratka abekavica...* (Nagyszombat, 1697, horvátul, RMK II. 1893). majd cirill betűkkel: *Kratka azbukvica* (Nagyszombat, 1697, Čaplovič 2376),

katekizmus.⁷² Ugyanez indokolja nemcsak a legfontosabb imák felvételét a grammatikák mintaszövegei közé, hanem az olyan művek töretlen népszerűségét, mint a *Disticha Catonis* szentenciagyűjteménye, amelyet megszámlálhatatlan nyelvre fordítottak le.⁷³

Konklúzió

A XVII. században a hazai idegennyelv-oktatás jelentőségének az szabott határokat, hogy az idegen nyelv (mint ahogy később majd a francia) még nem jelent meg önálló műveltségi területként az elit körében sem, tehát alapvetően olyan idegen élő nyelveket tanultak, amelyek esetében volt mód immerzív nyelvtanulásra: mindennapi életükben is találkoztak a nyelv beszélőivel, lett légyen szó a német, török, magyar vagy szlovák nyelvről. További nyelvek tanulása egyrészt szűkebb körben merülhetett fel (pl. az angol esetében), célja gyakran inkább a passzív, olvasási, írási kompetencia fejlesztése volt, ill. azok tanultak ilyesmit, akiknek eleve affinitásuk volt a nyelvekhez. A városok rendszerint többnyelvű közegében nem volt nehéz poliglottként felnőni, az iskolai nyelvtanulás célja így inkább az lehetett, hogy a konyhanyelvi nyelvtudást tovább fejlesszék egy csiszoltabb és kulturáltabb nyelvismeretté.

72 R.p. Canisii ... *Catechismus Graeco-Latinus*. Lócse, 1677, RMNY 4142, melynek előszava ki is mondja, hogy a görög nyelvtanulást kívánja segíteni, mert a latinul már jól ismert szöveget gyorsabban tanulják meg a diákok görögül is.

73 Korszakunkban például ismert latin-magyar (Lócse, 1672, RMNY 3827; Lócse, 1693, RMK I. 1445), latin-magyar-német háromnyelvű kiadás (Kolozsvár, 1659, RMNY 2837; Szeben, 1666, RMNY 3319; Szeben, 1668, RMNY 3489; Szeben, 1674, RMNY 3995; Brassó, 1688, RMK I. 1367;), görög-latin-német-magyar négynyelvű kiadás (Szeben, 1659, RMNY 2878 A „Cato” megjelenik grammatikák függelékében, mintaszöveggként. A *Disticha Catonis* mellett, amelynek ilyen használata a legeggyértelműbb, más klasszikusok is megjelentek kimondottan nyelvtanítási céllal, pl. Aisópos mesék (pl. Szeben, 1665, RMNY 3237 – címlapja szerint iskolai használatra nyomatott „in usum scholarum”)

Felhasznált irodalom

- Bakos 1964.** Bakos József: *Comenius tankönyvei: II. A Janua*. Az Egri Tanárképző Főiskola Közleményei / Acta Academiae Pedagogicae Agriensis, 2 (1964). 171–209.
- Balázs 2011.** Balázs Debóra: Komáromi Csipkés György: *Speculum poeticum*. In: Lovas Borbála – Szilágyi Emőke – Bartók Zsófia Ágnes (szerk.) *Mű és szerző*. Arianna könyvek, ELTE BTK Régi Magyar Irodalom Tanszék, Budapest, 2011. 29–38.
- Bárdos 2019a.** Bárdos Jenő: Évszázadok – Dióhéjban. In: Nádor Orsolya (szerk.): *Régebbi és újabb nyelvoktatási módszerek*. Károli Gáspár Református Egyetem – L'Harmattan, Budapest, 2019. 12–39.
- Bárdos 2019b.** Bárdos Jenő: A nyelvtani fordító módszer. Nádor Orsolya (szerk.): *Régebbi és újabb nyelvoktatási módszerek*. Károli Gáspár Református Egyetem – L'Harmattan, Budapest, 2019. 74–82.
- Bartók 1998.** Bartók István: „Sokkal magyarabbúl szólhatnánk és írhatnánk” *Irodalmi gondolkodás Magyarországon 1630–1700 között*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1998.
- Bod 1766.** Bod Péter: *Magyar Athenas*. [Szeben] 1766.
- Čaplovič 1984.** Čaplovič Ján: *Bibliografia tlači vydaných na slovensku do roku 1700. II*. Matica Slovenska, Martin, 1984.
- C. Vladár 2008.** Komáromi Csipkés György: *A magyar nyelv magyarázata. Hungaria illustrata*. Hasonmás kiadás fordítással. Fordította C. Vladár Zsuzsa. Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest, 2008.
- C. Vladár 2016.** C. Vladár Zsuzsa: *A korai magyar grammatikák*. Tinta könyvkiadó, Budapest, 2016.
- C. Vladár 2006.** C. Vladár Zsuzsa: Bevezetés Pereszlényi Pál nyelvtanának fordításához. In: Pereszlényi Pál: *A magyar nyelv grammatikája: Grammatica Lingvae Ungaricae*. Hasonmás kiadás fordítással. Fordította: C. Vladár Zsuzsa. Magyar Nyelvtudományi Társaság: Budapest 2006. 11–28.

- Czvittinger 1711.** Czvittinger Dávid: *Specimen Hungariae litteratae virorum eruditione clarorum natione Hungarorum...* Francofurti et Lipsiae 1711.
- Dickey 2012.** Dickey, Eleanor: *The Colloquia of the Hermeneumata Pseudodositheana. Volume 1. Colloquia Monacensia-Einsidlensia, Leidense-Stephani, and Stephani.* (Cambridge Classical Texts and Commentaries 49.) Cambridge University Press, Cambridge, 2012.
- Dickey 2015.** Dickey, Eleanor: Teaching Latin to Greek Speakers in Antiquity. In: Archibald, Elisabeth P. – Brockliss, William – Gnoza, Jonathan (eds.): *Learning Latin and Greek from Antiquity to the Present.* Cambridge University Press, Cambridge, 2015. 30–51.
- Engel 2020.** Engel, William E.: Knowledge: Science and Education. In: Tamm, Marek – Arcangeli, Alessandro: *A Cultural History of Memory in the Early Modern Age.* Vol. 3. Bloomsbury Academic, London, 2020.
- Fazekas 1959.** Fazekas József: Pótlások Szabó Károly Régi Magyar Könyvtárának I–III. kötetéhez. In: Dezsényi Béla (főszerk.): *Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve.* OSZK, Budapest, 1961. 178–189.
- Gulyás 1908.** Gulyás István: *Excerpta linguae Hungaricae (Exercitia Nicolai Ritzmanni).* Debrecen, 1908.
- Haiman–Ballér 1983.** Haiman György – Ballér Piroska: „Megegyezettvén a három kollégiumokat” Tótfalusi egyik közművelődési akciójáról. *Magyar Könyvszemle*, 99 (1983) 21–31.
- Horányi 1776.** Horányi Elek: *Memoria Hungarorum et provincialium scriptis editis notorum.* Vol. 2. Viennae 1776.
- Imre 1877.** Imre Sándor: *A magyar irodalom és nyelv rövid története.* IV. kiadás. Debrecen, 1877.
- Kármán 2010.** Kármán Gábor: Honnan tudtak törökül a 17. századi erdélyiek? *Korunk*, 21 (2010) 3.sz. 32–39.
- Kármán 2012.** Kármán Gábor: Harsányi Nagy Jakab változó török képe. In: Ács Pál–Székely Júlia (ed.): *Identitás és kultúra a török hódoltság korában.* Balassi, Budapest, 2012. 121–139.
- Kármán 2013.** Kármán Gábor: *Egy közép-európai odüsszeia a 17. században: Harsányi Nagy Jakab élete.* L'Harmattan, Budapest, 2013.

- Kerékgyártó 1938.** Kerékgyártó E.: Komáromi Csipkés György angol nyelvtana (Debrecen, 1664). *Angol Filológiai Tanulmányok*, 3. (1938) 81–95.
- Komáromi 1655.** Komáromi Csipkés György: *Hungaria illustrata*. Waesberg, Utrecht, 1655.
- Komáromi 1664.** Komáromi Csipkés György: *Anglicum spicilegium*. Karancsi, Debrecen, 1664.
- Komáromi 2008.** Komáromi Csipkés György: *A magyar nyelv magyarázata : Hungaria illustrata*, hasonmás kiadás fordítással. Fordította C. Vladár Zsuzsa. Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest, 2008.
- Komáromi 2023.** Komáromi Csipkés György: *Anglicum spicilegium. Angol tal-lózás.*, hasonmás kiadás fordítással. Fordította C. Vladár Zsuzsa. Budapest: ELTE Magyar Nyelvtudományi és Finnugor Intézet – MTA Könyvtár és In-formációs Központ, Budapest, 2023.
- Korponay 1972.** Korponay, Béla: *Anglicum spicilegium, the first English grammar printed in Hungary (1664)*. *Angol Filológiai Tanulmányok*, 6 (1972), 65–95.
- Kövesdi 2010.** Kövesdi Pál: *A magyar nyelv alapjai. Elementa linguae Hungaricae.* Hasonmás kiadás fordítással. Fordította C. Vladár Zsuzsa. Budapest, 2010.
- Kunkin 1996.** Kunkin Zsuzsa: *Alvarus latin-szlovák-magyar grammatikájának ismeretlen nagyszombati kiadása.* *Magyar Könyvszemle*, 21 (1996), 93–96.
- Loonen 1991.** Loonen, P. L. M. *For to Learne to Buye and Sell: Learning English in the Low Dutch Area between 1500 and 1800.*, Dissertation Groningen: APA Holland University Press, 1991.
- Müllner 1857.** Müllner Mátyás: *A soproni evang. főtanoda története*. Sopron, 1857.
- Nádor 2019** Nádor Orsolya. *Tanulók, motivációk, módszerek a kezdetektől a 18. század végéig.* In: Nádor Orsolya (szerk.): *Régebbi és újabb nyelvokta-tási módszerek.* Károli Gáspár Református Egyetem – L'Harmattan, Buda-pest, 2019. 47–71.
- Newerkla 2024.** Stefan Michael Newerkla: *Das zehnsprachige Gazophylacium (1691) des Christoph Warmer...* In: Justina Daunoriené – Mark Häberlein (szerk.): *Die Sprachen des Handels.* University of Bamberg Press, Bamberg, 2024. 67–86.

- Nuñez 2020.** Nuñez, Luis Pablo: (Gazophylacium (1691) de Christoph Warmer. *Boletín de la Real Academia Española*, 100 (2020) 207–226.
- Podhajecka 2014.** Mirosława Podhajecka: Researching the Beginnings of Bilingual Polish-English/English-Polish Lexicography: Polyglot Dictionaries (Part 2) *Studia Linguistica Universitatis Jagellonicae Cracoviensis*, 121 (2014), 193–212.
- Schönberger 2008.** Schönberger, Axel: *Die Ars minor des Aelius Donatus. Lateinischer Text und kommentierte deutsche Übersetzung einer antiken Elementargrammatik aus dem 4. Jahrhundert nach Christus*. Valentia, Frankfurt, 2008.
- Schönberger 2009.** Schönberger, Axel: *Die Ars maior des Aelius Donatus. Lateinischer Text und kommentierte deutsche Übersetzung einer antiken Latein-grammatik des 4. Jahrhunderts für den fortgeschrittenen Anfängerunterricht*. Valentia, Frankfurt, 2009.
- Schubart 1913.** Schubart, W.: Ein lateinisch-griechische-koptisches Gesprächsbuch. *Klio*, 13 (1913), 27–38.
- Simon–Szabó 1997.** Simon Melinda–Szabó Ágnes: *Bethlen Kata könyvtárának rekonstrukciója*. Szeged, 1997.
- Szabó 1885.** Szabó Károly: *Régi magyar könyvtár II-dik kötet. Az 1473-tól 1711-ig megjelent nem magyar nyelvű hazai nyomtatványok könyvészeti kézikönyve*. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest, 1885.
- Szabó 1980.** Szabó Dénes: Betekintés a magyar nyelvkönyvek írásának történetébe. In: Imre Samu – Szathmári István – Szűts László (szerk.): *A magyar nyelv grammatikája*. Budapest, 1980. 707–711.
- Szathmári 1968.** Szathmári István: *Régi magyar nyelvtanaink és egységesülő irodalmi nyelvünk*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1968.
- Szinnyei** Szinnyei József: *Magyar írók élete és munkái I–XIV*. Budapest, 1891–1914.
- Szili 2014.** Szili Katalin: Az „első magyar” beszélgetéskönyvről. Hajdanvolt egyetemességünk nyomában. *Hungarológiai Évkönyv*, 15 (2014), 120–126.
- Toldy 1866.** Toldy Ferenc: *Corpus grammaticorum linguae Hungaricae veterum*. Pesthini 1866. 549–584,
- Zoványi 1977.** Zoványi Jenő: *Magyarországi protestáns egyháztörténeti lexikon*. 3. javított és bővített kiadás. Budapest, 1977.

TÜZES ÁGOSTON KÁROLY

A XIX. SZÁZADI KÖZÉP-ÁZSIA ÁLLAMALAKULATAI NYUGATI ÚTIRAJZOKBAN

KIVONAT: A szűkebb értelemben vett Közép-Ázsia területének XIX. századi államalakulatai alkotják ennek az elemzésnek a tárgyát. A kazah sztyeppéktől délre, valamint Perzsiától és Afganisztántól északra három jelentősebb entitást találunk ebben a korszakban: a Buharai Emírséget, a Hívai Kánságot és a Kokandi Kánságot. Számos európai és amerikai utazó ellátogatott Közép-Ázsia területére ebben az időszakban. Útinaplókat, útleírásokat hagytak hátra az utókor számára, amelyek forrásként rendelkezésünkre állnak, lehetővé teszik a térség államalakulatainak megismerését. Emellett elsősorban Nagy-Britanniában, a *Brit Királyi Földrajzi Társaság* intézményi keretei között kibontakozott egy tudományos igényű érdeklődés is, amely Közép-Ázsia földrajzi és politikai viszonyait kívánta feltárni.

Ebben a tanulmányban kettős célkitűzést igyekszem megvalósítani. Vizsgálatom egyrészt arra irányul, hogy megállapítsam, vajon mennyiben befolyásolta a nyugati utazók és szakértők gondolkodásmódját az államépítés európai modellje. Ezt tették-e meg mintává? Milyen mértékben volt jellemző esetükben, hogy a nyugati politikai gondolkodás szókészletével próbálják meg leírni a közép-ázsiai államalakulatokat? Felvetődik ugyanakkor az a kérdés is, hogy melyek lehettek azok a valós tendenciák, jelenségek, amelyeket megfigyelhettek és leírhattak.

KULCSSZAVAK: Közép-Ázsia, Hívai Kánság, Buharai Emírség, Kokandi Kánság

ÁGOSTON KÁROLY TŰZES

THE POLITICAL ENTITIES OF 19TH-CENTURY CENTRAL ASIA

ABSTRACT: This analysis focuses on the 19th-century state entities of Central Asia in the narrower sense. South of the Kazakh steppes and north of Persia and Afghanistan, there were three significant entities during this period: the Emirate of Bukhara, the Khanate of Khiva and the Khanate of Kokand. Numerous European and American travellers visited Central Asia during the period. They left behind travelogues and travel descriptions for posterity, which are available to us as sources and enable us to learn about the state structures of the region. In addition, primarily in Great Britain, within the institutional framework of the Royal Geographical Society, a scientific interest developed, which sought to explore the geographical and political conditions of Central Asia.

In this study, I aim to achieve a dual objective. On the one hand, my research aims to determine the extent to which Western travellers and experts were influenced by the European model of state-building. Did they use this model as a template? How characteristic was it for them to try to describe the state structures of Central Asia using the vocabulary of Western political thought? At the same time, however, the question arises as to what the real trends and phenomena they observed and described might have been.

KEYWORDS: Central Asia, Khanate of Khiva, Emirate of Bukhara, Khanate of Kokand

Bevezetés

A XIX. század elején Közép-Ázsia földrajzi és politikai viszonyai ismeretlenek, feltérképezetlennek számítottak a Nyugat számára. Az európai hatalmak közül a kora újkortól kezdve az Orosz Birodalom alakított ki kereskedelmi kapcsolatokat Hívával és Buharával, így bizonyos ismeretekkel ők rendelkeztek legkorábban Közép-Ázsiáról.¹ Nagy Péter uralkodása idején kísérletet tettek Híva meghódítására, ám a hadjárat kudarcba fulladt.

A XIX. század folyamán számos orosz, nyugat-európai, valamint észak-amerikai utazó kezdte meg a térség tudományos megismerését, feltárását. Eltérő célkitűzésekkel utaztak Közép-Ázsiába; voltak, akik a cártól kapott hivatalos missziót teljesítettek, mások felfedezőútra indultak, de olyanok is akadtak, akiket a kalandvágy vezérelt, vagy esetleg a kibontakozó orosz expanzió bizonyos eseményeit kívánták külső szemlélőként figyelemmel kísérni. Képzettségük, foglalkozásuk is igen eltérő lehetett; találhatunk közöttük tudós orientalistákat, diplomatákat, katonatiszteket, misszionáriusokat, újságírókat és haditudósítókat is. Útleírásaik, útinaplóik lehetőséget adnak arra, hogy speciális, nyugati nézőpontból bár, de megismerhessük ennek az elzárt régióknak az államait, társadalmi és vallási viszonyait. Ezekben az írásokon kívül számításba vettem azoknak a korabeli „Közép-Ázsia szakértőknek” az írásait is, akiknek tevékenysége elsősorban a *Brit Királyi Földrajzi Társasághoz* kötődött.

Az útinaplók és útleírások esetében a forrástípus megbízhatatlansága, szubjektivitása jól ismert.² Figyelembe kell vennünk azokat az aggályokat is, amelyeket Edward Said (1935–2003) nagy hatású *Orientalizmus* című művében fogalmazott meg. Said élesen kritizálta az orientalizmusként, mint tudományterületet, valamint úgy vélekedett, hogy a Nyugat a Kelet (két mesterségesen létrehozott pólus) feletti dominancia megszerzésére törekszik. Művében maga is foglalkozott az útleírásokkal, mint a Keletről szóló írások meghatározó példái-

1 Sz. Bíró 2008, 31.

2 Burke 2006, 12–14.

val.³ Véleménye szerint ez a műfaj is „[...] igen jelentős szerepet játszott az orientalista diskurzus bástyáinak felépítésében”.⁴ Ebben a diskurzusban az utazók, a politikusok, gyarmati tisztviselők, de akár a tudósok is a Keletről lesajnálóan, ítélkezően, sztereotípiákat ismételve írtak.⁵

A XIX. századi Közép-Ázsiával foglalkozó történészek előtt ismertek ezek a források, ám éppen az imént említett okok miatt óvatosan közelítenek hozzájuk. Egyértelműen jelen van ugyanakkor az a vélemény is a kutatók körében, hogy ezeket a dokumentumokat, mint történelmi forrásokat, nem szabad alábecsülnünk.⁶

Rövid politikatörténeti áttekintés

A közép-ázsiai államalakulatok kialakulásának megértéséhez vissza kell térnünk a XVI. századi előzményekre. A század első évtizedében az üzbég törzsek egy csoportja Muhammad Sajbán kán (1501–1510) vezetésével benyomult Transzoxánia területére.⁷ Ezzel párhuzamosan zajlott le a Timurida Birodalom összeomlása. Habár Muhammad Sajbán életét vesztette a szintén ebben az időszakban felemelkedő perzsa Szafavida Birodalom uralkodójával, I. Iszmáillal (1501–1524) folytatott harcban, ennek ellenére a Sajbánida⁸ (vagy Sejbánida)-dinasztia fennhatósága alatt tartotta a régiót az évszázad folyamán.⁹ Transzoxánia nagy hatalmi központjai (Buhara, Szamarkand, Taskent, Balh) a nomád hagyományt követve, az apanázs-rendszer szerint kerültek felosztásra

3 Said 2000, 164.

4 Said 2000, 175.

5 Said 2000, 165.

6 Wilde 2016, 25.

7 Soucek 2000, 150.

8 Sajbán, Dzsocsi fia, Dzsingisz kán unokája. A Sejbánidák tehát egy dzsingiszida dinasztia volt.

9 Yuri Bregel, a térség egyik legjelentősebb kutatója rámutatott arra, hogy ez az elnevezés valószínűleg nem helyes. A nyugati szakirodalomban egy helytelen átirásból keletkezett a Sajbán név Muhammadra vonatkoztatva.

A Sajbánidáknak két ága is volt. Ezeket pedig meg kell különböztetnünk. Így a dinasztia alapítójának Abulhajr kánt (1428–1468) kell tekintenünk.

Bregel 2003, 50.; valamint Bregel 2009.

a nemzetség férfi tagjai között. Ugyan megválasztottak közülük egy kánt, de ő csupán első volt az egyenlők között.¹⁰ A XVI. század végére azonban Buhara városa egyértelműen kiemelkedett, mint központ. 1598-ban a Sajbánida-dinasztiát az Astarkhánidák (vagy Dzsánidák) követték, akik egészen 1785-ig uralkodtak Buharában.¹¹ Velük zárult a dzsingiszida dinasztiák sora. A Sajbánidák egy másik ága, az Arabsáhi-dinasztia Hvárezmben, vagyis Hívában szerzte meg a hatalmat, szintén a XVI. század első évtizedében.

Jelentős törés következett be a térség történelmében a XVIII. század közepén. A perzsa Nádír sah (1736–1747) sikeres hódító hadjáratainak sorozata elérte Hívát és Buharát is.¹² Ez rövid perzsa fennhatóságot eredményezett Közép-Ázsia ezen területein, ami azonban a sah halála után gyorsan megszűnt. A század új, üzbégi törzsi dinasztiák felemelkedését hozta magával a térség hatalmi központjaiban.¹³ Hívában a Kongrátok (1804-től), Buharában pedig a Mangitok (1747-től) szereztek meg fokozatosan a főhatalmat. A mangit törzsből származó Muhammad Rahím bég, Nádír sah seregébe tagozódott be, feladatául Buhara pacifikálását kapta. Nádír sah halála után azonban Muhammad Rahím magához ragadta a főhatalmat Buharában, megölve az utolsó Astarkhánida uralkodót, Abu al-Fajz kánt (1711–1747).¹⁴ 1747 és 1785 között a Mangitok fenntartották a dzsingiszida örökség és legitimitáció látszatát, tőlük függő kánok kinevezésével, ők maguk az *atalik* pozíciót töltötték be (a tényleges uralmat valójában ők gyakorolták). A Mangit-dinasztia tagja, Sahmurád (1785–1799) felvette az „*Amir al-Mu'minin*” (a hit védelmezője) címet – ettől kezdve beszélhetünk tehát a Buharai Emírség létezéséről.¹⁵

A XVIII. század elején a Fergana-völgyben új államalakulat kezdett formálódni (Buharától elszakadva), Kokand központtal. Itt 1710-től az üzbégi Ming-dinasztia uralma kezdődött meg.¹⁶ A káni címet csak Alim (1801–1810)

10 Burton 2019, Introduction.

11 Holzwarth 2004, 98.

12 Pickett 2016, 491.

13 Sela 2003, 2.

14 Soucek 2000, 179–180.

15 Bregel 2009, 396.

16 Becker 2004, 3.

vette fel a XIX. század elején, tehát ettől az időszaktól kezdve tekinthetünk Kokandi Kánságként erre az entitásra.¹⁷

A XIX. század folyamán ezeknek az államoknak szembe kellett nézniük a térséget fenyegető orosz expanzióval, valamint egy másik európai nagyhatalom, Nagy-Britannia terjeszkedésével is. A két birodalom nagy játszámája és feltételezett összecsapása, vagyis a „*The Great Game*” eseménytörténetének vizsgálata népszerű tematikát jelent, különösen az angolszász szakirodalomban.¹⁸

Közép-Ázsia valóságát végül a cári Oroszország sikeres hódító hadjáratainak sorozata formálta. Jóllehet a Hívai Kánság korábban két alkalommal (1717, 1839–40) már sikeresen szembeszállt a fenyegető expanzióval, az államalakulatok a XIX. század utolsó harmadában a birodalom protektorátusaivá váltak, vagy teljesen eltűntek a térképről. A hódítás folyamata már az 1840-es években megkezdődött a sztyeppére való egyre mélyebb benyomulással.¹⁹ A támadások először a Kokandi Kánság területe ellen irányultak, az első mérföldkövet az Ak-Mecset elfoglalása jelentette 1853-ban. Jelentős eredmény volt az oroszok számára Simkent, majd különösen Taskent 1865-ös elfoglalása.²⁰ A második célpont a Buharai Emírség volt. 1868-ban, Szamarkand elestével Buhara is kénytelen volt behódolni.²¹ Ezután következett a Híva ellen vezetett harmadik, immáron sikeres hadjárat 1873-ban. Az expanzió záróakordóját a türkmén törzsek legjelentősebbikét, a *tekke* türkméneket megtörő összecsapás, Gök Tepe ostroma jelentette 1881-ben.

Az orosz hódítás természetesen átrajzolta a térség politikai viszonyait. Két államalakulat maradt fenn egészen 1920-ig. A Hívai Kánság és a Buharai Emírség, területi veszteségeket elszenvedve, protektorátusi státuszba került. A Kokandi Kánság, mint állam, 1876-ban megszűnt, helyén pedig a Fergana *oblaszty* (terület) kialakítására került sor. Az új orosz közigazgatás rendszere a századfordulón kristályosodott ki. A Kaszpi-tengertől kelet felé haladva, a következő

17 Dubovitski-Bababekov 2011, 33.

18 Yapp 2001, 179–198.

19 Morrison 2020, 114–167.

20 Ez a dátum az expanzió szimbolikus kezdődátumává vált a szakirodalomban.

21 Heller 2003, 597.

területi egységeket találhatjuk: Transz-Kaszpi *oblaszty*, Szir-darja *oblaszty*, Szamarkand *oblaszty*, Fergana *oblaszty*, végül pedig a Szemirecsje *oblaszty*.²² Ezek közé ékelődtek be a protektorátusok.

Az államok vizsgálata a szakirodalom tükrében

A nyugati historiográfiát áttekintve megállapíthatjuk, hogy már számos kutató foglalkozott a közép-ázsiai államalakulatok államiságának kérdéskörével. A Közép-Ázsia kutatás korábbi generációjának legismertebb képviselői közül, Yuri Bregel „despotikus monarchiákként”²³ azonosította mindhárom államalakulatot, ahol az uralkodó „korlátlan hatalommal rendelkezik”.²⁴ Hasonlóképpen látta mindezt Seymour Becker is, aki „autokratikus muszlim államokról”, valamint „belső politikai stabilitásról” írt.²⁵ Az új üzbég törzsi dinasztiák hatalomra kerülése nyomán bekövetkező legjelentősebb változást a központi hatalom megerősödése, valamint a centralizáció jelentette. Ezek a folyamatok jelezték a nomád államiságból való átmenetet.²⁶ Ennek egyik eleme volt az üzbég törzsi elit háttérbe szorítása Hívában és Buharában,²⁷ illetve kísérletek történtek a területi különállások, függetlenségre törekvő fejedelemségek felszámolására is.²⁸

A kurrens szakirodalmak esetében is többnyire ezzel a megközelítéssel találkozhatunk. Paolo Sartori a Hívai Kánság centralizált és bürokratizált voltát emelte ki.²⁹ James Pickett úgy vélte, hogy a kora újkori Európa vonatkozásában feltűnő, „fiskális-katonai állam” meghatározás ezekre az államokra is alkalmazható.³⁰ Az általa városállamoknak nevezett Buharában, Hívában és

22 Yaroshevski 1987, 88.

23 Bregel 2009, 403

24 Bregel 1991, 419.

25 Becker 2004, uo.

26 Holzwarth 2015, 277.

27 Becker 2004, 3.

28 Becker 2004, 4.

29 Sartori-Abdurasulov 2020, 10.

30 Pickett 2023.

Kokandban, a hatalomra jutó törzsi dinasztiák államépítésbe kezdtek. Oly módon igyekeztek megerősíteni pozíciójukat az üzbég törzsfőkkel szemben, hogy megreformálták a haderőiket. Igyekeztek állandó hadseregeket felállítani, ezzel pedig függetlenítették magukat a törzsi katonai elitől. Scott C. Levi a Kokandi Kánságról írott nagy összefoglaló munkájában ugyancsak a városállamok kifejezést alkalmazta.³¹ Olyan folyamatot írt le, amelyben ezeknek a városállamoknak a halmazából egy centralizáltabb kánság kialakulása zajlott le a XIX. század első harmadában.

Ugyanakkor Mary Holdsworth már az 1959-es művében is felhívta a figyelmet arra, hogy ezekre a kánságokra, valamint emírségre nem tekinthetünk úgy, mint az európai nemzetállamokra.³² Bár ő is úgy vélte, hogy valóban láthatunk egy erősödő központi hatalmat, illetve bürokratikus apparátust. Adeb Khalid azonban azt is vitatta, hogy valóban kifejlődött volna egy központosított bürokratikus infrastruktúra a Buharai Emírség esetében.³³ A közelmúltban elhunyt Andreas Wilde pedig kifejezetten a decentralizáció irányába mutató folyamatokra, jelenségekre kívánta ráirányítani a figyelmet. Tanulmányának címével már utalt az általa képviselt szemléletmódra: *Egy despotikus állam látszatának megteremtése*.³⁴ A tanulmány konklúziójában Wilde sem tagadta azt, hogy felfedezhetőek az államépítés folyamatának elemei, de ettől függetlenül hibát követnénk el, ha a kánságokat és az emírséget nemzetállamokhoz hasonlítanánk.³⁵ A centralizáció mellett érdemes rámutatni továbbá arra is, hogy a központi hatalomnak milyen belső konfliktusokkal kellett szembesülnie, mely aktorok (nomád és félnomád etnikai csoportok) kérdőjelezték meg az uralkodó autoritását.³⁶

Wilde életművének kiemelkedő alkotása a *What is beyond the River? Power, Authority and Social Order in Transoxania (18th–19th Centuries)* című munka.³⁷ A műben Wilde bemutatta Transzoxánia komplex társadalmi és politikai struk-

31 Levi 2017, 74.

32 Holdsworth 1959, 1–2.

33 Khalid 2000, 371.

34 Wilde 2013, 267–298.

35 Wilde 2013, 291.

36 Wilde: 2013, 292.

37 Wilde 2016.

túrát, ezzel is túllépve a keleti despotizmus megszokott és leegyszerűsítő keretrendszerén.³⁸ A bevezetőben, elméleti megalapozásként, külön tárgyalta azokat a szerzőket és munkákat, akik és amelyek az iszlám világ más területein (például Perzsia, Duráni Birodalom) és korábbi korszakokban, kifejezetten a határok kérdésére, a hatalmi viszonyokra, az uralkodó és társadalma viszonyára, az uralkodó érdekérvényesítő képességére koncentráltak.³⁹ Wilde úgy vélte, hogy ezek az elméletek kiválóan alkalmazhatóak a közép-ázsiai államalakulatok esetében is.

A vonatkozó szakirodalom kiemeli, hogy ezeknél az államoknál/birodalomoknál nem egy pontosan körülhatárolt, territoriális állam modelljében kell gondolkodnunk, azaz nem „vesztfáliai államokról” beszélhetünk. Ralph Brauer azt hangsúlyozta, hogy az iszlám világban „az élesen meghúzott határvonalaknak [...] nem volt gyakorlati jelentősége vagy nem is léteztek”.⁴⁰ Albert Hourani arról írt, hogy néhány városi központból sugárzott szét az uralkodó hatalma, amely a távolság növekedésével egyre csökkent.⁴¹ Hourani szerint a központi hatalom érdekérvényesítő képessége a földrajzi adottságoktól, domborzati viszonyoktól is függött; a hegyésekben vagy sivatagos területeken gyenge volt, míg a termékeny síkságokon, folyóvölgyekben lehetett a legerősebb. Ronnie Ellenblum hasznosabbnak vélte, ha befolyási övezetekről beszélünk.⁴² A kötet szerzője, Andreas Wilde a hatalom közvetett gyakorlására helyezte a hangsúlyt.⁴³ Eszerint az uralkodó a helyi eliteknek delegálta a hatalmat. Wilde ezért a patrónus–kliens kapcsolatokra, a közvetítésre és az ajándékozás jelenségére fókuszált, mivel véleménye szerint ezeken keresztül jobban megragadhatóvá és értelmezhetővé válnak a hatalmi viszonyok Transzoxániában.⁴⁴ Tehát az állam egy személyes kapcsolatokra, lojalításra alapozódó rendszer, és csak a XIX. század végére, fokozatosan válik egy területileg meghatározott entitássá.⁴⁵

38 Pickett 2023, 426.

39 Wilde 2016, 29–33.

40 Brauer 1995, 36.

41 Hourani 1991, 83–205.

42 Ellenblum 2002, 109–112.

43 Wilde 2016, 35.

44 Wilde 2016, 82.

45 Noelle-Karimi 2014, 295–296.

Az államok elnevezése és jellege

Az első problémakört az államok megnevezései alkotják. A Hívai Kánság, Buharai Emírség, Kokandi Kánság megnevezések a külső szemlélők által megfogalmazott konstrukciók voltak. Elsősorban a térségben befolyását kiterjeszteni kívánó nagyhatalom, az Orosz Birodalom bürokratái, majd később utazói kezdték ezeket az elnevezéseket alkalmazni.⁴⁶ Ezt a gyakorlatot a későbbiek során a Közép-Ázsiában járó nyugat-európai és észak-amerikai utazók is folytatták és követték. Ennek eredményeként a nyugati hagyományban ezek az elnevezések kanonizálódtak.⁴⁷ A térség lakói azonban nem ismerték ezeket a terminusokat, helyettük Híva esetében például a *Hvárezmi vilajet*, míg Buhara esetében pedig a *Māwarā`al-nahr* (arab, jelentése: ami a folyón túl van)⁴⁸, vagy a *Buharai vilajet* megnevezésekkel találkozhatunk a helyi forrásokban.⁴⁹

Az utazók tehát átvették azt a szóhasználatot, amely a két kánságot és az emírséget jelölte. Ez az átvétel azonban csak fokozatosan történt meg. A korai brit utazók, William Moorcroft (1767–1825), Alexander Burnes (1805–1841) vagy Joseph Wolff (1795–1862) anglikán misszionárius, még nem ezt a terminológiát használták az 1830-as évek elején. Ők egyszerűen királyságként hivatkoztak Buharára.⁵⁰ Itt egyfajta evolúciót figyelhetünk meg, a század folyamán fokozatosan konkretizálódott az államalakulatokra vonatkozó szóhasználat. Megfigyelhető az is, hogy Buhara esetében mind a kánság, mind az emírség vagy az emirátus megnevezéssel találkozhatunk.⁵¹

A korszakban Sir Henry Rawlinsont (1810–1895) tartották számon a legjelentősebb kortárs Közép-Ázsia szakértőként Nagy-Britanniában.⁵² Ő „testvér-

46 Wilde 2017, 2.; valamint Wood 2019.

47 Fragner 2008, 34.

48 Ez azonban nem egyszerűen egy állam, hanem egy történelmi régió neve volt, amely a Szir-darja és az Amu-darja folyó közötti területet jelölte.

49 Wilde 2017, uo.; valamint Wood 2019, uo.

50 Moorcroft 1841, 505.; Burnes 1834, 262, 297.; Wolff 1835, 69.

51 Wolff 1846, 351.

52 Goldsmid 1895, 494.

államokként”, vagy általánosságban – kvázi nemzeti jellegüket kiemelve – üz-bég fejedelemségekként említette Hívát, Buharát és Kokandot.⁵³ Joseph Wolff misszionárius „barbár államokként” azonosította őket, mivel rabszolgakereskedelem zajlott a területükön.⁵⁴ A Hívai Kánság megítélése különösen negatív volt, „rabló államként” írták le.⁵⁵ Az 1873-as hívai hadjáraton résztvevő német hadnagy, Hugo Stumm (1845–1910) a kánság területén élő, és emberrablást, valamint a kereskedelmi karavánok fosztogatását végrehajtó türkmén és kazah törzsek jelenléte nyomán rablófészeknek minősítette az államalakulatot.⁵⁶ A hívai kán jóváhagyta, sőt pártolta ezt a tevékenységet (a nomád etnikai csoportokkal való komplex kapcsolatát lásd később a tanulmányban), amelynek oroszok is áldozatául estek.⁵⁷ Az orosz hadjáraton külső szemlélőként szintén részt tudott venni az amerikai haditudósító, J. A. MacGahan (1844–1878), a *The New York Herald* munkatársa. Leírása szerint a hívai kán, miután tudomást szerzett az orosz seregek közeledéséről, elhatárolódott ettől a tevékenységtől, és teljes mértékben a türkmén törzsekre hárította a felelősséget.⁵⁸

Határvonalak, territorialitás, centralizáció

A térségbe utazó európai és amerikai személyek, valamint a Közép-Ázsiával foglalkozó korabeli szakértők tudatában ott élt származási országuk állambe rendezkedésének modellje. Nem meglepő tehát, ha hasonló elveket, gyakorlatokat, külső jegyeket kerestek a kánságok és az emírség esetében is. Előtérbe kerültek az olyan kifejezések, mint a *territorializáció* (területiség, területi alapon való szerveződés), vagy az államépítés során a *centralizáció* fogalma.

A következő kérdésekre keresték a válaszokat: melyik szélességi és hosszúsági körökön helyezkednek el ezek az államok? Megállapíthatók-e ezeknek

53 Rawlinson 1875, 160–161.

54 Wolff 1846, 353.

55 Wolff 1846, 351.

56 Stumm 1873, 5.

57 Eden 2018, 21.

58 MacGahan 1874, 221.

az államoknak a külső határai? Meghatározható-e (például négyzetmérföldben) területük nagysága? Milyen további területi egységekre (például tartományok) oszthatók az államok? Meddig terjed a főhatalom (a kán vagy az emír) valódi érdekérvényesítő képessége? Milyen mértékben előre haladott a külső szemlélők véleménye szerint a centralizáció? Mekkora népeséggel bírnak ezek az entitások? Tartanak-e összeírásokat területükön?

A balti német származású Georg von Meyendorff (1795–1863) 1820-as utazását tekintem a kiindulópontnak. Ő az Orosz Birodalom szolgálatában álló katonatisztként vett részt abban az expedícióban, amelyet I. Sándor cár indított Buharába. Ott szerzett tapasztalatait az európai olvasóközönséggel is megosztotta, 1826-ban Párizsban ugyanis megjelent utazásának története, francia nyelven.⁵⁹ Meyendorff részletgazdag leírást adott a térség államalakulatainak, természetesen kiemelten a Buharai Emírségnek a politikai viszonyairól. Megjegyezte, hogy a Buharai Emírség határainak megállapítása a domborzati viszonyok miatt igen nehézkes, tudniillik sivatagos területek határolják.⁶⁰

Az orosz orientalista, Nyikolaj Kanyikov (1819–1878) 1842-ben látogatott el a Buharai Emírség városaiba, egy diplomáciai misszió keretében.⁶¹ Egy évvel később, *Opisanie Bukharskogo Khanstva* (Описание Бухарского ханства), vagyis a Buharai Kánság leírása címmel jelentette meg tudományos igényű munkáját, amelynek hamarosan megjelent angol fordítása is.⁶² Ebben Kanyikov egy külön fejezetet szentelt a „Határok és területi kiterjedés” problematikájának, valamint részletesen foglalkozott „Buhara adminisztrációjával” is.⁶³ A korabeli felfogást jól jellemzi, hogy megkülönböztette a civilizált és barbár államokat.⁶⁴ A Buharai Emírséget természetesen a második kategóriába sorolta, éppen határvonalainak hiánya és fluktuáló természete miatt. Kanyikov ezért úgy vélte, hogy könnyebben

59 Meyendorff 1826, de olvasható angol fordításban is: Meyendorf 1870. A tanulmányban az angol fordításra fogok hivatkozni.

60 Meyendorf 1870, 26.

61 Author Unknown 1879, 216.

62 Khanikoff 1845.

63 Khanikoff 1845, 1–10., valamint 231–268.

64 Khanikoff 1845, 2.

meg lehetne határozni a művelés alatt álló földek és lakott területek nagyságát.⁶⁵ Itt a legerősebb ugyanis az uralkodó hatalma és befolyása.

1865-ben, az egyre inkább látványossá váló orosz expanzív törekvésekkel egy időben jelent meg John és Robert Michell szerkesztésében a *The Russians in Central Asia* című kötet.⁶⁶ A kötet bevezetőjét Hume Greenfield, a *Brit Királyi Földrajzi Társaság* segédtitkára írta.⁶⁷ Greenfield szóhasználata figyelmet érdemel, hiszen kiválóan példázza a nyugati ember államokról alkotott elképzelését, a territorialitáshoz és határvonalak kijelöléséhez való ragaszkodását. A Hívai Kánság keleti határa kapcsán „képzeletbeli vonalról” írt, vagy a Kokandi Kánság nyugati határait „önkényesen jelölte ki”. Mindenképpen meg akarta becsülni, hogy nagyjából hány négyzetmérföldet fedett le a Buharai Emírség vagy a Kokandi Kánság területe.

A korabeli külső szemlélők a kánságok és az emírség „politikai felosztását”⁶⁸ is a területi szerveződés elve mentén ábrázolták. Változó megnevezésekkel illették ezeket a területi egységeket; kerületként vagy tartományként is hivatkoztak rájuk.⁶⁹ Buhara esetében – Kanyikov, valamint Meyendorff leírása szerint – ezek a körzetek, kerületek vagy bégségek egy-egy nagyobb városi központ köré szerveződtek.⁷⁰ Meyendorff, a mongol hagyományból is ismert *tümen* (jelentése: tízezer) megnevezést is használta. Élükön a *hakim* vagy *bég* állt. Vámbéry Árminnál (1832–1913) ugyanezzel a szóhasználattal találkozhatunk a Hívai Kánság esetében is. Városi központok köré szerveződő kerületekről írt (ezeknek számát harminckettőben állapította meg), amelyek élén kormányzó vagy bég állt.⁷¹ Az amerikai diplomata, Eugene Schuyler (1840–1890) a Kokan-

65 Khanikoff 1845, 6.

66 Ez a mű, orosz utazók, vagy hivatalos missziót teljesítő személyek, Közép-Ázsiára vonatkozó írásainak angol fordításait tartalmazta; egyfajta térségre vonatkozó forrásgyűjteménynek szánták a kiadók.

Michell-Michell 1865.

67 Greenfield 1865, 8–11., 17.

68 Vámbéry Ármin szóhasználata. Vámbéry 1865, 309.

69 Olufsen 1911, 576.

70 Meyendorf 1870, 55.; Khanikoff 1845, 96.

71 Vámbéry 1865, 309–311.; 347–349.

di Kánságra vonatkozóan vázolt fel hasonló modellt: városok és tartományok, amelyek élén bégek álltak.⁷²

Schuyler kiváló felkészültségét mutatja, hogy ismerte az apanázs rendszer fogalmát.⁷³ Rámutatott arra is, hogy ez a rendszer a Buharai Kánság esetében is létezett a korábbi évszázadokban, lényegében Dzsingisz kán örökségének folytatásaként. Ő ennek a hagyománynak a következményeként értékelte egyes tartományok függetlenségre való törekvését. Az utazók közül ugyanis többen megfigyelték és azonosították is azt a jelenséget, hogy a buharai emír által elméletileg és a valóságban uralt területek nagysága, kiterjedése változó volt.

Ennek eklatáns példája Sahriszabz (Timur Lenk szülővárosa), amely mintegy önálló fejedelemségként ékelődött be az emírség területébe.⁷⁴ Ugyanígy igyekezett kivonni magát a buharai emír befolyása alól Hiszor is.⁷⁵ Kanyikov arról számolt be, hogy Hajdar bin Sahmurád uralkodásának kezdetén (1800) a Buharai Emírség még elérte az elméletileg legnagyobb kiterjedését, délen egészen Bal ig, a város ekkor azonban szintén függetlenedni kezdett.⁷⁶ A nyugati külső szemlélők minden esetben megállapították, hogy a domborzati viszonyok nehézkessé tették a központi hatalom számára, hogy esetlegesen újra uralma alá hajtja ezeket a városokat. Ezeknek az entitásoknak a státuszát a legkülönbébb módokon definiálták: a kánság, fejedelemség, alkirályság, esetleg tartomány fogalmak használatával.⁷⁷

Muzaffar bin Naszrulláh buharai emír (1827–1860) uralkodásának időszakát a központi hatalom megerősödésével, a centralizáció előrehaladásával azonosítják. Egy bizonyos Abdul Szamed Perzsiából érkezett Buharába, ahol úgy tűnik, hogy az ő közreműködésével megkezdődött a hadsereg reformja.⁷⁸ Abdul Szamed a tüzérség kialakításában vállalt szerepet, és ennek révén komoly befolyásra tett szert Buharában. Vámbéry Ármin és Kanyikov beszámoltak egy

72 Schuyler 1876 Vol. II., 57.

73 Schuyler 1876 Vol. II., 72.

74 Vámbéry 1865, 340.; Schuyler 1876 Vol. II., uo.; Landsell 1885 Vol. II., 32.

75 Meyendorf 1870, 58.

76 Khanikoff 1845, 3.

77 Meyendorf 1870, uo.; Landsell 1885 Vol. II., 52.

78 Wolff 1846, 247–248.

katonai egységről, amelyet *szerbaz* néven említettek, és reguláris csapatként hivatkoztak rá.⁷⁹ Naszrulláh emír az atya uralkodásának idején elveszített területek, városok visszaszerzésén munkálkodott. Hadjáratok sorozatát vezette Sahriszabz ellen (végül 1856-ban járt sikerrel), de Balh visszaszerzésére is kísérletet tett.⁸⁰ Ezeknek a területi különállásoknak a felszámolását akár országegyesítő törekvésként értelmezhetjük.⁸¹ A megreformált haderőre támaszkodva terjeszkedni is kívánt: a Kokandi Kánsággal vívott háborúkat.⁸²

Az orosz expanzió kiterjedése azt eredményezte, hogy a hódítók megkezdték az államok határvonalainak kijelölését. Ezzel egyidejűleg azonban egyes területeket, amelyek Híva, Buhara vagy Kokand befolyási övezetei voltak, elcsatoltak és az Orosz Birodalom területébe olvasztottak, továbbá ezek a hatalmi központok orosz protektorátussá, vazallus államokká váltak. A hódító hadjáratok sorozata elsőként a Kokandi Kánság ellen irányult. Taskent elfoglalását követően megalakult a Turkesztán *oblaszty*, majd 1867-ben a Turkesztáni Fő-kormányzóság.⁸³

A cári Oroszország szerződéseket kényszerített a legyőzött közép-ázsiai uralkodókra. Az elsőként megtámadott Kokandi Kánságra egy kereskedelmi szerződés formájában erőlítették rá akaratukat, amelyben egyenlő jogokat, valamint szabad áthaladást követeltek az orosz kereskedők számára.⁸⁴ A cár végül 1868 novemberében szentesítette a szerződést.

Ebben az évben már megindult a Buharai Emírség elleni támadás is. Szamarkand elfoglalása után az újonnan kinevezett fő kormányzó, Konsztantyin Petrovics von Kaufmann szerződést kötött a buharai emírrrel, amelynek értelmében Oroszország területeket csatolt el Buharától (Szamarkandot, Kattakurgánt). Schuyler, 1868. július 5-re datálta ezt az eseményt.⁸⁵ Öt évvel később ezt a szerződést felülvizsgálták, majd kiegészítették. George Nathaniel Curzon

79 Khanikoff 1845, 4–5.; Vámbéry 1865, 201, 352.

80 Khanikoff 1845, 4.; Vámbéry 1865, 355.

81 Schuyler 1876 Vol. II., 72.

82 Vámbéry 1865, 351–356.

83 MacKenzie 1967, 265–266.

84 Schuyler 1876 Vol. II., 274–276.

85 Schuyler 1876 Vol. II., 304–305.

(1859–1925) útinaplójában megörökítette az 1873-as buharai-orosz szerződés tényét és a dokumentum teljes szövegét leköszölte angol nyelven, írása függelékében.⁸⁶ A szerződés első cikkelyében Oroszország, a Híva és Buhara közötti határvonal kijelölésének jogát is magáénak tekintette; a buharai emír az elveszített területek helyett az Amu-darja folyó jobb partján kapott kárpótlást, illetve államát „elmozdították” keleti irányba.⁸⁷

A Hívai Kánság fővárosa 1873. június 10-én esett el. Ezt követően, 1873 augusztusában Muhammad Rahim Bahádur kánra (1864–1910) kényszerített rá hasonló szerződést a cári Oroszország. A hadjáraton résztvevő MacGahan útinaplójában leköszölte (angol nyelven) a hívai-orosz szerződés szövegét.⁸⁸ Vámbéry Árminnál magyar nyelven is olvashatjuk ezt a dokumentumot.⁸⁹ A szerződés második cikkelye egyértelműen kijelölte a cári Oroszország és Híva közötti határvonalat, igaz, a kánság déli határainak kijelölésével nem foglalkozott. A harmadik cikkely értelmében pedig a Hívai Kánság elveszítette az Amu-darja folyó jobb partján birtokolt területeit.

A keleti despota belső problémái

A nyugati utazók és szakértők a hívai kán, a buharai emír és a kokandi kán hatalomgyakorlásának módját a keleti despotizmus jól ismert keretrendszerében helyezték el, és ezt az államberendezkedés formájának is tekintették. Ahogyan

86 Curzon 1889, 432–435.

87 Ez angol nyelven olvasható: „*The Khivan territory on the right bank of the Amu Daria having been incorporated in the Russian Empire, the former frontier between Khiva and Bokhara, from the oasis of Khelata to Gugertli, is abolished. The territory between the former Bokhara-Khivan frontier on the right bank of the Amu Daria from Gugertli to Meschekli, and from Meschekli to the point of junction of the former Bokhara-Khivan frontier with the frontier of the Russian Empire, is incorporated in the dominions of the Amir of Bokhara.*”

Curzon 1889, 432.

88 MacGahan 1874, 416–420.

89 „Az orosz és khivai területek közti határt az Amu-Derja fogja képezni, Kükürtlitől fogva a folyón lefelé az Amu-Derja legnyugatibb ágának kibocsátásáig és ezentúl ez ág egészen az Aral-tóba való torkolásáig. Azután a határ a tó partja mentén Urgu előfokig vezet és onnét az Osztjurt lejtőjének tövéig, az Amu-Derja úgy nevezett régi medrének hosszában.”

Vámbéry 1874, 81–84.

arra Edward Said az *Orientalizmus* című nagyhatású művében rámutatott; ebben a korszakban kristályosodtak ki egyre inkább „a Kelettel kapcsolatos vegytiszta nézetek” Nyugaton.⁹⁰ Az egyik ezek közül éppen a „keleti önkény” fogalma volt, amely megkérdőjelezhetetlen, objektív igazságként és szakkifejezésként honosodott meg.

A despotaként vagy türannoszként is jellemzett közép-ázsiai uralkodók elméletileg „élet és halál urai” voltak és korlátlan hatalommal bírtak.⁹¹ A nyugatiak azonban külső szemlélőként is be tudtak azonosítani több olyan tényezőt, amely gyengítette az uralkodói tekintélyt és a központi hatalmat. Az egyik a vallási elit befolyása volt; az *ulemák* (vallástudósok, jogtudósok) korlátot szabhattak önkényeskedésének.⁹² Emellett a nyugatiak mindhárom államalakulat esetében felfigyeltek arra a problémára, amelyet a nomád etnikai csoportok jelenléte okozott.⁹³

Vámbéry Ármin a (XIX. századi) hívai kánok életéről és uralkodásáról rövid összefoglalókat jegyzett le a *Közép-ázsiai utazásban*.⁹⁴ Ebben visszatérő motívumként világosan kirajzolódott az egyes türkmén törzsekkel, valamint a szintén nomád karakalpakokkal fennálló szűnni nem akaró háborúskodás. Ezek közül különösen a *jomut* türkmének tűntek ki harciasságukkal. A *jomutok*, ha éppen nem a hívai kánnal háborúztak, irreguláris haderőként a kán rendelkezésére álltak (például az orosz hadjárat idején, a főváros védelmében). Ennek ellenére nem fogadták el az uralkodó autoritását, és e probléma megszűnésére is az orosz hódítók beavatkozásáig várnunk kellett. Az amerikai MacGahan, Híva elfoglalásán túl, arról a büntetőhadjáratról is tudósított, amelyet az oroszok vezettek a *jomut* törzs ellen, és amely ténylegesen megtörte őket.⁹⁵ Meyendorff utalt egy másik türkmén törzsrre, akik Hajdar bin Sahmurád uralkodásának

90 Said 2000, 352.

91 Khanikoff 1845, 231.

92 Vámbéry 1865, 303.

93 Meyendorf 1870, 50.; Vámbéry 1865, 390–391.

94 Vámbéry 1865, 318–327.

95 MacGahan 1874, 349–438.

idején áttelepültek a hívai kán által elméletileg uralt területekre, majd pedig a buharai emír számára okoztak kellemetlenséget.⁹⁶

A Kokandi Kánság esetében is több nomád etnikai csoport jelenlétével számolhatunk. Jelen voltak a (kirkizekként említett) kazahok, a (valódi) kirgizek és a kipcsakok is. Vámbéry különösen a kipcsakok szerepét emelte ki. A *Közép-ázsiai utazásban* külön „nemzetiségként” említette őket, bár más helyen az üzbég törzsek egyikeként hivatkozott rájuk.⁹⁷ Eugene Schuyler „harcos üzbég törzsként” azonosította őket, akik nomád életformát folytattak.⁹⁸ Úgy tűnik, hogy képesek voltak befolyásolni a belpolitikai folyamatokat, ők azok, akik „nevezik és teszik le a kánokat”.⁹⁹ Schuyler részletesen lejegyezte naplója függelékében a Kokandi Kánság történetét, különösen a XIX. századi eseményekre fókuszálva.¹⁰⁰ Az ő munkájából is kitűnik a „kipcsak párt”, mint olyan aktor, amely a kánság politikai életének formálója. Muhammad Khodájár kán (1845–1875) hatalomra kerülése egy kipcsak vezető, Muzulmán Kul játszmáinak eredményeként történt meg 1845-ben. Muzulmán Kul a fiatal Khodájár feletti gyámkodás révén a kánság valódi urává vált.¹⁰¹ Khodájár végül 1853-ban megszabadult a felügyelet alól, és ekkor kíméletlenül leszámolt a kipcsakokkal. A nyugatiak tíz–húszezer kipcsak lemészárlásáról írtak.¹⁰²

A nomád etnikai csoportok jelenlétéhez kapcsolódott egy másik probléma is. Életmódjukkal szétfeszítették az állam elméleti kereteit. Nem lehetett meghatározni az egyes államalakulatok népességének pontos számát.¹⁰³ Alternatív megoldásként felmerült, hogy a letelepedett vagy városi népesség nagyságrendjét próbálják meghatározni. A statisztikai adatok hiánya ismét csak a központi hatalom gyengeségére utalt, hiszen az uralkodók nem tartottak összeírásokat sem.

96 Meyendorf 1870, 50.

97 Vámbéry 1865, 346–347; 314.

98 Schuyler 1876 Vol. II., 57.

99 Vámbéry 1865, 347.

100 Schuyler 1876 Vol. I., 337–359.

101 MacGahan 1874, 315.

102 Schuyler 1876 Vol. I., 350; Ujfalvy-Bourdon 1885, 91.

103 Khanikoff 1845, 93–94.; Meyendorff 1870, 41.; Vámbéry 1865, 307.

Híva és Buhara esetében a források részletesen beszámolnak az uralkodók hivatalszervezetéről és udvartartásáról. A nyugatiak hajlamosak voltak ezekre a tisztviselőkre, miniszterekként utalni, összességében pedig kormányzati struktúráról beszéltek.¹⁰⁴ Vámbéry a *mehter* pozícióját magyarázta úgy az olvasónak, hogy az tulajdonképpen egy belügyminiszter Hívában.¹⁰⁵ A Buharai Emírség esetében a legjelentősebb pozíció az *atalik*¹⁰⁶ volt egészen a XVIII. század végéig. A Mangitok éppen ebből a pozícióból emelkedtek fel, és szerezték meg az uralkodói címet. Az emír udvartartásának első embere volt a *kus begi*.¹⁰⁷ Rá első miniszterként is utaltak¹⁰⁸, Meyendorff pedig az Oszmán Birodalom nagyvezírjeihez hasonlította személyét.¹⁰⁹ A XIX. század folyamán vált egyre jelentősebbé szerepe (miközben az *atalik* egyre inkább háttérbe szorult). Erre a jelenségre a külső szemlélők is felfigyeltek.

Itt az ábrázolásmód egy ellentmondására hívnám fel a figyelmet. Ezek a személyek elméletileg kiszolgáltatottak voltak az uralkodó szeszélyeinek¹¹⁰, vagy ahogyan Wolff fogalmazott, a „miniszterek” rettegettek az uralkodótól, Naszrul-láh-tól.¹¹¹ Számos olyan példát is találhatunk, amikor éppen az uralkodó került tisztviselője befolyása alá. Meyendorff értesülései szerint Hajdar bin Sahmurád uralkodása idején a teljes buharai adminisztráció a *kus begi* kezében volt, az ő családtagjai és rabszolgái töltötték be számos fontos pozíciót.¹¹² Muhammad Rahím Bahádúr hívai kán a *divan begi* számára delegálta az állam ügyeinek intézését.¹¹³ Szaid Abdul Ahad emír (1885–1911) uralkodása alatt, az állam valódi urává a *kus begi* vált, Ole Olufsen leírása szerint.¹¹⁴ Az utazók tehát maguk árnyalták a keleti despota korlátlan hatalmáról felállított tételmondatot.

104 Vámbéry 1865, 303.; Meyendorff 1870, 50.

105 Vámbéry 1865, 118.

106 Vámbéry Ármin magyarázata szerint: országnagy, a fejedelem tanácsosa. Vámbéry 2010, 399.

107 Vámbéry 1865, 339.

108 Wolff 1835, 185.

109 Meyendorff 1870, 52.

110 Vámbéry 1865, 304.

111 Wolff 1835, 190.

112 Meyendorff 1870, 51.

113 MacGahan 1874, 278.

114 Olufsen 1911, 575.

Nyugati értelmezés szerint az állam, a központi hatalom feladata a személyi és a vagyoni biztonság garantálása.¹¹⁵ A XIX. századi közép-ázsiai államalakulatok azonban nem voltak képesek ezt biztosítani, sőt olyan vélekedések is vannak, amelyek szerint az uralkodó kifejezetten a társadalom, az emberek életére tört.¹¹⁶ Ez a keleti önkény természetéből következett. Ráadásul ez annak a Keletről szóló jól ismert klisének az igazolására is alkalmassá válhatott, amely szerint az emberi életnek ott nincs értéke.¹¹⁷ Ennek a kompetenciának a hiánya ugyanakkor a központi hatalom gyengeségét is jelezte. Ez a központi hatalom ugyanis képtelen volt ellenőrzése alatt tartani és korlátozni a türkmén törzsek portyáit is (Híva és Buhara esetében), amelyek az országutakat is veszélyessé tették. Az államalakulatok társadalmi és politikai életét tehát anarchia jellemezte. Az emberek terrorban, rettegésben töltötték mindennapjaikat. Ennek az állapotnak a felszámolását az orosz hódítók megjelenéséhez kötötték. A biztonság megteremtését a civilizációs misszió jogosságának alátámasztására használták, és egyik legfőbb eredményeként értékelték azt.¹¹⁸

Összegzés

A források vizsgálata alapján ellentmondásos tendencia rajzolódik ki előttünk. A nyugati utazók és Közép-Ázsia szakértők leírásaiban ugyanis az a törekvés figyelhető meg, hogy elméleti és gyakorlati szinten is államokként mutassák be a térség két kánságát, valamint az emírséget. Ezzel egyidejűleg azonban megállapították azokat a hiányosságokat is – miután tudatukban ott éltek a Nyugaton ismert mintázatok, államépítési és államszervezési gyakorlatok –, amelyek nem tették lehetővé, hogy „civilizált államokként” tekinthessenek ezekre az entitásokra.

A térség államalakulatainak uralkodóit, a „keleti despota” jól ismert alakjával azonosították. Ugyanakkor saját tapasztalásuk nyomán is szembesültek azal a ténnyel, hogy a kánok és emírek hatalomgyakorlása korántsem nevezhető

115 Biddulph 1892, 136.

116 Vámbéry 1885, 138.

117 Wolff 1835, 91.

118 Curzon 1889, 384.; Biddulph 1892, 136.

korlátok nélkülinek. Centralizációs törekvések nem valósultak meg maradéktalanul. Ennek ellenére a nyugatiak továbbra is ragaszkodtak ehhez a leegyszerűsítő narratívához leírásaikban.

Felhasznált irodalom

Források

- Author Unknown 1879.** Author Unknown: Obituary: M. Nicholas de Khanikoff, In: *Proceedings of the Royal Geographical Society and Monthly Record of Geography* Vol. 1. (1879) No. 3., 216.
- Biddulph 1892.** Biddulph, Cuthbert Edward: *Four Months in Persia and a Visit to Trans-Caspia*. Kegan Paul, Trench, Trübner & Co., London, 1892.
- Burnes 1834.** Burnes, Alexander: *Travels into Bokhara. Vol. I-II*. John Murray, London, 1834.
- Curzon 1889.** Curzon, George Nathaniel: *Russia in Central Asia in 1889 & the Anglo-Russian Question*. Longmans, Green, and Co., London, 1889.
- Goldsmid 1895.** Goldsmid, Frederic J.: Obituary: Major-General Sir Henry Creswicke Rawlinson. In: *The Geographical Journal*, Vol. 5. (1895) No. 5. 490–497.
- Khanikoff 1845.** Khanikoff, Nikolai: *Bokhara: Its Amir and Its People*. James Madden. London, 1845.
- Landsell 1885.** Landsell, Henry: *Russian Central Asia Vol. II*. Sampson Low, Marston, Searle and Rivington, London, 1885.
- MacGahan 1874.** MacGahan, J. A.: *Campaigning on the Oxus and the Fall of Khiva*. Harper & Brothers Publishers, New York, 1874.
- Michell–Michell 1865.** Michell, John – Michell Robert: *The Russians in Central Asia: Their Occupation of the Kirghiz Steppe and the Line of the Syr-Daria: Their Political Relations with Khiva, Bokhara, and Kokan: Also Descriptions of Chinese Turkestan and Dzungaria; by Capt. Valikhanof, M. Veniukof and [others]* Edward Stanford, London, 1865.
- Meyendorff 1870.** Meyendorff, Georg von: *A Journey from Orenburg to Bokhara in the Year 1820*. Foreign Department Press, Calcutta, 1870.

- Moorcroft 1841.** Moorcroft, William: *Travels in the Himalayan Provinces of Hindustan and the Panjab. Vol. I-II.*, John Murray, London, 1841.
- Olufsen 1911.** Olufsen, Ole: *The Emir of Bokhara and His Country.* William Heinemann, London, 1911.
- Schuyler 1876.** Schuyler, Eugene: *Turkistan. Notes of a Journey. Vol. I-II.* Scribner, Armstrong & Co., New York, 1876.
- Stumm 1873.** Stumm, Hugo: *Aus Chiwa. Berichte.* Ernst Siegfried Mittler & Sohn, Berlin, 1873.
- Ujfalvy-Bourdon 1885.** Ujfalvy-Bourdon, Marie: *Ujfalvy Károly utazása Páris-tól-Samarkandig.* Révai Testvérek Kiadása, Budapest, 1885.
- Vámbéry 1865.** Vámbéry Ármin: *Közép-ázsiai utazás.* Emich Gusztáv, Pest, 1865.
- Vámbéry 1885.** Vámbéry Ármin: *Vámbéry Ármin vázlatai Közép-Ázsiából: Ujabb adalékok az oxusmelléki országok népismereti, társadalmi és politikai viszonyaihoz.* Ráth Mór, Budapest, 1885.
- Wolff 1846.** Wolff, Joseph: *Narrative Of A Mission To Bokhara.* John W. Parker, London, 1846.
- Wolff 1835.** Wolff, Joseph: *Researches and Missionary Labours Among the Jews, Mohammedans, and Other Sects.* J. Nisbet, London, 1835.

Szakirodalom

- Becker 2004.** Becker, Seymour: *Russia's Protectorates in Central Asia: Bukhara and Khiva, 1865-1924.* RoutledgeCurzon, London and New York, 2004. <https://doi.org/10.4324/9780203390832>
- Brauer 1995.** Brauer, Ralph: *Boundaries and Frontiers in Medieval Muslim Geography.* The American Philosophical Society, Philadelphia, 1995. <https://doi.org/10.70249/9780871690333>
- Bregel 2025.** Bregel, Yuri: Abu'l-Ḳayr. In: *Encyclopaedia Iranica.* 20 February 2009. <https://www.iranicaonline.org/articles/abul-khayrids-dynasty/> letöltve: 2025. 08. 17.
- Bregel 2003.** Bregel, Yuri: *Historical Atlas of Central Asia.* Brill. Leiden and Boston, 2003. <https://doi.org/10.1163/9789047401216>

- Bregel 1991.** Bregel, Yuri: Mangits. In: *Encyclopaedia of Islam. Vol. VI.*, Brill, Leiden, 1991. 418–419.
- Bregel 2009.** Bregel, Yuri: The New Uzbek States: Bukhara, Khiva and Khoqand: c. 1750–1886, In: Nicola Di Cosmo, Allen J. Frank, Peter B. Golden (editors): *The Cambridge History of Inner Asia*. Cambridge University Press, Cambridge, 2009. 392–411. <https://doi.org/10.1017/CBO9781139056045.023>
- Burke 2006.** Burke, Peter: Útmutatás az utazástörténet számára. *Korall*, 7. évf. (2006) 26. sz. 5–24.
- Burton 2019.** Burton, Audrey: *The Bukharans: A Dynastic, Diplomatic and Commercial History 1550-1702*. Routledge, New York and Abingdon, 2019. <https://doi.org/10.4324/9781315026527>
- Dubovitskii–Bababekov 2011.** Dubovitskii, Victor – Bababekov, Khaydarbek: The Rise and Fall of the Kokand Khanate, In: S. Frederick Starr: *Ferghana Valley. The Heart of Central Asia*. M. E. Sharpe Armonk/London, 2011. 29–68.
- Eden 2018.** Eden, Jeff: *Slavery and Empire in Central Asia*. Cambridge University Press, Cambridge, 2018. <https://doi.org/10.1017/9781108637329>
- Ellenblum 2002.** Ellenblum, Ronnie: Were there Borders and Borderlines in the Middle Ages? The Example of the Latin Kingdom of Jerusalem, In: David Abulafia and Nora Berend (editors): *Medieval Frontiers: Concepts and Practices*, Ashgate, Aldershot, 2002. 105–119.
- Fragner 2008.** Fragner, Bert G.: Die „Khanate“: Eine zentralasiatische Kulturlandschaft vom 15. bis zum 19. Jahrhundert. *Zeitschrift für Weltgeschichte* 9. Jg. (2008) Heft 1. 33–75. https://doi.org/10.3726/84525_33
- Greenfield 1865.** Greenfield, Hume: Introduction, In: John and Robert Michell: *The Russians in Central Asia: Their Occupation of the Kirghiz Steppe and the Line of the Syr-Daria: Their Political Relations with Khiva, Bokhara, and Kokan: Also Descriptions of Chinese Turkestan and Dzungaria; by Capt. Valikhanof, M. Veniukof and [others]*, Edward Stanford, London, 1865. 1–22.
- Heller 2003.** Heller, Mihail: *Az Orosz Birodalom története*. Osiris Kiadó, Budapest, 2003.

- Holdsworth 1959.** Holdsworth, Mary: *Turkestan in the Nineteenth Century. Brief History of Bukhara Kokand and Khiva*. Central Asia Research Centre, Oxford, 1959.
- Holzwarth 2015.** Holzwarth, Wolfgang: Bukharan Armies and Uzbek Military Power, 1670–1870: Coping with the Legacy of a Nomadic Conquest, In: Kurt Franz, Wolfgang Holzwarth (editors): *Nomad Military Power in Iran and Adjacent Areas in the Islamic Period*. Dr. Ludwig Reichert Verlag, Wiesbaden, 2015. 273–354.
- Holzwarth 2004.** Holzwarth, Wolfgang: The Uzbek State as Reflected in Eighteenth Century Bukharan Sources. In: Thomas Herzog, Wolfgang Holzwarth (Hg.): *Nomaden und Sesshafte – Fragen, Methoden, Ergebnisse*. Teil 2. Halle 2004 (Orientwissenschaftliche Hefte 15; Mitteilungen des SFB „Differenz und Integration“ 4/2) S. 93–129.
- Hourani 1991.** Hourani, Albert: *A History of the Arab Peoples*. The Belknap Press of Harvard University Press, Cambridge, 1991.
- Khalid 2000.** Khalid, Adeb: Society and Politics in Bukhara, 1868-1920. *Central Asia Survey*, Vol. 19. (2000) No. 3–4. 367–396. <https://doi.org/10.1080/026349300750057991>
- Levi 2017.** Levi, Scott C.: *The Rise and Fall of Khoqand. Central Asia in the Global Age*. University of Pittsburgh Press, Pittsburgh, 2017. <https://doi.org/10.2307/j.ctt21c4t0x>
- MacKenzie 1967.** MacKenzie, David: Kaufman of Turkestan: An Assessment of His Administration 1867–1881. *Slavic Review*, Vol. 26. (1967) No. 2. 265–285. <https://doi.org/10.2307/2492454>
- Morrison 2020.** Morrison, Alexander: *The Russian Conquest of Central Asia. A Study in Imperial Expansion, 1814–1914*. Cambridge University Press, Cambridge, 2020. <https://doi.org/10.1017/9781139343381>
- Noelle-Karimi 2014.** Noelle-Karimi, Christine: *The Pearl in its Midst: Herat and the Mapping of Khurāsān (15th–19th Centuries)*. Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, Vienna, 2014. <https://doi.org/10.2307/j.ctt1vw0pfw>

- Pickett 2023.** Pickett, James; Andreas Wilde. *Central Asian Survey*, Vol. 42. (2023) No. 2. 426–427. <https://doi.org/10.1080/02634937.2023.2213533>
- Pickett 2023.** Pickett, James: Central Asia Between Empires: New Research on the 18th and 19th Centuries. *Oxford Research Encyclopedias of Asian History*, 21. 06. (2023). <https://oxfordre.com/asianhistory/display/10.1093/acrefore/9780190277727.001.0001/acrefore-9780190277727-e-713> letöltve: 2025. 07. 15. <https://doi.org/10.1093/acrefore/9780190277727.013.713>
- Pickett 2016.** Pickett, James: Nadir Shah's Peculiar Central Asian Legacy: Empire, Conversion Narratives, and the Rise of New Scholarly Dynasties. *International Journal of Middle East Studies*, Vol. 48. (2016) No. 3. 491–510. <https://doi.org/10.1017/S0020743816000453>
- Rawlinson 1875.** Rawlinson, Henry: The Russians in Central Asia, In: Henry Rawlinson: *England and Russia in the East: A Series of Papers on the Political and Geographical Condition of Central Asia*. John Murray, London, 1875.139–210.
- Said 2000.** Said, Edward: *Orientalizmus*. Európa Könyvkiadó, Budapest, 2000.
- Sartori 2020.** Sartori, Paolo; Abdurasulov, Ulfat: *Seeking Justice at the Court of the Khans of Khiva (19th–Early 20th Centuries)*. Brill, Leiden and Boston, 2020. <https://doi.org/10.1163/9789004427907>
- Sela 2003.** Sela, Ron: *Ritual and Authority in Central Asia: The Khan's Inauguration Ceremony*. Papers on Inner Asia No. 37. Research Institute For Inner Asian Studies, Bloomington, 2003.
- Soucek 2000.** Soucek, Svatopluk: *A History of Inner Asia*. Cambridge University Press, Cambridge, 2000. <https://doi.org/10.1017/CBO9780511991523>
- Sz. Bíró 2008.** Sz. Bíró Zoltán: Az Orosz Birodalom közép-ázsiai terjeszkedése – Politikátörténeti vázlat. *Világtörténet*, 30. évf. (2008) 3–4. sz. 28–34.
- Vámbéry 2010.** Vámbéry Ármin: *Bokhara története. A legrégebb időktől a jelenkorig*. Lilium Aurum, Dunaszerdahely, 2010.
- Vámbéry 1874.** Vámbéry Ármin: Az orosz hadjárat Khiva ellen. In: *Budapesti Szemle* 5. (1874) 9–10. sz. 64–89.

- Wilde 2013.** Wilde, Andreas: Creating the Façade of a Despotic State: On Āsaqāls in Late 19th-Century Bukhara, In: Paolo Sartori (ed.): *Explorations in the Social History of Modern Central Asia (19th-Early 20th Century)*. Brill, Leiden and Boston, 2013. 267–298. https://doi.org/10.1163/9789004254190_010
- Wilde 2017.** Wilde, Andreas: The Emirate of Bukhara. *Oxford Research Encyclopedia of Asian History*, 26 October 2017, 2. <https://oxfordre.com/asianhistory/display/10.1093/acrefore/9780190277727.001.0001/acrefore-9780190277727-e-14?d=%2F10.1093%2Facrefore%2F9780190277727.001.0001%2Facrefore-9780190277727-e-14&p=emailAKEFnSNwcEKxk> letöltve: 2025. 07. 10. <https://doi.org/10.1093/acrefore/9780190277727.013.14>
- Wilde 2016.** Wilde, Andreas: *What is beyond the River? Power, Authority and Social Order in Transoxania (18th–19th Centuries) 3 Vols.* Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, Vienna, 2016.
- Wood 2019.** Wood, William: Khorezm and the Khanate of Khiva. *Oxford Research Encyclopedia of Asian History*. 23 May 2019. <https://oxfordre.com/asianhistory/display/10.1093/acrefore/9780190277727.001.0001/acrefore-9780190277727-e-284> letöltve: 2025. 07. 12. <https://doi.org/10.1093/acrefore/9780190277727.013.284>
- Yapp 2001.** Yapp, Malcolm: The Legend of the Great Game. *Proceedings of the British Academy*, Vol. 111. 2001. 179–198.
- Yaroshevski 1987.** Yaroshevski, Dov B.: Russian Regionalism in Turkestan. *The Slavonic and East European Review*, Vol 65. (1987) No.1. 77–100.

Kiadja a Magyarságkutató Intézet.

Postacím: 1062 Budapest, Andrássy út 64.

Web: mki.gov.hu

Email: kiado@mki.gov.hu

Felelős kiadó: M. Lezsák Gabriella, a Magyarságkutató Intézet főigazgatója

Borítóterv, tördelőszerkesztés: Karácsony Fanni

Nyomás és kötés: OOK-PRESS Nyomda, Veszprém, ookpress.hu

Felelős vezető: Szathmáry Attila